

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ**

ISSN 2218-4783

ELMİ ƏSƏRLƏR

İctimai və humanitar elmlər seriyası

№ 1

Naxçıvan, “Tusi” – 2020, Cild 16

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
PROCEEDINGS OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES NAKHCHIVAN BRANCH OFFICE
ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА

2005-ci ildə təsis edilmişdir • Published since 2005 • Выходит с 2005 года

Jurnal AMEA Naxçıvan Bölməsinin Rəyasət Heyətinin rəhbərliyi ilə nəşr olunur
The journal is published under auspices of the Presidium of ANAS Nakhchivan Branch Office
Журнал издается под руководством Президиума Нахчыванского Отделения НАНА

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor
İ.M.Hacıyev

İ.Ə.Həbibbəyli, Y.M.Mahmudov, N.M.Vəlixanlı, Ə.B.Ərcilasun, M.Z.Nağısoylu, M.K.İmanov,
Ə.Ə.Salamzadə, C.Ə.Qiyasi, İ.E.Atnur, F.Y.Səfərli (*baş redaktorun müavini*), Ə.X.Nuriyev,
Ə.A.Quliyev (*baş redaktorun müavini*), V.B.Baxşəliyev (*məsul katib*), Z.Ə.Şahverdiyev,
Ş.T.Bünyadova, N.H.Əhmədov, F.Y.Xəlilov, H.M.Həşimli, R.Z.Rəhimli

EDITORIAL BOARD

Chief editor
I.M.Hajiyev

I.A.Habibbeyli, Y.M.Mahmudov, N.M.Valikhanli, A.B.Argilasun, M.Z.Nagisoylu, M.K.Imanov,
A.A.Salamzadeh, G.A.Giyasi, I.E.Atnur, F.Y.Safarli (*assistant editor*), A.Kh.Nuriyev, A.A.Quliyev
(*assistant editor*), V.B.Bakhshaliyev (*executive secretary*), Z.A.Shahverdiyev, Sh.T.Bunyadova,
N.H.Ahmadov, F.Y.Khalilov, H.M.Hashimli, R.Z.Rahimli

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор
И.М.Гаджиев

И.А.Габиббейли, Я.М.Махмудов, Н.М.Велиханлы, А.Б.Арджиласун, М.З.Нагисойлу, М.К.Иманов,
Э.А.Саламзаде, Дж.А.Гияси, И.Э.Атнур, Ф.Я.Сафарли (*зам. главного редактора*), А.Х.Нуриев,
А.А.Гулиев (*зам. главного редактора*), В.Б.Бахшалиев (*ответственный секретарь*),
З.А.Шахвердиев, Ш.Т.Бунядова, Н.Х.Ахмедов, Ф.Я.Халилов, Г.М.Гашимли, Р.З.Рагимли

Ünvan: Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 35, tel.: 544-69-84
Address: Nakhchivan, Heydar Aliyev av., 35, phone: 544-69-84
Адрес: Нахчыван, пр. Гейдар Алиева, 35, тел.: 544-69-84

© “Tusi” nəşriyyatı, 2020

MÜNDƏRİCAT

TARİX VƏ SİYASƏT

İsmayıl Hacıyev. Naxçıvan Muxtar Respublikası müstəqillik illərində (1995-2020-ci illər)....	9
Fəxrəddin Səfərli. Vənənd kəndi: tarixi, abidələri.....	19
Allahverdi Əlimirzəyev. Azərbaycanın ilk hərbi qadınları mixi yazılarda.....	28
Emin Şıxəliyev. 1915-ci il hadisələri ilə bağlı erməni kilsəsinin iddiaları.....	34
Musa Quliyev. Naxçıvanda ilk tarix-etnoqrafiya muzeyinin yaradıcısı Balabəy Əlibəyov (Əlixanov) haqqında bəzi qeydlər.....	40
Yaşar Rəhimov. XX əsrin 20-30-cu illərində Naxçıvanda repressiyalar.....	45
Abdulla Mustafayev. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri soyqırım arxiv sənədlərində (1918-1920-ci illər).....	50
Günay Feyziyeva. Azərbaycan Respublikasının enerji siyasətinə Ermənistanın hərbi təcavüzünün təsiri.....	56
Rəcəb Rəhimli. Dövlət qulluğunda kadr hazırlığı və kadr ehtiyatı formalaşdırılmasının beynəlxalq təcrübəsi.....	61
Nilufər Ağayeva. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin Elmi Kitabxanasının fəaliyyəti (2003-2019 illər).....	72
Günel Musayeva. Azərbaycan Respublikası-Böyük Britaniya münasibətləri: müasir vəziyyət və perspektivlər.....	78

ARXEOLÖGİYA VƏ ETNOQRAFİYA

Vəli Baxşəliyev. Naxçıvanın Erkən və Orta Eneolit dövrü mədəniyyətinin Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərqlə əlaqələri.....	84
Zeynəb Quliyeva. Ərəbyengicə yaşayış yerinin Eneolit dövrü keramikası.....	91
Toğrul Xəlilov. Naxçıvanın erkən tunc dövrü abidələrindən aşkar olunmuş gil təkərlər haqqında.....	99
Turan Həşimova. Naxçıvanın Orta Tunc dövrü boyalı qablar mədəniyyətinə aid yeni tapıntılar.....	104
Tofiq Babayev. Naxçıvanda zorxana – igidlik, bəhadrılıq yeri (tarixi-etnoqrafik məlumat)...110	
Asəf Orucov. XIX-XXI əsrin əvvəllərində Naxçıvanda şəhər əhalisinin yas mərasimi haqqında.....	119
Aytəkin Qəhrəmanova. Müstəqillik illərində Naxçıvan kəndlərində müasir ailə tipləri....	126

AZƏRBAYCAN DİLİ

Əbülfəz Quliyev. Naxçıvan dialekt və şivələrinin öyrənilməsi məsələləri.....	131
Firudin Rzayev. Zəngi qədim türk tanrı adının Naxçıvan ərazisi toponimlərində izləri...136	
Rəşad Zülfüqarov. Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən keçə adları haqqında.....	142
Nuray Əliyeva. Azərbaycan dilinin dialekt sistemində Şahbuz şivələrinin yeri.....	148
Leyla Səfərova. Culfa şivələrində isim (Şərqi Anadolu şivələri ilə müqayisədə).....	153
Zülfüyyə İsmayıl. Naxçıvan dialekt və şivələrində fonetik dəyişmənin derivatoloji proseslərə təsiri.....	159

Aysel Eminova. Oğuz tayfa adı ilə yaranan bəzi oykonimlər.....	164
Cəmilə Məhərrəmovə. Rütbə və şəxs adları bildirən oronimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri.....	169
Kübra Vəliyeva. Kərbəlayi Kazım Ordubadinin “Avamil” əlyazmasının paleoqrafik xüsusiyyətləri və elmi əhəmiyyəti.....	174
Nicabət İslamova. “Qamusul-muhit”-də sözlərin düzülüşü və izahı.....	179

ƏDƏBİYYAT VƏ FOLKLOR

Fərman Xəlilov. Cəlil Məmmədquluzadə ilə aparılan bir mübahisə haqqında bəzi qeydlər...	184
Hüseyn Həşimli. Əli Səbri Qasimovun tərcüməçilik fəaliyyəti.....	191
Ramiz Qasimov. Azərbaycan tənqidi realist uşaq ədəbiyyatı və ideya-estetik məsələləri (C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabir yaradıcılığı əsasında).....	197
Aygün Orucova. Dini mövhumat və xurafat əleyhinə mübarizənin Mirzə Cəlil nümunəsi..	205
Səbuhi İbrahimov. Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Məzahir əl-ənvar” əsərinin məntiqi xüsusiyyətləri.....	212
Sahab Əliyeva. Hüseyn Razi və “Şərq qapısı” qəzeti.....	218
Fəxrəddin Eylazov. XIX əsrdə yazılmış iki Azərbaycan təzkirəsi haqqında.....	223
Elxan Məmmədov. Bayatılarda işlədilən atalar sözlərinə ümumi-nəzəri baxış.....	229
Əkrəm Hüseynzadə. Oğuznamələrdə tarixi-mifoloji mənəvi irs.....	235
Aytən Cəfərova. Toy mərasimi nəğmələrindən olan gülümey və haxıştalarda etnosun erkən təsəvvürünün bədii ifadəsi.....	240
Çinarə Rzayeva. İnam və inancların Hüseyn Cavid yaradıcılığında bədii həlli.....	246
Mahirə İsmayılova. Hüseyn İbrahimovun “Əsrin onda biri” romanı: atalar sözləri və məsəllərdən yaradıcı istifadə.....	252

İNCƏSƏNƏT

Qadir Əliyev. Əcəmi Naxçıvaninin yaradıcılığında türbələrin konstruksiyaları qədim türk çadır memarlıq konstruksiyasının nəticəsi kimi.....	258
Fizzə Quliyeva. Qədim Naxçıvanda dekorativ-tətbiqi sənətlərin təşəkkülü.....	264
Brilyant Cəfərli. Gülüstən türbəsinə Naxçıvan memarlıq məktəbinin üslub xüsusiyyətləri.....	270
Fatma Məmmədova. İbrahim Səfiyevin yaradıcılığında natürmort və mənzərə janrı.....	274

İQTİSADİYYAT

Eltun İbrahimov. Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafındakı dəyişikliklərin pensiya təminatına təsiri.....	278
--	-----

YUBİLEYLƏR

İsmayıl Hacıyev. Görkəmli türkoloq alim və pedaqoq.....	282
--	-----

CONTENTS

HISTORY AND POLITICS

Ismayil Hajiyev. The Nakhchivan Autonomous Republic during the years of independence (1995-2020).....	9
Fakhraddin Safarli. The Vanand village: history, monuments.....	19
Allahverdi Alimirzayev. The first women warriors of Azerbaijan in cuneiform texts.....	28
Emin Shikhaliyev. Claims of the Armenian church regarding the events of 1915.....	34
Musa Guliyev. Some notes about Balabey Alibeyov (Alikhanov), the founder of the first historical and ethnographic museum in Nakhchivan.....	40
Yashar Rahimov. The repressions in Nakhchivan in the 20-30 th of the XX century.....	45
Abdulla Mustafayev. Genocide of the Armenians against the Azerbaijanis (1918-1920) in the archive documents.....	50
Gunay Feyziyeva. The impact of Armenia's military aggression on the energy policy of the Republic of Azerbaijan.....	56
Rajab Rahimli. International experience in training and in the formation of personnel reserve in civil service.....	61
Nilufar Aghayeva. Activities of the scientific library of National Academy of Sciences of Azerbaijan Nakhchivan Branch (2003-2019).....	72
Gunel Musayeva. The Republic of Azerbaijan-United Kingdom relations: the current situation and perspectives.....	78

ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

Veli Bakhchaliyev. The ties of Early and Middle Eneolithic culture of Nakhchivan with the South Caucasus and the Middle East.....	84
Zeyneb Guliyeva. Eneolithic ceramics of the settlement of Arabyengija.....	91
Togrul Khalilov. About clay wheels found in Early Bronze Age monuments of Nakhchivan.....	99
Turan Hashimova. New findings of the painted ceramics culture of the Middle Bronze Age Nakhchivan.....	104
Tofiq Babayev. Wrestling house in Nakhchivan – a place of bravery and heroism (historical-ethnographic information).....	110
Asaf Orujov. About the mourning ceremony of the city population in Nakhchivan at XIX-the beginning of the XXI centuries.....	119
Aytekin Gahramanova. Modern family types in Nakhchivan villages during the years of independence.....	126

AZERBAIJAN LANGUAGE

Abulfaz Guliyev. Issues of studying dialects and accents of Nakhchivan.....	131
Firudin Rzayev. Traces of the name of ancient Turkish goddess Zengi in toponyms of the Nakhchivan territory.....	136
Rashad Zulfugarov. About the goat names used in the dialects and accents of Nakhchivan.....	142
Nuray Aliyeva. Place of Shahbuz accents in the dialect system of the Azerbaijani language.....	148
Leyla Safarova. Noun in Julfa accents in comparison with East Anatolian accents.....	153
Zulfiyya Ismayil. Influence of phonetic change in dialects and accents of Nakhchivan on derivative processes.....	159

Aysel Eminova. Some oikonyms descended from the name of the oguz tribe.....	164
Jamila Maharramova. Linguistic features of the oronyms denoting personal names and titles....	169
Kubra Valiyeva. Paleographic features and scientific significance of the manuscript “Avamil” of Karbalayi Kazim Ordubadi.....	174
Nijabet Islamova. Order and explanation of words in “Qamus al-Muhit”.....	179

FOLKLORE AND LITERATURE

Ferman Khalilov. Some notes about a dispute with Jalil Jammadguluzadeh.....	184
Huseyn Hashimli. Translation activities of Ali Sabri Gasimov.....	191
Ramiz Gasimov. Critical realist children literature of Azerbaijan and its idea-aesthetic issues (on the basis of C.Mammadguluzade and M.A.Sabir’s creativity).....	197
Aygun Orujova. An example of Mirza Jalil’s struggle with religious prejudices and superstitions...	205
Sabuhi Ibrahimov. Logical features of “Mazahir al-Anwar” of Haji Molla Mohammed Nakhchivani..	212
Sahab Aliyeva. Hussein Razi and “Sharg qapisi” newspaper.....	218
Fakhraddin Eylazov. About two Azerbaijan Tazkiras written in XIX century.....	223
Elkhan Mammadov. General theoretical overview of proverbs in bayatis.....	229
Akram Husseinzadeh. Historical-mythological moral heritage in Oghuznames.....	235
Ayten Jafarova. The wedding ceremony songs Gulumey and Hakushka as an artistic-expressive means of early ethnos thinking.....	240
Chinara Rzayeva. Artistic solution of faith and beliefs in the works of Hussein Javid.....	246
Mahira Ismayilova. Hussein Ibrahimov novel “One Tenth of a Century”: creative use of proverbs and sayings.....	252

ART

Gadir Aliyev. The design of the mausoleums created by Ajemi Nakhchivani as a result of the ancient Turkic tent architectural form.....	258
Fizza Guliyeva. Formation of arts and crafts in ancient Nakhchivan.....	264
Brilliant Jafarli. Style features of Nakhchivan architecture school in Gulistan Mausoleum.....	270
Fatma Mammadova. Still life and landscape genres in the creativity of Ibrahim Safiyev.....	274

ECONOMICS

Eltun Ibrahimov. Impact of changes in social and economic development of Nakhchivan Autonomous Republic on provision of pensions.....	278
---	-----

JUBILEES

Ismayil Hajiyev. Prominent turkologis and teacher.....	282
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ И ПОЛИТИКА

Исмаил Гаджиев. Нахчыванская Автономная Республика в годы независимости (1995-2020 гг.).....	9
Фахреддин Сафарли. Село Вананд: история, памятники.....	19
Аллахверди Алимйрзоев. Первые женщины-воины Азербайджана в клинописных текстах.....	28
Эмин Шихалиев. Претензии армянской церкви, связанные с событиями 1915 года.....	34
Муса Гулиев. Некоторые заметки о Балабеке Алибекове (Алиханове), создателе первого историко-этнографического музея в Нахчыване.....	40
Яшар Рагимов. Репрессии в Нахчыване в 20-30-е годы XX века.....	45
Абдулла Мустафаев. Геноцид, осуществленный армянами против азербайджанцев, в архивных документах (1918-1920 гг.).....	50
Гюнай Фейзијева. Влияние военной агрессии Армении на энергетическую политику Азербайджанской Республики.....	56
Раджаб Рагимли. Международный опыт подготовки кадров и формирование кадрового резерва в государственной службе.....	61
Нилуфер Агаева. Организация и деятельность научной библиотеки Нахчыванского Отделения Национальной Академии Наук Азербайджана (2003-2019 гг.).....	72
Гюнель Мусаева. Азербайджано-британские отношения: современное состояние и перспективы.....	78

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ

Вели Бахшалиев. Связи культуры эпохи раннего и среднего энеолита Нахчывана с Южным Кавказом и Ближним Востоком.....	84
Зейнеб Кулиева. Энеолитическая керамика поселения Арабенгидже.....	91
Тогрул Халилов. О глиняных колесах, обнаруженных в памятниках эпохи ранней бронзы в Нахчыване.....	99
Туран Гашимова. Новые находки культуры расписной керамики эпохи средней бронзы Нахчывана.....	104
Тофик Бабаев. Зорхана в Нахчыване – место героизма и богатства (историко-этнографическая информация).....	110
Асеф Оруджов. О траурной церемонии населения города Нахчыван XIX-начала XXI веков...119	
Айтекин Гахраманова. Современные типы семей в Нахчыване в годы независимости.....	126

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК

Абулфаз Гулиев. Вопросы изучения диалектов и говоров Нахчывана.....	131
Фирудин Рзаев. Следы имени древнетюркской богини Зенги в топонимах территории Нахчывана.....	136
Рашад Зулфугаров. О названиях коз, употребляемых в нахчыванских диалектах и говорах...142	
Нурай Алиева. Место шахбузских говоров в диалектной системе азербайджанского языка...148	
Лейла Сафарова. Имена существительные в джультинских говорах (в сравнении с говорами Восточной Анатолии).....	153
Зулфия Исмаил. Влияние фонетических изменений в диалектах и говорах Нахчывана на дериватологические процессы.....	159

Айсель Эминова. Некоторые ойконимы, произошедшие от названия племени огузов.....	164
Джамила Магаррамова. Лингвистические особенности оронимов, обозначающих личные имена и звания.....	169
Кубра Валиева. Палеографические особенности и научное значение рукописи «Авамил» Кербалаи Кязыма Ордубади.....	174
Ниджабет Исламова. Порядок и объяснение слов в «Гамусуль-Мухит».....	179

ФОЛЬКЛОР И ЛИТЕРАТУРА

Фарман Халилов. Некоторые заметки о споре с Джакилом Мамедгулузаде.....	184
Гусейн Гашимли. Переводческая деятельность Али Сабри Касумова.....	191
Рамиз Гасымов. Азербайджанская критико-реалистическая детская литература и ее идейно-эстетические вопросы (на основе творчества Дж.Мамедгулузаде и М.А.Сабира).....	197
Айгюн Оруджова. Пример борьбы Мирзы Джакила с религиозными предрассудками и суевериями.....	205
Сабухи Ибрагимов. Логические особенности «Мазахир аль-Анвар» Гаджи Моллы Мухаммеда Нахчивани.....	212
Сахаб Алиева. Гусейн Рази и газета «Шерг гапысы».....	218
Фахреддин Эйлазов. О двух азербайджанских тескире, написанных в XIX веке.....	223
Эльхан Мамедов. Общетеоретический обзор пословиц, используемых в баяты.....	229
Акрам Гусейнзаде. Историко-мифологическое моральное наследие в Огузнаме.....	235
Айтен Джафарова. Художественное выражение ранних представлений этноса в свадебных обрядовых напевах Гюлюмей и Ахышта.....	240
Чинара Рзаева. Художественное решение веры и верований в творчестве Гусейна Джавида...246	
Махира Исмаилова. Роман Гусейна Ибрагимова “Одна десятая века”: творческое использование пословиц и поговорок.....	252

ИСКУССТВО

Гадир Алиев. Конструкции мавзолеев в творчестве Аджеми Нахчивани как результат древнетюркской шатровой архитектурной формы.....	258
Физза Гулиева. Становление декоративно-прикладного искусства в древнем Нахчыване...264	
Бриллиант Джафарли. Стилистические особенности нахчыванской архитектурной школы на примере мавзолея Гюлистан.....	270
Фатма Мамедова. Жанры натюрморта и пейзажа в творчестве Ибрагима Сафиева.....	274

ЭКОНОМИКА

Элтун Ибрагимов. Влияние изменений в социально-экономическом развитии Нахчыванской Автономной Республики на пенсионное обеспечение.....	278
--	-----

ЮБИЛЕИ

Исмаил Гаджиев. Видный учёный-тюрколог и педагог.....	282
--	-----

TARİX VƏ SİYASƏT**UOT 94 (479.24)****İSMAYIL HACIYEV****NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ
(1995-2020-ci illər)**

Məqalədə ulu öndər Heydər Əliyevin Naxçıvana qayıtması, Ali Məclisin Sədri seçilməsi və bu illərdə həyata keçirdiyi tədbirlər, milli dövlətçiliklə bağlı qərarların qəbulu, Naxçıvanın müdafiəsinin təşkili, Azərbaycanın müstəqilliyini möhkəmləndirmək üçün məqsədyönlü fəaliyyəti öz əksini tapmışdır.

Vasif Talıbovun Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri seçilməsi və bundan sonra muxtar respublikada yeni siyasi şəraitin yaranması, quruculuq və abadlıq işlərinin geniş vüsət alması, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində – sənayedə, tikintidə, kənd təsərrüfatında, energetikada, mədəniyyət sahəsində görülmüş işlər, qazanılan nailiyyətlər geniş faktik materiallar əsasında tədqiq edilmişdir. Aydınlaşdırılmışdır ki, 1995-ci illə müqayisədə 2019-cu ildə bütün sahələrdə inkişaf 100-400 faiz nisbətində artmış, elə sahələr olmuşdur ki, bu artım on dəfələrlə özünü göstərmişdir. Burada elm, təhsil, səhiyyə, turizm sahəsində, ordu quruculuğunda əldə olunan uğurlardan bəhs edilmiş, muxtar respublikanın 2017 və 2018-ci illərdə regionlar arasında lider olması göstərilmişdir.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, İlham Əliyev, Vasif Talıbov, Ali Məclis, iqtisadi inkişaf, sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti, mədəniyyət.*

Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycan öz tarixinin çətin günlərini yaşayırdı. Ermənilər tərəfindən blokadaya alınmış Naxçıvan daha ağır vəziyyətdə idi. Yollar bağlanmış, əlaqələr kəsilmiş, insanların yaşaması üçün vacib olan zəruri vasitələr problemə çevrilmişdi. Məhz belə bir zamanda dünya şöhrətli siyasətçi, qüdrətli dövlət xadimi Heydər Əliyev Naxçıvana gəlməli oldu. Naxçıvana gələn Heydər Əliyev bütün xalqın, eləcə də naxçıvanlıların əzizi idi. Ağır günlər keçirən, çətinliklərlə qarşılaşan, erməni təcavüzünə məruz qalan, blokada vəziyyətində yaşayan Naxçıvan əhalisinin tələbi və təkidi ilə Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri seçildi [11, s. 190-191]. Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycan öz tarixinin çətin günlərini yaşayırdı. Ermənilər tərəfindən blokadaya alınmış Naxçıvan daha ağır vəziyyətdə idi. Yollar bağlanmış, əlaqələr kəsilmiş, insanların yaşaması üçün vacib olan zəruri vasitələr problemə çevrilmişdi. Məhz belə bir zamanda dünya şöhrətli siyasətçi, qüdrətli dövlət xadimi Heydər Əliyev Naxçıvana gəlməli oldu. Naxçıvana gələn Heydər Əliyev bütün xalqın, eləcə də naxçıvanlıların əzizi idi. Ağır günlər keçirən, çətinliklərlə qarşılaşan, erməni təcavüzünə məruz qalan, blokada vəziyyətində yaşayan Naxçıvan əhalisinin tələbi və təkidi ilə Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri seçildi. Bundan əvvəl Heydər Əliyevin tam yekdilliklə Azərbaycan SSR və Naxçıvan MSSR ali qanunverici orqanlarına üzv seçilməsi ilə xalqımız ona öz sevgi və məhəbbətini bir daha göstərmişdi. Dünya şöhrətli siyasətçinin Naxçıvanda olması və yaşaması Naxçıvan Muxtar Respublikasını gözləyən təhlükələrdən və bəlalardan xilas etdi. Heydər Əliyev müdrikliyi, xalqa inamı, Heydər Əliyev-xalq birliyi Naxçıvanı xilas etdi.

Böyük dövlət xadimi Heydər Əliyev Ali Məclisin Sədri olduqdan sonra Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında mühüm və əhəmiyyətli rol oynamağa başladı. Muxtar respublikada həyata keçirilən tədbirlər, demokratik dəyişikliklər, milli dövlətçiliklə bağlı qəbul edilən qərarlar Azərbaycanın müstəqilliyini möhkəmləndirmək yolunda atılan məqsədyönlü tədbirlər idi.

Ulu öndər Heydər Əliyevin bütün fəaliyyəti muxtar respublikanın düşdüyü ağır vəziyyətdən çıxarılmasına, sərhəd kəndlərinin və muxtar respublikanın təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə, sosial vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılmasına, iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinə, Naxçıvandan rus qoşunlarının çıxarılması və Milli Ordunun formalaşdırılmasına, Naxçıvanın blokadadan çıxarılmasına və beynəlxalq əlaqələrin yaradılmasına, qanunsuz silahlı dəstələrin ləğv edilməsinə və digər vacib məsələlərin həll edilməsinə yönəlmişdir. Qarşıya qoyulan bütün məsələlər Heydər Əliyev uzaqgörənliyi, cəsarət və qətiyyəti sayəsində həll edildi, Naxçıvan qorundu, onun düşmən əlinə keçməsinə imkan verilmədi. Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, *“naxçıvanlılar Heydər Əliyevi qorudular, Heydər Əliyev isə Naxçıvanı xilas etdi”* [6, s. 103-104].

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə qayıdışı zərurəti reallığa çevriləndə o, düşmən təcavüzündən və fəlakətlər girdabından xilas etdiyi Naxçıvanı özünün dövlətçilik məktəbinin yeni nəsil nümayəndəsinə etibar etdi. Məhz bundan sonra Azərbaycanın xilas və inkişafı missiyasını həyata keçirməyə başlayan ümummilli liderin bilavasitə rəhbərliyi altında müstəqilliyin verdiyi real imkanların ümummilli mənafeələrə nəminə səfərbər və istifadə edilməsi kimi mühüm tarixi mərhələ başladı.

1995-ci ilin 16 dekabrında Naxçıvan Muxtar Respublikası Baş nazirinin xarici iqtisadi əlaqələr üzrə birinci müavini Vasif Talibovun Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri seçilməsi ilə [1, 1995, 28 dekabr] Naxçıvanda yeni siyasi şərait yarandı, gələcək uğurlu inkişafın əsası qoyuldu və qısa zamanda bu, öz nəticələrini göstərməyə başladı. Çünki Ali Məclisin Sədri muxtar respublikanın qarşılaşdığı problemlərə bələd idi və ondan çıxış yollarını da bilirdi. Qısa müddət ərzində muxtar respublikanın həyatının bütün sahələrində əsl canlanma müşahidə olunmağa başladı. Quruculuq və abadlıq işləri geniş vüsət aldı. Həm paytaxtın, həm də bütövlükdə, muxtar respublikanın bütün yaşayış məntəqələrinin yeni inkişaf konsepsiyasına uyğun qurulmasının zəruri əsasları təsis edildi.

Müstəqillik illərində, xüsusilə 1995-2020-ci illər, yəni təqribən 25 il müddəti sosial-iqtisadi inkişaf baxımından Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixində mühüm mərhələ təşkil edir.

Blokadanın yaratdığı çətinliklərə baxmayaraq, muxtar respublikanın daxili imkanlarından və ehtiyat mənbələrindən səmərəli istifadə olunmuş, həyata keçirilən sabitləşmə, dönüş və inkişaf konsepsiyası iqtisadi və sosial müstəvidə yüksələn xətlə davam etdirilmiş, iqtisadiyyatda müsbət meyillər daha da möhkəmləndirilmişdir.

Muxtar respublikada inkişafın təmin olunmasında regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı qəbul edilmiş dövlət proqramlarının uğurlu icrası mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında həyata keçirilmiş iqtisadi islahatlar qısa dövr ərzində makroiqtisadi sabitliyin bərqərar olunmasını təmin etmiş, iqtisadiyyatın dinamik inkişafına təkan vermişdir.

İqtisadi və sosial sahədə bütün makroiqtisadi göstəricilərin yüksəlişi təmin edilmiş, ümumi daxili məhsulun (ÜDM) həcmi 1994-cü ildə 37,288 min manat olduğu halda, 2019-cu ildə 140 dəfə artaraq 2,839 milyon manat olmuşdur. Onun bir nəfərə düşən həcmi 6202 manat təşkil edir [16, 2019, 22 dekabr].

Muxtar respublika iqtisadiyyatında prioritet sahə kimi qəbul edilən sənaye aparıcı rola malikdir. Muxtar respublika sənayesinin əsas hissəsini emal sənayesi təşkil etsə də, əvvəllər muxtar respublika üçün o qədər də xarakterik olmayan maşınqayırma, metallurgiya, kimya, mədənçixarma, mebel, eləcə də yüngül və yeyinti sənayesi, kənd təsərrüfatı təyinatlı 900-ə yaxın istehsal və xidmət sahələri də yaradılmışdır.

Muxtar respublikada 90-cı illərin ortalarında 56 sənaye müəssisəsi olduğu halda, 2015-ci ildə 438-ə çatmışdı. 2013-cü ildə sənaye 29 faizlik payla ÜDM-in tərkibində ilk yerə çıxmışdır. 2019-cu ildə 1 milyard 15 milyon manatlıq sənaye məhsulu istehsal edilmiş, 442 sənaye müəssisələrində 16,634 nəfər işçi çalışmışdır [16, 2019, 22 dekabr].

2010-cu ildə muxtar respublikada ilk dəfə olaraq minik avtomobillərinin istehsalını həyata keçirən “Naxçıvan Avtomobil Zavodu” MMC fəaliyyətə başlamışdır. İllik istehsal gücü 5 min ədəd avtomobil olan zavodda 12 modeldə avtomobil istehsal olunur.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında sənayeləşmənin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar sənaye müəssisələrinin yaradılmasına və inkişafına xüsusi fikir verilmişdir. Yaradılan sənaye müəssisələri daxili bazar üçün məhsul istehsal etməklə yanaşı, ixrac yönümlü məhsulların istehsalını da gücləndirmişdir. 2013-cü ildə 241 milyon manatlıq sənaye məhsulu ixrac edilmişdirsə, 2017-ci ildə bu, 321,8 milyon manat olmuşdur [16, 2019, 16 may].

Naxçıvan Muxtar Respublikasında enerji təhlükəsizliyi də uğurla həll edilmişdir. 1991-1992-ci illərdə yaranmış çətin şəraitə baxmayaraq, blokadada olan muxtar respublikanı elektrik enerjisi ilə təchiz etmək məqsədilə ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Türkiyə Cümhuriyyətindən 63 meqavat gücündə 154 kilovoltluq, İran İslam Respublikasından 42 meqavat gücündə 132 kilovoltluq yüksək gərginlikli elektrik verilişi xətləri çəkildi. Əhalini elektrik enerjisi ilə təmin etmək üçün kompleks tədbirlər həyata keçirildi. Naxçıvan Modul tipli Elektrik Stansiyası, Heydər Əliyev Su Anbarı üzərində olan SES, Ordubad rayonu ərazisində – Gilançay üzərində Biləv SES istifadəyə verildi. Ümumi gücü 50 meqavat olan Qaz-Turbin ES-in təbii qazla iş rejiminə keçirilməsindən sonra istismara verilməsi də bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlərin tərkib hissəsi idi. Arpaçay üzərində iki SES – 20,5 meqavat gücündə “Arpaçay-1” və 1,4 meqavat gücündə “Arpaçay-2” – istismara verilmişdir. 2015-ci ildə 20 meqavat gücündə Günəş Elektrik Stansiyasının tikilib istifadəyə verilməsi və 2017-ci ildə stansiyanın gücünün daha 2 meqavat artırılması, 2018-ci ildə 2 meqavat gücündə Qabıllı Günəş ES-in istifadəyə verilməsi Naxçıvanın etibarlı enerji təminatına səbəb olub. Bu gün Azərbaycan Respublikası üzrə Günəş Elektrik Stansiyasında istehsal olunan elektrik enerjisinin 78 faizdən çoxu muxtar respublikanın payına düşür. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin Prezident İlham Əliyevin rəsmi qəbulunda olarkən verdiyi məlumatlar, muxtar respublikanın bütün sahələrdə, eləcə də enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsindəki görülən işlər diqqəti cəlb edir. Ali Məclisin Sədri qeyd etmişdir ki, muxtar respublikada əvvəlki illərdə cəmi bir elektrik stansiyasının istifadəyə verilməsi, 2018-ci ildə bir il ərzində ixrac edilən 35 milyon kilovata yaxın elektrik enerjisinin miqdarı muxtar respublikanın 2003-cü ildə malik olduğu elektrik enerjisi resurslarından çoxdur. Eyni zamanda muxtar respublikada elektrik enerjisinə olan tələbatın 65 faizdən çoxu alternativ və bərpaolunan enerji mənbələri hesabına ödənilir ki, bu da inkişaf etmiş ölkələr üçün çox nadir göstərici hesab edilir.

Muxtar respublikanın təbii qazla təmin edilməsi sahəsində də böyük uğurlar qazanılmışdır. Məlumdur ki, muxtar respublikaya Ermənistan ərazisi vasitəsilə 1991-ci ildən qaz verilməsi dayandırılmışdı. Muxtar respublikanı vəziyyətdən çıxarmaq üçün 1992-ci il avqustun 24-də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyev İran İslam Respublikasında səfərdə olarkən Prezident Əli Əkbər Həşimi Rəfsəncani ilə görüşmüş, muxtar respublikanın qaz tələbatını təmin etmək barədə razılıq əldə etmişdi [11, s. 708, 715]. Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin bilavasitə himayə və qayğısı nəticəsində 2005-ci ildə İrandan

mübadilə yolu ilə muxtar respublikaya təbii qaz ötürən kəmərlər istifadəyə verildi. Qısa müddət ərzində Naxçıvan qazlaşdırıldı. 2005-ci ildə 6770 mənzilə və 195 fərdi evə qaz çəkildi. 2011-ci ilin yanvarınadək 220 yaşayış məntəqəsində 78157 mənzil qazlaşdırılmış, abunəçilərə pulsuz olaraq mətbəx sobaları verilmiş, qaz sayğacları quraşdırılmışdır. 2011-ci ilin sonunda isə muxtar respublika 100 faiz qazlaşdırıldı, 86377 əhali abonenti və bütün təsərrüfat subyektləri mavi yanacaq ilə təmin olundu.

Ölkəmizdə yaranmış sabitlik, iqtisadi sahədə əldə olunmuş nailiyyətlər muxtar respublikada tikinti-quraşdırma və abadlıq sahəsində də əsaslı işlər görməyə şərait yaratmışdır. Yaranmış şəraitdən düzgün istifadə edilmiş, çoxsaylı inzibati binalar, sosial obyektlər tikilmiş, yüksək səviyyədə quruculuq və abadlıq işləri görülmüş, "Naxçıvan möcüzəsi" yaradılmışdır.

Muxtar respublikanın uzunmüddətli dövrdə dayanıqlı və tarazlı inkişafının təmin edilməsində investisiyaların cəlbi xüsusi rol oynayır. 2015-ci ildə əsas kapitala yönəldilən investisiyaların həcmi 1995-ci ildəki göstəricini 312 dəfə üstələyərək, 951196 min manatdan çox olmuşdur [8, s. 8].

Ümumiyyətlə, 2018-ci ildə əsas kapitala yönəldilən vəsaitlər 2003-cü ildəki müvafiq göstəricini 16,1 dəfə üstələyərək 1,017 milyon manatı ötmüşdür [10, s. 7].

1996-2018-ci illərdə muxtar respublikada 562 inzibati bina, 284 təhsil müəssisəsi, 285 səhiyyə müəssisəsi, 491 mədəniyyət obyekti, 171 nasos stansiyası, 416 subartezian quyusu, 52 idman obyekti, 516 fərdi ev, 982 istehsal və xidmət obyekti, 181 körpü, 4 qəsəbə, 151 kənd mərkəzi tikilmiş, yenidən qurulmuş və ya əsaslı təmir olunmuşdur [13, s. 82].

Muxtar respublikada tikinti-quruculuq və abadlıq işləri ildən-ilə genişlənir. Yüksək zövqlə, peşəkarlıqla, Şərq və Qərb memarlıq elementlərindən ustalıqla və yerli-yerində istifadə etməklə tikilən binalar, təmir olunan və yenidən qurulan inzibati və sosial obyektlər, salınan gülkarlıqlar, yaradılan səliqə-sahman böyük quruculuq və abadlıq işlərinin yüksək səviyyədə görüldüyünü təsdiq edir. Bütün bu işlərə Ali Məclisin Sədri diqqət və həssaslıqla yanaşır, hər bir tikinti, quruculuq və abadlıq işlərinin ən yüksək səviyyədə, keyfiyyətlə aparılmasına nəzarət və rəhbərlik edir.

Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev 1999-cu ildə Naxçıvan səfəri zamanı burada görülmüş işlərdən, həyata keçirilən tədbirlərdən razı qaldığını bildirmiş, bu işlərin görülməsində təşkilati və rəhbər rolunu oynayan Ali Məclisin Sədrinin işini xüsusi vurğulayaraq demişdir: *"Mən məmnuniyyətlə demək istəyirəm ki, Naxçıvanda işlər lazımi səviyyədə gedir. Və əgər bu vəzifəyə seçəndə mən onun bir çox xüsusiyyətlərini bilirdim. Amma o çox gənc idi. Daxilən bir az fikirləşdim ki, gəncliyinə görə, bəlkə də ağır, çətin olar. Ancaq o sübut etdi ki, vətəninə, millətinə, xalqına sdaqətli olan adam yaşından asılı olmayaraq böyük işlər görə bilər"* [12, s. 271-272].

Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasına hər səfərində keçirilən tədbirləri, görülmüş işləri, quruculuq və abadlıq sahəsindəki dəyişiklikləri yüksək qiymətləndirmişdir: *"Mən çox sevinirəm ki, Naxçıvanda gözəl quruculuq və abadlıq işləri aparılır. Blokada şəraitində yaşayan, Azərbaycanın əsas hissəsindən ayrı düşmüş Naxçıvan sakinləri, güclənir və irəliləyərək doğru inamla addımlayır. Fərsətdən istifadə edərək mən Naxçıvan rəhbərliyinə və şəxslərinə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vəlifəhova görülmüş bütün işlərə görə öz dərin minnətdarlığımı bildirirəm"* [6, s. 126].

Muxtar respublika iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı hər zaman öncül mövqeyini qoruyub, əhalinin ərzaq məhsullarına, emal müəssisələrinin isə xammala olan tələbatının ödənilməsindəki rolu, həmçinin əhali məşğulluğunun təmin olunmasındakı əhəmiyyətini nəzərə

alınaraq bu sahənin inkişafı diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək üçün əkin sahələrinin strukturunda dəyişikliklər edilmiş, əkin sahələri artırılmışdır. Belə ki, 1991-ci illə müqayisədə 2005-ci ildə kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahəsi 25,1 min hektardan 61,9 min hektara, başqa sözlə 2,4 dəfə artsa da, məhsuldarlığın artırılması hesabına ümumi məhsulun həcmi 29 dəfə artmışdır. Taxıl istehsalı 3,5 dəfə artaraq 106,3 min tona, kartof istehsalı 113,5 dəfə artaraq 49 min tona, meyvə və giləmeyvə istehsalı 27,7 dəfə artaraq 66,5 min tona, tərəvəz məhsulları istehsalı 17,8 dəfə artaraq 82 min tona, bostan məhsulları istehsalı 34,5 dəfə artaraq 38 min tona çatmışdır. 2005-ci ildə 98,3 milyon manatlıq kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edildiyi halda, 2019-cu ildə bu, 507,6 milyon manata çatmışdır [16, 2019, 22 dekabr]. 1996-cı ildə qaramalın sayı 55,5 min baş, xırdabuynuzlu heyvanların sayı 278,8 min baş olduğu halda, 2018-ci ildə bunlar müvafiq olaraq 119,8 min baş və 741,6 min baş olmuşdur. 84 quşçuluq təsərrüfatı yaradılmış, quşların sayı 911 min başa çatmışdır. 72,350 arı ailəsi olmuşdur ki, bunlardan 1448 ton bal istehsal edilmişdir [13, s. 90]. Son illərdə muxtar respublikada keçirilən “Göycə”, “Kətə”, “Ariçılıq məhsulları – bal”, “Ailə təsərrüfatları məhsulları” festivalları, 2019-cu ilin muxtar respublikada “Ailə təsərrüfatı ili” elan olunması kimi tədbirlər aqrar sektorun inkişafına yeni imkanlar yaratmaqdadır.

Həyata keçirilən aqrar siyasətin səmərəli nəticəsi olaraq yerli istehsalın əhatə dairəsi genişləndirilmiş, daxili bazarda məhsul bolluğu yaradılmışdır. 2015-ci il olan “Kənd təsərrüfatı ili”ndə muxtar respublikada kənd təsərrüfatı istehsalı bütün sahələr üzrə 100-400 faiz artmışdır. Muxtar respublikada 383 növdə məhsul istehsal olunur, 350 növdə məhsula olan tələbat yerli istehsal hesabına ödənilir [16, 2019, 22 dekabr], ixrac potensialı getdikcə artır. Enerji təhlükəsizliyi kimi, ərzaq təhlükəsizliyi də təmin edilmişdir.

Muxtar respublikanın sosial-iqtisadi inkişafının sürətlənməsində nəqliyyat və rabitə sahələrinin də xüsusi yeri vardır. Naxçıvanda 1 Beynəlxalq hava limanı, 5 avtovağzal kompleksi, 797 km uzunluğunda yeni avtomobil yolları çəkilmişdir. Ümumiyyətlə, 2003-2019-cu illər ərzində muxtar respublikada kənd yolları da daxil olmaqla 2 min kilometrə yaxın yol inşa olunmuşdur [16, 2019, 22 dekabr]. Dəmiryol, hava və avtomobil nəqliyyatları muxtar respublikanın iqtisadi inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Muxtar respublikada hava nəqliyyatının inkişafı istiqamətində yeni hava limanı kompleksi tikilib istifadəyə verilmiş, Naxçıvan hava limanı beynəlxalq status qazanmışdır. 2018-ci il ildə muxtar respublikada nəqliyyat sektorunun yük və sərnişin daşınması 2003-cü illə müqayisədə hər iki halda 2,8 dəfə artıb.

1995-2019-cu illərdə muxtar respublikada rabitənin inkişafı yüksək tempdə getmişdir. Cənubi Koreyanın “DEU-Telekom” şirkəti ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən muxtar respublikada yaşayış məntəqələri telefonlaşdırılaraq abonentlər birbaşa beynəlxalq telefon rabitə sistemində çıxma imkanı əldə etmişlər. Hazırda muxtar respublikanın yaşayış ərazilərinin 99,1 faizində genişzolaqlı internet, 99,5 faizində isə simsiz internet xidmətləri göstərilir.

Muxtar respublikanın telekommunikasiya şəbəkəsi beynəlxalq Trans-Asiya-Avropa fiber-optik kabel magistralına qoşulmuşdur. Hazırda muxtar respublikanın mövcud telekommunikasiya şəbəkəsinin 98 faizi optik şəbəkəyə birləşdirilmişdir.

Muxtar respublikada informasiya və rabitə sahəsində daha bir yenilik kimi 2016-cı ildə “Naxtel” MMC tərəfindən dördüncü nəsil mobil rabitə şəbəkəsi istifadəyə verilməsidir. “Evədək optika”, “Elektron hökumət”, “Elektron imza”nın tətbiqinə başlanılmışdır. 1997-ci ildən başlayaraq muxtar respublikada bütün telefon stansiyaları avtomatlaşdırılmış, fiber-optik kabellər çəkilmiş, yeni poçt şöbələri yaradılmışdır. 2018-ci ildə informasiya və rabitə xidmətləri 51,325 min manat olmuşdur ki, bu da 2003-cü ildəki müvafiq göstəricidən 11,8 dəfə çoxdur [13, s. 99].

Muxtar respublikada ekoloji vəziyyətin daha da yaxşılaşdırılması istiqamətində işlər görülmüş, 16541 hektar sahədə meşəsalma və meşəbərpa işləri aparılmış, 10 milyondan çox ağac və bəzək kolları əkilmişdir. Hazırda muxtar respublikanın ümumi ərazisinin 14 faizini yaşıllıqlar əhatə edir. 1990-cı ildə isə bu göstərici 0,6 faiz həddində olmuşdur. Muxtar respublikanın 27 faizə qədər təbiət ərazisi xüsusi mühafizə olunan ərazidir [14, s. 8].

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən tədbirlər əhalinin sosial problemlərinin həllinə kömək etmişdir. Əhalinin işlə təminatı sahəsində əməli addımlar atılmışdır. 1996-2017-ci illərdə 85861 yeni iş yeri açılmışdır, ki, bunun da 59090-ı və ya 68,8 faizi daimi iş yerləridir. Ümumiyyətlə, son 24 ildə 95,188 iş yeri yaradılmışdır. Orta aylıq əmək haqqı 1998-ci ildə 163,2 manatdan 2018-ci ildə 433 manata çatmış, 2003-cü illə müqayisədə 11,3 dəfə artmışdır. Muxtar respublikada əhali gəlirləri 2018-ci ildə 1.866.095 manat təşkil etmişdir ki, bu da 2003-cü ildəki müvafiq göstəricidən 11 dəfə çoxdur. Bu dövr ərzində hər bir nəfərə düşən gəlirlər 9 dəfə artaraq 4105,8 manat olmuşdur.

Pensiyaçılar, müharibə əlilləri, şəhid və aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsinə daim diqqət yetirilmişdir. Muxtar respublika əhalisinin sosial müdafiəsi və təminatına çəkilən xərclər 57,2 dəfə artmışdır. 2003-2013-cü illərdə bu qəbildən olan insanlara 429 minik avtomobili verilmişdir. 52,254 nəfər pensiyaçı hər cür qayğı ilə əhatə olunmuşdur. 2019-cu ildə muxtar respublikada əhalinin sayı 2003-cü illə müqayisədə 22 faiz artaraq 460 min nəfərə çatmışdır [16, 2019, 22 dekabr].

Hər bir cəmiyyətin ən qiymətli sərvəti onun sağlam üzvləridir. Naxçıvanda həyata keçirilən səhiyyə islahatlarının mərkəzində də insan amili dayanır. Son illər burada 230-dan çox tibb müəssisəsi istifadəyə verilmiş, onlar ən müasir tibbi avadanlıqlarla təmin olunmuşdur. Muxtar respublikanın səhiyyə müəssisələrində çalışan 1290 həkim heyəti, 2260 orta tibb işçiləri əhalinin sağlamlığı keşiyində dururlar.

Xalqların və dövlətlərin sürətli inkişaf yolu təhsildən keçir. Təsədüfi deyildir ki, hələ vaxtı ilə ulu öndər Heydər Əliyev cəmiyyət həyatında təhsilin rolunu yüksək qiymətləndirərək demişdir ki, **“təhsil millətin gələcəyidir. Ona görə də dövlət hansı inkişaf səviyyəsində olsa da təhsilə qayğı göstərməli, gənc nəslin təhsilinə, müəllimə kömək etməlidir”**. Ölkə Prezidenti İlham Əliyev təhsilə **“Azərbaycanın gələcəyini müəyyən edən prioritet sahə”** kimi yüksək dəyər vermişdir. Təhsilə, onun inkişafına xüsusi əhəmiyyət verən Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Təhbov demişdir ki, **“təhsilə qoyulan sərmayə ölkənin gələcəyinə qoyulan sərmayədir”**.

Müstəqillik illərində çoxsaylı məktəb, uşaq bağçası tikilmiş, onların maddi-texniki bazası möhkəmləndirilmişdir. 1995-2017-ci illərdə muxtar respublikada 40182 şagird yerlik 129 ümumtəhsil məktəbi tikilmiş, 34024 şagird yerlik 52 təhsil müəssisəsi, eləcə də 19 məktəbəqədər təhsil müəssisəsi, 23 uşaq musiqi məktəbi, 3 orta ixtisas təhsil müəssisəsi yenidən qurulmuş və ya əsaslı təmir olunmuşdur.

Bu gün nəinki Naxçıvan şəhərində, hətta ən ucqar dağ və sərhəd kəndlərində də müasir tədris avadanlıqları, sürətli internetə çıxışı olan kompüter, elektron lövhələr, zəngin fonda malik kitabxanalar və idman zalları ilə təmin olunmuş məktəb binaları tikilib istifadəyə verilib. Ümumtəhsil məktəblərində 50 min 590 şagird təhsil alır, onların təlim-tərbiyəsi ilə 6751 müəllim məşğul olur. Məktəblər 6 min kompüter, 650 elektron lövhə, 3 milyon dərslik, 600 min latın qrafikası ilə nəşr olunmuş bədii ədəbiyyatla təmin edilmişdir.

Təhsildə keyfiyyət dəyişiklikləri hər il artmaqda davam edir. Bunlar ali məktəblərə qəbulda və bu zaman yüksək bal toplayan abituriyentlərin sayında özünü göstərir. 2004-2005-

ci tədris ilində 5409 nəfər məzun olmuş, bunlardan 3074-ü ali məktəblərə sənəd vermiş, 1024-ü qəbul olmuşdur (33,3 faiz). 2016-cı ildə 3138 nəfər məzun olmuş, bunlardan 2469-u ali məktəblərə sənəd vermiş, 1538-i qəbul olmuşdur (62 faiz). 2018-ci ildə qəbul olunanların sayı 1781 olmuşdur ki, bu da sənəd verənlərin 71 faizini təşkil etmişdir [10, s. 11]. 500-700 arasında bal toplayan abituriyentlər 1996-cı ildə 5, 2010-cu ildə 280, 2018-ci ildə 331 nəfər olmuşdur [10, s.11]. 2010-2019-cu ildə 79 nəfər tələbə Prezident təqaüdünə layiq görülmüşdür.

Məktəbəqədər və məktəbdənkənar təhsil müəssisələrinin geniş şəbəkəsi qurulmuş, 28 məktəbəqədər, 44 məktəbdənkənar təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərir.

Naxçıvan şəhərində 1 lisey, 3 kollec və 3 ali təhsil müəssisəsi yerləşir. Heydər Əliyev adına Hərbi Lisey, Naxçıvan Tibb Kolleci, Naxçıvan Musiqi Kolleci və Naxçıvan Dövlət Texniki Kollecinə hüquq-mühafizə, tibb, musiqi və texniki istiqamətlər üzrə kadrlar hazırlanır. Bu təhsil müəssisələrində 1721 tələbənin təlim-tərbiyəsi ilə 360 müəllim məşğul olur.

Son 25 ildə muxtar respublikada ali təhsil müəssisələrinin həyatında da ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Naxçıvan Dövlət Universiteti, “Naxçıvan” Universiteti və Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunda 8800 tələbə təhsil alır, onlardan 825-i əcnəbi tələbələrdir. Naxçıvan Dövlət Universitetinin 12 fakültəsində 98 ixtisas üzrə 5 min tələbə bakalavr və 78 nəfər magistr, 42 nəfər doktorant və dissertant təhsil alır.

NDU-da 407 nəfər professor-müəllim çalışır ki, onlardan 3-ü AMEA-nın müxbir üzvü, 35-i elmlər doktoru, 187-si fəlsəfə doktoru, 182-si isə müəllim və baş müəllimdir.

“Naxçıvan” Universiteti 1999-cu ildən müstəqil ali məktəbə çevrilib. Hazırda universitetdə 1000-dən çox tələbə, 19 ixtisas üzrə bakalavr və magistr təhsili alır. Ali məktəbdə 88 nəfər müəllim işləyir ki, onlardan 3-ü elmlər doktoru, 20-si fəlsəfə doktorudur [16, 2020, 11 yanvar].

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu 2000-ci ildən Filial kimi yaradılmış, 2003-cü ildən müstəqil ali məktəbə çevrilmişdir. İnstitutda 1180 nəfər tələbə bakalavr və magistr təhsili alır ki, onların təhsili ilə 94 professor-müəllim məşğul olur. Bunlardan 7-si elmlər doktoru, 40-i fəlsəfə doktorudur.

1995-ci ilə qədər muxtar respublikada 5 nəfər elmlər doktoru, 100-dən bir qədər artıq fəlsəfə doktoru olduğu halda, hazırda elmlər doktorlarının sayı 38-ə, fəlsəfə doktorlarının sayı 300-ə çatmışdır.

Ümumiyyətlə, muxtar respublikanın bütün təhsil müəssisələrində 58 minə yaxın uşaq, şagird, tələbə və kursant təhsil alır ki, onların təhsili ilə 10 minə yaxın müəllim məşğul olur.

Bəhs olunan illərdə muxtar respublikada dinamik və əsaslı inkişaf edən sahələrdən biri də elm sahəsidir. Azərbaycan milli elminə həmişə hamilik etmiş ümummilli lider Heydər Əliyev siyasi hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra elmə dövlət qayğısı artdı.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri seçilən Vasif Talıbov altı aydan sonra, onun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə “Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan” beynəlxalq simpoziumu keçirildi. Belə bir elmi tədbirin keçirilməsi Naxçıvanda elmi mühitin inkişafına çox ciddi və əsaslı təsir göstərdi. Artıq sonrakı illərdə də muxtar respublikada beynəlxalq konfransların keçirilməsi bir ənənəyə çevrildi.

Ali Məclis Sədrinin təşəbbüsü və ölkə Prezidenti Heydər Əliyevin sərəncamı ilə 2002-ci ildə AMEA Naxçıvan Bölməsi yaradıldı [2, s. 11]. Artıq bundan sonra elmin vahid elmi mərkəzdən idarə edilməsi, əlaqələndirilməsi, elmi kadrların hazırlanması, Naxçıvanın hərtərəfli öyrənilməsi istiqamətində fəaliyyət üçün əlverişli şərait yaradıldı.

Elmin inkişafı bilavasitə yüksək ixtisaslı kadrların hazırlıq səviyyəsindən, onların elmi fəaliyyətindən asılıdır. 1998-ci ildən Naxçıvan Dövlət Universitetində dörd ixtisas üzrə, 2006-

çı ildən AMEA Naxçıvan Bölməsində üç ixtisas üzrə Dissertasiya Şuralarının yaradılması və fəaliyyəti yüksək ixtisaslı elmi kadrların hazırlanmasına öz müsbət təsirini göstərmişdir. Dissertasiya Şuralarında 276 nəfər fəlsəfə və elmlər doktoru dissertasiyası müdafiə edilmişdir. Dissertasiya Şuralarının yaradılması, yüksək ixtisaslı elmi kadrların hazırlanması Ali Məclis Sədrinin təşəbbüsü, diqqət və qayğısının nəticəsində mümkün olmuşdur. AMEA-ya 2003, 2007, 2014 və 2017-ci illərdə keçirilən seçkilərdə Naxçıvandan olan elm və təhsil işçilərindən 3-ü akademik, 13-ü müxbir üzv seçilmişdir. Tədqiqatçıların çoxsaylı kitab və monoqrafiyaları, dərslik və dərs vəsaitləri, məqalə və tezisləri çap olunmuş, bir sıra fundamental ümumiləşdirici əsərlər – iki cildlik “Naxçıvan ensiklopediyası”, “Naxçıvan abidələri ensiklopediyası”, “Naxçıvan tarixi atlası”, “Dədə Qorqud yurdu – Naxçıvan: tarixi-coğrafi və etnoqrafik atlası”, üç cildlik “Naxçıvan folklor antologiyası”, “Naxçıvan tarixi”, “Naxçıvan teatrının salnaməsi”, “Qırmızı kitab”lar, “Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ampeloqrafiyası”, “Naxçıvan arxeologiyası”, “Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii sərvətləri” və başqaları elmi ictimaiyyət tərəfindən maraqla qarşılanmışdır.

1995-2019-cu illərdə mədəni-maarif sahəsində çox böyük dəyişikliklər baş vermiş, Naxçıvanın mədəniyyət sahələrinin inkişafı heç vaxt bu səviyyədə olmamışdır. Kitabxanaların fəaliyyəti, onların maddi-texniki bazası xeyli möhkəmlənmişdir. Tikilən qəsəbə və kənd mərkəzlərində kitabxana və klublara da yer ayrılmış, onların fəaliyyəti üçün hər cürə şərait yaradılmışdır. Muxtar respublikada 500-ə yaxın mədəniyyət obyektı tikilmiş və ya əsaslı təmir olunmuşdur. Muzeylərin sayı 30-a çatmışdır. Heydər Əliyev muzeyi, M.T.Sidqinin, M.Arazın ev muzeyləri, Açıq Səma Altında Muzey, Milli dəyərlər, Xatirə, Bəhrüz Kəngərli, Xalça muzeyləri yaradılmışdır. “Bir xalqı dünyada mədəniyyət qədər tanıdan ikinci bir amil yoxdur”, - prinsipi əsas götürülərək bu sahənin inkişafı üçün çox böyük işlər görülmüşdür. Muxtar respublikada 3 Dövlət teatri, 4 Xalq teatri, 2 Dövlət Filarmoniyası, 400-dən çox klub, mədəniyyət evi, kitabxana, mədəni-maarif müəssisələri, 27 uşaq musiqi, incəsənət və bədii sənətkarlıq məktəbləri sakinlərin bədii zövqlərinin formalaşması və inkişafına çalışırlar.

Naxçıvan Muxtar Respublikası tarix və mədəniyyət abidələri ilə zəngin bir diyardır. Ali Məclis Sədrinin xüsusi sərəncamı ilə muxtar respublika ərazisindəki 1213 tarix və mədəniyyət abidələri qeydə alınmış və pasportlaşdırılmışdır. 70-dən çox tarix və mədəniyyət abidəsi bərpa olunmuşdur.

Muxtar respublikada son illərdə daha çox diqqət yetirilən sahələrdən biri də turizmdir. Burada turizmin bir sıra sahələri – dağ-xizək turizmi, dini-ziyərət turizmi, mədəni turizm, müalicəvi turizm, kənd turizmi mövcuddur. Zəngin tarixi və mədəni irsi, nadir təbiət və memarlıq abidələri, müasir infraqurucura malik yaşayış məntəqələri Naxçıvan Muxtar Respublikasında turizmin inkişafını şərtləndirən əsas amillərdir. Ağbulaq Kənd Turizm-İstirahət Bölgəsinin yaradılması turistlərin marağını xeyli artırmışdır. Muxtar respublikaya 2008-ci ildə 219,1 min nəfər turist gəlmişdirsə, 2019-cu ildə bu, 416 min nəfər olmuşdur [16, 2019, 22 dekabr].

Naxçıvan Muxtar Respublikasının müdafiəsi və təhlükəsizliyinə daim diqqət göstərilmişdir. Əlahiddə Ümumqoşun Ordusunun yaradılması, onun müasir silah-sursat və hərbi texnika ilə təminatı müdafiə təhlükəsizliyini təmin etmişdir. Ali Məclisin Sədri ölkə Prezidentinə verdiyi hesabatda ordu quruculuğu sahəsindəki inkişafdan bəhs edərək demişdir: “Ümumqoşun ordusu korpusdan Əlahiddə Ümumqoşun Ordusuna qədər yol keçibdir. Bu da Sizin diqqətinizlə yaradılıb. Alınmış silah-sursatla bu gün muxtar respublikanın ordusu da lazımınca təmin olunur, hava hücumundan müdafiə sahəsində işlər həyata keçirilir. Bir sözlə, Sizin qayğınızla muxtar respublikanın müdafiəsi üçün orada yerləşən hərbi hissələr hər bir tapşırığı yerinə yetirməyə tam hazırdır” [16, 2019, 19 noyabr].

2018-ci ildə Naxçıvan Əlahiddə Ümumqoşun Ordusunun 11000 hektar ərazini işğaldan azad etməsi Ali Baş Komandanın rəhbərliyi ilə ölkəmizdə ordu quruculuğu sahəsindəki uğurlarımıza əyani sübutdur.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında görülən işləri, həyata keçirilən tədbirləri, əldə edilən uğurları aşağıda qeyd olunan bu fakt da bir daha təsdiq edir: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin sədri olduğu "Caspian European Club" ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatların və sosial siyasətin nəticələrini əks etdirən Azərbaycan Respublikası regionlarının illik investisiya reytingini müəyyənləşdirmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikası 2017 və 2018-ci illərdə 18 parametrlə ən yüksək bal toplayaraq lider olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Naxçıvanda görülən işləri, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafda baş verən dəyişiklikləri yüksək qiymətləndirərək deyib: "Mən hər il Naxçıvanda oluram və hər dəfə Naxçıvanda gördüyüm dəyişikliklər məni ürəkdən sevindirir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında ən müasir infrastruktur yaradılır, sosial obyektlərin tikintisi geniş vüsət alıb. Məktəblər, xəstəxanalar tikilir. Naxçıvanda sənaye obyektlərinin tikintisi uğurla gedir və artıq muxtar respublikanın çox önəmli ixrac potensialı yaradılır. Bütün bunlar muxtar respublikanın iqtisadi və sənaye potensialını gücləndirir. Hər bir Naxçıvan sakini əldə edilmiş bu uğurlarla haqlı olaraq fəxr edə bilər. Mən bütün naxçıvanlıları bu böyük uğurlar münasibətilə təbrik etmək istəyirəm. Naxçıvan rəhbərliyinə və Naxçıvanın rəhbəri Vəlif Talıbova öz minnətdarlığımı bildirmək istəyirəm" [7, s. 143-144].

Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə görülən işlər, irəli sürülən təşəbbüslər, həyata keçirilən islahatlar sayəsində respublikamız çox böyük uğurlar əldə etmiş, lider dövlətə çevrilmişdir. Ölkəmizin ayrılmaz bir hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası da tarixin heç bir mərhələsində bugünkü qədər gözəl, abad və güclü olmamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan" qəz.
2. "Dirçəliş – XXI əsr" jurnalı, Bakı, 2002, № 54, s. 11-25.
3. Əhmədov N. Sürətlə inkişaf edən və modernləşən Naxçıvan iqtisadiyyatı. Naxçıvan: Əcəmi, 2019, 384 s.
4. Hacıyev İ. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ictimai-siyasi həyatı, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı (1991-2011-ci illər). Naxçıvan: Əcəmi, 2011, 272 s.
5. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. İyirminci kitab, Bakı: Azər nəşr, 2006, 536 s.
6. İlham Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir. Dördüncü kitab, Bakı: Azər nəşr, 2009, 400 s.
7. İlham Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir. Otuz yeddinci kitab, Bakı: Azər nəşr, 2017, 400 s.
8. 2015-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının xülasəsi. Naxçıvan, 2016, 72 s.
9. 2017-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının xülasəsi. Naxçıvan, 2018, 66 s.
10. 2018-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının xülasəsi. Naxçıvan, 2019, 64 s.
11. Qayıdış (1990-1993). Təkmilləşdirilmiş və yenidən işlənmiş ikinci nəşr. Bakı: Azərbaycan, 2008, 840 s.
12. Qədim Naxçıvanda bayram. Naxçıvan Muxtar Respublikası – 75. Bakı: Azərbaycan, 1999, 287 s.
13. Naxçıvan Muxtar Respublikası – 95. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2019, 184 s.
14. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Xüsusi Mühafizə Olunan təbiət əraziləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2019, 158 s.

15. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Sosial-iqtisadi inkişaf. Naxçıvan, 2017, № 12, 98 s.
16. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Sosial-iqtisadi inkişaf. Naxçıvan, 2018, № 12, 98 s.
17. Caspian energy. International analytical journal. 2018, January-March, № (102), 146 p.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ismayil_haciyev@yahoo.com

Ismayil Hacıyev

THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE (1995-2020)

The paper reflects the return of the great leader Heydar Aliyev to Nakhchivan, his election as the Chairman of the Supreme Majlis, his reforms over the years (1990-1993), the adopted laws regarding national statehood, the organization of the defense of Nakhchivan, and focused efforts to strengthen the independence of Azerbaijan.

The election of V. Talybov as the Chairman of the Supreme Majlis of the Nakhchivan Autonomous Republic and the emergence of new political conditions in the Autonomous Republic after that, the full scope of construction work, the measures taken and the results achieved in various areas of the economy – industry, construction, agriculture, energy, and in the field of culture are investigated based on factual materials. It has been revealed that in comparison with 1995, in 2019, development in all sectors reached 100-400 percent, and there are also sectors where the growth rate exceeds several tens of times. It tells about successes in science, education, healthcare, tourism, military development, shows the leadership of the autonomous republic among the regions in 2017 and 2018.

Keywords: *Heydar Aliyev, İlham Aliyev, Vasif Talibov, Supreme Assembly, economic development, industry, agriculture, construction, culture.*

Исмаил Гаджиев

НАХЧЫВАНСКАЯ АВТОНОМНАЯ РЕСПУБЛИКА В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ (1995-2020 гг.)

В статье отражены возвращение великого вождя Гейдара Алиева в Нахчыван, избрание его Председателем Верховного Меджлиса, осуществлённые им за эти годы (1990-1993 гг.) реформы, принятые законы, касающиеся национальной государственности, организации обороны Нахчывана, целенаправленная деятельность по укреплению независимости Азербайджана.

На основе фактических материалов исследованы избрание В.Талыбова Председателем Верховного Меджлиса Нахчыванской Автономной Республики и возникновение после этого в автономной республике новых политических условий, широкий размах строительных работ, предпринятые меры и результаты, достигнутые в разных сферах экономики – промышленности, строительстве, сельском хозяйстве, энергетике, в сфере культуры. Выявлено, что в сравнении с 1995-м годом, в 2019-м году развитие во всех отраслях достигло 100-400 процентов, также имеются такие отрасли, где темпы роста превышают несколько десятков раз. Здесь рассказано об успехах в науке, образовании, здравоохранении, туризме, военном строительстве, показано лидерство автономной республики среди регионов в 2017-м и 2018-м гг.

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, Ильхам Алиев, Васиф Талыбов, Верховный Меджлис, экономическое развитие, промышленность, сельское хозяйство, строительство, культура.*

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 10.10.2019

Son variant 07.01.2020

UOT 94(479.24)

FƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ

VƏNƏND KƏNDİ: TARİXİ, ABİDƏLƏRİ

Məqalədə Ordubad rayonundakı Vənənd kəndinin tarixindən və kəndin ərazisindəki tarix-mədəniyyət abidələrindən bəhs edilir. Qeyd olunur ki, əsası eramızın əvvəllərində Azərbaycana gələn Volqa bulqarları tərəfindən qoyulan Vənənd kəndi böyük inkişaf yolu keçmişdir. Orta əsrlər dövründə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatan Vənənd kəndində indiyədək bir Came məscidi, bir neçə məhəllə məscidi, bir sufiliklə bağlı mərkəz, möhtəşəm qəbiristanlıq, çoxlu epigrafiya abidə – müsəlman kitabəsi gəlib çatmışdır. Məqalədə həmin abidələr, xüsusilə müsəlman epigrafiyası abidələri haqqında yığcam məlumat verilir, onların tarix-mədəniyyət abidəsi kimi əhəmiyyəti açıqlanır.

Açar sözlər: Naxçıvan, Ordubad, Vənənd, məscid, qəbiristanlıq, kitabə.

Tarixin müəyyən çağlarında bir sıra türk tayfalarının Azərbaycana köç etməsi, orada məskunlaşması və yaşaması faktı tarixşünaslıqda heç bir şübhə doğurmur. Belə tayfalardan biri də Bulqar türkləridir. Qaynaqların şahidliyinə görə, Volqa sahillərində yaşayan Bulqar türkləri eramızın əvvəllərində bir neçə mərhələdə Qafqaz sıra dağlarını keçərək ərazimizə gəlmiş və orada məskunlaşmışlar. Bu faktı yazılı mənbələr, epigrafiya faktlar və s. təsdiq etdiyi kimi toponimlər də sübut etməkdədirlər. Bulqar türkləri ərazimizə gələrək bir çox yaşayış yerlərində məskunlaşmaqla bərabər, özləri yeni yaşayış məskənləri də salmışlar. Belə yaşayış məskənlərindən biri də Naxçıvanın Ordubad bölgəsindəki Vənənd kəndidir.

Vənəndçayın sahilində, Ordubad şəhərindən 17 km şimal-qərbdə yerləşən Vənənd kəndi Azərbaycanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biridir. Ordubad bölgəsinin digər yerlərində, Vənənd kəndinə yaxın ərazilərdə, o cümlədən Xaraba Gilan şəhər yerində, I Sumbatan, II Sumbatan, Plovdağ yaşayış məskənlərində, Qaratəpə kurqanında, Mərdangölü, Muncuqlutəpə və Dəlmə nekropollarında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilən maddi-mədəniyyət nümunələri təsdiq edirlər ki, bu ərazilərdə eramızdan əvvəl III minilliyin ortalarından eramızın əvvəllərində olan dövrdə yaşayış olmuşdur.

Vənənd kəndinin daxil olduğu Ordubad bölgəsi haqqında orta əsr qaynaqlarında zəngin məlumatlar vardır. Vaxtilə Qoxtn adlanan Ordubad ərazisi haqqında ilk məlumatlara e.ə. VI-IV əsrlərə aid hadisələrlə bağlı rast gəlinir. Digər mənbələr də təsdiq edirlər ki, bu torpaqlarda insanların məskunlaşması eramızdan əvvəlki dövrlərdən başlanmışdır. Bölgənin miladdan çox-çox əvvəl məskunlaşmasına əsasən deyə bilərik ki, ərazisi və ətrafı maddi-mədəniyyət nümunələri ilə zəngin olan Vənənd kəndi də Ordubadın qədim tarixə malik yaşayış məskənlərindən biridir. Tədqiqatçılar belə bir fikirdədirlər ki, bu yaşayış yeri türk tayfalarından olan bulqarların Qafqazın cənubuna gəlməsi ilə əlaqədar yaranmışdır. Professor Ə.Fərəcov kəndin ərazisinin miladdan qabaq II əsrdə Volqa bulqarları tərəfindən məskunlaşdığını, kəndin adının isə həmin tayfanın başçısının adından əmələ gəlməsini ehtimal edir [14, c. 32]. M.İsmayılov qeyd edir ki, Azərbaycan və Ermənistan ərazisinin ən qədim sakinlərindən biri, dillərinin Azərbaycan dilinin kökündə dayanması şübhə doğurmayan bulqarlar – vəndlər olmuşlar [3, s. 86]. Alim bu soyların Azərbaycan ərazisində olmalarını o vaxtdan qalmış yer adları ilə – toponimlərlə təsdiq etmək üçün Ordubad rayonundakı Vənənd, Zəngəzur rayonundakı Vənətli, Lerik rayonundakı Vənədi, Füzuli rayonundakı Yağlavənd və s. kəndlərin adını misal göstərir [3, s. 86].

Professor M.Seyidov Vənənd adlı yaşayış məskəninin yaranması haqqında ilk orta əsr

qaynaqlarından türk dilli bulqar qəbiləsinə aid belə bir fikir gətirir: “...köç səbəbi ilə Bulqar Vəğndur Vund bu yerlərdə yurd saldı, Vənənd onun adı ilə adlandı və bu günə kimi (yaxın) kəndlər onun qardaşı və soyunun adını daşıyır” [7, s. 325]. Məşhur Türkiyə alimi M.F.Kırzıoğlu da Vənənd adlı yaşayış məskənlərinin bulqar-türk tayfalarının şimaldan Cənubi Qafqaza axınları ilə bağlı olaraq yaranması fikrindədir [16, s. 6].

Bulqar tayfalarının Bulqar Vəğndur Vundun başçılığı ilə indiki Türkiyə ərazisinə gəlməsini, Şirak əyalətində məskunlaşdıqlarını [4, s. 107] və orada Vənənd adlı yaşayış məskəni saldıqlarını tarixçi-etnoqraf, toponomika üzrə məşhur alim Q.Qeybullayev də təsdiq edir [4, s. 60, 104, 106]. Onun fikrincə, Ordubaddakı Vənənd kəndi Qars əyalətində yerləşən Vənənddən Naxçıvana köçən ailələrin hesabına yaranmış, coğrafi adı da onlar özləri gətirmişlər [4, s. 12]. AMEA-nın müxbir üzvü, professor S.Babayev isə bu faktı qeyd etməklə yanaşı, Qars əyalətindəki Vənəndin Ordubaddakı Vənənddən köçüb gələnlərin hesabına yaranması ehtimalını irəli sürmüşdür [2, s. 21].

M.Vəlili (Baharlı) ehtimal edir ki, bulqarların hərəkət yolu Azərbaycandan, Xəzər sahillərindən düşmüşdür. Alim fikrini möhkəmləndirmək üçün yazır ki, onlar hərəkət etdikləri yerlərdə bir çayın və bəzi bulqar adlı kəndlərin adlarında öz izlərini qoymuşlar [9, s. 35]. Bütün bunlara əsasən ehtimal etmək olar ki, ərazisi indiki Ermənistan və şərq Türkiyəyə nisbətən daha münbit və bərəkətli olan Azərbaycan torpaqları bulqarları daha çox cəlb etmiş və onlar Xəzərboyu ilə hərəkət edərək Azərbaycanın içərisinə daxil olmuş, oradan Araz boyu ilə yuxarı istiqamətdə gedərək Naxçıvana gəlib çıxmışlar. Ola bilsin ki, bulqarlar Bulqar Vəğndur Vundun başçılığı ilə ilk dəfə burada Vənənd kəndini salmış, sonra isə qərbə doğru yollarını davam etdirmiş və Qars ətrafına gələrək orada da eyni adlı yaşayış məskəni salmışlar.

Bulqar tayfalarının Qafqazın cənubuna gəlməsi tarixini bəzi müəlliflər miladdan qabaq II əsrə aid edir. Ancaq M.Vəlili bu fikrə qarşı çıxır və yazır ki, göstərilən əsrdə bulqarların buraya hicrət etdiklərinə inanmaq çətindir. Çünki onlar ancaq tarixi miladın 475-ci ilində (147 il hicrətdən irəli) buraya gəldilər. Tarix deyən kimi, o zaman adları da belə məlum deyildi [9, s. 35]. Orta əsr qaynaqlarına və türklərin tarixi ilə məşğul olan tarixçilərin fikirlərinə əsaslanan bir sıra tədqiqatçılar da bulqarların bu ərazilərə gəlməsini miladdan sonrakı yüzilliklərə aid edirlər. Məsələn, t.e.d. Q.Qeybullayev bulqarların bu ərazilərə gəlməsini II əsrə [5, s. 204], akademik Ə.S.Sumbatzadə isə V əsrin sonu-VI əsrin əvvəllərinə aid edir [13, s. 82].

Deyilənlərdən görünür ki, miladın əvvəllərində bulqarlar Qafqazın şimalından cənubuna bir neçə mərhələdə köçmüş, Azərbaycan, indiki Ermənistan və Türkiyə ərazisində yaşayış məskənləri salmışlar. Həmin vaxt Naxçıvan ərazisində də belə bir yaşayış məskəni salınmış və kəndi salan bulqarlar onu öz başçılarından şərafətə Vənənd adlandırmışlar. M.Xorenasinin məlumatına inansaq kəndin əsasının miladdan öncə II əsrdə, elmin nailiyyətlərini əsas götürsək isə miladdan sonrakı ilk yüzilliklərdə qoyulması faktının şahidi oluruq. Əsası türk bulqarlar tərəfindən qoyulan Vənənd kəndinin əhalisi indi də ancaq Azərbaycan türklərindən ibarətdir.

Bulqar türklərinin Naxçıvanda məskunlaşması fikrini tarixin ən sanballı qaynaqlarından olan epigrafiq abidələr də təsdiq etməkdədirlər. Şahbuz bölgəsindəki “Böyük Qəbirli” adlı qəbiristanlıqda qeydə alınmış sənduqə tipli xatirə abidəsi (115x60x35 sm) üzərində ərəb dilində yazılmış kitabənin mətnindən aydın olur ki, sənduqə “Div-xan Bulqar Bahadır” adlı sərkərdənin xatirəsinə hazırlanmışdır. Bulqar tayfalarına mənsub olan bu sərkərdə Səfəvi hökmdarı I Təhmasibin zamanında (1524-1576) yaşamış və orduda xidmət etmişdir. Şahbuz bölgəsində qeydə alınan bu abidə və yuxarıda sadalanan faktlar Bulqar türklərinin tarixin

müəyyən çağlarında Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində məskunlaşması və oturaq həyat keçirərək yaşamasını təsdiq edən faktlardır. Naxçıvan şəhərinə daxil olan Bulqan kəndinin adının da Bulqar türkləri ilə əlaqədar yaranması şübhə doğurmur.

Miladın əvvəllərində bir neçə mərhələdə Azərbaycan ərazisinə gəlmiş və müxtəlif bölgələrdə məskunlaşmış Bulqar türkləri qısa bir zamanda yerli türk tayfaları ilə qaynayıb qarışmış və III-VIII yüzilliklərdə Azərbaycan xalqının təşəkkülündə yaxından iştirak etmişlər.

Vənənd kəndinin ərazisində indiyədək arxeoloji qazıntı işləri aparılmamışdır. Ona görə də kəndin yaranması və onun qədim tarixi haqqında sanballı elmi fikir söyləmək mümkün deyildir. Biz bu fikirdəyik ki, kəndin əsası miladdan sonrakı ilk yüzilliklərdə bulqarlar tərəfindən qoyulmuş və müəyyən vaxtdan sonra o inkişaf etmiş yaşayış məskəninə çevrilmişdir. Bunu təsdiq edən ən dəyərli faktlardan biri kənddə orta əsrlər dövründə inşa edilmiş tarix-memarlıq abidələridir. Özünün planlaşdırılması və tikilişində orta əsr şəhərsalma mədəniyyətinin əlamətlərini saxlayan Vənənddə bu günə qədər çoxlu maddi-mədəniyyət nümunələri gəlib çatmışdır. Kənddə indi də qalan hamam, iri həcmli Came məscidi, bir neçə məhəllə məscidi, Pir Məqsud xanəgahı, təxminən 1 hektar sahəni əhatə edən orta əsr qəbiristanlığında qalan bədii daşyonma sənəti nümunələri – başdaşı, sənduqə və qoç formalı qəbirüstü xatirə abidələri kəndin keçmişdəki yüksək inkişaf səviyyəsindən xəbər verir. Xüsusilə, Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki ən qədim məscidlərdən (XIV əsrin əvvəlləri) birinin məhz bu kənddə olması da kəndin orta əsrlər dövründəki inkişaf səviyyəsindən xəbər verir.

Vənəndçay hövzəsi özünün gözəl təbiəti ilə fərqləndiyindən Vənənd kəndi və onun ətrafındakı yaşayış məskənləri orta əsrlər zamanı iri feodalların və hökmdarların diqqətini cəlb etmişdir. Qaynaqlar təsdiq edir ki, məşhur alim Xacə Nəsirəddin Tusinin nəslindən olan Ordubadlı Fəthi bəyin XVI əsrdə Vənənd dairəsində yerləşən Dırnıs, Anaqut, Sal və Berdak kəndlərində mülkləri olmuşdur. Vənənd kəndi Səfəvilər zamanı mühüm yaşayış məskəni kimi diqqət mərkəzində olmuşdur. XVII əsrin əvvəllərində Ordubad şəhəri osmanlılardan geri alındıqdan sonra Səfəvi hökmdarı I Şah Abbas hicri 1015-ci ilin rəcəb ayının 4-də (6 noyabr 1606-cı il) şəhərə gəlib orada qaldığı 10 gün müddətində Vənənd və Əylisi də gəzir. Şah Abbas kimi qüdrətli bir hökmdarın Vənəndə xüsusi diqqət yetirməsi və onu gəzməsi göstərir ki, o XVII əsrin əvvəllərində əhəmiyyətli yaşayış məskənlərindən biri olmuşdur. Həmin vaxt I Şah Abbas Vənənd və Əylisi Ordubad şəhəri ilə birlikdə özünün baş vəziri (etimad-üd-dövlə), görkəmli alim Xacə Nəsrəddin Tusinin nəslindən olan Hatəm bəy Ordubadiyə bağışlayır. Ona görə də Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə Vənənd də Ordubad kimi Tusi nəslindən olan adamlar tərəfindən idarə edilirdi.

Nadir şahın ölümündən sonra Azərbaycanda yaranan kiçik feodal dövlətlərindən biri də Naxçıvan xanlığı idi. Xanlığın idarə olunmasını asanlaşdırmaq məqsədi ilə ərazi iki dairəyə (Naxçıvan və Ordubad) bölünmüşdü. Dairələr isə öz növbəsində mahallara ayrılmışdı. Həmin vaxt Vənənd kəndi Ordubad dairəsində təşkil edilən beş mahaldan biri olan Dəstə mahalına daxil edilmişdi. Həmin dövrdə, Ordubad dairəsini Əbdülfəth xan idarə etdiyi zaman Vənənddə şüşə zavodu inşa edilmişdi. Şüşə hazırlamaq üçün materialı zavoda Naxçıvan dairəsindəki Əbrəqunus kəndi yaxınlığından gətirirdilər. Zavod ikinci Rusiya-İran müharibəsində (1826-1828-ci illər) fəaliyyət göstərmişdir. Həmin müharibə zamanı bütün ustalar İrana qaçdığından zavod məhv olmuşdu [11, s. 225].

1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinə əsasən Naxçıvan xanlığı və Ordubad mahalı Rusiya ilə birləşdirildikdən sonra Vənənd kəndi Ordubad dairəsinin Dəstə mahalının tərkibində qalır. O zaman kənddə 64 ailədə birləşmiş 299 nəfər (161 kişi, 138 qadın) yaşayırdı

[15, s. 623-626]. İ.Şopenin yazdığına görə həmin vaxt kənddə müsəlmanlardan başqa ayrı millət yaşamamışdır [15, s. 623-626]. Rusiya ilə birləşdirilən zaman Vənənddə 9 xalvar sahəni əhatə edən 60 bağ, 4 minədək tut ağacı var idi [11, s. 225]. Torpaqların 4 hissəsi xəzinəyə, bir hissəsi İbrahim Sultana məxsus olmuşdur [11, s. 224]. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Vənənd kəndi Ordubad bölgəsi ilə birlikdə 1924-cü ildə yaradılan Naxçıvan Muxtar Respublikasının tərkibinə daxil olmuşdur.

Vənənd kəndi orta əsrlər zamanı yaradılmış digər maddi mədəniyyət nümunələri ilə yanaşı müxtəlif dövrlərə aid epigrafiq abidələrlə – kitabələr ilə də çox zəngindir. Kəndin cənubunda yerləşən qəbiristanlıqda üzərində kitabə olan bir neçə başdaşı tipli xatirə abidəsi vardır. Ölçüsü 53x40x5 sm olan bu başdaşı üzərində ərəb dilində qalan kitabənin mətni belədir: "... mərhum günahları bağışlanmış əmir Mehrin oğlu, günahları bağışlanmış, xoşbəxt şəhid, qüdrətli hökmdarın (Allahın) yaxınlığına qovuşmuş usta Qasım – Allah hər ikisinin qəbrini nurlandırsın – ən-nəccar əl-Vənəndi. Səkkiz yüz yetmiş ikinci ilin rəcəbül-mürəccəb ayında (26.01-24.02.1468-ci il) yazıldı".

İkinci başdaşının (104x48x9 sm) da bir hissəsi sınıb məhv olmuşdur. Başdaşı üzərində 7 sətirdə, ərəb dilində həkk edilmiş kitabənin mətninin tərcüməsi belədir: "Quran, LV- 26. Bu bağça ustad Qasımın oğlu, mərhum, günahları bağışlanmış, hökmdarın (Allahın) yaxınlığına qovuşmuş əl-ustad mövlana Səfərindir. Allah onun qəbrini nurlandırsın. Tarix, şəban ayı, səkkiz yüz doxsan yeddinci il (may 1492-ci il)".

Kitabənin mətnindən aydın olur ki, başdaşının xatirəsinə hazırlandığı əl-ustad mövlana Səfər əvvəlki kitabədə adı çəkilən və 1468-ci ildə vəfat etmiş ustad Qasımın oğludur. Atasından 24 il (1492-ci ildə) sonra vəfat edən oğlu onun yanında dəfn edilmişdir. Ata və oğula mənsub olan bu iki kitabə göstərir ki, XV əsrdə Vənənddə ailəvi dəfn yerləri olmuş, 24 il keçməsinə baxmayaraq oğul atasının yanında dəfn edilmişdir.

Bu başdaşılarla yanaşı dayanan üçüncü başdaşı (85x37x8 sm) üzərindəki kitabə də özündə tarixi məlumatlar saxlamışdır. Ərəbcə kitabənin tərcüməsi belədir: "Quran, LV-26, 27. Bu bağça mərhum, günahları bağışlanmış, xoşbəxt şəhid, hökmdarın (Allahın) yaxınlığına qovuşmuş Əbu Məhəmməd Atabək Vənəndinindir – Allah onun qəbrini nurlandırsın –...". Kitabənin sonu ovulub töküldüyündən, tarixlər isə adətən həmin hissədə yazıldığından onun dövrünü dəqiq təyin etmək mümkün olmamışdır. Ancaq paleoqrafiya xüsusiyyətlərinə və əvvəlki iki abidə ilə yanaşı olmasına əsasən onu XV əsrə aid etmək olar.

Yaşılımtıl rəngli daşdan hazırlanmış bir başdaşının baş və ayaq tərəfi sındığı üçün üzərində qalan kitabə tam deyildir. Başdaşının üzərində (42x43x8 sm) üç sətirdə qalan kitabə belə bir mətnəndən ibarətdir: "...ordu, mərhum günahları bağışlanmış, xoşbəxt şəhid, hökmdarın (Allahın) yaxınlığına qovuşmuş, bağışlanmış... oğlu İğqus ağa...". Tarixi məhv olan bu kitabəni oxşar cəhətlərinə və xətt xüsusiyyətlərinə görə haqqında bəhs edilən abidələrlə eyni dövrə – XV əsrə aid etmək olar.

Yaşılımtıl rəngli daşdan hazırlanmış və baş tərəfi sınıb itmiş başdaşı (38x23 sm) üzərində nəsx xətti ilə ərəb dilində yazılmış kitabənin mətninin tərcüməsi belədir: "Qasım Vənəndinin oğlu Əbu Nəsr – təmizlik (paklıq) Allaha məxsusdur. Zilhiccə ayı, doqquz yüz otuz yeddinci il tarixdə (16.07-15.08.1531-ci il)".

Yaşılımtıl rəngli daşdan hazırlanmış başdaşı tipli xatirə abidəsi (54x47x10 sm) üzərində bəzi yerləri aşınaraq məhv olmuş kitabənin aşağı hissəsi sonralar qəbrin üstü düzəldilərkən betonun içərisində qalmışdır. Kitabənin qalan hissəsinin mətni belədir: "Quran LV-26,27. Allah, Məhəmməd, Əli. Tarix ... Bu bağça mərhum, günahları bağışlanmış..."

Yaşılımtıl rəngli daşdan hazırlanmış başdaşı tipli xatirə abidəsi (24x40x8 sm) üzərində məzar kitabəsi təzə qəbrin üstünə qoyulub betonlandığı üçün aşağı hissəsini oxumaq mümkün olmamışdır. Ərəb dilində həkk edilmiş kitabənin mətni belədir: “Bu bağça mərhum... oğlu Xocanıdır. Tarix... il”. Kitabəni XVI yüzilliyə aid etmək olar.

Yaşılımtıl rəngli daşdan hazırlanmış başdaşı tipli xatirə abidəsinin səthinin baş tərəfində dördbucaqlı çərçivə oyulmuş, ondan aşağıda isə yuxarıdan çatma tağla tamamlanan formada oyuq açılmış, çatma tağın hər iki tərəfində yenə kiçik ölçülü çərçivələr açılmış, hər üç çərçivədə Quran ayəsi yazılmışdır: “Quran, LV-26, 27”. Çatmataqlı oyuğun içərisində isə ərəb dilində belə bir kitabə həkk edilmişdir: “Allah, Məhəmməd, Əli! Tarix ... Bu bağça və qəbir, mərhum, günahları bağışlanmış...”. Kitabənin qalan hissəsi torpağın altında qaldığı üçün oxunması mümkün olmamışdır.

Yaşılımtıl rəngli daşdan hazırlanmış başqa bir başdaşı tipli xatirə abidəsinin baş tərəfi sınıb itdiyi, aşağı hissəsi isə torpağın altında qaldığı üçün üzərində həkk olunan kitabənin tam oxunuşu mümkün olmamışdır. Ərəb dilində yazılmış kitabənin qalan iki sətirində bu sözlər yazılmışdır: “Bu bağça mərhum Burcu Çələbinindir. ... altıncı il tarixdə”. XVI əsrə aiddir.

Qəbiristanlıqda bu vəziyyətdə olan bir neçə başdaşı parçası vardır. Həmçinin, qəbiristanlıqda iki ədəd daş qoç fiquru tipli qəbirüstü xatirə abidəsi qalmışdır. Nisbətən iri həcmli fiqurun belində kitabə izləri vardır. Ehtimal ki, bu fiqurlar V.M.Sısoyevin yüzilliyimizin 20-ci illərində qəbiristanlıqda qeydə aldığı qəbirüstü xatirə abidələridir.

Vənənd kəndi ərazisindəki müsəlman kitabələri qeyd olunanlarla məhdudlaşmır. Belə kitabələrdən biri kəndin mərkəzindəki meydanın cənub tərəfində yerləşən Came məscidindədir. Sahəsi təxminən 400 kvadratmetr olan məscidin içərisində, şimal divarın qarşısında qadınların oturmaş üçün düzəldilən balkonun taxtalarından birinin üzərində (348x26 sm) qara rənglə, süls və şikəstə xətləri ilə kitabə yazılmışdır. Qarışıq ərəb-fars dillərində yazılan bu kitabə əvvəlcə iri, sonra getdikcə kiçilən xətlə yazılmışdır. Kitabə ilk dəfə XIX yüzilliyin ortalarında rus alimi və diplomatı N.V.Xanikov tərəfindən tədqiq və nəşr etdirilmişdir.

Kitabənin mətninin tərcüməsi belədir: “Bu səadətli məscidin yenidən bərpa edilməsinə, ibadətə layiq Hökmdarın (Allahın) köməyi ilə 1145-ci ilin məhərrəm ul-həram ayında səadətli cənab Əxəvi Məhəmməd Molla Zəhir ibn mərhum, bağışlanmış, bağışlayan Allahın rəhmətinə çatmış Mövlana Məhəmməd Möminin – Allah onların hər ikisini bağışlasın – səyi nəticəsində mübarək bir zamanda əmr edilmişdir. Bu zaman vəziyyət çətin, qəhətlik həddən aşmışdı. Məzənnəyə görə tilani çəkisi ilə bir batman buğda dörd yüz dinara, düyü səkkiz yüz dinara, yağ iki min səkkiz yüz dinara, bal üç min iki yüz dinara, məvic iki min dörd yüz dinara, pendir min altı yüz dinara, (ucuzlu) qaysı səkkiz yüz dinara, soğan səkkiz yüz dinara, sarımsaq min iki yüz dinara, pambıq dörd min dinara, qovun tumu beş min dinara satılırdı. Bahalıq və qəhətlik nəticəsində zamanə cəhənnəmi andırırdı. Zəmanə elə pis olmuşdu ki, Vənənd kəndi və onun ətrafı bir il içərisində üç dəfə talan olmuşdu. Bir çox müsəlman qadın və kişiləri öldürülüb və əsir alınmışdı. Digər Allah bəndələri qaçaraq Araz çayını keçib o taydakı kəndlərdə məskən salmışdılar. O pozğunluq zamanında alver qapısı bağlanmışdı. Allahın dəyişməz, böyük və yüksək dərgahına ümidvarlıq ki, bütün müsəlman və möminlərin şəhərlərindən belə bəlaları qaldırar və uzaqlaşdırar. Amin! Peyğəmbərlərin ən hörmətlişinin xatirəsinə (bunu) mərhum Mövlana Məhəmməd Mömin Vənəndinin oğlu, günahkar, yazıq, yoxsul Məhəmməd Rzadan – Allah onları peyğəmbər və onun vəsisi xatirəsinə bağışlasın – qəbul et! 1145-ci il (24.06-23.07. 1732-ci il)”.

Kitabənin məzmunundan aydın olur ki, hicri 1145-ci ildə məscidin binası yenidən bərpa edilmişdir. Bu haqda dəyərli məlumatlar verən kitabə yazıldığı dövrün tarixi hadisələrini izah

etmək baxımından da qiymətli faktlar təqdim edir. Məlumdur ki, Səfəvilər dövlətinin yaranmasından sonra Osmanlı imperiyası ilə baş verən müharibələr zamanı bütün Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan ərazisi döyüş meydanına çevrilir, əldən-ələ keçirdi. Kitabənin yazıldığı dövr də bu müharibələrin yenidən qızıışdığı vaxta təsadüf edir. Artıq bu zaman dövrünün güclü dövlətlərindən birinə çevrilmiş Rusiyanın da bu ərazilərə marağı artır. Xəzər boyu torpaqlar onlar tərəfindən işğal edilir. Qafqaz Osmanlı, Səfəvi və Rusiya dövlətlərinin mənafeyinin toqquşduğu bir əraziyə çevrilir. Belə bir vaxtda Arifi Əhməd paşanın komandanlığı altında olan Osmanlı qoşunu 1724-cü il avqustunda Rəvan qalasını mühasirə edir. Ancaq Səfəvi hökmdarı şah II Təhmasibin Rəvan xanı Mustafa xanın köməyinə 30 minlik qoşun göndərmək planından xəbər tutan Arifi Əhməd paşa həlledici zərbənin istiqamətini dəyişmək qərarına gəlir və Bəyazid hakimi Mahmud paşa ilə Ələşkert bəyi Xəlil bəyi və başqalarını cənuba, Naxçıvana doğru göndərir. 1724-cü ilin sentyabrın əvvəllərində Naxçıvan şəhəri tutulur. Sentyabrın 10-da osmanlılar Ordubad yaxınlığında bir saata yaxın davam edən vuruşmada Naxçıvan hakimi Mənsur xanın 8 minlik qoşunu üzərində qələbə çalaraq bütün Naxçıvan ərazisini ələ keçirirlər [6, s. 12]. Bundan sonra Naxçıvanda Osmanlı üsul-idarəsi və yeni inzibati-ərazi bölgüsü – 14 nahiyyədən ibarət “Naxçıvan sancağı” yaradılır. Osmanlılar tərəfindən yeni yaradılan inzibati-ərazi bölgüsünə görə Vənənd kəndi Azadçıran nahiyyəsinə daxil edilir.

Tutulan ərazilərdə idarə işlərini asanlaşdırmaq və vergi verməli olan əhalidən vergilərin nizamlı şəkildə toplanmasını təşkil etmək üçün osmanlılar inzibati-ərazi bölgüsünü müəyyənləşdirir, vergi verəcək adamları təyin edir, hər yaşayış məskənində əkinçilik, maldarlıq, bostançılıq və digər sahələrə aid məlumatları toplayır, verginin illik miqdarını müəyyənləşdirirlər. Bütün bu məlumatlar sənədlərdə əks olunurdu. Belə sənədlərdən biri də 1727-ci ildə Naxçıvan ərazisinə aid hazırlanmış “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”dir. Bu “Dəftər”də 1727-ci ildə Naxçıvan sancağına daxil olan yaşayış məskənləri, o cümlədən Vənənd kəndi haqqında çox dəyərli məlumatlar əks olunmuşdur. “Dəftər”in 184-186-cı (orijinalda 180-182) səhifəsində Vənənd kəndində yaşayan vergi yaşına çatmış (20 yaşından yuxarı) kişi cinsindən olan əhalinin adları və atalarının adları, ailə vəziyyətləri – evli və ya subay olmaları, verəcəkləri vergilər, onların dəyəri və s. müfəssəl surətdə qeyd olunmuşdur [6, s. 184-185].

“Dəftər” tərtib olunarkən Vənənddə il boyu işləyən 4 dəyirman olmuş, əhalidən alınan vergilərin ümumi dəyəri 12783 ağca təşkil etmişdir [6, s. 184]. Toplanmış vergilərin miqdarı göstərir ki, Azadçıran nahiyyəsinə daxil edilmiş 37 yaşayış məskənindən Ordubad qəsəbəsi, Meqri kəndi, Bist kəndi, Çənənəb kəndi, Yuxarı və Aşağı Əylis kəndlərindən sonra Vənənd ən çox vergi verən kənd olmuşdur [6, s. 30-31]. Vənənd əhalisi buğda, arpa, düyü, pambıq və digər məhsullar əkməmiş, meyvəçiliklə, bostançılıqla, arıçılıqla və s. məşğul olmuşlar [6, s. 186].

“Dəftər”dən görünür ki, başqa yerlərdən gəlib kəndin torpaqlarından qışlaq kimi istifadə edirmişlər. Bunun əvəzində isə ildə 200 ağca vergi ödənirmiş [6, s. 186]. Osmanlı vergi siyasətinə görə hər iki qoyun və ya keçi üçün bir ağca vergi alınır [6, s. 18]. Həmin vaxt Vənənd əhalisi 900 ağca “adəti-ağnam” (qoyun və keçi üçün alınan vergi) verirdi [6, s. 186]. Deməli, kənddə 1800 xırda buynuzlu heyvan var imiş.

“Dəftər”in tərtib olunmasından sonrakı illər Səfəvilərin, xüsusilə, Nadirqulu xanın Azərbaycan torpaqlarını osmanlılardan geri almaq üçün mübarizəsi ilə xarakterikdir. Bu müharibələr zamanı Azərbaycan ərazisi xeyli zərər çəkir, ölkə talanır və viran edilirdi. Təsədüfi deyildir ki, “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”nin tərtib olunmasından 5 il sonra yazılmış Vənənd məscidinin kitabəsində qeyd edilir ki, Vənənd kəndi və onun ətrafı bir il içərisində üç dəfə talan olmuş, əhali öldürülüb və əsir alınmış, qaçıb Arazın o tayına pənah aparmışdılar.

Bu zaman nəinki Naxçıvanda, bütün Azərbaycanda təsərrüfat pozulmuş, torpaqlar becərilməmiş və qəhətlik, aclıq başlanmışdı. Vəziyyət getdikcə ağırlaşmış, bahalıq artmışdı. Əgər 1732-ci ildə kitabədə qeyd edildiyi kimi buğdanın bir manı 400 dinara satılırdısa, Nadir şahın hakimiyyəti illərində taxılın hər manı 900 dinara satılırdı [1, s. 345]. Kitabədə də qeyd olunduğu kimi məscid bərpa olunan və kitabə yazılan zaman baş verən müharibələrin törətdiyi çətinliklər ucbatından “vəziyyət çətin, qəhətlik həddən aşmışdı”. Məhz buna görə də həmin vaxt əhalinin vəziyyəti həddindən artıq pisləşmiş, çox ağırlaşmış, dözülməz olmuşdu. Bu vəziyyət kitabəni yazan xəttatın dili ilə obrazlı şəkildə belə ifadə olunmuşdur: “Bahalıq və qəhətlik nəticəsində zəmanə cəhənnəmi andırırdı”.

Kitabə XVIII əsrin 30-cu illərində Naxçıvanda işlənən çəki sistemi, çəki və pul vahidi haqqında məlumat verir. Aydın olur ki, həmin vaxt bölgədə tilani çəki sistemindən istifadə olunurmuş. Çəki vahidi kimi man tətbiq edilirmiş. Burada bir cəhətə diqqət yetirmək yerinə düşər. Səfəvi dövlətinə daxil olan ayrı-ayrı ərazilərdə man çəki vahidi kimi müxtəlif ağırlığı ifadə edirdi. Məsələn, Təbriz manı 3 kq, Gilan manı 6 kq, Qarabağ və Şamaxı manı 8 kq olduğu halda [8, s. 162] Naxçıvan manı 13 kiloqrama bərabər idi [12, s. 94].

Kitabədə xəttat bazarda satışda olan bir sıra ərzaq (buğda, arpa, düyü, yağ, bal, doşab, pendir, məviz, qaysı, soğan, sarımsaq, qovun tumu) və qeyri ərzaq (pambıq) məhsullarının adları, onların qiymətləri haqqında məlumat verir və bahalıq ucbatından alverin səviyyəsinin aşağı düşməsindən gileylənir: “O pozğunluq zamanında alver qapısı bağlanmışdı”.

Tədqiqatçıların fikrincə Azərbaycanda son dərəcə acınacaqlı olan ümumi vəziyyət 1744 və 1746-cı illərdə daha da pisləşmişdir. Əgər 1732-1733-cü illərdə Naxçıvan ölkəsində bir man taxılın qiyməti 400 dinar olmuşdusa, 1742-ci ildə Təbriz manı ilə buğda unu 300 dinara qalxmışdı. Təbriz manının 3 kq, Naxçıvan manının isə 13 kq olduğunu nəzərə alsaq, aydın olur ki, 1732-1733-cü illərdə buğdanın kiloqramı təxminən 30 dinar, 1742-ci ildə isə buğda ununun kiloqramı 666 dinar olmuşdur [10, s. 241].

Qeyd etmək yerinə düşər ki, bəzi adamlar bu kitabədə qeyd edilən bərpa tarixinə əsasən məscidin inşa tarixini XVIII yüzilliyə aid edirlər. Əslində isə məscidin inşa tarixi daha qədimdir. Binanın içərisində, şimal-qərb tərəfdə indi də qalan bir tikili vardır. Vaxtilə məscid bu tikilidən ibarət olmuşdur. Sonralar XVIII əsrdə abidə bərpa edilərkən genişləndirilmiş, həmin məscidə isə toxunulmamış, içəridə saxlanmışdır. Bu kiçik məscidin vaxtilə qərb tərəfdən giriş qapısı olmuşdur (məscid sonralar, bərpa zamanı genişləndirilərkən giriş qapısından təxminən 1,5 metr qərbdə divar hövrülmüş, qapı içəridə qalmışdır). Qapının baş tərəfində qırmızımtıl rəngli iri həcmli bir daş qapıbaşı kimi qoyulmuş və onun üzərində fars dilində nəsx xətti ilə bir sətirdə kitabə həkk edilmişdir. Lövhənin sağ tərəfində aşağıdan başlayaraq yuxarıya doğru yazılaraq, sonra düz xətt istiqamətində davam edərək, lövhənin sol tərəfində aşağıya doğru həkk edilən kitabənin bəzi yerləri ovulduğu üçün mətnini tam oxumaq mümkün olmamışdır. Mətnin qalan hissəsinin tərcüməsi belədir: “Ürək dolu arzu ilə, şadlıqla, din və xalqın möhkəm köməyi ilə, dostların arzusu ilə (Allahın) bu evi yeddi yüz iyirmi beşinci ildə yarandı (18.12.1324-07.12.1325-ci il)”. Göründüyü kimi, məscidin əsası 1325-ci ildə qoyulmuş, bərpadan (1732-ci ildən) təxminən 400 il əvvəl inşa edilmişdir. Ancaq epigraфик sənədlərin – kitabələrin məlumatına məhəl qoyulmadığından Vənənd məscidinin yaşı 400 il “cavanlaşdırılmışdır”.

İslamın müqəddəs kitabı olan “Qurani-Kərim”də məscidlərin bərpası və təmiri təqdir edildiyindən orta əsrlər dövründə məscidlər ehtiyac olduqda ayrı-ayrı adamlar və ya bütün camaat tərəfindən bərpa, yaxud təmir edilirdi. Belə təmir işlərindən biri bu məsciddə 1890-cı ildə

olmuşdur. Bunu məscidin cənub divarında qara rənglə gəc üzərində yazılan kitabə təsdiq edir. Məscidin mehrabının sağ tərəfində adi və müəkkəs (güzgü ilə oxunan) qaydada yazılan kitabənin (243×53 sm) mətninin tərcüməsi belədir: “Ya Əli, kömək ol! Kömək ol, ya Əli! 1307-ci ilin mübarək Ramazan ayında (23.04.-21.05.1890-cı ildə) Mirzə Süleyman Mərəndi yazdı”.

Kitabədən məlum olur ki, məscid 1890-cı ildə təmir olunmuşdur. Həmin vaxt məscidin mehrabı nəbatı ornamentlərlə gözəl bəzədilmiş, orada kiçik mətnli dini kəlamlar yazılmışdır. Ehtimal etmək olar ki, məsciddə təmir işləri zamanı orada rəngsazlıq işlərini Mirzə Süleyman Mərəndi yerinə yetirmiş, axırda da öz imzasını divara yazdığı kitabədə qoymuşdur.

Yekun olaraq demək olar ki, Vənənd kəndi bulqar türk tayfalarının bu ərazilərə gəlməsi ilə eramızın əvvəllərində yaranmış, sonralar Naxçıvanın inkişaf etmiş yaşayış məskənlərindən biri olmuşdur. Kənd XIV-XVI əsrlərdə daha da inkişaf etmiş, bölgənin mədəni-iqtisadi mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. XVII-XVIII əsrin əvvəllərində müharibələr meydanına çevrilən Vənənd böyük zərər çəkmiş, dağıntılara məruz qalmış, təcridən tənəzzül etmişdir. Sonralar kənddə yenidən müəyyən dərəcədə inkişaf başlamış və o Ordubad bölgəsinin iri yaşayış məskənlərindən birinə çevrilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. I c., Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1961, s. 345.
2. Babayev S. Naxçıvanın bəzi etnotoponimləri // Elm və həyat, 1985, № 7.
3. İsmayılov M. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1993.
4. Qeybullayev Q. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı, 1992.
5. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1994, 153 s.
6. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri / Giriş və tərcümənin müəllifləri akademik Z.Bünyadov və t.ə.n. H.Məmmədov. Bakı: Sabah, 1997, 336 s.
7. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, s. 85-89.
8. Süleymanov N. Səfəvi dövlətinin təsərrüfat həyatı. Bakı: Elm, 2006, 400 s.
9. Vəlili M. (Baharlı). Azərbaycan: Fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk. Bakı: Azərnəşr, 1993, 192 s.
10. Арунова М.Р., Ашрафян К.З. Государство Надир шаха Афшара. Москва: Изд-во Восточной литературы, 1958, с. 284.
11. Григорьев В. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Санкт-Петербург, 1833, 264 с.
12. Сафаров Ф.Я. Арабо-персоязычные надписи Нахичеванской АССР (XVI-XIX вв.) как историко-культурные памятники. Баку, 1987, 179 с. Azərb. EA TİEA. İnv. № 8383.
13. Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы – этногенезис и формирование народа. Баку: Элм, 1990, 304 с.
14. Фараджев А. Ордубад. Баку: Азернешр, 1970, 152 с.
15. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург, 1852, 1231 с.
16. Kırzioğlu M.F. Ani şehri tarihi. Ankara, 1982.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: hacifexreddin@yahoo.com.tr

Fakhraddin Safarli

THE VANAND VILLAGE: HISTORY, MONUMENTS

The paper tells about the history and historical and cultural monuments of the village of Vanand, Ordubad district. It is noted that the village of Vanand, founded by the Volga Bulgars, who arrived in Azerbaijan, has passed a long way in development. In the territory of the village of Vanand, which reached a high level of growth in the Middle Ages, survived to our days: one Jame mosque, several quarterly mosques; one center associated with Sufism; a majestic cemetery, many epigraphic monuments – Muslim inscriptions. The paper gives brief information about these monuments, primarily Muslim epigraphic monuments, their importance as historical and cultural monuments.

Keywords: Nakhchivan, Ordubad, Vanand, mosque, cemetery, inscription.

Фахреддин Сафарли

СЕЛО ВАНАНД: ИСТОРИЯ, ПАМЯТНИКИ

В статье рассказывается об истории и историко-культурных памятниках села Вананд Ордубадского района. Отмечается, что село Вананд, основа которого была заложена приехавшими в Азербайджан волжскими булгарами, прошло большой путь развития. На территории села Вананд, достигшего в средние века высокого уровня развития, до наших дней дошли: одна мечеть Джаме, несколько квартальных мечетей; один центр, связанный с суфизмом; величественное кладбище, множество эпиграфических памятников – мусульманских надписей. В статье даётся краткая информация об этих памятниках, особенно о мусульманских эпиграфических памятниках, отмечается их значение как историко-культурных памятников.

Ключевые слова: Нахчыван, Ордубад, Вананд, мечеть, кладбище, надпись.

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 18.10.2019

Son variant 07.01.2020

UOT 94 (479. 24)

ALLAHVERDİ ƏLİMİRZƏYEV

AZƏRBAYCANIN İLK HƏRBÇİ QADINLARI MİXİ YAZILARDA

Hərbi-siyasi tariximizin müxtəlif dövrlərində ənənəvi olaraq qadınlarımızın şücaəti xarici müdaxiləyə qarşı mübarizədə və beynəlxalq arenada tanınmağımızda həlledici amillərdən olub. Hələ e.ə. III minilliyin ikinci yarısında Urmiya gölü hövzəsində formalaşan lullubi və quti tayfa birlikləri Ön Asiyada gedən hərbi-siyasi proseslərə qoşulurdular. Şumer-Akkad dövlətinin siyasi yüksəlişi dönməndə “dünyanın dörd cinahının hökmdarı” Naram-Suenin (e.ə. 2236-2200-cü illər) hərbi əməliyyatlarından biri güclənməkdə olan lullubi tayfa birliyinə qarşı yönəlmişdir. Ona qarşı lullubilərin ölkəsində yaranmış hərbi koalisiyada Sidur (hurri dilindən tərcümədə “Qız”) adlı qadın da iştirak edirdi. Naram-Suenin “Qələbə stelası”nda o və daha iki döyüşçü uzun hörükələri ilə təsvir olunub.

Mari dövlət arxivinin (Suriyada) iki sənədində qutilərin 10 min döyüşçüdən ibarət ordusuna komandanlıq edən “Navaritum” adlı qadın haqqında məlumat verilir. O, e.ə. 1770-ci illərdə Elam hərbi birləşmələrinin dəstəyi ilə Babilistanda Larsa şəhərinin (indiki İraqda Senkere qəsəbəsi) mühasirəsinə komandanlıq etmiş, əsir alınmış, sonra azad edilmişdir.

Açar sözlər: qədim Azərbaycan, mixi yazılı mənbələr, qutilər, lullubilər, hərbi qadınlar.

Xalqımızın hərbi-siyasi tarixinin erkən mərhələsi ilk tayfa birliklərinin formalaşmağa başladığı və beynəlxalq siyasi arenaya atıldığı Orta Tunc dövrünə təsadüf edir. Məhz bu dövrdə Urmiya gölü hövzəsində məskunlaşan etnik toplumlar qonşu xalqların yazılı mənbələrində əks olunmağa başlayır. Döyüşkənliyi ilə seçilən lullubilər və qutilər mütəmadi yürüşləri ilə Şumer-Akkad dövləti üçün ciddi təhlükə yaradırdılar. Lullubi və quti hərbi birləşmələrinin tərkibində kişilərlə yanaşı zərif cinsin nümayəndələri də fəallıqları ilə seçilirdilər.

Bu barədə məlumat verən ən qədim mənbə Şumer-Akkad dövlətinin hökmdarı Naram-Suenə məxsusdur və elm aləmində “Qələbə stelası” adı ilə tanınır. 2 m×1 m ölçüsündə əsrarəngiz sənət nümunəsi olan bu abidə 1898-ci ildə, aprelin 6-da Jak de Morqanın rəhbərliyi ilə fransız arxeoloqlarının İranın Şuş şəhərində (qədim Elam dövlətinin paytaxtı Suz; Xuzistan vilayətində) apardığı qazıntılarda aşkarlanmışdır. Abidənin üzərində 2 fərqli mətn var. Naram-Suenə məxsus birinci mətn olduqca zədəlidir (şəkil 2) və ilk dəfə Vinsent Şeyl tərəfindən 1900-cü ildə oxunub [24, ss. 53-55, pl. II]. Elam dilində olan ikinci mətn stelaya 1000 il sonra əlavə edilib və məzmunundan bəlli olur ki, stelanı e.ə. 1158-ci ildə Babilistana genişmiqyaslı hərbi yürüş təşkil edərək Kaşşu sülaləsinin hakimiyyətinə son qoymuş Elam hökmdarı I Şutruk-Nahhunte qənimət kimi Sippar şəhərindən gətirmişdir [17, s. 76, № 22]. Hazırda bu qiymətli sənət incisi Luvr muzeyində nümayiş olunur.

Naram-Suena məxsus olan mətnin oxunuşu çətinlik yaratmasa da, fraqmentar olduğundan məzmunu müxtəlif cür izah olunur. Mətnə salamat qalan ^d[na-r]a-am-^dEN.ZU. da-num a[nubanini] si-dur ú sa-tu-ni sa-du-i lu-lu-bi-im^{ki} ip-hu-ru-[ma] illatam [ša] im-[ta-qi]-it [a]-na...in kiš...šu...zu...a-mu-r[u] ifadəsini “Qüdrətli tanrı [Nar]am-Suen A[nubanini] (?), Sidur və Satuninin birli[yinə] Lullubum ölkəsinin dağlarında qalib gəldi. Kiş şəhərində [bu abidəni tanrı Zababaya] (?) ithaf etdi” kimi izah etmək olar [11, ss. 90-92; 1, s. 100].

Mətn Naram-Suenin lullubilərlə döyüş səhnəsinin qabartma təsvirləri ilə müşayiət olunur. Təsvirdə Naram-Suendən aman diləyən Sidur və daha iki lullubi döyüşçüsü uzun

hөрükləri ilə diqqəti cəlb edirlər. Sidur ismi hurri dilindən “qız” mənasında tərcümə olunur [20, s. 229]. Abu-Salabihdən tapılan tanrılar siyahısında Sidur adlı ilahə (?) xatırlanır [6, s. 14].

“Qələbə stelası”nda Sidur və daha bir lullubi döyüşçüsü bəbir dərisindən hazırlanmış yapıncı ilə təsvir olunub. Bu ənənəvi geyim növü e.ə. I minilliyin birinci yarısında da Urmiya hövzəsi sakinlərinin (mannalılarının) və madalıların (=midiyalıların) məişətində qalmaqda idi. O dövrdə regionun ictimai həyatında patriarxal münasibətlər hökm sürdüyündən bəbir dərisindən hazırlanmış yapıncıları sosial statusu yüksək olan kişilər (Aşşur bəlyeqlərinə əsasən əyanlar və qalaların müdafiəsinə cavabdeh komandanlar) daşıyırdılar [3, s. 144, 190, 200, 269, 364, 365, şəkil 22, 35, 38, 48, 63, 64].

Lullubili Siduru Azərbaycanın “Janna Darkı” hesab etmək olar. “Sidur” ismi “Gilqameş haqqında epos”un Akkad variantında xatırlanan “Siduri” ismi ilə eynilik təşkil edir. Həmin eposda şərabçılıqla məşğul olan bu mifoloji personaj dəniz sahilində yerləşən meyxanənin sahibəsi (akkadca: **sabītu**) kimi təqdim olunur. Eposda onun ismi qarşısında “tanrı” determinativi qoyulub, yəni bu qadının obrazı ilahiləşdirilib [4, c. 62-63, 191-194]. Maraqlıdır ki, Gilqameşdən təxminən 150 il sonra yaşamış “Ku-Baba” adlı meyxanə sahibi olan başqa bir qadın Kiş şəhərində yeni hakim sülalənin təməlini qoymuşdur [13, ss. 104-105].

“Kuta əfsanəsi” adı ilə tanınan ədəbi əsərin Qədim Babil nüsxəsində Naram-Suenə qarşı fəaliyyət göstərən hərbi koalisiyanın tərkibində “umman manda” toplumunun şahı Anubanini, onun zövcəsi Melili və 7 oğlu xatırlanır. Melili həmin mətndə **ummaşunu şarratu** “onların anası, hökmdar xanım” adlandırılıb [5, s. 246]. Bəlkə də “Qələbə stelası”ndakı “hөрüklü döyüşçülərdən” biri Melilinin təsviridir].

E.ə. 1770-ci illərdə qutilərin hərbi dəstələrindən birinə qadın başçılıq edirdi. Onun əsil adı haqqında məlumat yoxdur; mənbələrdə o, mənsub olduğu yerə (vətəninə) uyğun olaraq “Navaritim” (“Navarlı”) adı ilə təqdim olunur. Bu qadın-komandan Mari şəhərinin arxivindən tapılan 2 rəsmi məktubda qeydə alınıb. Məktublardan biri hazırda Dəməşqdə, Suriya Milli Muzeyində saxlanılır.

Həmin məktubun bizi maraqlandıran hissəsində deyilir:

1. a-na be-lí-ia
2. qí2-bí2-ma
3. um-ma i-ba-al-pí-DINGIR.
4. İR.-ka-a-ma
5. şa-bu-um NIM.KI.MA. şa a-na ma-a-at(ki) qú-ti-im
6. il-li-ku a-n[a] ÈŠ.NUN.NA^{ki}-ma i-tù-ur
7. ù i-na a-hi-ti-ia ki-a-am eš-me um-ma-[mi] şa-b[u-u]m a-na ka-ak-ki-im
8. a-na pa-ni-šu ip-ri-ik-ma sa-li-im-šu i[l-q]é
9. ù mu-ut-ta-tum [k]i-a-am i-qa-ab-bi um-ma-a-[m]i MUNUS. na-wa-ri-tim
10. LÚ.GAL. MAR.TU-şa ik-si*-ši-ma id-di-in-ši an-ni-tam i-na a-hi-ti-ia eš-me
11. ù a-di-ni ta-ki-it-ta a-wa-tim ši-na-ti
12. ib-bí-i ha-mu-ra-bi
13. ú-ul eš-me ta-ki-ta a-wa-tim şa-a-ti e-še-me-ma
14. a-na şe-er be-lí-ia a-şa-ap-pa-ar la-ma tıp-pí
15. be-lí-ia şa aş-şum şa-bi-[im a-na ma-al (?)-gi-]um^{ki}]
16. [à-ra]-dim a-na ş[e-ri-ia ik-šu-d]u tıp-p[a-am]...

“Mənim ağama söylə: İbal-pi-el, sənin qulun belə deyir: “Qutilərin ölkəsinə getmiş Elam ordusu Eşnunnaya qayıtdı və mən eşitmişəm ki, əsgərlər döyüşmək üçün yolları

bağlayıblar, lakin o xanım onlarla döyüşməmək üçün razılığa gəlib. Bəziləri mənə deyib ki, Navaritum – onların komandanı – əsir alınıb və onu azad ediblər”. Deyilən şeylərdən mən bunu öyrənmişəm. Lakin indiyədək Hammurapinin dilindən bunu təsdiq edəcək heç nə eşitməmişəm; bu baş verən kimi ağama xəbər göndərərəm. Ağamdan məktub gələndə əsgərləri Malqium ölkəsinə göndərmək üçün ...” [14, № 26, ss. 62-65].

Məktubda əks olunmuş hadisələr İraqın şimal-şərqində, Raniyə ovalığında yerləşən Təll-Şəmşara qəsəbəsində (qədim Şuşarra şəhəri) aşkara çıxarılmış məktublardakı məlumatlarla üst-üstə düşür. Bu yerin sakinləri olan turukkularla bölgəyə nəzarəti ələ keçirməyə çalışan qutilər arasında vaxtaşırı hərbi qarşıdurmalar baş verirdi. Belə münaqişələrdən biri qutilərin başçısı Enduşşe ilə turukkuları dəstəkləyən Aşşur dövlətinin rəsmi nümayəndəsi Varad-Şarrum arasında danışıqlarla aradan qaldırılmışdı [21, ss. 32-37; 9, 44-45]. Qutilərin Şuşarra ətrafında cərəyan edən hadisələrdə fəallığı Elam şahı Şuruhtuhu da narahat edirdi. Ərazi konfliktində Elam şahı turukkuları dəstəkləyirdi və bu məqsədlə Nabu-ilinin komandanlığı altında 12 minlik qoşununu qutilərə qarşı döyüşə yollamışdı [9, ss. 37, 136-137, text № 64]. Bəlkə də həmin vaxt qutilərin siyasi mərkəzi Navarda yerləşirdi və elamlıların oraya yürüşü zamanı Navaritum əsir alınmış, lakin naməlum şəraitdə azad olmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar hesab edir ki, bu xanımı əsirlikdən elamlılar azad etmişlər [8, s. 266].

Navaritimin “10 minlik quti qoşunu” Mari arxivindən tapılmış digər məktubda (hazırda Dər-əz-Zor muzeyində saxlanılır) xatırlanır. Həmin məktubun bizi maraqlandıran hissəsində deyilir:

1. şil₂-li₂-^dEN.ZU. id-di-in a-nadi-ni-ik-tim^{ki}
2. i-za-ab-bi-lu-[nim] u₃ a-na pa-an NIM.KI.-ma uš-te-re-e-em
3. u₃ um-ma-a-mi 1 li-[mi] şa-bu-um LU₂. qu₂-tu-u₂
4. şa MUNUS. na-PI (wa)-ri-tim u₃ a-na pa-an si-bu-ut şa-at-tim-ma
5. i-li-im a-na la-ar-sa₃^{ki} pa-nu-šu-nu şa-ak-[nu]
6. u₃ LU₂. ba-bi-la₂^{ki} iš-tu ma-al-gi-im^[ki]
7. u-še-im-ma udu-hi-a şa NIM.KI.-ma-MEŠ. i-na...
8. iš-hi-it u₃ ha-am-mu-ra-pi₂ i-na zimbir^[ki]...
9. te₄-ma-am an-ne₂-em LU₂. MEŠ.-šu-nu ub-lu-[nim]
10. u₃ wu-u₂-ur-ta-šu-nu aš-ta-al-ma
11. a-na iš-me-^dda-gan u₃ ha-am-mu-ra-pi₂
12. ki-a-am şa-ap-ru um-ma-a-mi ma-a-at şu-ba-ar-tim
13. i-na qa-ti-ku-nu ki-la u₃ şa-ba-am til-la-tam
14. a-na LU₂. ba-bi-la₂^{ki} la ta-na-ad-di-na
15. u₃ a-na zi-im-ri-li-im şu-up-ra-ma
16. [şa]-ba-am til-la-tam a-na LU₂. ba-bi-la₂^{ki}
17. la i-na-ad-di-in

“...Silli-Suen elamlılara xeyli miqdar taxıl verib; o (taxıl – A.Ə.) Diniktum şəhərinə, elamlılara çatdırılmalıdır.” Onlar (qasidlər – A.Ə.) bunu da dedilər: “10 m[in] quti döyüşçüsü xanım Navaritimlə birgə bayram mərasiminə 7 gün qalmış Larsaya yürüş etmişlər. Bundan əlavə, Babilin sakinləri Malqium vilayətindən çıxıb, ... elamlıların qoyun [sürüsünü] talan ediblər. Hammurapi [indi] Sippar şəhərindədir.” Bu xəbərləri həmin adamlar mənə çatdırdılar. Mən onların nə edəcəklərini soruşdum. Onlar İşme-Daqana və Hammurapiyə bu məlumatı verdilər: “Subartu ölkəsini nəzarətinizdə saxlayın və razılaşmaya uyğun olaraq qoşunu Babilin şahzadəsinə təslim etməyin. Bu xəbəri Zimrilimə çatdırın ki, o da onu (qoşunu – A.Ə.) Babilin şahzadəsinə təslim etməsin” [19, ss. 43-48].

Mətnəndən aydın olur ki, Navaritum Larsa şəhərinin (indiki İraqda Senkere şəhəri) alınması uğrunda gedən döyüşlərdə iştirak etmişdir [9, s. 32; 12, s. 113]. Ehtimal ki, Diniktum şəhərində Elamın hərbi birləşmələri (muzdlu döyüşçülər) yerləşdirilmişdir.

Mixi yazılı kitabələrdə “Namar” (və ya “Navar”) adlı 2 məntəqə xatırlanır: biri indiki Qamışlının (Suriyanın şimalında) yaxınlığında yerləşirdi və mənbələrdə bəzən “Naqar” adı ilə təqdim olunur [18, s. 73]. “Namar” (və ya “Navar”) adlı ikinci məntəqə Diyalanın yuxarı axarlarında, Cəbəl Hamrin və Qaradağ silsiləsi arasında, Dərbəndi-Şeyxxan keçidindən cənubda yerləşirdi [15, ss. 198-201]. Məhz Diyala hövzəsində yerləşən Namar vilayətinin əhalisini qutilər təşkil edirdi. II Aqumun (e.ə. 1595-1571) hərbi yürüşündən sonra bu vilayət kaşşuların siyasi nəzarətinə keçir. Babilistanın kaşşu əsilli bu hökmdarı bir kitabəsində “ağılsız qutiləri” (akkadca: **niše saklāti gutī**) fəth etməsilə öyünür [16, № 16]. E.ə. I minilliyin Aşşur mixi kitabələrinin məlumatına görə Namar, Allabriya (Urmiya gölündən cənubda), Halhubarra (Mada ölkəsində vilayət), Van gölü hövzəsində yerləşən Hubuşkiya və Nairi kimi ölkələrin başçıları kaşşu mənşəli hökmdar titulu (**yanzi**) daşıyırdılar. E.ə. 834-cü ildə Aşşur hökmdarı III Salmanasar Namar ölkəsinin Yanzi adlı hökmdarını məğlub etmişdir [22, I, §§ 573, 637, 639, 682; 22, II, §§ 13, 21, 56, 147, 168]. Manna şahı İranzunun (e.ə. 740-719) və II Sarqona xərac verən madalı (=midyalı) şəhər hakimlərindən Anzinin adlarında da “yanzi” titulumun olduğu nəzərə çarpır [22, II, §§ 6, 56, 147, 149; 24]. Deməli, adı sadalanan yerlərdə hakimiyyət kaşşu mənşəli sülalələrə məxsus idi. Güman etmək olar ki, qutilər etno-dil baxımından kaşşulara (kaspilərin genetik sələflərinə) qohum olmuşlar.

Beləliklə, hərbi tariximizin erkən çağına etdiyimiz ekskursdan aydın olur ki, hələ e.ə. III minilliyin ikinci yarısında Azərbaycanın qadın komandanları hərbi münaqişələrdə fəal iştirak etməklə Mesopotamiya hökmdarları üçün ciddi təhlükə yaratmışlar. Onların fəaliyyəti hücum taktikası üzərində qurulduğundan və siyasi proseslərin gedişinə ciddi təsir göstərdiyindən qüdrətli hökmdarlar onlarla hesablaşmalı olmuşlar.

Qeydlər

1. “Anubanini” isminin digər yazılış formaları da məlumdur. Belə ki, isim Sar-puli-Zəhab mətnində fonetik komplementli başlanğıcla (**Anⁿⁱ-ba-ni-ni**), “Kuta əfsanəsi”nin Qədim Babil nüsxəsində isə hecalı formalarda (**AN/Anu-ba-ni-ni**) qeydə alınıb. Hesab edirik ki, “Kuta əfsanəsi”ndə, Sər-Puli-Zəhabdakı qayaüstü kitabədə və Naram-Suenin “Qələbə stelası”nda eyni şəxsdən – Lullubum ölkəsinin hökmdarı Anubaninidən – bəhs olunur [1].

2. “Tanrı Zababa” oxunuşu Kiş şəhərinə (indiki İraqda Təll-Uheymer və Təll-İnqarra qəsəbələri) əsasən bərpa olunur; Zababa bu şəhərin qoruyucu tanrısı idi. Şumerin və Akkadın ən qədim hökmdarlarının, o cümlədən Naram-Suenin atası və əmisinin titullarında “Kiş şəhərinin şahı” ifadəsi ən önəmli yer tuturdu.

3. Mətnlərdə hecalı oxunuşlu işarələrlə yiyəlik halında **na-wa-ri-tim** (hərəkət: “Navarın”) formasında yazılıb (ismin adlıq hal forması: **na-wa-ri-tum**). Bu yazılışlardakı **-t-** Akkad dilində qadın cinsini ifadə edən formantdır. Bəzi tədqiqatçılar “Navaritim” ismini **namrum** (akkadca “parlaq, bəyaz”) sözünə əsasən “Bəyaz xanım” kimi etimologiya edirlər [7, s. 17]. Nuzi şəhərinin (Kərkük yaxınlığında) e.ə. II minilliyin ortaları ilə tarixlənən hesabat sənədlərində buna bənzər adla – Navirtu, başqa bir qadın xatırlanır. Mari mətnlərində bənzər kişi şəxs adları da (**na-wa-ar-a-mu-me**, **na-wa-ar-ki**, **na-wa-ar-LUGAL**, **na-wa-ar-zi**, **na-wa-ar-šar-ri**, qadın ismi ^(d) **na-wa-ar-e-li** və s.) qeydə alınıb [10, s. 103].

4. Mari şəhər-dövlətinin hökmdarı Zimrilim (e.ə. 1775-1761-ci illər) nəzərdə tutulur.

5. Eşnunna şəhər-dövlətinin (Diyala çayının cənub hövzəsində indiki Təll-Əsmər

qəsəbəsi) hökmdarı II İbal-pi-el (e.ə. 1779-1765-ci illər) Aşşur dövlətinin amori mənşəli sülaləsinin banisi I Şamşi-Adadın (e.ə. 1809-1776-cı illər) müttəfiqi idi.

6. Ebarti sülaləsinin nümayəndəsi olan Şuruhtuh e.ə. 1800-1772-ci illərdə Elamı idarə edirdi. Suzdan tapılan mətnlərdə onun ismi Siritehu, Sirtuh formalarında yazılıb.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlimirzəyev A. Anubanini // Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası, 2012, № 1, s. 98-103.
2. Əlimirzəyev A. Kür-Araz mədəniyyətinin daşıyıcıları // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2019, № 1, s. 31-38.
3. Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э. Москва-Ленинград: Изд. АН СССР, 1956, 483 с.
4. Эпос о Гильгамеше («О все видавшем») / Перевод с аккадского И.М.Дьяконова. Москва-Ленинград: Изд. АН СССР, 1961, 221 с.
5. Adalı S.F. The Umman-Manda and its Significance in the First Millennium B.C. Sydney, 2009, 302 p.
6. Alberti A. A Reconstruction of the Abu Salabikh God-List // Studi Epigrafici e Linguistici sul Vicino Oriente, Roma, 1985, № 2, pp. 3-23.
7. Astour M.C. Semites and hurrians in Northern Transjordan / Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians. V. II: General Studies and Excavations at Nuzi. 9/1, Winona Lake, Eisenbrauns, Copiring, 1987, pp. 3-68.
8. Brice T. The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia. London-New York, 2009, 866 p.
9. Eidem J., Lossoe J. The Shemshara Archives 1. The Letters. København, The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 2001, 185 p+88 plates.
10. Gelb I.J., Purves P.M., MacRae A.A. Nuzi Personal Names. Chicago, Illinois, 1943, pp. XVIII + 324.
11. Gelb I., Kienast B. Die Altakkadischen Königsinschriften der Dritten Jahrtausends v. Chr. // Freiburger Altorientalische Studien, Stuttgart, 1990, № 7, ss. XVI + 434.
12. Heimpel W. Letters to the Kings of Mari: A New Translation, with Historical Introduction. Notes and Commentary. Eisenbrauns. Winona Lake, Indiana, 2003, 657 p.
13. Jacobsen T. The Sumerian King List / Assyriological Studies. Vol. 11, Chicago, 1939, 304 p.
14. Jean C.-F. Lettres diverses / Archives Royales de Mari. T. II, Paris, Imprimerie nationale, 1950, 243 p.
15. Kessler K. Namar // Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie. Berlin, New York, 2001, IX, ss. 189-190.
16. Kohler J., Ungnad A. Assyrische Rechtsurkunden. Leipzig, Verlag von Eduard Pfeiffer, 1913, 476 s.
17. König F.W. Die Elamische Königsinschriften. Graz, Selbstverlag, 1965, 228 s.+44 tafeln.
18. Kozad A.M. The Beginnings of ancient Kurdistan (c. 2500-1500 BC): a historical and cultural synthesis. Leiden University, 2012, 562 p.
19. Kupper J.-R. Archives Royales de Mari. T. VI, Paris, Imprimerie nationale, 1954, 214 p.
20. Laroche E. Glossaire de la Langue Hourrite. Paris, Editions Klincksieck, 1980, 323 p.
21. Lossoe J. The Shemshara Tablets. A Preliminary Report. København, Meddelelser udgivet af Det Kongelige Danske Videnskabs Selskab, 1959, 103 p.

22. Luckenbill D.D. Ancient Records of Assyria and Babylonia. V. I-II, New York, Greenwood Press publishers, 1968, pp. 297+504.
23. Reade J.E. Kassites and Assyrians in Iran // Iran, 1978, v. 16, pp. 137-143.
24. Schei V. Textes élamites-semitiques (première série) / MDP, T. II, Paris. Libraire Ernest Leroux. 1900, 135 p.+24 pl.

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
E-mail: alimirzoev.60@mail.ru

Allahverdi Alimirzayev

THE FIRST WOMEN WARRIORS OF AZERBAIJAN IN CUNEIFORM TEXTS

The paper is devoted to the analysis of cuneiform texts containing information about the military clashes of the early inhabitants of the Urmia basin of the Lullubians and Kutians with the rulers of Mesopotamia. In these clashes, women took an active part. One of them, Sidur, ruled the Lullubians fighting the Akkadian king Naram-Suen (2236-2200 BC). Her name in the Hurrian language means “girl.” In the Victory Stela of Naram-Suen, she, along with two other characters, is depicted with a long braid.

Two letters from the archives of the city of Mari (first quarter of the 18th century BC) contain information about a woman named Navaritum (“A resident of Navar/Namru”), who commanded the ten-thousandth Kutians army. During the storming of the city of Larsa, she was captured, but the aliens of Elam freed her later.

Keywords: *ancient Azerbaijan, cuneiform sources, gutians, lullubians, women warriors.*

Аллахверди Алимирзоев

ПЕРВЫЕ ЖЕНЩИНЫ-ВОИНЫ АЗЕРБАЙДЖАНА В КЛИНОПИСНЫХ ТЕКСТАХ

Статья посвящена анализу клинописных текстов, содержащих сведения о военных столкновениях ранних обитателей Приурмийской зоны – луллубеев и кутиев – с правителями Месопотамии. В этих столкновениях женщины принимали активное участие. Одна из них – Сидур – руководила луллубеями, воюющими с аккадским царём Нарам-Суэном (2236-2200 до н.э.). Её имя в переводе с хурритского означает «девочка». В «Победной стеле» Нарам-Суэна она, вместе с двумя другими персонажами, изображена с длинной косой.

В двух письмах архива города Мари (первая четверть XVIII в. до н.э.) содержатся сведения о женщине по имени «Наваритум» («Жительница города Навар/Намру»), которая командовала 10 тысячным кутийским войском. При штурме города Ларса она попала в плен, но позже была освобождена союзниками эламитами.

Ключевые слова: *древний Азербайджан, клинописные источники, кутии, луллубеи, женщины-воины.*

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 13.11.2019

Son variant 22.01.2020

UOT 94(479.24)

EMİN ŞİXƏLİYEV

1915-Cİ İL HADİSƏLƏRİ İLƏ BAĞLI ERMƏNİ KİLSƏSİNİN İDDİALARI

Məlum olduğu kimi, erməni iddialarına görə, türklər erməni soyqırımına görə məsuliyyət daşıyırlar. Lakin tarixi faktlar göstərir ki, 1915-ci il hadisələri soyqırımı deyil, Osmanlı dövlətinin ermənilərə qarşı hazırlamış olduğu tədbir idi. Buna baxmayaraq, erməni kilsəsi 1915-ci il hadisələrinin təbliğatı üçün türklərə qarşı başlıca silah olaraq dindən istifadə edir. Müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, 1915-ci il hadisələri ermənilərin etno-psixoloji travma vəziyyətinin bir məhsuludur.

Açar sözlər: Erməni kilsəsi, 1915-ci il hadisələri, soyqırımı, Osmanlı imperiyası, təhcir siyasəti.

Giriş. Məqalədə ermənilərin 1915-ci il hadisələrinin pərdəarxası məqamları araşdırılıb təhlil edilmiş, baş verən hadisələrin soyqırımı, yoxsa müdafiə xarakterli tədbir siyasəti olduğuna aydınlıq gətirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ermənilərin soyqırımı iddialarının arxasında sadəcə Ermənistan dövləti, erməni diasporu və siyasi partiyaları deyil, erməni kilsəsi dayanır. Erməni kilsəsi 1915-ci il hadisələrini dini motivlərlə süsləyərək problemi erməni kimliyinin bir parçasına çevirmiş, eyni zamanda dünya ictimaiyyətinin, habelə xristian dövlətlərinin diqqətini çəkmək üçün ən təhlükəli silahlardan biri olan din strategiyasına baş vurmuşdur. Bu baxımdan məqalə bəhs olunan problemlə bağlı mühüm məsələləri özündə ehtiva etməkdədir. Əsl həqiqətdə 1915-ci ildə hadisələr hansı aspektdə cərəyan etmişdir? Erməni kilsəsinin 1915-ci il hadisələri ilə bağlı iddiaları nədən ibarətdir? Bu iddialara Qərb dünyasında necə reaksiya verilir? Bu kimi çoxsaylı suallara məqalədə cavab axtarılmış və müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir.

1915-ci il hadisələrinin pərdəarxası məqamları və erməni kilsəsinin ortaya atdığı iddialar.

Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, 1915-ci il hadisələri Ermənistan dövlətinin, diasporun, siyasi partiya və təşkilatların təbliğat kampaniyalarında yer alan başlıca məsələlərdəndir. Həmin tarixdə ermənilərlə türklər arasında baş verən hadisələr sadəcə siyasi mahiyyətli olmayıb, bilavasitə erməni kilsəsinin də dini baxımdan əldə tutduğu ən təhlükəli vasitələrdən biridir. Erməni kilsəsinin 1915-ci il hadisələri ilə bağlı iddialarına keçməzdən əvvəl bu tarixdə əsl həqiqətdə nələrin yaşandığı, proseslərin hansı məcrada baş verdiyi üzərində durmaq lazım gəlir. 24 aprel 1915-ci il hadisələri ermənilərin milli düşüncəsində **“Böyük Fəlakət – Medz Yeqhern”** [11, s. 3], Qərb dünyasında isə **“tarixdə soyqırımına məruz qalmış ilk xristian millət”** olaraq xarakterizə olunur. Məhz bu düşüncənin təsiridir ki, ermənilər Qərb xristian dünyasından ilham alaraq hər il aprel ayının 24-də soyqırımı iddialarını bütün dünya ölkələrinin, xüsusilə də böyük dövlətlərin parlamentlərinin gündəminə gətirirlər. Halbuki ermənilərin iddia etdikləri bu hadisə soyqırımı olmayıb, Osmanlı dövlətinin öz təhlükəsizliyi naminə erməni üsyanlarının və türklərə qarşı törədilən qırğınların qarşısını almaq üçün hazırlamış olduğu müdafiə tədbiri idi. Belə ki, 24 aprel 1915-ci ildə erməni komitələri və partiyalarının fəaliyyətinə son verilmiş, İstanbulda yüzlərlə erməni terroristi həbs edilmişdir. Bəzi tədqiqatçılara görə, bu rəqəm **2345**. Yəni burada heç bir ölüm və cinayət hadisələrindən söhbət gedə bilməz. Ermənilər komitə üzvlərinin həbs edildiyi 24 aprel tarixini soyqırımı

günü elan etmişlər. Əgər söhbət Osmanlılar tərəfindən ermənilərin təhcirindən gedirsə, onların yerlərinin dəyişdirilməsinə qərar verilən Təhcir (Köç) Qanunu 27 may 1915-ci ildə qəbul edilmişdir [6, s. 61; 10, s. 259; 15, s. 131]. Yəni “24 aprel” ermənilərin iddia etdikləri kimi soyqırımına səbəb olan köçürülmə tarixi deyil, Daşnaksütyun, Hınçak, Ramqavar kimi komitə üzvlərinin həbs olunduğu tarixdir. Həbs olunan ermənilərin sırası vətəndaş olmayıb, komitə və terror təşkilatlarının üzvləri olduqları ingilis kəşfiyyat orqanları tərəfindən də doğrulanmışdır. Misirdəki ingilis hərbi idarəsinə göndərilən məlumatda göstərilir: 24 aprel 1915-ci il tarixdə 3 erməni ruhanisi, erməni qəzeti “Puzantion”un sahibi də aralarında olmaqla çox sayda erməni ələ keçirilmişdir, tezliklə onlar Ankaraya göndəriləcəklər. Həbs olunanların 500-ü Daşnak, 500-ü Hınçak, digərləri isə Ramqavar təşkilatının üzvləridir [3, s. 186].

Qeyd edilməsi vacib olan məsələlərdən biri budur ki, təhcir (köçürülmə) və buna bağlı olaraq “erməni soyqırımı” adıyla önə sürülən hadisələrin əsl kökü Osmanlı dövlətinin hər müstəqil dövlət kimi müharibə əsnasındakı qanuni müdafiə hüquqlarını qorumaq istəməsindən qaynaqlanmışdır. Bu da bir həqiqətdir ki, 1915-ci ildə qəbul edilən “Təhcir Qanunu” sadəcə ermənilərə deyil, Osmanlı dövlətinə qarşı üsyan və düşmənlərlə əməkdaşlıq edənlərə qarşı tətbiq edilmişdir. Qanun mətnləri incələndiyində “erməni” kəlməsinə rast gəlinmir [2, s. 124; 10, s. 149;].

Beynəlxalq miqyasda qəbul olunur ki, etnik, milli və dini səbəblər üzündən silahsız və müdafiəsiz insanların kökündən məhv edilməsi soyqırımıdır [14, s. 630-631]. Belə bir vəziyyətdə sual yaranır: Osmanlı vətəndaşı olan silahsız və müdafiəsiz erməni xalqı türklər tərəfindən milli və dini səbəblər üzündən soyqırımına məruz qaldımı?

Tarix boyunca etnik azlıqlarla münasibətlərini müasir dövlətlərdən belə üstün bir səviyyədə quran Osmanlı dövlətinin XX əsrdə belə bir cinayətə baş vura biləcəyini düşünmək son dərəcə yanlışdır. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, əgər milli baxımdan sırf ermənilər hədəf alınsaydı, Osmanlı dövründə onlardan paşa, nazir, millət vəkilləri çıxıb bilərdimi?

Osmanlı imperiyasındakı azlıqların vəziyyəti obyektiv baxışla dəyərləndirilsə, ermənilərin və hətta rumların dil və din azadlığına sahib olduqları, hərbi xidmətə çağırılmadıqları, ticarət haqqını əldə etdikləri, dövlətin üst səviyyəli postlarında yer tutduqlarını görmək olar. Tarixi materiallarda vaxtilə milləti-sadıka (sadiq millət) olaraq xarakterizə edilən ermənilərdən 29 paşa, 22 nazir, 33 millətvəkili, 7 səfir, 11 Başkonsul, 11 universitet müəllimi, 41 yüksək rütbəli məmur olduğu göstərilir [ətraflı məlumat üçün bax: 2, s. 121; 7, s. 137-152; 10, s. 9]. Hətta Osmanlı dövlətində ermənilərə “əhli-kitab” statusu içərisində dini tolerantlıq da göstərilmiş, çox sayda erməni kilsəsinin açılmasına icazə verilmişdir [4, s. 156-158].

Belə bir vəziyyətdə Osmanlının ermənilərə soyqırımı tətbiq etdiyi şəkildə önə sürülən iddiaların əsassız olduğu ortaya çıxır. Erməni iddialarının əksinə soyqırımına məruz qalan onlar deyil, türklər olmuşdular.

Erməni tarixçisi Dikran Kevorkyan yazır ki, Osmanlı dövlətinin ermənilərə qarşı yaxşı niyyətini, müsəlmanların ermənilərə eyni vətənin övladları olaraq göstərdikləri qardaşlıq duyğularını istismar edən komitələr dövlətin təməlinə dinamit qoymaqdan, vətən xaini olmaqdan, iki xalq arasında kin və nifaq toxumları əkməkdən əl çəkməmişlər. Onlar hər fürsəti dəyərləndirmiş, məqsədlərinə çatmaq üçün hər yola baş vurmuşlar. Xüsusilə bu yolda ruhani liderlərindən, müəllimlərdən, əli qələm tutanlardan öz niyyətlərinin həyata keçirilməsində istifadə etmişlər [8, s. 245].

Ermənilərin təşkilatlanaraq silahlı dəstələr yaratdıqları sənədlərlə isbatlandığına görə, cərəyan edən hadisələrə birmənalı olaraq “soyqırımı” demək yerinə, ermənilərdən qaynaqlanan və onların başlatdığı “üsyan” və bu üsyana qarşı Osmanlı dövlətinin öz qanuni səlahiyyətlərindən istifadə edərək aldığı tədbirlər demək daha doğru bir ifadə olar.

Müqayisəli təhlillər əsasında ortaya çıxan məqam budur ki, 1,5 milyon erməninin soyqırımına uğradığı şəkildə ortaya atılan iddialar tamamilə əsassızdır. Tərəfsiz olaraq məsələyə yanaşılsa, ortada soyqırımı kimi bir hadisənin baş vermədiyi açıqca görülmə bilər. Məsələ ilə bağlı ortaya belə bir sual çıxır: əgər iddia edildiyi kimi, 1,5 milyon erməni öldürülübse, onlar harada dəfn olunublar? Kütləvi məzarlıq haradadır? Soyqırımı kimi ağır ittihamlarla çıxış edən ermənilər sübut üçün kütləvi məzarlığı göstərmək məcburiyyətindədirlər.

Köç əsnasında insanların müxtəlif xəstəliklərdən ölməsi mümkündür. Bu inkaredilməz həqiqətdir, lakin bu hadisələri soyqırımı adlandırmaq mümkündürmü? Digər bir tərəfdən, Osmanlı dövlətinə qarşı üsyan və düşmənlərlə əməkdaşlıq edən erməni fəaliyyətləri qarşısında hökumət hansı addımı atmalıydı? Bu dövlətin sərhədləri daxilində yaşamasına baxmayaraq, xəyanət edənlərə qarşı Osmanlının həm hüquqi baxımdan, həm də təhlükəsizliyi qorumaq düşüncəsi ilə belə bir yola baş vurmaşı qanun çərçivəsində deyildirmi?

Problemin mahiyyətinə daha dərinəndən baxdıqca, köçürülmə hadisəsinə rəvac verən amilin Osmanlı dövləti deyil, bilavasitə erməni komitələri və təşkilatları olduqları açıqca görülmə bilər. Əgər onların başlatdıqları üsyanlar və Osmanlı dövlətinin parçalanmasına yönəlik xarici qüvvələrlə əməkdaşlıq fəaliyyətləri olmasaydı, heç şübhəsiz ki, təhcir (köç) hadisəsinə ehtiyac qalmayacaqdı.

Osmanlı dövlətinin ermənilərin düşmənlərlə əməkdaşlıq çərçivəsində üsyan və qırğın hərəkətlərinin artması səbəbiylə aldığı tədbirlər və bu tədbirlərin tətbiq olunması əsnasında müxtəlif səbəblərdən dolayı meydana gələn itkilər ermənilər tərəfindən dünya dövlətlərinin diqqətini çəkmək üçün təbliğat silahı olaraq istifadə edilir. Bir məsələni xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, bu təbliğat erməni kilsəsinin baş vurduğu ən təhlükəli metoda çevrilmişdir.

Tarixi həqiqətlər də təsdiq edir ki, erməni millətçiliyi din üzərində qurulmuşdur. Dünyada bu cür millətçiliyin bənzərini tapmaq çox çətindir. Ümumiyyətlə, erməni şovinizminin, millətçi erməni partiyalarının maddi və mənəvi qida qaynağı rolunu erməni kilsəsi böyük məharətlə oynamış və oynamaqdadır. Erməni tarixçisi H.Basdırmacıyan *“erməni kilsəsi erməni millətinin kilsə tərəfindən can verilən ruhunun təkrar dünyaya gəlmək üçün yaşadığı vücuddur”*, – deyərək bu həqiqəti doğrulamışdır [6, s. 17].

Digər erməni tarixçisi Dikran Boyacıyan isə qeyd edirdi ki, erməni kilsəsi ilə erməni milləti o qədər iç-içədir ki, biri olmadan digərini təsəvvür etmək mümkün deyil [10, s. 57].

Həz. İsanın və Qriqoryanlıq məzhəbinin banisi müqəddəs Qriqorun prinsiplərindən uzaqlaşan, özünəməxsus bir yol cızaraq, millətçi partiyalara və terror təşkilatlarına öncülük edən erməni kilsəsi haqqında arxiyepiskop Qevond Turyan yazırdı: *“...Dini icmalar uzun zamanlardan bəri erməni partiyalarının inqilab ocaqları olmuş, ən şeytani proqramlar buralarda hazırlanmışdır. Dini mərkəzlər silah anbarlarına və inqilab komitələrinin qərargahlarına çevrilmişdir. Dini liderlər söz və yazı ilə xalqı üsyana təşviq edirlər. Artıq moizələrdə ibrətamiz sözlər və İncilin doktrinası zikr edilmir. Sədaqət və doğruluğun əksinə yalançılıq, humanizmin əksinə kin və intiqam, əxlaqın əksinə isə alçaqlıq və şəərəfsizlik təlqin edilir... Dini liderlər komitələr tərəfindən təşkil edilmiş bayramlara, yığıncaqlara və mərasimlərə öndərlik edirlər...”* [6, s. 74-75].

Onu da qeyd edək ki, bu sözlərin müəllifi olan Qevond Turyan ermənilər tərəfindən təhdid edilmiş və 1922-ci ildə ABŞ-a köçmək məcburiyyətində qalmışdı. Nəhayət, 24 dekabr 1933-cü ildə Nyu-Yorkdakı dini ayini keçirmək üçün erməni kilsəsinə gəldiyi zaman o, daşnak terroristləri tərəfindən guya Hai-Tahd doktrinasına, yəni ermənilərin milli davasına xəyanət etməsi səbəbi ilə qətlə yetirilmişdir.

Erməni milli psixologiyasına görə, başda böyük dövlətlər olmaqla dünyanın bütün xristian ölkələrinin nəinki ermənilərin haqq səsinə cavab vermələri, hətta “Hai-Taht” (ermənilərin davası) doktrinasına hərtərəfli dəstək vermələri zəruridir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, ermənilər xristianlığı ilk qəbul edən etnos, eyni zamanda xristianlığın “ilk şəhid milləti”dir. Kilsə ənənələrinə görə, Hz. İsa göydən müqəddəs sayılan Eçmiədzinə enərək, erməni kilsəsini inşa etmiş və onu digər böyük məzhəblərin kilsələrindən fərqli olaraq, müstəqil və daha ehtişamlı bir mövqeyə gətirmişdir [6, s. 19]. Erməni kilsəsinin iddiasına görə, bunun səbəbi erməni millətinin Tanrı tərəfindən seçilmiş olmasıdır. Buna görə də Tanrı seçilmiş olduqları səbəbiylə kilsəni məhz onların torpaqlarında qurmuşdur. Buradan belə bir sual doğur: əgər ermənilər həqiqətən də yer üzünün ilk xristian millətidirsə, nəyə görə sülhə tərəf ilk addım atmaqla öz inanclarını sübut etmirlər? Məgər Hz. İsa kini, nifrəti, terrorizmi təlqin edirdi? Əlbəttə, intiqam hərəkətləri İsa peyğəmbər tərəfindən heç vaxt öyrədilməmiş və qəbul edilməmişdir. Əgər ermənilər həqiqətən də xristianlıq dininə bağlı millətidirsə, nəyə görə digər xristian inanclıların Ermənistanı gəlib Hz. İsaya olan məhəbbətini bölüşmələrinə icazə verilmir? Qeyd edək ki, kilsə hər hansı bir ermənin digər xristian məbədlərində ibadət etməsini qadağan edir. Bu barədə “*Ermənistan – terrorçu “xristian” ölkənin gizlinləri*” adlı kitabında müəllif Samuel Uimz yazır: “...Erməni kilsəsi digər xristian məbədlərində ibadət edən hər bir erməni kilsədən uzaqlaşmış hesab edir. Erməni kilsəsi rəsmi kilsədən başqa digər kilsələrdə ibadət edən erməniləri cəhənnəm odu ilə lənətləyir...” [1, s. 66].

Ümumiyyətlə, Erməni kilsəsi siyasi və ictimai müzakirələrin mərkəzi olmuşdur. Millətin problemləri həmişə kilsəni dərindən düşündürmüşdür. “Böyük Ermənistan” dövlətini yarada bilmək üçün dünya ölkələrini hörümçək toru kimi saran kilsə erməni partiyalarını və terror təşkilatlarını ətrafına yığmış, müntəzəm bir şəkildə onları dəstəkləmişdir. Bu ikili sistem, yəni kilsə və siyasi partiyalar daim türklük əleyhinə fəaliyyət göstərmiş və göstərməkdədir. Günümüzdə də soyqırımı iddialarının gündəmə gətirilməsində dövlət, diaspora, siyasi təşkilatlarla yanaşı, erməni kilsəsi də əhəmiyyətli dərəcədə rol oynamaqdadır.

Kilsə “qondarma erməni soyqırımı hekayəsi”ni əfsanələşdirmiş, uydurulan soyqırımı ilə Nuh Tufanı arasında məntiqsiz bir əlaqə quraraq, erməni-türk düşmənçiliyini daha da gərginləşdirmişdir. Bu əfsanəyə görə, guya Tanrı tərəfindən “seçilmiş bir millət” olan ermənilərin Tufan hadisəsindən sonra nə qədər dözümlü və əzmlı bir xalq olduğu ortaya çıxmışdır. Yəni Tanrı onları Nuh Tufanı ilə sınağa çəkmiş, ermənilər də bu sınaqdan uğurla çıxmışlar. İddiaya görə, birinci imtahanı müvəffəqiyyətlə çıxan erməniləri Tanrı ikinci dəfə də imtahana çəkib ki, bu imtahan da əfsanələşdirilən “erməni soyqırımı” iddiasıdır. Guya ermənilər kütləvi surətdə məhv edilmək istənilmiş, amma bütün bunlara baxmayaraq öz iradəsi, dözümlü və əzmi sayəsində millət olaraq tarix səhnəsindən silinməmişlər. Ermənilər arasında yayılan inanca görə, birinci fəlakət Tufandırsa, ikinci fəlakət də türklərdir. Buna görə də türklər ermənilər tərəfindən insan kimi deyil, simvolik olaraq təbii fəlakətlərin meydana gətirdiyi hadisələrin sinonimidir [12, s. 41]. Erməni kilsəsi tərəfindən şüuraltına belə düşüncələr yerləşdirilmişdir ki, guya ermənilər Allahın lütfü ilə necə ki, Tufanda məhv olmamış və ardından bütün dünyaya yayılaraq ana vətənlərinə qayıtmaq gücünü özlərində tapa bilmişdirlərsə, 1915-ci il hadisələrindən sonra da həyatda qalmağı bacarmışlar [13, s. 103]. Amerikan tədqiqatçısı Səmyuel Uimz bu barədə yazır: “*Ermənilər xristian dünyasının içində dönə-dönə nağıllar söyləyərək, özlərinin İisus Xrist yolunda əzabkeş millət olması haqqında xristian dünyasında ictimai fikir yaratmaq istəmişlər. Ermənilər xristian olmayan hər şeyin xristianlığa qarşı ziyan, qorxu və nifrət olması təsəvvürünü formalaşdırırlar. Bu günlər ermənilərin danışdığı ən böyük nağıl isə bundan ibarətdir ki, guya 1915-ci ildə onların 1,5 milyon nəfər ulu babası türklər tərəfindən qətlə yetirilmişdir və bu, iyirminci əsrin ilk genosid nağılıdır...*” [1, s. 62].

Daha sonra o, yazır: “...Ermənilər iddia edirlər ki, onlar əvvəlcə öldürülmüş və sonra – onlar bu cür yaxşı xristian olduğundan – 1,5 milyon nəfəri İsus kimi zühur etmişdir. Hər şey bir yana, erməni liderləri xəyali genosidi “çarmıxa çəkilmə”, yeni diktator ölkənin yaradılmasını isə İsus kimi “zühur etmək”lə müqayisə edirlər. Bu saxtakarlıqdır!...” [1, s. 177].

Bu soyqırımı əfsanəsindən bir amil olaraq istifadə edib millətin beynini zəhərləyən erməni kilsəsi terror təşkilatlarını da hər vəchlə dəstəkləmişdir. Ermənilərin milli psixologiyasına görə, dünyanın bütün xristian ölkələrinin ermənilərin haqq səsinə cavab və dəstək vermələri zəruridir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, ermənilər “xristianlığın ilk şəhid milləti”dir. Bu metod da ermənilərin “din” strategiyasının əsas istiqamətlərindən biridir.

Nəticə. Göründüyü kimi, erməni kilsəsi 1915-ci il hadisələrindən öz lehlərinə istifadə edə bilmək üçün din strategiyasına baş vurmaqda, bu iddialarını erməni xalqının şüuraltına yerləşdirməyə çalışmaqda, öz milli kimliklərini qoruyub saxlamaq üçün mifologiyalara söykənməkdədir. Düzdür, ermənilərin tarixi keçmişlərində əldə etdikləri uğurlar olmasa da, onlar özlərini buna inandırmaqdadırlar. Bu baxımdan erməni kilsəsi və erməni xalqı Vamık Volkanın da təbircə desək, etno-psixoloji sarsıntı vəziyyətindədirlər. Onlar özlərini “qurban edilən millət” olaraq təsəvvür etməkdədirlər. Yəni ermənilər “zavallı və yaxşı”, türklər isə “pis və insanlıqdan uzaq məxluqlardır”. Dolayısı ilə “qurban edilən ermənilər” türklər tərəfindən travma meydana gətirən hadisələrə insafsızca məruz qaldıqlarına inanmaqdadırlar. Digər bir ifadə ilə, erməni kimliyi “yaxşının pis tərəfindən məhv edilməsi” anlayışı üzərində qurulmuşdur ki, erməni kilsəsi də bu anlayışdan əsas vasitə kimi istifadə edir və türk düşmənçiliyini aşırı dərəcədə qızıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Uimz Səmyuel A. Ermənistan – terrorçu “xristian” ölkənin gizlinləri. Bakı: OKA Ofset Azərbaycan-Türkiyə Nəşriyyat-Poliqrafiya şirkəti, 2004, 386 s.
2. Aktar A.Y. Ermeni mezalimi ve soykırım iddialarına ilişkin kavram karmaşası / Osmanlı’dan günümüze ermeni sorunu (editör: Hasan Celal Güzel). Ankara: Yeni Türkiye yayınları, 2000, s. 121-128
3. Başak T. İngiltere’nin Ermeni Politikası (1830-1923). İstanbul, IQ Kültür Sanat yayıncılık, 2008.
4. Ercan Y. Osmanlı Devleti’nde müslüman olmayan topluluklar (millet sistemi) / Osmanlı’dan günümüze ermeni sorunu. (editör: Hasan Celal Güzel). Ankara: Yeni Türkiye yayınları, 2000, s. 145-161.
5. Gürün K. Ermeni dosyası. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1985.
6. İlter E. Ermeni kilisesi ve terör. Ankara: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi yayınları, 1996.
7. Kırmızı A. Son dönem Osmanlı bürokrasisinde akraba ermeniler // Ermeni Araştırmaları dergisi, 2003, c. 2, № 8, s. 137-152.
8. Kevorkyan D. Ermeni meselesinde tehirci amil olan sebepler / Tarih boyunca türklerin ermeni toplumu ile ilişkileri, Erzurum, 8-12 Ekim 1984.
9. Metel A.B. Ermeni mezalimi ve gerçekler. İstanbul: Yeni Batı Trakya Dergisi yayınları, 4 baskı, seri №6.
10. Özkan Z. Tarihsel akış içerisinde terörden politikaya ermeni meselesi. İstanbul: Er Ofset San. ve Tic. AŞ, 2001.
11. Palabıyık M.S. 1915 olaylarını anlamak: Türkler ve ermeniler. İstanbul: Beta yayınları, 2015.

12. Laçiner S. Türkiye-Avrupa ilişkilerinde kültür ve medeniyet: tarihsel ve ideolojik kökenler // Liberal Düşünce Dergisi, 1999, c. 4, № 13, s. 39-57.
13. Laçiner S. Ermeni iddiaları ve terör / Ermeni sorunu el kitabı. Ankara: Ankara Üniversitesi basımevi, 2003, s. 95-122.
14. Sönmezoğlu F. Uluslararası ilişkiler sözlüğü. İstanbul: DER yayınları, 2000.
15. Süslü A. Ermeniler ve 1915 tehcir olayı. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü, 1990.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: emin.amea@yahoo.com

Emin Shikhaliyev

CLAIMS OF THE ARMENIAN CHURCH REGARDING THE EVENTS OF 1915

As you know, according to the Armenian claims, the Turks are responsible for the Armenian genocide. However, historical facts indicate that, in this case, it was not genocide, but a specific immigration policy. But, despite this, the Armenian Church uses religion as the essential weapon for propagating the incidents of 1915. The author concludes that the events of 1915 are a product of the ethnopsychological trauma of the Armenians.

Keywords: *The Armenian Church, events of 1915, genocide, Ottoman Empire, relocation policy.*

Эмин Шихалиев

ПРЕТЕНЗИИ АРМЯНСКОЙ ЦЕРКВИ, СВЯЗАННЫЕ С СОБЫТИЯМИ 1915 ГОДА

Как известно, в соответствии с армянскими претензиями, турки несут ответственность за геноцид армян. Однако исторические факты свидетельствуют о том, что в данном случае это был не геноцид, а характерная иммиграционная политика. Но, несмотря на это, Армянская церковь используют религию как главнейшее оружие для пропаганды инцидентов 1915 года. Автор приходит к выводу, что события 1915 года являются продуктом этнопсихологической травмы армян.

Ключевые слова: *Армянская церковь, события 1915 года, геноцид, Османская империя, иммиграционная политика.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 30.10.2019

Son variant 27.01.2020

UOT 94 (479.24)

MUSA QULİYEV

NAXÇIVANDA İLK TARİX-ETNOQRAFIYA MUZEYİNİN YARADICISI
BALABƏY ƏLİBƏYOV (ƏLİXANOV) HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR

Məqalədə Naxçıvanda muzey yaradıcılarından biri olan Balabəy Əlibəyovun (Əlixanovun) həyat və fəaliyyətinin bəzi məqamlarından söhbət açılmışdır. Burada onun babasının və ata-anasının, həmçinin digər ailə üzvlərinin adları yazılan 1832-ci il Ordubad şəhərinin kameral siyahısından da istifadə edilmişdir.

Müəllif bu yazıda Balabəy Əlibəyovun Naxçıvanda öz şəxsi mülkündə açdığı Tarix-Etnoqrafiya muzeyindən də danışır və həmin muzeyin kolleksiyaları əsasında yaradılmış Naxçıvan Tarix-Etnoqrafiya Muzeyinin sərgi salonlarını canlı təsvir edən foto-şəkilləri elmi dövriyyəyə daxil edir. Məqalə çap olunmuş ədəbiyyat və təzə tapılan arxiv sənədləri əsasında yazılmışdır.

Açar sözlər: Naxçıvan, Ordubad, Əlixan Sultan, Məmmədhüseyn Sultan, Naxçıvan Tarix-Etnoqrafiya Muzeyi, Babilistan.

Azərbaycanda və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda etnoqrafik məlumatların toplanması, əsasən, XIX əsrdən başlanmışdır. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvanda etnoqrafiyanın inkişafında muzey kolleksiyalarından, keçmiş müşahidəçilərin arxiv, yaxud mətbuat qeydlərindən, səyahət gündəliklərindən, hüquqi sənədlərdən, folklor materiallarından geniş istifadə olunub və olunmaqdadır.

Naxçıvanda yaşayan və fəaliyyət göstərən ziyahlar diyarşünaslıq muzeylərinin təşkilinə xüsusi maraq göstərmiş və bunun üçün müxtəlif materiallar yığmışlar. Məsələn, böyük yazıçı Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə hələ XIX əsrin sonlarında Nehrəm kəndində müəllimlik etdiyi illərdə belə bir muzeyin yaradılmasında fəallıq göstərib: “Nehrəm məktəbində diyarşünaslıq muzeyi təşkil etmiş, burada Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərinə dair materialların toplanılmasına nail olmuşdur. Xalq Məktəbləri Direktorluğunun 13 noyabr 1896-cı il tarixli, 730 sayılı əmri ilə ona təşəkkür verilməsi barədə məsələ qaldırmışdır” [2, s.136].

Qeyd edək ki, Naxçıvanda 1924-cü ildə Tarix-Etnoqrafiya muzeyi yaradılmış və 1932-ci ilədək fəaliyyət göstərmiş, sonra isə Naxçıvan Tarix və Ölkəşünaslıq Muzeyinə çevrilmişdir. Yenidən qurulan bu muzey 1968-ci ildən Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyi adını daşıyır [4, s. 77-78].

Elmi-tədqiqat və mədəniyyət ocağı olan Naxçıvan Tarix-Etnoqrafiya muzeyinin ilk vaxtlar maddi bazası, əsasən, qədim və orta əsrlərə aid məişət əşyalarından, saxsı qablardan (bardaq, kuzə), qədim silahlardan, Səfəvi dövrünə aid gümüş və qızıl sikkələrdən, mixi yazılı olan Babilistan silindrindən, digər əşyalardan, milli geyimlərdən və s. ibarət idi. Bu muzey naxçıvanlı kolleksiyaçı Balabəy Əlibəyova məxsus olmuşdur [7, s. 185-186]. Daha doğrusu, bu muzeyi o təşkil edib. İndiyədək çap edilən məqalələrdə və kitablarda Balabəy haqqında bəzi məlumatlar verilsə də, onun həyatı və fəaliyyəti ətraflı araşdırılmamışdır. Onun yaratdığı muzey haqqında ilk dəfə söhbət açan 1926-cı ildə Naxçıvana gələn arxeoloq alim V.M.Sısoyev olub. Özünün çap etdirdiyi hesabatında Naxçıvanda fəaliyyət göstərən Naxçıvan Tarix-Etnoqrafiya Muzeyindən xüsusi söhbət açmışdır. Onun yazdığı: “Balabəy Əlibəyovun Naxçıvan Muzeyi” bu gün də aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir [9, s. 110].

Həmin mətni ədəbiyyatşünas alim F.Xəlilov 2005-ci ildə ruscadan azərbaycancaya tərcümə etmiş və “Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət” kitabında çap etdirmişdir [3, s. 106-107].

V.M.Sısoyevin çox yüksək qiymət verdiyi bu muzeyi öz evində təşkil edən və naxçıvanlılara pulsuz nümayiş etdirən Balabəy Əlibəyov kimdir? Biz bu suala ətraflı cavab vermək üçün xeyli axtarışlar apardıq. Əvvəlcə qeyd edək ki, indiyədək Balabəy Əlibəyov (Əlixanov) haqqında ətraflı tədqiqat aparılmadığından onun doğum tarixi ilə bağlı tapılan iki sənəd maraq doğurur. Həmin sənədlərdən biri çar hökumətinin 1832-ci ildə Ordubad şəhəri üzrə hazırladığı kameral təsvirdir (siyahıdır). 1832-ci ildə Ordubad şəhərinin kameral siyahısında onun mənsub olduğu ailə ilə bağlı məlumatlar belədir: Babası Məşədi Hacı Əli xan Sultan oğlu 55 yaşında, nənəsi Məhtəban xanım 30 yaşında. Onların üç oğlanlarının adı qeyd edilib:

1) Məmmədhüseyn Sultan 22 yaşında praporşik, həyat yoldaşı Sona 20 yaşında, oğlu Balabəy 1 yaşında;

2) əmisi Mehdi 19 yaşında, həyat yoldaşı Nisə 20 yaşında, onların oğlu Abbasqulu 1 yaşında;

3) əmisi Vəliqulu 13 yaşında [5, v. 62].

Digər bir sənəd isə arxiv fondlarında axtarışlar apararkən rast gəldiyimiz maraqlı bir məhkəmə sənədidir. Ona görə maraqlı sənəddir ki, orada Balabəy Əlibəyovun izahatı var və o, öz yaşı haqqında məlumat verib. Qeyd edək ki, həmin arxiv sənədi 1863-cü ilə aiddir. O, bu izahatı 1862-ci ilin sonunda yazıb. Həmin izahatın əvvəlində Balabəy Əlibəyov yazır: “Mənim adım Balabəy Əlixanov, atamın adı Məmmədhüseyn Sultandır. Özümün 26 yaxud 27 yaşı var” [6]. Onun yazdığı izahatı əsas götürsək Balabəyin doğum tarixi 1836 yaxud 1837-ci ilə təsadüf edir. Amma əlimizin altında Ordubad şəhərinin 1832-ci ilə aid kameral siyahısı da var. Orada yazılan məlumatlara əsasən, Balabəyin doğum tarixini 1831-ci ilə aid etmək olar. Onda 1862-ci ildə onun 31 yaşı olardı. Balabəy Əlibəyovun (Əlixanovun) XIX əsrin sonlarında İrəvan zadəganları ilə birlikdə çəkdiyi fotosəkildə onun 31 yaşlarında olduğu görünür. Hər halda doğum tarixinin dəqiqləşdirilməsi üçün gələcəkdə əlavə tədqiqata ehtiyac var. Bir az irəli gedərək qeyd edək ki, Rudolf İvanovun yazdığı “Basqın” kitabında 1925-ci ilə aid sənəddə Balabəyin 70 yaşında olduğu bildirilir. Onda belə çıxır ki, Balabəy Əlibəyov 1855-ci ildə doğulub. Bu isə qətiyyənlə ola bilməz. Çünki yuxarıda qeyd etdiyimiz sənədlər 1855-ci il doğum tarixini inkar edir.

Bu tarixi sənəd imkan yaradır ki, onun atasının adını (indiyədək ki, yazılan məqalələrdə, kitablarda onun atasının adı yazılmayıb – müəllif) yazaq. Tapılan arxiv sənədlərində Balabəyin qardaşının, əmisinin, atasının farsca (ruscaya tərcümə edilib) izahatları, elanları, yazdığı ərizələr maraqlıdır. Burada hətta Balabəy Əlibəyovun rus dilində yazdığı xahişnamə ərizəsi də vardır.

Əgər 1832-ci ildə yazılan kameral siyahını əsas götürsək Balabəy Məmmədhüseyn Sultan oğlu 1831-ci ildə, onun özünün yazdıqlarını əsas götürsək o, 1835 yaxud 1836-cı ildə Ordubad şəhərində hərbi ailəsində doğulmuşdur. Balabəyin ulu babası Əlixan Sultan da hərbi olub. Bir məsələni də hökmən qeyd etmək lazımdır. 1920-ci ilədək Balabəyin fəmiliası sənədlərdə Əlixanov kimi yazılmışdır. Yəqin ki, 1920-ci ildən sonra repressiyalardan yaxa qurtarmaq üçün fəmiliasını Əlibəyov yazdırıb. Bunu yazmaqda məqsədimiz odur ki, gələcəkdə arxiv sənədləri ilə işləyən tədqiqatçılar Balabəy Əlixanovun Balabəy Əlibəyov olduğunu unutmasınlar.

Hər halda bunlar arxiv sənədlərində qeyd olunanlardır. Həmin arxiv sənədində Balabəyin 18 yaşında olan Hacı adlı qardaşının da izahatı var. Və o sənəddə Balabəy yazır ki, Naxçıvan şəhər polis idarəsində tərcüməçi işləyir. Qeyd edək ki, Balabəy Əlixanovun doğum tarixinin doğruluğunu təsdiqləyən fotosəkil də var, 1860-cı ildə İrəvanda çəkilib.

Fars, rus və türk dillərini mükəmməl bilən Balabəy Əlixanov əsasən polis sisteminə

tərcüməçi işləyib. Bir arxiv sənədində deyilir: “15 mart 1893-cü il tarixdə Ordubad şəhər sakini Balabəy Əlixanov və Ordubad şəhər polis hissəsinin rəisi pristav Levinski aşağıdakı şərtlərlə müqaviləni bağladı.

Bu müqavilədə 10 şərt vardır.

1-ci şərtə deyilir: “Müqaviləni mən, Balabəy Əlixanov, Ordubad polis idarəsi yanında 7 kazak üçün Ordubad şəhərinin Ambaras küçəsində olan 4 otaqdan ibarət mənzilimi, 7 at üçün nəzərdə tutulmuş tövləni, ayrıca həyəti, anbar, onlardan kazarma üçün nəzərdə tutulmuş iki otağı, uryadnik üçün kiçik otağı və yeni taxılı üçün nəzərdə tutulmuş otağı kirayə verirəm”. Axırda imza yerində Balabəy Əlixanov yazmışdır [1, s. 88-84]. Gördüyümüz kimi Balabəy çar Rusiyası dövründə həmişə fəmiliasını Əlixanov yazmışdır. Balabəy Əlixanovun fəaliyyəti haqqında Naxçıvan Diyarının təhqiqi üzrə Xüsusi Komissiyasının iclasının 6 №-li protokolunda qısaca məlumat var:

“Balabəy Əlibəyov haqqında Naxçıvan şəhərinin vətəndaşıdır. 70 yaşı var (əslində bu vaxt onun 93 yaşı vardı-müəllif). 1917-ci ilə qədər 9 il Qars polis idarəsində tərcüməçi kimi xidmət edib, 8 il Qarsda polis zabiti olub. 1911-ci ildə istefaya çıxıb.

1917-ci ilə qədər pensiya alıb. 1917-ci ildən 1920-ci ilə qədər Urmiyada (İranda) polis-meyster olub. 1920-ci ildən indiyə kimi sovet müəssisələrində xidmət edir. Hazırda Xalq Maliyyə komissarlığının maliyyə agentidir”.

M.Bağırovun iştirak etdiyi həmin iclasda (4 aprel 1925-ci il) qərara alınır ki, Balabəy işdən çıxarılsın [8, s. 299-300].

Bu sənəddə qısaca olaraq Balabəy Əlixanovun fəaliyyəti təsvir olunub. Hələlikdə Balabəy Əlixanovun əlimizdə şəxsi işi olmadığından bəzi məsələləri aydınlaşdırmaq üçün hərtərəfli axtarışlara ehtiyac vardır. Həm də bu zaman onun yaşı yetmişdən yuxarı idi. Ordubad şəhərinin 1832-ci ildəki kameral siyahısına əsasən 1925-ci ildə Balabəy Əlibəyovun artıq 93 yaşı vardı. Yəqin buna görə də həbs edilməmiş və sürgün olunmamışdır. Çünki zadəgan əsilli Balabəy Əlibəyov 1920-ci ildən sonra siyasi idarələrin təqiblərinə məruz qalmış və hətta Əlixanov fəmiliasını dəyişmişdir.

Balabəy Əlixanovun Naxçıvan şəhərində təşkil etdiyi və öz şəxsi evində yerləşdirdiyi Naxçıvan Tarix-Etnoqrafiya Muzeyi haqqında ilk dəfə məlumat verən professor V.M.Sısoyevin yazdıqlarından məlum olur ki, o, 1927-ci ildə həmin muzeydə olub və böyük təəssürat almışdır. Onun yazdığına görə bu muzeydə Naxçıvanın tarixinə, arxeologiyasına aid qiymətli materiallar olmuşdur. Muzeydə sərgidə nümayiş etdirilən əşyalar, həmçinin sənədlər haqqında məlumat vermişdir: “Yaxşı qədim sırğalar, böyük qədim xalçalar, qələm qabları (qələmkarlar), qədim şərq fars parçaları (qumaş), üstünlük təşkil edən az miqdarda (43 ədəd) sikkə kolleksiyası, XIX əsrin əvvəllərində torpaq mülkiyyətinə aid bir neçə farsca fərman, qəhvəyi rənglənmiş kiçik kərpic və s.”

Tarixçi alim V.M.Sısoyevin təsvir etdiyi etnoqrafiya muzeyi iki otaqda və çox da böyük olmayan keçid dəhlizdə yerləşirmiş. Burada İştər ilahəsinin kahinlərinin, “Şamaş” adlı qara daşın olduğunu yazan V.M.Sısoyev nümayiş etdirilən Babil silindrindən (üzərində mixi yazı və naxışları olan) də söhbət açaraq yazır: “Silindr, görünür çox uzaq keçmişə, yəni təxminən xristian erasından 1000 il əvvələ, hətta lap əvvələ aiddir” [9, s. 110].

Muzeydə olan V.M.Sısoyev Balabəylə görüşüb görüşmədiyi haqda heç nə yazmayıb. Etnoqrafiya muzeyində bəzi iradları qeyd edən professor hesabatının sonunda yazır: “Hər halda muzey Naxçıvanın diqqətəlayiq yerlərindədir və çox az şəhər belə muzeyi ilə öyünə bilər” [9, s. 111].

Axtarışlar göstərir ki, Balabəy Əlixanov Naxçıvan Tarix-Etnoqrafiya Muzeyi üçün eksponatları hələ gənclik illərindən müxtəlif şəhər və kəndlərdən toplayıb. Ona bu işdə Naxçıvan tarixinə olan sönməz sevgisi və vətənpərvərlik hissi həmişə köməklik göstərmiş. Hələ 1863-cü ildə Naxçıvan şəhər polis idarəsində tərcüməçi işləyən Balabəy Əlixanovun 1860-cı ildə İrəvanın məşhur zadəganları arasında olması və şəkil çəkdirməsi yuxarıda söylədiklərimizi təsdiqləyir.

Balabəy Əlibəyovun (Əlixanovun) Naxçıvanda yaşayan varislərinin dediyinə görə, onun həyat yoldaşı Şeyda xanım olub. Onların nikahından Humay adlı qızları anadan olmuşdur. Humay xanımın nəvələrinin dediyinə görə Balabəy Əlibəyov II Dünya Müharibəsi başlayanda sağ deyilmiş. Onun təxminən XX əsrin 30-cu illərində vəfat etdiyini söyləyirlər. Əsl həqiqəti tapılan sənədlər təsdiqləyəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov F. Naxçıvan qəza polisi (1828-1920-ci illər). Bakı, 2008, 192 s.
2. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə. Mühiti və müasirləri. Bakı, 1997, 682 s.
3. Xəlilov F. Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət. Bakı, 2005, 196 s.
4. Naxçıvan ensiklopediyası. II c., Naxçıvan, 2005, 376 s.
5. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Arxivi (NMRDA): f. 314, siy. 6, iş № 11. Ordubad şəhərinin kameral siyahısı (1832-ci il), 200 v.
6. NMRDA: f. 25, siy. 1, iş № 265, 44 v.
7. Rəhimov N. Balabəy Əlibəyovun Naxçıvan Muzeyi / Naxçıvan bu gün: islahatlar, perspektivlər (5-6 oktyabr 2007-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan, 2008, 548 s.
8. Иванов Р.Н. Нашествие. Москва, 2009, 448 с.
9. Сысоев В.М. Нахичевань на Араксе и древности Нах. АССР // Известия Азкомстариса, вып. 4, Баку, 1929, 316 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: kuliyevm@yandex.ru

Musa Guliyev

SOME NOTES ABOUT BALABEY ALIBEYOV (ALIKHANOV), THE FOUNDER OF THE FIRST HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC MUSEUM IN NAKHCHIVAN

The paper tells about some stages of life and work of the creator of the museum in Nakhchivan Balabey Alibeyov. Here we have used the cameral census of the city of Ordubad (1832), which lists the names of his ancestors, mother, and father, as well as other family members.

In this article, the researcher gives information about the museum created by Balabey Alibeyov in the city of Nakhchivan in his house (based on the historical and ethnographic materials he collected).

The author first introduced into scientific circulation photographs of the exhibition hall of the Nakhchivan Historical and Ethnographic Museum created based on the collection of this museum.

This research work bases on new archival documents and published sources.

Keywords: *Nakhchivan, Ordubad, Alikhan Sultan, Mahammadhuseyn Sultan, Nakhchivan History-Ethnography Museum, Babylon.*

Муса Гулиев

**НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕТКИ О БАЛАБЕКЕ АЛИБЕКОВЕ (АЛИХАНОВЕ), СОЗДАТЕЛЕ
ПЕРВОГО ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО МУЗЕЯ В НАХЧЫВАНЕ**

В статье рассказывается о некоторых этапах жизни и деятельности создателя музея в Нахчыване Балабека Балабекова. Здесь использована камеральная перепись г. Ордубада (1832 г.), в которой значатся имена его предков, матери и отца, а также других членов семьи.

В этой статье исследователь даёт информацию о созданном Балабеком Алибековым в городе Нахчыване музее в своем доме (на основе собранных им историко-этнографических материалов).

Автор впервые ввел в научный оборот фотоснимки выставочного зала Нахчыванского Историко-Этнографического Музея, созданного на основе коллекции данного музея.

Статья написана на основе найденных новых архивных документов и опубликованной литературы.

Ключевые слова: *Нахчыван, Ордубад, Алихан Султан, Мамедгусейн Султан, Нахчыванский Историко-Этнографический Музей, Вавилон.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 14.10.2019

Son variant 24.01.2020

UOT 94 (479.24)

YAŞAR RƏHİMOV

XX ƏSRİN 20-30-CU İLLƏRİNDƏ NAXÇIVANDA REPRESSİYALAR

Repressiya hərtərəfli siyasi-ictimai və sosial-psixoloji təhlil tələb edən bir mövzudur. XX əsrin 20-ci illərin sonu-30-cu illərdə milli-mənəvi dəyərlərimizi, dilimizi sovet dövründə tamamilə sıradan çıxarmaq məqsədi qoyulsa da, reallaşdırma bilmədilər. Start xəttini Moskvadan götürmüş repressiv aksiyalar müttəfiq respublikalarda, Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda baş vermiş və milli, mənəvi, əxlaqi dəyərləri məhv etməyə yönəlmişdi. Sosialist yenidənqurmasının fəlakətli tədbirlərindən biri də kollektivləşdirmə idi. Kollektivləşmənin rəhbərliyin və onun ətrafında idarə olunan şəxslərin istəyi ilə gerçəkləşməsi insanların bütövlükdə həyat tərzinə mənfi təsir edirdi. Əsas məqsəd fərdi kəndli təsərrüfatlarını kolxoz və sovxozlarda birləşdirmək, ictimai mülkiyyət adı altında onları dövlət idarəçiliyinə verməkdən ibarət idi. Bu illərdə totalitar rejim və sovet dövlət aparatı tərəfindən törədilmiş kütləvi bir hadisə olan repressiya prosesi həyata keçirilirdi.

Naxçıvanın bu dövr tarixinin öyrənilməsinin mühüm elmi və siyasi əhəmiyyəti vardır. XX əsrin 20-ci illərin sonu-30-cu illərində həyata keçirilən repressiya və həbslər Naxçıvandan da yan keçməmişdir. Məqalədə belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, həmin illərdə Naxçıvanda baş verən repressiyalar, hər şeydən əvvəl, rejimin və sistemin mahiyyətindən irəli gəlirdi. Rejimin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, sosializm tam və qəti qələbə çalmalı idi. Tarixdən də məlumdur ki, sosializmin tam və qəti qələbəsi repressiyadan sonra müəyyənləşdi. Əslində bu repressiyalar sonralar da davam edəcəkdi. Amma İkinci Dünya müharibəsinin başlanması bunun qarşısını aldı. Əgər 20-ci illərdə milli düşüncəyə malik olanlar daha çox repressiyaya məruz qalırdısa, 30-cu illərdə bunlara proletar hökumətini quranlar da əlavə edilirdi.

Açar sözlər: *Sovet rejimi, Naxçıvan, ermənilər, repressiyalar, bolşeviklər.*

1920-ci il aprelin 27-də Azərbaycan ərazisi bolşeviklər tərəfindən işğal edilmiş, ölkədə sərt sovet rejimi qurulmuşdur. Bu rejimə qarşı çıxan, milli müstəqilliyimizi müdafiə edən minlərlə həmvətənimiz məhv edilmiş, Uzaq Sibir və Qazaxıstana sürgün olunmuş, bir qismi isə canlarını xilas etmək üçün digər ölkələrə mühacirət etmişlər. Azərbaycanlıların dünya ölkələrinə miqrasiyasının baş verdiyi növbəti mərhələ keçmiş SSRİ-də 30-cu illərdə aparılmış repressiyalar və İkinci dünya müharibəsinin (1941-1945) nəticəsi olmuşdur [5, s. 141]. Bu illərdə həm də yerli və yeni repressiyalardan yaxa qurtarmaq üçün xarici ölkələrə getmiş, xeyli naxçıvanlı sonralar da vətənə qayıda bilməmişdir.

Tutaq ki, torpaq və əmlakları müsadirə olunan və kolxoz quruluşuna çıxan, qaçaq-quldur adlandırılan Kərbəlayı Süleyman, Kərbəlayı İsmayıl, Cəfərqulu xanın sərkarı Quşdan, Ərəfsəli Səlim bəy, Məşədi İsmayıl, Kərbəlayı Yəhya, Kərbəlayı Fətulla, Sisyanlı Qardaşxan və başqaları o dövrün quruluşuna və kolxoz əleyhinə çıxış edərək mübarizə aparmışlar.

Bist, Milax, Sələsüz, Ərəfsə, Qışlaq, Kolanı və s. kəndlərin ortabab və kasıb kəndlilərinin günahı nə idi ki, Daxili İşlər Komissarlığında, eləcə də partiya və sovet təşkilatlarında çayır otu kimi yayılmış ermənilərin, xüsusi ilə Azərbaycan Baş Siyasi İdarəsinin operativ müvəkkili A.Orbelyanın Naxçıvan Muxtar Respublikasında azərbaycanlılara qarşı törətdiyi vəhşiliklərə, sürgünlərə, bir sözlə böyük soyqırımına necə göz yummaq olar? Əgər həmin illərin vəhşiliklərini qələmə alsaq neçə-neçə cildli kitablar əmələ gələr [1, s. 126].

1920-30-cu illər Naxçıvan tarixinin ağır dövrlərindəndir. 1920-30-cu illərin repressiyaları Naxçıvanda da çox ağır keçmişdir. Bu qanlı faciələrin şahidi olmuş Heydər Əliyev sonralar deyirdi: "...mən o günlərin şahidiyəm. Mən Naxçıvanda yaşayırdım. Bizim qonşularımızı iki günün içində gətirib ağılaya-ağılaya avtomobillərə doldurdular, çıxarıb Arazın o tayına saldılar. Mən 1937-1938-ci illərdə Naxçıvandan siyasi motivlər üzrə Orta Asiyaya

sürgün olunanları da görmüşəm. Onlar orta məktəbdə mənimlə bir yerdə oxuyan qızlar, oğlanlar idi, göz yaşları içərisində gəlib bizimlə vidalaşırdılar. Biz də başa düşmürdük, gəlib yola salanda görürdük ki, bir günün içərisində onların evlərində-eşiklərində nə vardısı tökübdəgəyib, onları avtomobillərə doldurub sürürlər” [11, s. 86-87].

Təkcə Keçili, Milax, Ərəfsə kəndlərində Orbelyanın “bandit”, “kulak” damğası ilə neçə-neçə azərbaycanlıya qarşı etdiyi cinayətlərin sayı-hesabı yoxdur. 30-cu illərdə Naxçıvan şəhərindən, Ordubad, Şərur, Culfa və Naxçıvan (Babək) rayonlarından onlarla günahsız insanlar sürgün edilmiş və güllələnmişlər. Naxçıvan MR MDA-də saxlanılan və araşdırdığımız arxiv sənədlərində kollektivləşdirmə illərində Naxçıvanda repressiya ilə bağlı xeyli faktlar mövcuddur. Bunlardan bir neçəsinə diqqət yetirək.

Həmin araşdırılan sənədlərdən məlum olur ki, Naxçıvan şəhərində müxtəlif vəzifələrdə çalışan, keçmiş xan, bəy və mülkədar olan insanlar yuxarıların, xüsusilə də Naxçıvanda partiya, sovet və hüquq orqanlarında yüksək rütbələrdə olan insanların əli ilə sürgün edilmiş və güllələnmişlər. Onlardan Yunis Naxçıvanski, Əlibəy Kəngərinski, Həsən Musayev, Məşədi Heydər Babayev, Qurban Səfəroğlu, Balabəy Balabəyov, Kərbəlayı Nofəl Axundov və başqalarının adını qeyd etmək olar.

Naxçıvan rayonu üzrə: Rzabəy Tağıbəy oğlu, Bəylər Teymur oğlu, Qənbər Həsənəli oğlu, Həsən Əliyev, Baba Rüstəm oğlu, Əli Babayev, Məşədi Əhməd Axundov, İbad Sədi Hüseyn Mehdiyev, Kərbəlayı Muxtar Cəfərzadə, Məmmədraz bəy Allahverdiyev; Ordubad rayonu üzrə: Rəhim Kərbəlayı Məmmədhəsən oğlu, Əliyev Əli Kərbəlayı Hüseynqulu Məşədi Hüseynqulu oğlu, Hüseyn və Ələkbər Əsgər oğlu, Səfərov Sadiq Mövsüm oğlu, Məşədi Qulaməli Murad oğlu, Nəsirov Hüseyn və başqaları sürgün edilmişlər [14].

Digər bir fakt. Repressiya illərinin canlı şahidi olan Qasım Tağıyev xatirələrində yazırdı: “14 iyun 1932-ci ildə bir qrup qolçomaq ailələrini sürgün edirlər. Nehrəm kəndindən Kərbəlayı Novruzu da edirdilər. Halbuki Kərbəlayı Novruz 20 il muzdur olmuşdur. Mən bu məsələni Vilayət Partiya Komitəsinin katibi B.Vəlibəyova çatdırdım. B.Vəlibəyov, Ağamirov (Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri) və mən Naxçıvan dəmiryol vağzalına gəldik. Sürgün olunan adamları eşelona mindirmişdilər. Bu zaman Kərbəlayı Muxtar Cəfərzadə eşelonun qapısına çıxıb üzünü B.Vəlibəyova tutub dedi: “Yoldaş Vəlibəyov sovet hökuməti məni sürgün etməkdə haqlıdır. Çünki mən 25 il qlava olmuşam. Bəs bu Kərbəlayı Novruzu niyə sürgünə göndərirsiniz? Bu ki, mənim yanımda 20 il muzdur olub.” Bu sözləri eşidən Vəlibəyov və Ağamirov çox qəzəbləndilər və Naxçıvan Dövlət Siyasi İdarəsinin rəisi Əyyub Qasimova təklif etdilər ki, Kərbəlayı Novruzu təcili vəqəndən yendirsinslər. Qasimov Kərbəlayı Novruzu dərhal azad etdi” [15, v. 1-43]. Canlı şahidlərin sözlərindən də göründüyü kimi, sadə insanların hansı səbəbdən repressiya məruz qalaraq sürgün edilmələri heç məlum da deyildi.

Erməni çekistləri Naxçıvanda xüsusi canfəşanlıqla çalışırdılar. Orbelyan, Akopov, Nersesov, Mosesov, Parseqov Muxtar Respublikanın bütün bölgələrində baş cəllad kimi tanınırdılar. “Quldur”, “qaçaq” adı ilə yalnız iyirminci illərdə erməni müstəntiqlərinin imzası ilə Şahbuz rayonunun Keçili, Culfa rayonunun Milax kəndində 38 nəfər güllələndi, 75 nəfər isə müxtəlif cəzalara məhkum edildilər [3, s. 41]. Erməni xisləti və xainliyi, azərbaycanlılara şər atmaqdan mənəvi zövq almaq düşüncəsi özünü Naxçıvanda daha qabarıq şəkildə göstərmişdir.

Araşdırılan arxiv sənədlərində Naxçıvandakı repressiyaların yenə də ermənilərin ssenarisi ilə törədildiyi məlum olur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi A.Orbelyan, Danelyan, Qranski, Baziyan kimiləri azərbaycanlıların milli mənliliyini təhqir etməklə bir əqidə sahibi kimi muxtar respublikanın nəinki varlılarını, kasıblarını, həmçinin ölkədən kənarda da

tanınmış ziyalı, hərbi və digər peşə və sənət sahiblərini – ümumiyyətlə, Vətən üçün, xalq üçün yorulmaq bilmədən çalışanları belə təmizləməyə çalışmışdılar. 1937-ci illərə aid olan sənədləri vərəqləyərkən məlum olur ki, Naxçıvan MSSR Daxili İşlər komissarı olmuş Qranskiy, Milli Təhlükəsizlik sistemində işləmiş baş leytenant Pavel Vakulçik və Beldpolov, Naxçıvan MSSR DİK-in katibi Perel, baş kargüzar Baziyan, baş leytenant Zakiyan, leytenant Moleseyev, həbsxana rəisi Gevorkov, Naxçıvan baş milis idarəsində işləyən Aram Danielyan və başqalarının əli ilə yüzlərlə azərbaycanlı repressiyanın qurbanı oldular [16, v. 1-18]. Özünəməxsus qəddarlığı Orbelyanın adını NKVD əməkdaşlarının naxçıvanlılara qarşı keçirdikləri repressiya tarixinə, xüsusi nifrətlə yazmışdır.

1930-cu illərin əvvəllərində ölkəni yeni repressiya dalğası bürüdü. Bu dəfə repressiv tədbirlər siyasi və sinfi düşməne qarşı deyil, əhalinin yoxsul, müdafiə olunmayan təbəqəsi, fəhlələrə, onların sinfi müttəfiqi olan kəndlilərə, keçmiş partiya liderlərinə, köhnə bolşeviklərə və bolşevik ziyalıları nümayəndələrinə qarşı yönəldilmişdi. Bu repressiyaların əsas səbəbi sinfi mübarizə və siyasi düşməne qarşı müharibə deyil, yaranmış iqtisadi və siyasi gərginliklər idi. 1930-cu illərin ortalarında kollektivləşmə və qolçomaqlara qarşı mübarizənin başa çatdırılması ilə “əksinqilabi elementlərə” qarşı mübarizə başlamış oldu. Həyata keçirilən repressiv tədbirlər kütlələr içərisində sovet dövlət və partiya orqanlarının fərqli imicini yaradırdı. Hətta mürəkkəb siyasətdən uzaq olan xalq kütləsi belə bu tədbirlərin səbəblərini anlamağa çalışaraq, həyatlarında daha “düzgün” və “əsl inqilabi” mövqe tutmağa çalışırdılar. Bu mövqe isə sırası insanların özlərini qorumaq üçün yaxınlarına, dostlarına, qohumlarına böhtan atmaları, əksinqilabi fəaliyyətdə ittiham və “ifşa etmə”ləri ilə nəticələnirdi. Bu yalan və uydurma ilə dolu məktublar, ərizələr çox zaman şəxsi qisasçılıq, intiqam, şəxsi təhlükəsizliyin təmin edilməsi, vəzifə almaq, müəyyən mövqe qazanmaq və s. naminə edilirdi [12, s. 40-41].

1930-cu illər repressiyalarının baş verməsinin əsas səbəbləri sovet rejiminin mahiyyətindən doğduğu halda, rəsmi tarixşünaslıqda bunu ayrı-ayrı şəxslərin – İ. Stalinin, L. Beriyanın, M.C. Bağırov və başqalarının səhvi kimi qələmə verilməsi yanlışdır. Repressiyalar, qəddarlıq və digər antihumanist hallar cəmiyyəti antaqonist siniflərə bölərək insanı-insana düşmən ruhunda tərbiyə edən kommunist ideologiyasının özündən doğurdu. Azərbaycan tarix elmində də 30-cu illər repressiyalarına münasibətdə sovet tarixşünaslığının buraxdığı səhvlər özünü açıq-aydın göstərir. Bu səhvlərdən ən başlıcası repressiyaya məruz qalmış şəxslərin hamısına eyni prizmadan baxılmasıdır. Repressiyaya məruz qalmış şairlər, yazıçılar, elm adamları, sadə kəndli və fəhlə ilə kommunist rejimində rəhbər vəzifə tutmuş şəxsləri eyniləşdirmək düzgün deyildir. Çünki birincilər bilavasitə rejimi qəbil etmədiklərinə və onun səhvlərini tənqid etdiklərinə görə repressiyalara məruz qalmışdılarsa, sovet rejimində rəhbər vəzifələr tutmuş şəxslər hakimiyyət daxili ziddiyyətlərin, qruplaşmaların, vəzifə hərisliyinin qurbanı olmuşlar [2, s. 80].

1930-cu ili kəndliyə qarşı terror dövrünün başlanğıcı adlandırmaq olar. Bu əsas məşq olmasa idi, çox güman ki, 1937-1938-ci illər də olmazdı, kəndlilərə qarşı 1930-cu ildəki terror olmasa idi, hökumət 1937-1938-ci il terroruna cəsarət etməzdi. 1930-cu il terroru ilə hökumət öz gücünü yoxladı və əmin oldu ki, kəndli var-yoxdan çıxıb, fəal müqavimət göstərmək iqtidarında deyil və onu ayırmaq olar, kimisə yuxarı qaldırmaq, kimisə dağıtmaq, parçalamaq olar [2, s. 84].

Bir faktla kifayətlənək ki, 1937-ci ilin avqustun 10 günündə (5-15) Naxçıvan Muxtar Respublikasında 9950 nəfər həbs edildi. 500 ailə sürgünə məhkum olunur (əksəriyyəti sadə adamlardır: Hüseyn Qadir oğlu Kəngərli, Aydın Əmircan oğlu Kəngərli, Zəhra Məhəmməd qızı Səfibəyova (Naxçıvan), Qazibəyov Əhmədbəy Hacıməhəmməd oğlu, Rəhimov İsmayıl İsmayıl oğlu, Cəlilov Nəsrulla (Noraşen), Muxtarov Həbib Kalba Məhəmməd oğlu, Sadıxov-

Tağıyev Məşədi Rzaqulu Sadıx oğlu (Ordubad) və onlarla digər ailələr sürgün edirlər [3, s. 41]. 110 ailə və üstəgəl 447, ümumilikdə 557 ailə Qazaxıstana sürgün edilmişdir [18, s. 306-356]. Bu günahsız vətəndaşlar öz doğma Vətəmindən, ailə və qohumlarından məhrum olunaraq repressiyaya məruz qalmış, çox ağır və təhqiramiz həyat keçirmişlər. Hər cür hüquqdan məhrum olan bu insanların əziyyəti onların uşaqlarına, nəvələrinə, hətta nəticələrinə belə sirayət etmişdir. Cəllad Orbeliyanın fitnə fəsadı ilə Qazaxıstan çöllərinə və Sibirə sürgün edilən bu günahsız insanlar təhlükəsizlik orqanlarının daimi nəzarəti altında saxlanmışlar. Beləliklə, repressiya illərində muxtar respublikadan 950-dən artıq ailə Qazaxıstan, Orta Asiya və Uzaq Sibir ərazilərinə sürgün edilmiş, onlarla ailə məcburiyyət ucundan İrana və Türkiyəyə mühacirət etmiş, 9950 nəfər həbs edilmiş, onlardan 100-ə qədəri güllələnmişdir.

Bunlarla yanaşı, Naxçıvanda yaşayan ermənilər öz tarixi düşmənçiliklərini daha ciddi cəhdlə həyata keçirərək yalançı ittiham və donosları ilə həmyerlilərimizin daha çox repressiyalara məruz qalmasına şərait yaradırdılar.

1937-ci il iyulun 30-da SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarlığının “Keçmiş qolçomaqların, cinayətkarların və başqa antisovet elementlərin repressiya olunması üzrə əməliyyat haqqında” 00447 №li operativ əmri Siyasi Büronun müzakirəsinə təqdim edildi. Bu sənəd 1937-1938-ci illər kütləvi repressiyaların nüvəsini təşkil edirdi. SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin 19 yanvar 1955-ci il tarixli 0026 sayılı əmrinə əsasən repressiya olunmuşların 26 min işinin yandırılması bu əməliyyatın dəqiq miqyasını göstərməkdə çətinliklər yaradır. F.Sabiroğlunun qənaətinə görə aydınlaşdırmaq olur ki, 1937-ci ildən sonra Naxçıvan MR-dan-957, Biləsuvar-dan-290, Astraxan bazardan-205, Əli Bayramlıdan-145, Karyagindən-155, Cəbrayıldan-205, Ağcabədidən-196, İmişlidən-348, Masallıdan-208, Nəmişdən-417 (son tədqiqatlara görə-557-Y.R.), Naxçıvan şəhərindən-185 və Bakı şəhərindən-218 ailə (deportasiya) sürgün olunub. Beləliklə, 30-cu illərdə xalqımızın ən qeyrətli oğul və qızları repressiyalara, təqiblərə məruz qalmış, ailələri isə Orta Asiya və Qazaxıstan çöllərinə, Uzaq Şərqi, Sibirə, Şimal adalarına sürgün edilmişlər. Həmin illərdə Naxçıvan MR hüquq mühafizə orqanlarında işləmiş ermənilər, ruslar və digər millətlər tərəfindən Naxçıvan Muxtar Respublikasından 300-dən çox azərbaycanlı öz yurdlarından sürgün edilmiş, 100-ə qədəri isə güllələnmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov F. Naxçıvan polisi repressiya illərində (1930-1940-cı illər) // Tarix və onun problemləri, Bakı, 2007, № 4, s. 126-129.
2. Cəfərov C. Stalinizm və Azərbaycan kəndi (1920-ci illərin sonu-30-cu illər). Bakı: Elm, 2012, 144 s.
3. Əliyev Ə. Əlincə yaddaşı: Naxçıvan-1914-1992. Bakı: Gənclik, 1997, 304 s.
4. Əliyev Ə. Haqsızlıq qurbanları və yaxud stalinçiliyə ötəri bir nəzər. “Sovet Naxçıvanı” qəzeti, 1988, 19 noyabr.
5. Əsgərova Z. Azərbaycan diasporunun formalaşmasının tarixi mərhələləri // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2014, № 1, s. 139-144.
6. Həşimova A. XX əsrin I yarısında Azərbaycan mühacirəti. Bakı: Bilik, 1992, 167 s.
7. Hüseynbəyli N. Naxçıvanda repressiyalar və onun nəticələri // Tarix və onun problemləri, Bakı, 2003, № 2, 99-101.
8. Hüseynbəyli N. İslah əmək düşərgələrində kollektivləşmə // Tədqiqatlar. Bakı, 2004, № 4, s. 260-264.
9. Hüseynbəyli N., Behbudlu Q. Naxçıvanda milli-mənəvi dəyərlərin repressiyalara məruz qalması // NDU-nun “Elmi əsərləri”, Naxçıvan, 2012, № 2, s. 175-182.
10. Hüseynbəyli N. 30-cu illərdə Naxçıvanda qolçomaqlığın ləğvi / Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, Bakı, 2004, № 4, s. 206-213.
11. Mahmudov Y., Kərimov Ş. Naxçıvan: tarixi və abidələri. Bakı: Təhsil, 2007, 216 s.
12. Məmmədova Ş. Azərbaycan SSR-də inzibati-amirlik sistemi (1920-1930-cu illər). Tarix üzrə elm. dokt. ... diss. avtoreferatı. Bakı, 2014, 49 s.

13. Naxçıvan tarixi: 3 cildə, II c., Naxçıvan: Əcəmi Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi, 2014, s. 412-423.
14. Naxçıvan Muxtar Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi (NMR MDA): f. 40, siy. 1, iş 388/523, 319/37, 305, 395.
15. NMR MDA: f. 728, siy. 1, iş 4, v. 1-43.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: yasarrahimov@yahoo.com.tr

Yashar Rahimov

THE REPRESSIONS IN NAKHCHIVAN IN THE 20-30th OF THE XX CENTURY

The paper is devoted to the repressions in Nakhchivan during the collectivization period. One of the catastrophic measures of socialist reorganization was collectivization. The implementation of collectivization by the will of the leadership and surrounding circles negatively affected the general life of the people. There was a repressive process during these years, which was a mass act committed by the totalitarian regime and the Soviet state apparatus.

In the late 1920s and early 30s, they tried to destroy our national moral values and our language in Soviet times, but could not realize it. The repressive actions taken by Moscow were aimed at destroying civic and moral values in prosperous republics, including Azerbaijan and Nakhchivan.

In the 1930s, the most courageous sons and daughters of our country were subjected to repression, persecution, and their families were deported to Central Asia and Kazakhstan, the Far East, Siberia, and the northern islands. More than 300 Azerbaijanis from the Nakhchivan Autonomous Republic were exiled from their homeland by Armenians, Russians, and other peoples who worked in the Nakhchivan Autonomous Republic in those years, and about 100 were shot dead.

This paper bases on new archival documents and published sources.

Keywords: *peasants, collectivization, repressive process, Nakhchivan, totalitarian regime, the 20-30th.*

Яшар Рагимов

РЕПРЕССИИ В НАХЧЫВАНЕ В 20-30-е ГОДЫ XX ВЕКА

Статья посвящена репрессиям в Нахчыване в период коллективизации. Одной из катастрофических мер социалистического переустройства была коллективизация. Осуществление коллективизации по воле руководства и окружающих кругов негативно влияло на общий образ жизни людей. В течение этих лет шел репрессивный процесс, который являлся массовым актом, совершенным тоталитарным режимом и советским государственным аппаратом.

В конце 1920-х и начале 30-х годов они пытались полностью уничтожить наши национально-нравственные ценности и наш язык в советское время, но не смогли это реализовать. Репрессивные действия, предпринятые Москвой, были направлены на уничтожение национальных и моральных ценностей в процветающих республиках, включая Азербайджан и Нахчыван.

В 1930-х годах самые смелые сыновья и дочери нашей страны подвергались репрессиям, преследованиям, а их семьи были депортированы в Среднюю Азию и Казахстан, на Дальний Восток, в Сибирь и на северные острова. Более 300 азербайджанцев из Нахчыванской Автономной Республики были депортированы со своей родины армянами, русскими и другими народами, работавшими в Нахчыванской Автономной Республике в те годы, и около 100 были застрелены.

Ключевые слова: *крестьяне, коллективизация, репрессивный процесс, Нахчыван, тоталитарный режим, 20-30-е годы.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 13.11.2019

Son variant 24.01.2020

UOT 94(479.24)

ABDULLA MUSTAFAYEV

ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCANLILARA QARŞI HƏYATA KEÇİRDİKLƏRİ
SOYQIRIM ARXIV SƏNƏDLƏRİNDƏ (1918-1920-Cİ İLLƏR)

Məqalədə Azərbaycan xalqının faciələrlə dolu olan tarixinin ən qanlı səhifələrindən birini təşkil edən 1918-1920-ci illərdə mənfur qonşularımız olan ermənilərin xalqımıza qarşı həyata keçirdiyi soyqırımdan bəhs edilir. Göstərilir ki, I cahan müharibəsinin yaratmış olduğu şəraitdən istifadə edən ermənilər əvvəlcə Türkiyə ərazisində "Ermənistan dövləti" yaratmaq üçün Antanta ölkələrinin və Rusiyanın əlaltısına çevrilərək Osmanlı ərazisində türklərə qarşı çox böyük qırğınlar həyata keçirmişlər. Lakin məqsədlərinə nail olmayan ermənilər Rusiyanın himayəsi ilə Azərbaycan torpaqlarında öz çirkin niyyətlərini həyata keçirmək üçün yerli əhalini – azərbaycanlıları soyqırıma məruz qoydular. Azərbaycanın hər yerində, o cümlədən İrəvan quberniyasında yüz minlərlə azərbaycanlıları qətl edən, doğma torpaqlarından didərgin salan ermənilər heç bir əsas olmadan türkləri guya ermənilərə qarşı "soyqırım" törətməkdə günahlandırırlar. Halbuki, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri soyqırım barədə on minlərlə arxiv sənədləri mövcuddur.

Bu gün heç bir sənədə, arxiv materialına və s. əsaslanmadan "erməni soyqırımı" törətdiyinə görə Türkiyəni günahkar hesab edən dövlətlərin ikili standartlar yeridikləri bütün dünyaya məlumdur. Əgər belə olmasa idi baş verməyən hadisəni cidd-cəhdlə olmuş hadisə kimi göstərməyə çalışan Avropanın "demokratik" dövlətləri çox da uzaq olmayan tarixi keçmişdə baş verən "Xocalı" soyqırımına görə erməniləri suçlayardı. Təəssüflər olsun ki, özlərini insan azadlığının müdafiəçiləri kimi göstərməyə çalışan dünyanın aparıcı xristian dövlətləri 250 mindən artıq azərbaycanlıni öz doğma torpaqlarından didərgin salan, Azərbaycanın bugünkü ərazisinin 20%-dən çoxunu işğal edən, BMT-nin qətnamələrini sayə salmayan, işğalçı hərəkətlərini bu gün də davam etdirməyə çalışan "Ermənistan"ın özbaşınalığına göz yumur, heç bir tədbir görmürlər.

Açar sözlər: "Böyük Ermənistan", Batum sülh müqaviləsi, Antanta ölkələri, Zəngəzur qəzası, Mudros sülh müqaviləsi, Milli Komitə, İrəvan quberniyası.

Azərbaycan xalqının faciələrlə dolu olan tarixinin ən qanlı səhifələrindən birini 1918-1920-ci illər təşkil edir. Bu illərdə mənfur qonşumuz olan ermənilər I cahan müharibəsinin yaratdığı şəraitdən istifadə edərək ölkəmizə qarşı ərazi iddialarına başladılar. Əvvəlcə Türkiyə ərazisində Ermənistan dövləti yaratmaq istəyən ermənilər müharibənin gedişində Antanta dövlətlərinin və Rusiyanın tərkibində Türkiyəyə qarşı vuruşaraq öz məqsədlərinə nail olmağa çalışırdılar. Ermənilərin dünya müharibəsində Rusiyanın qələbə çalmasında əsas maraqları ondan ibarət idi ki, Rusiyanın ələ keçirəcəyi Türkiyə torpaqlarının bir hissəsində, yəni Şərqi Anadoluda "Böyük Ermənistan" yaratsınlar və İrəvan quberniyasını da bura birləşdirdinslər. Erməni tarixçisi A.Lalayanın da etiraf etdiyi kimi, "Daşnaksütyun" partiyası "Azərbaycandakı Qarabağ, Naxçıvan, Gürcüstandakı Borçalı, Axıska, Axalkələk torpaqlarını məhv etmək və Türkiyənin Şərqi Anadolu, lap Aralıq dənizindək ərazisini qopartmaqla nəhəng Ermənistan yaratmaq" fikrindən əl çəkməyərək həm Azərbaycana, həm də Gürcüstana qarşı müharibəyə başladı. Lakin türk qoşunları qarşısında məğlubiyyətə düşərək olan daşnak ordusu geri çəkilərək yolları üzərindəki bütün Türkiyə və Azərbaycan kəndlərini dağıdaraq əhalisini qırırdılar.

1918-ci il iyun ayının 4-də Türkiyə ilə Ermənistan arasında imzalanan Batum sülh müqaviləsinə əsasən Ermənistan Azərbaycana qarşı ərazi iddialarından imtina etsə də, tezliklə vəziyyət dəyişir. Belə ki, I dünya müharibəsinin sonlarında, yəni 1918-ci ilin payızında beynəlxalq vəziyyətin Antanta ölkələrinin, o cümlədən onun quyruğunda gedən Ermənistanın xeyrinə dəyişməsindən sonra yenidən ermənilərin Azərbaycanın bir sıra ərazilərinə, o cümlədən Zəngəzur qəzasına qarşı iddiaları kəskin xarakter alır. Bəhs olunan dövrdə erməni millətçiləri Lori-Pəmbək, Şoragəl qəzasından başlayaraq İrəvan quberniyasının qəzalarına və

Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasınadək əhalisinin əksəriyyətini azərbaycanlıların təşkil etdiyi geniş bir coğrafiyada qanlı qırğınlar törətdilər.

1918-ci il sentyabrın 23-də Berlində imzalanmış müqavilədə nəzərdə tutulurdu ki, Azərbaycanın müstəqilliyi Rusiya tərəfindən tanınması şərtlə Türkiyə ordusu Azərbaycandan çıxarılacaqdır. 1918-ci il oktyabr ayının 30-da Mudros müqaviləsi imzalanır. Alman-türk blokunun məğlubiyyəti ilə əlaqədar türk ordusu Qafqazdan, o cümlədən Azərbaycandan çıxmağa məcbur olur.

Türklərin çıxdıqları əraziləri yenidən erməni ordusu işğal etməyə başlayır. İlk növbədə Gərnibasar rayonu işğal edilir. Türklərin bu əraziləri tutduqları vaxt evlərini tərk edən ermənilər geri qayıtdıqca yerli müsəlman əhaliyə-azərbaycanlılara divan tutmağa başlayırlar.

Ermənilərin bu təcavüzü ilə əlaqədar 1918-ci il dekabrın 22-də Ordubad qəzasının Milli Komitəsinin sədri Hidayət Seyidzadə Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi məlumatında yazırdı: “Türklərin Qafqazdan, eləcə də Naxçıvan qəzasından gedişindən sonra ermənilər yenə də Zəngəzur qəzasına, Şərur qəzasına və İrəvan quberniyası müsəlmanlarına qarşı düşmənçiliyə başlayıblar. Zəngəzur qəzasında 20-yə qədər kəndin əhalisi öz doğma yurdlarını tərk edib İrana, Qarabağa və bizə qaçmaqla xilas olublar. Bir sıra kəndlərdə Ararat hökuməti bütünlükdə Zəngəzur qəzasının bu hökumətə birləşdirildiyi haqda elanlar yaymışdır...” Hidayət Seyidzadə ermənilərin əsas məqsədlərini açıqlayaraq daha sonra məlumatında yazırdı ki, “...Bununla da onlar qarşılarına belə bir məqsəd qoymuşlar ki, xalqların sülh konfransında bu yerlərə olan hüquqlarını sübut etmək və oranı Ermənistanın torpaqları elan etmək üçün Zəngəzur, Şərur, Naxçıvan və Ordubad qəzalarının bütün müsəlman əhalisini qırsınlar, yaxud bütün qəzaları müsəlmanlardan “təmizləsinlər”. Belə ki, müsəlmanlar yaşamayan boş qəzaları bütün xalqlar onsuz da ermənilərin hesab edəcəklər. Bu səbəblər üzündən ermənilər minlərlə müsəlmanı öldürür, qanımız dağlara, səhralara axıdılır, yüzlərlə kənd yerlə yeksan edilir, ermənilərin ayaqları altında bizim namusumuz tapdalanır, hər yerdə qadınların, qızların ağlaşması eşidilir. Nə vaxta kimi bizim hökumətimiz kənar şəxs kimi müsəlman qardaşlarının qırğına, məhv edilməsinə soyuqqanlıqla baxacaq, nə vaxta kimi ermənilərin yalnız müsəlmanlara qarşı yönəldilmiş vəhşilikləri davam edəcək?...Görəsən, bütün xalqlara canı yanan amerikalılar, nəhayət, nə zaman bizim xalqın taleyini öz əlinə alacaq?...” [10, s. 88]. 1919-cü ilin yanvar ayında ermənilər Vedibasər mahalının Kərkab, Ataşbəyli, Keşişdağ, Dəgənzə, Qaraarxac, Qədili, Şahablı və Çəmənəkənd kəndlərinin 20 mindən artıq müsəlman əhalisini soyqırma məruz qoydular [13, s. 105-106]. 1919-cu il yanvarın 23-də Ermənistanın daşnak hökumətinin qoşunları Göyçə mahalının 22 kəndini darmadağın edərək yandırdılar, əhalini məhv etdilər (“Vətən səsi” qəzeti, 15 oktyabr. 1993-cü il). Ermənilərin bütün bu vəhşiliklərinə etiraz olaraq Ermənistan hökumətinə və Müttəfiqlərin Ali Komandanlığına Azərbaycan hökuməti adından nota göndərilse də, heç bir nəticəsi olmadı [4, v. 60]. Əksinə, 1919-cu il aprel 12-13-də Göyçə mahalının dinc əhalisi üzərinə hücum keçən ermənilər 60 min nəfərdən artıq əhalisi olan 21 kəndi dağıtdılar [1, v. 16]. Nəticədə Ararat Respublikası qarşısına qoyduğu məqsədə çatır, yəni Göyçə mahalında artıq bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmır. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, ermənilər arasında azərbaycanlılara qarşı ingilis və amerikan əsgərləri də vuruşurdular. Bunu çoxlu arxiv sənədləri də təsdiq edir. Belə ki, Molla Əli Əşrəf Hacı Molla Rəhimzadə tərəfindən Gəncə qəza rəisinə göndərilən məktubda bildirilirdi ki, “...ermənilərin arasında amerikan və ingilis əsgərləri də var. İrəvandan gələnlər danışırlar ki, Yeni Bəyazidə 15 top, pulemyot və 4 furqon patron göndəriblər” [1, v. 20]. Ermənilər Yeni Bəyazid qəzasının Paşakənd kəndinə hücum edərək 300 nəfəri yaralamış, 17 nəfəri əsir alaraq Elenovka kəndinə aparmışdılar [6, v. 25]. Həmin gün Eçmiədzin (Üçkilə) qəzasının 600 nəfərdən ibarət olan Tıxt kəndinin əhalisi ermənilər tərəfindən tamamilə qırılır [3, v. 32]. Ermənilərin bu vəhşilikləri barədə Azərbaycanın Xarici İşlər Naziri Cəfərov radio vasitəsilə

bütün dünyaya məlumat yayaraq təcili tədbirlərin görülməsi barədə müraciət etsə də nəticəsiz qaldı.

Ermənilərin İrəvan quberniyasının bütün qəzalarında törətdikləri vəhşiliklər, qırğınlar barədə arxivlərdə on minlərlə sənəd saxlanılır. Bu sənədlərdə Vedibasər mahalında əhalinin 90%-dən çoxunu təşkil edən azərbaycanlıların başlarına ermənilər tərəfindən gətirilən müsibətlər geniş əksini tapıb. Vedibasər əhalisi başda Abbasqulu ağa Şadlinski olmaqla ermənilərə qarşı mərdliklə mübarizə aparırlar. Lakin Ermənistan dövləti və eyni zamanda xarici dövlətlər (Amerika, İngiltərə, Rusiya, Fransa) tərəfindən müasir hərbi texnika, maliyyə yardımı və hətta canlı qüvvə ilə təmin olunan nizami erməni ordusu qarşısında yalnız ov tüfəngləri ilə silahlanmış azərbaycanlılar lazımi müqavimət göstərə bilməzdilər. Bütün bunlara baxmayaraq, ermənilər vedililərin güclü müqaviməti ilə qarşılaşırlar və dəfələrlə məğlub olaraq geri çəkilirlər. Ona görə də hiyləyə əl ataraq əhaliyə müraciət edirlər. Polkovnik Doluxanovun müraciətində göstərilirdi ki, əgər silahlarını təhvil verib erməni qoşunlarını kəndə buraxsalar, onlarla yaxşı rəftar edəcəklər. Bu yol ilə kəndlərə daxil olan ermənilər Dəvəli, Seyid-Kətanlı, Xaraba-Kətanlı, Şahablı və s. kəndlərin əhalisinə amansız divan tutdular [9, s. 370-371].

Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların acınacaqlı vəziyyətdə olmalarını aşağıdakı fakt bir daha sübut edir. Belə ki, hələ 1919-cu ilin iyun ayında keçirilən Azərbaycan hökumətinin iclasında Nazirlər Kabinetinin sədri N.Yusifbəyli XİN-ə Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların vəziyyətini yerlərdə öyrənib Avropa ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün azərbaycanlılardan, ermənilərdən və avropalılardan ibarət birgə komissiyaın yaradılması barədə göstəriş vermişdir. Bu məqsədlə də 1919-cu ilin sentyabr ayında Azərbaycan Respublikası XİN tərəfindən M.X.Təkinskiyə göndərilən məktubda qeyd olunurdu ki, “Xahiş edirəm, təcrübəli müsəlmanların və ya İrəvan quberniyasının və Qars vilayətinin dağıdılmış kəndlərinin nümayəndələrinin köməkliyi ilə müsəlmanlara dəymiş zərəri, o cümlədən zərərçəkənin adı, фамилиясы və atasının adını, öldürülmüş, yaralanmış, əsir alınmış kişi və qadınların adlı siyahısını, dağıdılmış və yandırılmış kəndlərin, bağların, aparılmış heyvanların və s. siyahısını hesablamaq üçün statistik məlumat toplayın... Bu məlumatlar xarici dövlətlərin nümayəndələrinə göndərilmək üçün vacibdir...” [7, v. 16].

M.X.Təkinskiyənin yardımı ilə İrəvan müsəlman Milli Şurası təcili olaraq İrəvan quberniyasında yaşayan azərbaycanlıların dözülməz vəziyyəti haqqında məlumat hazırlayaraq Amerika və Avropanın böyük dövlətlərinə çatdırmaq üçün Azərbaycan XİN-ə göndərdi. Azərbaycan XİN də öz növbəsində bu məlumatı Versalda olan Azərbaycan nümayəndələri vasitəsilə Amerika və Avropa dövlətlərinin Parisdəki nümayəndələrinə çatdırmışdır. Həmin məlumatda qeyd edilirdi ki, mübahisəli əraziləri nəzərə almadan Ermənistan əhalisinin yarısını azərbaycanlıların təşkil etməsinə baxmayaraq, onların ən elementar insani hüquqları yoxdur. Məlumatda göstərilirdi ki, “Erməni silahlı quldur dəstələri şəhərlərdə, qəzalarda və kəndlərdə, hətta Ermənistan Respublikasının paytaxtı İrəvan şəhərində ac quldurlar kimi müsəlmanlara hücum edir, hər axşam 3-4 müsəlman evi dağıdılır və talan edilir, sakinləri öldürülür... Mövcud olmayan erməni qırğını haqqında bütün Avropa və Amerikanın məlumatı var, lakin onlar bilmirlər ki, İrəvan quberniyasının yalnız cənub hissəsində yüzlərlə müsəlman kəndi dağıdılıb, Azərbaycana qovulmuş 150 min müsəlman qaçqın evsiz və eşiksiz qalmışdır. Bütün bunları ermənilərin törətdiyini Avropa və Amerika bilməlidir” [14, s. 234].

1918-1920-ci illərdə erməni vəhşiliklərindən ən çox ziyan görmüş bölgələrdən biri də Zəngəzur qəzası olmuşdur. Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin yeni yarandığı vaxtlar ölkənin durumunun həm iqtisadi, həm də hərbi baxımdan zəif olmasından, Gəncə qubernatorunun isə bu ərazilərlə zəif əlaqəsindən istifadə edən mükəmməl surətdə silahlanmış

ermənilər bu əraziləri Azərbaycandan ayıraraq Ermənistanı birləşdirmək üçün zəmin hazırlayırdılar. Andranikin başçılığı ilə erməni hərbi dəstələrinin bu yerlərə gəlişi vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdir. Andranik açıq şəkildə öz məqsədinin bu əraziləri Azərbaycandan ayıraraq Ermənistanı birləşdirmək olduğunu bildirirdi. O dövrdə nəşr olunan “Şeypur” jurnalı özünün 1918-ci il 7 dekabr tarixli 8 sayılı buraxılışında yazırdı ki, “Doğrudan da həyə yaxşı bir şeydir. İnsan ki, həyasız oldu, heç nə, həyasız adamdan nə desən baş verər. Bu həyasızlardan biri də Ermənistan hökumətinin baş komandanı Andranik kirvədir ki, yenə Qarabağda baş qaldırır müsəlmanları qırmağa başlamışdır... Bu hökumət deyir ki, Qafqazda Gürcüstan və Azərbaycan ola bilməz. Burada ancaq bir Ermənistan ola bilər. Qafqazın hamısı ya Ermənistan olsun, ya da Ermənistanı tabe kimi bir şey olsun” [11, s. 123].

1919-cu ilin yanvar ayında Daxili İşlər naziri Xəlil bəy Xasmməmmədov məruzəsində göstərirdi ki, “Andranikin təşkil etdiyi erməni silahlı dəstələri tərəfindən 150-yə yaxın müsəlman kəndi dağıdılmış və qarət olunmuşdur. Həmin ərazilərdə olan azərbaycanlı əhali kütləvi surətdə Ağdam və başqa yerlərə qaçmaqla canlarını qurtarmışdılar. Onların arasında baş verən yoluxucu xəstəliklər başqa ərazilərin əhalisi arasında da sürətlə yayılmaqdadır. Bu ərazilər Gəncə quberniyasına tabe olduğu və quberniya mərkəzi bu yerlərdən uzaq olduğu üçün ermənilər tərəfindən törədilən və həllinin tezliklə yerinə yetirilməsi tələb olunan məsələyə qarşı təcili tədbirlər görülmür. Ona görə də bu ərazilərdə mərkəzi hökumətə tabe olan hakimiyyət orqanı strukturunun yaradılması çox vacibdir” [“Azərbaycan” qəzeti, 22 sentyabr 2001-ci il].

Bu dövrə aid arxiv sənədində göstərilir ki, Andranikin və onun quldur dəstəsinin vəhşilikləri nəticəsində “Sisyan mahalının 1-ci polis sahəsinin bütün müsəlman kəndləri, 2-ci sahənin kəndlərinin böyük əksəriyyəti, 3-cü, 4-cü və 5-ci sahələrin kəndlərinin xeyli hissəsi tamamilə məhv edilmişdir” [8, v. 7].

Beləliklə, rəsmi arxiv sənədlərinə əsasən Zəngəzur qəzasında 115 azərbaycanlı kəndi dağıdılmışdır. Göstərilən kəndlərdə 3257 kişi, 2276 qadın, 2196 uşaq öldürülmüş, 1060 kişi, 794 qadın, 485 uşaq yaralanmışdır. Bütün qəza üzrə 10.068 nəfər azərbaycanlı öldürülmüşdür.

Azərbaycan hökumətinin apardığı səylər nəticəsində 1919-cu il noyabrın 23-də Tiflisdə iki respublika arasında münaqişənin dayandırılması və noyabrın 26-da Bakıda, dekabrın 4-də Tiflisdə bütün mübahisəli məsələlərin həll olunması üçün konfransın çağırılması barədə Xatısoy və Usubbəyov arasında razılıq əldə olunur. Konfrans dekabrın 14-də Bakıda fəaliyyətə başlayır [5, v. 29]. Ermənistan tərəfindən parlamentin üzvləri Vahan Papazyanın, Martiros Arutunyanın və diplomatik nümayəndə Bekzadyanın, Azərbaycan tərəfindən isə Fətəli xan Xoyskinin, Məmmədhasən Hacınskinin və doktor Məmməd Rza bəy Vəkilovun iştirakı ilə işinə başlayan konfransda Ermənistan tərəfinin işğalçılıq mövqə tutması nəticəsində razılıq əldə edilmir və nəticəsiz qurtarır [2, v. 16-18].

Nəhayət, Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ermənilər Rusiyanın köməkliyi ilə çoxdan arzuladıqları məqsədlərinə çatmağa başladılar, yəni tarixdə ilk dəfə Ermənistan dövlətini yarada bildilər. Bundan sonra isə sovet hakimiyyətinin onlara qarşı olan isti münasibətindən istifadə edərək Azərbaycan torpaqları hesabına ərazilərini daha da genişləndirdilər. Hətta, Türkiyə ilə Rusiya arasında bağlanmış Qars müqaviləsinin şərtlərini kobudcasına pozaraq Naxçıvanın da bir sıra kəndlərini Ermənistanı birləşdirməyə nail oldular. XX əsrin sonlarında isə yenə də Rusiyanın köməkliyi ilə Naxçıvanın Kərki kəndini işğal etdilər.

Beləliklə, 1918-1920-ci illərdə ermənilər Qərbi Azərbaycan-indiki Ermənistan ərazisindən 575 min nəfərdən artıq azərbaycanlının böyük bir hissəsini məhv etməklə öz doğma torpaqlarından qovdular. Ermənilər Azərbaycan torpaqlarına köçürüldükdən sonra Qərbi Azərbaycanda olan 1800 azərbaycanlı kəndindən 1500-dən çoxunu dağıdaraq talan etmişdilər

ki, bunlardan da 738 kənd 1918-1920-ci illərdə məhv edilmişdir. 1920-ci ildə Yeni Bəyazid qəzasının Basarkeçər mahalı, İrəvan qəzasının Vedibasər mahalı, Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzası, Qazax qəzasının cənub hissəsi və Mehriyə bitişik ərazilər Ermənistanı verildi. Ermənistanı verilmiş Qazax qəzasının cənub hissəsində Dilican qəzası, Zəngəzur qəzası ərazisində isə Mehri və Zəngəzur qəzaları yaradılır [15, s. 59].

Bu gün heç bir sənədə, arxiv materialına və s. əsaslanmadan “erməni soyqırımı” törətdiyinə görə Türkiyəni günahkar hesab edən dövlətlərin ikili standartlar yeritdikləri bütün dünyaya məlumdur. Əgər belə olmasa idi baş verməyən hadisəni cidd-cəhdlə olmuş hadisə kimi göstərməyə çalışan Avropanın “demokratik” dövlətləri çox da uzaq olmayan tarixi keçmişdə baş verən “Xocalı” soyqırımına görə erməniləri suçlayardı. Təəssüflər olsun ki, özlərini insan azadlığının müdafiəçiləri kimi göstərməyə çalışan dünyanın aparıcı xristian dövlətləri 250 mindən artıq azərbaycanlıyı öz doğma torpaqlarından didərgin salan, Azərbaycanın bugünkü ərazisinin 20%-dən çoxunu işğal edən, BMT-nin qətnamələrini sayə salmayan, işğalçı hərəkətlərini bu gün də davam etdirməyə çalışan “Ermənistan”ın özbaşınalığına göz yumur, heç bir tədbir görmürlər. Ancaq biz inanırıq ki, tarix baba gec-tez öz sözünü deyəcək, haqq-ədalət qalib gələcək, torpaqlarımız işğaldan azad olunacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi (ARMDA): f. 894, siy. 7, iş 5.
2. ARMDA: siy. 1, iş 95.
3. ARMDA: f. 897, siy. 3, iş 12.
4. ARMDA: f. 970, siy. 1, iş 41.
5. ARMDA: f. 970, siy. 1, iş 95.
6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA): f. 277, siy. 2, iş 58.
7. ARPIİSSA: siy. 1, iş 15.
8. ARPIİSSA: siy. 1, iş 161.
9. Azərbaycan Belgələrində Ermeni Sorunu (1918-1920). Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel müdürlüğü, Cümhuriyyət Arşivi daire Başkanlığı, 2001, 682 s.
10. Didərginlər. Bakı: Gənclik, 1990, 384 s.
11. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Tərtib edən S.Əsədov. Bakı: Gənclik, 1995, 464 s.
12. Əzizov Tofiq Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Zaman, 1997, 256 s.
13. Əliyev M.B. Qanlı günlərimiz (1918-1920 Naxçıvan). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 162 s.
14. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 362 s.
15. İsmayılov İ. İrəvan ərazilərinin dünəni və bugünü. Bakı: Şirvan nəşr, 2001, 113 s.

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: amustafayev1965@gmail.com

Abdulla Mustafayev

GENOCIDE OF THE ARMENIANS AGAINST THE AZERBAIJANIS (1918-1920) IN THE ARCHIVE DOCUMENTS

The article deals with the genocide committed by Armenians, our oppressed neighbors, against our people in the 1918-1920s, one of the bloody pages of the history of the Azerbaijani people's tragic events. It is shown

that the Armenians who used the conditions of the World War I had to make a great massacre against the Turks in the Ottoman Empire by turning the Antanta and Russia into the hands of the Antanta and the Russians to create the “Armenian state” in Turkey. However, Armenians, who did not achieve their goals, were subjected to genocide by the Russians under the auspices of the Russians to the local population – Azerbaijanis to carry out their ugly intentions in the Azerbaijani lands. Armenians who murdered hundreds of thousands of Azerbaijanis in the whole of Azerbaijan, including the Iravan governorate, and deported from their native lands, accuse the Turks of committing “genocide” against the Armenians without any grounds. However, there are tens of thousands of archival documents on the genocide committed by the Armenians against the Azerbaijanis.

Today, no document, archive material, etc. is known to all over the world where double standards are imposed by the states that are guilty of Turkey for committing “Armenian genocide” without justifying it. Otherwise, Europe’s “democratic” states, trying to portray an unprecedented event as a serious event, would blame the Armenians for the “Khojaly genocide” in the past. Unfortunately, the world’s leading Christian states, trying to portray themselves as defenders of human rights, continue their occupation actions today, ignoring UN resolutions, depriving more than 250,000 Azerbaijanis from their native lands, occupying more than 20% of today’s territory of Azerbaijan. They do not take any action against Armenia’s arbitrariness.

Keywords: *World War I, Eastern Anatolia, “Great Armenia”, The Dashnaksutyun Party, Batumi peace agreement, Antanta countries, Zangezur accident, Mudros peace agreement, National Committee, Iravan province.*

Абдулла Мустафаев

ГЕНОЦИД, ОСУЩЕСТВЛЕННЫЙ АРМЯНАМИ ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ, В АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТАХ (1918-1920 гг.)

В статье рассказывается о геноциде армян, наших угнетенных соседей, против нашего народа в 1918-1920-х годах, одной из кровавых страниц истории трагических событий азербайджанского народа. Показано, что армяне, использовавшие условия Первой мировой войны, должны были совершить массовые убийства турок в Османской империи, превратив Антанту и Россию в руки Антарктики для создания «армянского государства» в Турции. Однако армяне, не достигшие своих целей, были подвергнуты геноциду со стороны русских под эгидой россиян местному населению-азербайджанцам для осуществления своих безобразных намерений на азербайджанских землях. Армяне, которые убили сотни тысяч азербайджанцев по всему Азербайджану, в том числе Иреванская губерния, и депортировали со своих родных земель, обвиняют турок в совершении «геноцида» против армян без каких-либо оснований. Однако есть десятки тысяч архивных документов о геноциде, совершенном армянами против азербайджанцев.

Сегодня нет документов, архивных материалов и т. д., известно во всем мире, где двойные стандарты налагаются государствами, виновными в Турции за совершение «геноцида армян», не оправдывая его. В противном случае европейские «демократические» государства, пытаясь представить беспрецедентное событие как серьезное событие, обвиняют армян в «Ходжалинском геноциде» в прошлом. К сожалению, ведущие мировые христианские государства, пытающиеся представить себя защитниками прав человека, продолжают сегодня свои оккупационные действия, игнорируя резолюции ООН, лишая более 250 000 азербайджанцев с их родных земель, занимающих более 20% современной территории Азербайджана. Они не предпринимают никаких действий против произвола Армении.

Ключевые слова: *Первая мировая война, Восточная Анатолия, “Великая Армения”, “Партия Дашнакцутюн”, Батумское мирное соглашение, Страны Ананта, Зангезурские уезда, Мудросское мирное соглашение, Национальный комитет, Иреванская губерния.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 18.12.2019

Son variant 09.03.2020

UOT 94(479.24)

GÜNAY FEYZİYEVA

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ENERJİ SİYASƏTİNƏ
ERMƏNİSTANIN HƏRBİ TƏCAVÜZÜNÜN TƏSİRİ**

Azərbaycan Respublikası Avropanın, eləcə də dünyanın bəzi aparıcı dövlətlərinin enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində ən önəmli və strateji tərəfdaşdır. Mühüm geostrateji mövqeyə malik Azərbaycanın yerüstü və yeraltı sərvətlərlə zəngin olması onun daxili və xarici siyasətinə də böyük ölçüdə öz təsirini göstərir. Xəzər dənizi hövzəsinin neft və qaz yataqlarının özüne düşən hissəsinə nəzarət edən Azərbaycan öz təbii sərvətlərinin Avropa bazarlarına çıxarılmasında maraqlı olduğu kimi, eləcə də neft və qaz amilindən həm də siyasi problemlərin həllinə nail olmaq üçün istifadə edir. Müasir beynəlxalq hüquq prinsipləri çərçivəsində Avropa strukturlarının önəmini yaxşı başa düşən Azərbaycan diplomatiyası enerji kartından səmərəli istifadə etməyi, Avropa İttifaqı ölkələrinin enerji təhlükəsizliyində iştirakla Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllini əlaqələndirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur.

Açar sözlər: enerji, siyasət, Ermənistan, hərbi təcavüz, Dağlıq Qarabağ.

Müasir dövrdə Avropanın enerji ilə təchiz olunmasında Azərbaycanın mühüm rol oynaması faktı hamıya məlumdur. Avropanın enerji təminatında respublikanın xüsusi çəkisi və strateji əhəmiyyəti getdikcə yüksəlir. Artıq Azərbaycanın iştirakı olmadan regionda hər hansı bir infrastruktur layihəsinin reallaşdırılması mümkünsüzdür. Çox mühüm coğrafi mövqedə yerləşən respublikamız regionda əsas enerji ehtiyatlarına malikdir. Bundan başqa, ölkəmiz Asiya ilə Avropa arasında həm də təbii körpü rolunu oynayır. Hazırda bu regionda global əməkdaşlığa daha böyük maraq olduğu bir dövrdə nəqliyyat, təhlükəsiz enerji dəhlizləri daha çox əhəmiyyət daşımağa başlayır.

Azərbaycan yalnız enerji daşıyıcılarının tranziti üçün təhlükəsiz ölkə deyil, eyni zamanda, bunları hasil edən dövlətdir. Nəhəng qaz potensialımız da mövcuddur. Buna görə də Azərbaycanın regionun ən mühüm dövlətinə çevrilməsi təbiidir. Bununla yanaşı, regionda öz həllini tapmamış münaqişələrin mövcud olması da sirr deyildir. Belə münaqişələrdən ən vacibi və ağırlısı Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü ilə başlanan və hələ də davam edən Dağlıq Qarabağ münaqişəsidir.

Bu münaqişə ilə yaxından tanış olanlara çox gözəl məlumdur ki, Ermənistanın təcavüzkarlıq siyasətini davam etdirməsində başlıca faktor 90-cı illərin əvvəllərində Rusiyada bəzi dairələrin bu ölkəyə verdiyi dəstək olmuşdur. Professor M.Qasımlının yazdığı kimi, “Əslində Ermənistan Rusiyanın əlində müstəmləkəçilik aləti və vasitəsidir” [3, s. 412].

İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan – Zaqafqazıyanı təşkil edən 3 ölkə – eyni təhlükəsizlik problemləri ilə qarşılaşmalı olurlar. Bir çox hallarda KİV Ermənistan və Azərbaycan barədə danışan zaman, yalnız həll olunmamış Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə istinad edirlər. Aşağıda daha bir potensial mümkün toqquşmaya diqqəti cəlb edəcəyik. Həll olunmamış Dağlıq Qarabağ problemi Rusiyanın Azərbaycanı öz xoşuna gəlməyən hərəkətlərdən çəkəndirmək üçün əlində saxladığı rıçaqdır [1, s. 246-248]. Bu “xoşagəlməz hərəkətlər” Azərbaycanın Şimali Atlantika Bloku (NATO) və Avropa İttifaqı ilə yaxın münasibətlər qurmasından ibarətdir, bu isə Rusiyanın maraqları ilə tamamilə ziddiyyət təşkil edir. Dağlıq Qarabağdakı qarşıdurma Rusiyaya imkan verir ki, Ermənistan və Azərbaycanı müəyyən dərəcədə öz təsiri altında saxlaya bilsin. Beləliklə, bunun nəticəsində Türkiyə və ABŞ kimi digər tərəfləri regiondakı münaqişənin həllində iştirakdan uzaqlaşdırmaq da Rusiya üçün vacib olan məqamlardan biridir. Moskva yalnız o vaxt öz fikrini dəyişə bilər

ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli variantında nə isə daha qiymətli bir şey əldə etsin, buna misal olaraq, Azərbaycandakı maraqlarını təmin edə biləcək əlavə siyasi və iqtisadi maraqları göstərmək mümkündür. Ermənistanda Rusiya ordusunun olması, onda həm də ermənilərin qulluq etməsi, Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıqda İrəvana açıq-aşkar göstərilən siyasi, iqtisadi, hərbi, mənəvi yardımlar deyilənləri təsdiqləyir.

Ermənistanın hərbi təcavüzünün Azərbaycan Respublikasının enerji sahəsindəki beynəlxalq əməkdaşlığına təsir etdiyi aspektləri aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

- Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində yaradılmış Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Azərbaycan Respublikasının ərazilərinin işğalı ilə nəticələnməklə beynəlxalq hüquq normalarının kobud surətdə pozulması deməkdir;

- Bu münaqişə nəticəsində bir milyon nəfərdən artıq azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkünə çevrilərək doğma yurdlarını tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır;

- Ermənistan vaxtaşırı olaraq Azərbaycan Respublikasının ərazisindən keçən neft və qaz boru kəmərlərini partladacağı ilə təhdid edir;

- Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycana məxsus neft-qaz infrastrukturunu və yataqlarını təhdid edərək investisiya mühitinə mənfi təsir göstərirlər;

- Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində yaradılmış Dağlıq Qarabağ münaqişəsi potensial müharibə ocağı kimi qalaraq, regiondakı sülhü təhlükə qarşısında qoyur və beləliklə, biznes mühiti üçün xoşagəlməz fəsadlar yaradır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, həll olunmamış Dağlıq Qarabağ münaqişəsi yenidən alovlanarsa, onun əlavə təsirlərinin də meydana gəlməsi qaçılmazdır, beləliklə təkcə Dağlıq Qarabağda yox, Ermənistan, Gürcüstan və Azərbaycanın sərhədlərində də bu münaqişə öz təsirini büruzə verəcəkdir. Prezident Vladimir Putin və onun müşavirləri çox diqqətlə hər bir variantın üstünlüklərini və nöqsanlarını hesablayırlar, gərginliyin özünü də nəzərə alırlar [4, s. 258-263]. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Azərbaycan Respublikası ilə enerji təhlükəsizliyi sferasında əməkdaşlıq edən Aİ üçün də əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Tamamilə aydındır ki, hazırda və bundan sonrakı dövrdə, ən azı 3-5 il ərzində Aİ özü demokratikləşmə və insan hüquqları siyasəti ilə uğursuzluğa məruz qalır və konfliktin həllində ciddi irəliləyişə nail olmağa qadir deyildir. Aİ-nin yumşaq gücə istinad etməsi, hərbi dəstək olmadan əzələ nümayişi Azərbaycan və Gürcüstanı Rusiyanın qarşısında müdafiəsiz vəziyyətdə qoyur.

Türkiyəyə gəlincə, onun yerli siyasətçiləri özlərini global siyasi problemləri həll etmək iqtidarında olan rəhbərlər kimi göstərsələr də, belə qiymətləndirmənin reallıqla əlaqəsi yoxdur. Hər dəfə baş nazir Rəcəb Tayyib Ərdoğan Vladimir Putinlə görüşəndə, həll olunmamış Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və yaxud müstəqil yönümlü gürcü prezidenti Mixail Saakaşvilinin davranışı ilə bağlı olan fikir ayrılıqları gələn görüşə qədər yaddan çıxarılır. Bundan başqa, hər dəfə Rusiya Azərbaycanla Türkiyə arasında fikir ayrılığı yaratmağa çalışanda, bunu tamamilə vicdansız və uğurlu şəkildə həyata keçirə bilir [2, s. 424-426]. Məsələn, Ermənistanla Türkiyə arasında 2009-cu ilin aprelində protokolların və yol xəritəsinin imzalanması, diplomatik əlaqələrin başlanması niyyəti Azərbaycanla Türkiyənin münasibətlərini pozdu. Beləliklə, Rusiya regionda öz mövqelərini gücləndirmək və digər regional layihələri kölgədə qoymaq üçün vəziyyətdən məharətlə istifadə edə bilər. Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin pisləşməsi regional enerji balansında da özünü göstərir, Bakı-Tbilisi-Ankara ittifaqı təhlükə qarşısında qalır. Uzun illər ərzində bu ölkələr bir-birlərinə dəstək veriblər, regional iqtisadi və siyasi layihələrin bir çoxunda onların üçün birlikdə iştirakı nəzərdə tutulub. Bundan əlavə, söhbət Azərbaycana köməkdən gedəndə, əgər Dağlıq Qarabağa görə Ermənistanla münaqişə yenidən başlanarsa türk rəsmiləri bildirirlər ki, Türkiyə hücum olarsa, ictimaiyyətin təzyiqi qarşısında dayana bilməz, silah göndərməyə məcbur olacaqdır. Lakin söhbət mü-

haribədə iştirak etmək üçün qoşun göndərməkdən getmir. NATO-nun razılığı olmadan bunu edə bilməz. NATO isə buna razılıq verməklə münaqişəyə qoşulmaq niyyətində deyil. Beləliklə, Türkiyə rəhbərliyi özünün zəif və güclü yerlərini və imkanlarını öyrənməlidir.

Azərbaycan və Gürcüstan manevr imkanları çox az olduğu üçün, qeyri-müəyyən vəziyyətdə qalıblar. Prezident Putin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində ölkəsinin mənfəətini görmədikcə, Moskva status-kvo siyasətini davam etdirəcək, çünki bu siyasət onun maraqlarına cavab verir. Digər tərəflər, yəni Minsk Qrupu – Fransa və ABŞ özlərinin mənfəətləri olmadıqca, situasiyanı dəyişmək üçün heç nə etmirlər. Gürcüstan və Azərbaycanla müqayisədə Ermənistanın vəziyyəti daha etibarsızdır. Rusiyanın Ermənistan üzərində nəzarəti və həll olunmamış Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı olaraq təsir imkanları, sanki erməni xəstəni həyatda saxlayan iynəyə bənzəyir. Rusiyanın regionda hazırda apardığı siyasət Azərbaycanı da Gürcüstan kimi Qərbdə doğru hərəkət etməyə sövq edir, onlar ümid edirlər ki, özlərinin “qüdrətli və böyük” şimal qonşularına nisbətən, ABŞ və Aİ daha etibarlı tərəfdaşlar olacaqlar. Lakin öz-özlüyündə bu ümid Azərbaycanı Qərbdə cəlb edən yeganə qənaətbəxş faktor deyildir.

Bütün bu məsələlərlə bağlı akademik Ramiz Mehdiyevin fikirləri böyük aktuallıq daşıyır. Regionda baş verən mürəkkəb hadisələri təhlil edərkən, o, Azərbaycan Respublikasının güclü dövlətə çevrilməsinin zərurətini dəfələrlə vurğulayır. Akademik Ramiz Mehdiyev yazır ki, “Güclü dövlət quruculuğu yeni hökumət idarələrinin yaradılmasından və mövcud olanların möhkəmləndirilməsindən ibarətdir. Şübhəsiz ki, dövlət hakimiyyətini real edən gücdür, o, sosial praktikada bu gücə tabe olan subyektlər tərəfindən başa düşülür və mənimsənilir. Məhz bu güc dövlətin fəaliyyətində gözə görünmədən mövcud olaraq, onu məsuliyyət daşıdığı hakimiyyətdən istifadə etməyi bacaran ictimai təsisata çevirir. Bu gücün olmaması dövlətin əhalisinə çoxlu fəlakət və ağır sınaqlar gətirir. Yaxın Şərqi və Şimali Afrikanın bir sıra müasir dövlətlərində hadisələr bunun bariz nümunəsidir. Onların düşdüyü durum göstərir ki, güclü dövlət olmadan normal fəaliyyət göstərən demokratik cəmiyyət yaratmaq mümkün deyil. Yalnız güclü dövlət modeli cəmiyyətin problemlərinin həllini, o cümlədən demokratiya prinsiplərinin reallaşmasını təmin etməyə qadirdir” [6]. Hörmətli akademik qeyd etdiyi bu həqiqətlər Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində ilk növbədə respublikamızın güclü dövlətə çevrilməsinin nə qədər vacib olduğunu göstərməkdədir.

2009-cu ilin aprelində Türkiyə ilə Ermənistan arasında yol xəritəsinin və iki ölkə arasında 10 oktyabr 2009-cu ildə diplomatik əlaqələrin başlanması barədə protokolların imzalanması əvvəldən səhv addım idi, çünki ikitərəfli danışıqların müsbət nəticələrə gətirib çıxaracağı gözlənilirdi. Reallıqda isə belə deyildi, çünki ikitərəfli danışıqlar digər 4 oyunçunun maraqlarını nəzərə almamışdı: Azərbaycan, Gürcüstan, Rusiya və İran. Nə Aİ, nə də ABŞ ilkin mərhələdə heç nə etmədilər, onlar Türkiyənin belə bir təşəbbüs irəli sürərək ona rəhbərlik edəcəyinə əmin deyildilər. Başqa sözlə desək, Xarici İşlər və Müdafiə nazirlikləri müxtəlif variant və ssenariləri analiz edərək hazırlamalıdır, bu ssenarilər vəziyyətin pisləşməsi və yaxşılaşması variantlarını özündə ehtiva etməlidir [2, s. 424-426].

Aİ ölkələri öz fikir ayrılıqlarını bir kənara qoyaraq Rusiya siyasətinin onların ayrı salınmasına xidmət etdiyini başa düşməyə çalışmırlar. Nisbətən kiçik dövlətlərin əhəmiyyətinin azaldılması həmişə eyni neqativ nəticəyə – gücsüzlük və köməksizliyə gətirib çıxarır. Rusiya gücə və qətiyyətə hörmət edir, Aİ də məhz bu keyfiyyətləri özündə göstərməlidir.

Ermənistan hakimiyyəti dərk etmir ki, Rusiyadan tam asılılıq onun mövqeyini xeyli həssaslaşdırır. Rusiya Ermənistan üzərindəki nəzarəti əldən verməyəcək, əks təqdirdə Cənubi Qafqazdakı oyunu udurmaq riskinə gedə bilər. Rusiyanın fəaliyyəti həm Ermənistanın özündə, həm də qonşu Azərbaycan və Gürcüstanda şübhələri artırır.

Bütün bu sadalanan faktorlar Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin son dərəcə mürəkkəb bir yer tutduğunu, beynəlxalq güclərin maraqlarının üst-üstə düşmədiyini və belə bir şəraitin Azərbaycanın enerji siyasətinə də təsirsiz ötüşmədiyini göstərir. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üçün Azərbaycan 90-cı illərdə Qərbin köməyinə arxalanırdı, lakin ABŞ başda olmaqla digər Qərb dövlətləri enerji sahəsindəki əməkdaşlığın Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə aidiyyəti olmadığını düşünürdülər. Ona görə də hazırda Azərbaycan Avropa İttifaqının enerji təhlükəsizliyinin əsas təminatçılarından biri olaraq çıxış edərək, Ermənistan qarşısında diplomatik üstünlük qazanmağa da cəhd edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, regionda potensial müharibə ocağının qalması təkcə bölgə dövlətləri üçün deyil, digər dövlətlər üçün də, ilk növbədə isə Xəzər hövzəsinin enerji daşıyıcıları hesabına öz enerji təhlükəsizliyini təmin etməyi qarşısına məqsəd qoyan Aİ ölkələri üçün də xoşagəlməz perspektiv vəd edir. Yaxın gələcəkdə münaqişənin sülh yolu ilə öz həllini tapması nəticəsində Avropa İttifaqının energetika ilə bağlı planları da daha təhlükəsiz bir şəkildə reallaşmaq imkanı qazanacaqdır. Hazırkı vəziyyət isə Azərbaycanın öz enerji siyasətini tam effektiv şəkildə həyata keçirməsinə imkan vermir, neft gəlirləri iqtisadiyyatın energetika sektoruna investisiya qoymaq əvəzinə daha çox hərbi xərclərə yönəldilməli olur, çünki Ermənistan və onun havadarlarının aqressiv davranışları Azərbaycana başqa çıxış yolu qoymur. Bütün bu amillərin kompleks olaraq nəzərə alınması, Cənubi Qafqazda sülhün bərpası, xüsusilə də Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə son qoyulması dünyanın enerji balansında da öz təsirini göstərəcəkdir. Hal-hazırda beynəlxalq birliyin Ermənistanın təcavüzkar hərəkətlərinə göz yumması daha böyük fəlakətlərə yol açan faktorlardan biri kimi diqqəti cəlb etməkdədir. Bununla bağlı akademik Ramiz Mehdiyevin fikirləri son dərəcə dəqiq və tutarlı olması ilə diqqəti cəlb edir: “Əgər böyük dövlətlər XXI əsri qanlı müharibələr, uzun sürən münaqişələr, soyqırımları, davam edən və pislənilməyən işğallar əsri kimi deyil, sülh, sabitlik, inkişaf və əməkdaşlıq əsri kimi görmək istəyirlərsə, onda beynəlxalq hüquq normalarına hörmət etmək, bərabərhüquqlu dialoq yolu ilə əməkdaşlığı reallaşdırmaq, başqa ölkələrin mənafelərinə hörmət etmək və suveren dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq vacibdir” [5]. Lakin dünya birliyinin Ermənistanın aqressiv işğalçılıq siyasətinə göz yummaları, həmçinin Azərbaycanı etibarlı enerji təminatçısı kimi görən Avropa İttifaqı rəsmilərinin ölkəmizə münasibətdə yeritdikləri ikili standartlar Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həllini tapmasını uzadır, bu isə öz növbəsində təkcə siyasi deyil, həm də sosial və iqtisadi ləngimələrə yol açır.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin regional təhlükəsizlik və beynəlxalq energetika əməkdaşlığı üçün yaratdığı təhdidləri təhlil etdikdən sonra, onun həllinin təkcə region üçün deyil, Avropa İttifaqı və ABŞ üçün də əhəmiyyətli nəticələrə gətirib çıxaracağı aydın görünür. Bu münaqişənin həlli Cənubi Qafqaz regionunun Avropa İttifaqına inteqrasiyasını sürətləndirə, iqtisadi rifahı yüksəldə, Xəzər hövzəsinin, ilk növbədə isə Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatlarının daha təhlükəsiz surətdə Avropa və dünya bazarlarına çıxışına imkan verər. Bu isə hazırkı global enerji böhranı fonunda beynəlxalq ziddiyyətlərin yumşaldılmasında kifayət qədər faydalı təsir göstərə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri və onun reallaşdırılması mexanizmləri / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və Türkiyə Əməkdaşlıq və Koordinasiya Agentliyi (TİKA), “Səmərəli dövlət idarəçiliyi: zamanın çağırışları” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 5-6 dekabr, 2011, s. 246-248.

2. Cahangirli C. Türkiyə xarici siyasətinin Cənubi Qafqazla bağlı milli təhlükəsizlik maraqları // Azərbaycan dünya ədəbiyyatında adlı Beynəlxalq simpoziumun materialları, Bakı, 27-29 may 2011, s. 424-426.
3. Qasımlı M. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003). I hissə, Bakı: Mütərcim, 2015, 658 s.
4. Геостратегия НАТО на Южном Кавказе и черноморско-каспийском регионе // Азербайджан и азербайджанцы, Баку, 2010, № 1-2, v. 105-106, с. 258-263.
5. Mehdiyev R. "Avropa strukturlarının deqradasiyasının mənbələri haqqında və ya Azərbaycana münasibətdə ikili standartlar siyasəti", <https://az.trend.az/azerbaijan/politics/2449678.html>
6. Mehdiyev R. "Güclü Azərbaycan dövləti qloballaşma şəraitində milli ideyanın təəcəssümü kimi". <http://ethnoglobus.az>.

AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu
E-mail: gnyf92@gmail.com

Gunay Feyziyeva

THE IMPACT OF ARMENIA'S MILITARY AGGRESSION ON THE ENERGY POLICY OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

The Republic of Azerbaijan is the most important and strategic partner in ensuring the energy security of some of the leading European countries. Favorable natural conditions and abundant natural resources of Azerbaijan greatly influence its internal and external policies. Controlling its oil and gas fields in the Caspian Basin, Azerbaijan is interested in bringing its natural resources to the European markets, as well as uses the oil and gas factor to achieve a political solution. Understanding the importance of European structures within the principles of modern international law, Azerbaijan diplomats aim to use the energetic card effectively and coordinate the resolution of the Nagorno-Karabakh conflict by participating in the energy security of the European Union countries.

Keywords: *energy, policy, Armenia, military aggression, Nagorno-Karabakh.*

Гюнай Фейзијева

ВЛИЯНИЕ ВОЕННОЙ АГРЕССИИ АРМЕНИИ НА ЭНЕРГЕТИЧЕСКУЮ ПОЛИТИКУ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Азербайджанская Республика является важнейшим стратегическим партнером в обеспечении энергетической безопасности некоторых ведущих европейских стран. Благоприятные природные условия и богатые природные ресурсы Азербайджана оказывают большое влияние на его внутреннюю и внешнюю политику. Контролируя свои нефтяные и газовые месторождения в бассейне Каспийского моря, Азербайджан заинтересован в выводе своих природных ресурсов на европейские рынки, а также использует нефтегазовый фактор для достижения политического решения. Понимая важность европейских структур в рамках принципов современного международного права, Азербайджанская дипломатия стремится эффективно использовать энергетическую карту и координировать разрешение нагорно-карабахского конфликта, участвуя в энергетической безопасности стран Европейского союза.

Ключевые слова: *энергетика, политика, Армения, военная агрессия, Нагорный Карабах.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 21.10.2019

Son variant 13.01.2020

UOT 351; 328; 342.5; 351/354

RƏCƏB RƏHİMLİ

DÖVLƏT QULLUĞUNDA KADR HAZIRLIĞI VƏ KADR EHTİYATI
FORMALAŞDIRILMASININ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏSİ

Məqalədə idarəetmə kadr hazırlığı və kadr ehtiyatı formalaşdırılmasının beynəlxalq təcrübəsi araşdırılmış, xarici ölkələrdə idarəçi kadr hazırlığı işinin tarixi, təşəkkül tapması və inkişafına nəzər salınmış, dövlət quruculuğu sahəsindəki dünya təcrübəsi və dövlət qulluğu modelləri incələnmişdir. Bundan əlavə məqalədə Fransada, Yunanıstanda, İrlandiyada, o cümlədən Skandinaviya ölkələri olan Norveç, Danimarka və Finlandiyada idarəetmə kadrlarının hazırlığı məsələləri təhlil edilmiş, Rusiyada və Azərbaycanda bu istiqamətdə aparılan islahatlarla müqayisəli təhlili aparılmışdır. Məqalədə həmçinin ölkəmizdə bu sahədə qəbul olunmuş Dövlət Proqramlarında nəzərdə tutulmuş hədəflərin gerçəkləşdirilməsi məqsədi ilə beynəlxalq təcrübədən istifadənin vacibliyi vurğulanmış, onun tətbiqi məsələlərinə yer verilmişdir. Dövlət qulluqçularının bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi istiqamətində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi, dövlət qulluqçularının təhsil təcrübələrinin artırılması sahəsində beynəlxalq əlaqələrin qurulması məsələsinə diqqət yetirilmişdir. Bu sahədə mövcud olan interaktiv və proaktiv təlimlərin keçirilməsi sahəsində beynəlxalq təcrübədə nəzərdə tutulan metodlar haqqında məlumatlar əks olunmuşdur. Bu qeyd olunanlar dövlət qulluqçularının hazırlanmasında, təlim-tədrisində müasir innovasiyaların və elmi-texniki yeniliklərin tətbiqində, dövlət qulluqçularının bilik və praktik bacarıqlarının və fəaliyyət səmərəliliyinin artırılmasında mühüm rol oynayacaqdır.

Açar sözlər: dövlət qulluqçuları, dövlət idarəçiliyi, dövlət qulluğu, kadr hazırlığı, proaktiv təlim, interaktiv təlim.

Dördüncü sənaye inqilabının özü ilə gətirdiyi çağırışlar çoxqütblü dünya nizamı və getdikcə artan qeyri-bərabərliklə birgə addımlayır. Bütün bu inkişaf istiqamətləri qloballaşmanın yeni erasının təməlini təşkil edirlər. Buna görə də, yerli, milli və beynəlxalq idarəçilikdə vaxtında yeni şəraitə uyğun adekvat addımların atılması tələb olunur. Azərbaycanda dünya birliyinin bir üzvü kimi dördüncü sənaye inqilabının çağırışları ilə ayaqlaşa bilməsi üçün idarəetmənin bütün spektrlərində əsaslı islahatların həyata keçirilməsinə start vermişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2020-ci il yanvarın 18-də Davos İqtisadi Forumunun rəsmi saytında “Azərbaycanın vahid və dayanıqlı dünyada rolu” sərlövhəli məqaləsində və Forum çərçivəsində yanvarın 22-də keçirilən “Strateji baxış: Avrasiya” mövzusunda panel iclasda Azərbaycanda islahatların davamlı şəkildə aparılmasını vurğulayaraq qeyd etmişdir ki, “biz ciddi islahatlar həyata keçirməyə başladıq və onlar artıq yaxşı nəticə verir. Əhəlimiz islahatlara hazırdır və islahatlar cəmiyyət tərəfindən müsbət qarşılanır. Qarşıdan gələn illərdə biz iki il bundan öncə başladığımız dərin və geniş islahatlar siyasətini davam etdirməliyik”. Davos İqtisadi Forumunun təsisçisi Klaus Şvab (Klaus Schwab) isə yanvarın 14-də ənənəvi İsveçrənin Kolyon icmasında görüşü zamanı qeyd etmişdir ki, “bu il keçiriləcək Dünya İqtisadi Forumunda dünya ölkələri qarşısında əsasən iki təşəbbüs qaldırılacaq. Birincisi, dünyada 1 milyard insana təhsil verəcək qlobal tədris proqramlarının həyata keçirilməsi, ikincisi 1 milyard ağacın əkilməsidir” [19]. O, həmçinin müəllifi olduğu “Dördüncü sənaye inqilabı” əsərində qeyd edir ki, “gələcəkdə əsas istehsal faktoru kimi kapital deyil, məhz kadr potensialı çıxış edəcək. Bu səbəbdən kapitalın mövcudluğu deyil, məhz səriştəli kadrların çatışmazlığı innovasiyaların tətbiqini, rəqabətqabiliyyətliliyi və inkişafı əngəlləyən məhdudiyyət olacaqdır”. Eyni zamanda, bəzi dövlətlərdə hakimiyyətlərin dünyada baş verən sürətli inkişaf proseslərinə adekvat qərarlar qəbul etməmələri nəticəsində inkişafdan geri qalmaları təhlükəsi yaranacaqdır [17]. Qeyd olunanlardan aydın olur ki, cəmiyyətin və iqtisadiyyatın yeni keyfiyyətinin yaradılmasında ən vacib amil təhsilin yüksək səviyyəsi-insan

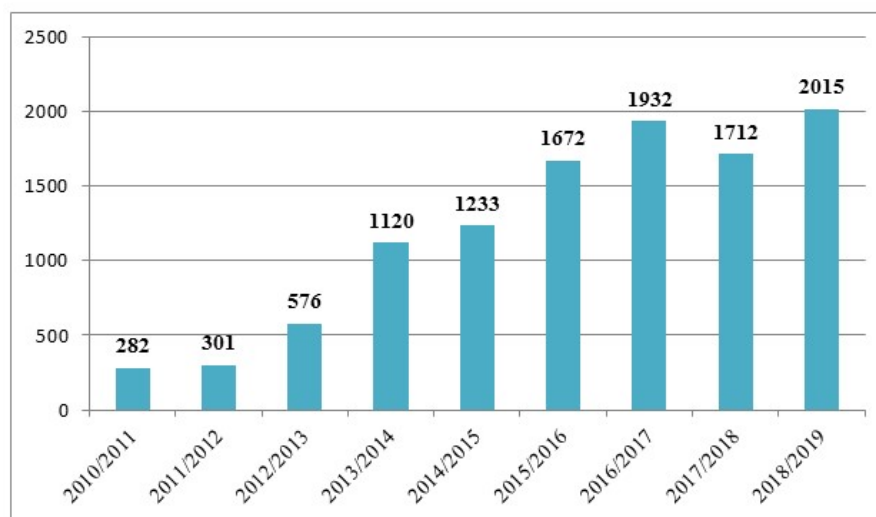
potensialının artan təsiri ilə birlikdə inkişaf edir. Yaranmış şəraitdə təhsil siyasətinin tətbiqi ilə ictimai dəstəyi təmin etmək, bu sahədə dövlətin aktiv rolunu və məsuliyyətini bərpa etmək, həmçinin təhsilin hərtərəfli və dərin modernləşdirilməsi üçün zəruri resursları və onların effektiv tətbiq mexanizmlərini müəyyənləşdirmək vacibdir.

Vurğulamaq yerinə düşərdi ki, Ümummilli lider Heydər Əliyev bu gün dünyanı narahat edən bir çox məsələlərin həllinə hələ BMT, UNESCO və digər beynəlxalq təşkilat və Forumların çağırışlarından öncə Azərbaycanda başlamışdır. Belə ki, Nyu-Yorkda BMT-nin Baş Qərargahında BMT-nin Baş Katibi Kofi Annan və UNESCO-nun Baş Direktoru Koşişiro Matsuura tərəfindən “2005-2014-cü illəri qlobal miqyasda davamlı inkişafın tədrisi onilliyi” adlı sənədinin imzalanmasından hələ beş il öncə Heydər Əliyevin 2000-ci ildə Azərbaycanda təsdiq etdiyi təhsil strategiyasına əsasən davamlı insan inkişafı fənni orta ümumtəhsil məktəblərinin tədris proqramlarına daxil edilmiş [16] və insan inkişafının tərkib hissəsi olaraq dövlət idarəçiliyində məqsədli kadr potensialının formalaşdırılması, kadr ehtiyatının yaradılması istiqamətində islahatlara başlanılmışdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda dövlət idarəçiliyi üçün kadr hazırlığı və kadr ehtiyatının formalaşdırılması işi müstəqilliyin ilk illərinə təsadüf edir. 1995-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyada Azərbaycanın demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublika olması təsbit edildi. Dövlət idarəçiliyinin modernləşdirilməsi və beynəlxalq sistemə uyğunlaşdırılması istiqamətində islahatları davam etdirmək məqsədilə 1996-cı ildə Hüquq İslahatları Komissiyası, 1998-ci ildə isə Dövlət İdarəçiliyi Sistemində İslahatların Aparılması üzrə Dövlət Komissiyası yaradıldı. Ölkədə vahid dövlət siyasətinin formalaşdırılması məqsədilə 2000-ci ildə “Dövlət qulluğu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul olundu. Dövlət qulluğunun daha yaxşı təşkili və idarə olunması məqsədilə Prezidentin müvafiq qərarı ilə Dövlət Qulluğunu İdarəetmə Şurası yaradıldı və Əsasnaməsi təsdiq edildi. Dövlət qulluğuna qəbulun mərkəzləşdirilmiş qaydada həyata keçirilməsinin təmin olunması üçün Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 19 yanvar 2005-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət Qulluğu Məsələləri üzrə Komissiya yaradılması haqqında Fərman imzaladı. Komissiya dövlət qulluğu üçün kadrların müsabiqə əsasında seçilməsini həyata keçirirdi. Dövlət başçısının 2016-cı il 11 aprel tarixli Fərmanı ilə Dövlət Qulluğu Məsələləri üzrə Komissiya və Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyası ləğv edilərək, bu iki orqanın bazasında Dövlət İmtahan Mərkəzi (DİM) publik hüquqi şəxs yaradıldı, hər iki qurumun bütün funksiyaları Mərkəzə həvalə edildi. Mərkəz dövlət qulluğuna qəbul və dövlət qulluğunda fəaliyyətin davam etdirilməsi üçün test imtahanları keçirir, dövlət qulluğu üzrə verdiyi sertifikatların uçotunu, dövlət qulluqçularının reyestrini aparır və dövlət qulluqçularının xidməti fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi barədə məlumatların həmin reyestrə daxil edilməsini təmin edir. 2016-cı ildə dövlət qulluğuna qəbulda edilən digər mühüm dəyişiklikdən biri də sertifikatı sistemə tətbiqi oldu. Belə ki, müsabiqənin test mərhələsindən uğurla keçən namizədə müvafiq sertifikat təqdim olunur. Bu sənəd namizədə 5 il müddətində vakant vəzifələr üzrə elan edilən müsahibələrdə iştirak etməyə imkan verir. Bütün bu dəyişikliklər ölkədə kadr siyasətinin keyfiyyətlə həyata keçirilməsinə, rotasiyanın səmərəli tətbiqinə və rəqabətlik əsasında vəzifələrin tutulmasının təmin olunmasına xidmət edir.

Respublikamızda dövlət idarəçiliyi üçün kadr hazırlayan yeganə ixtisaslaşmış mərkəz Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasıdır. Heydər Əliyevin 3 yanvar 1999-cu il tarixli fərmanı ilə təsis olunmuş Akademiya dövlət idarəçiliyi və icra hakimiyyəti orqanları üçün mütəxəssis hazırlanması və əlavə təhsili sahəsində aparıcı

tədris, metodiki, elm və analitik informasiya mərkəzi kimi fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasında yüksək vəzifəli dövlət məmurlarının ixtisasının artırılması sahəsində bir çox işlər yerinə yetirilir, hər il burada nazirliklərin, dövlət komitələrinin, digər mərkəzi və yerli dövlət idarəetmə qurumlarının, yerli özünüidarəetmə orqanlarının məsul vəzifəli şəxsləri üçün kurslar təşkil olunur, seminar və konfranslar keçirilir. Dövlət qulluqçularının təhsil və peşəkarlıq səviyyələrinə irəli sürülən əsas tələblərin, idarəetmə kadrları ehtiyatının formalaşdırılması və təlimi ilə bağlı elmi, metodik, ekspert tövsiyələrinin işlənilib hazırlanması, dövlət qulluqçularının ixtisasının artırılması, təlimi ilə məşğul olan digər mərkəzlərə elmi, metodiki, informasiya, məsləhət yardımlarının göstərilməsini özünün prioritet vəzifələri kimi müəyyən edən Akademiyada hazırlanan kadrların sayı ildən-ilə artmaqdadır [3, s. 47]. Aşağıdakı şəkildən də göründüyü kimi, 2010-cu ildə ixtisasartırma və yenidən hazırlanma kurslarına 282 dövlət qulluqçusu cəlb olunmuşdursa 2019-cu ildə bu rəqəm 2015 olmuşdur (şəkil 1).

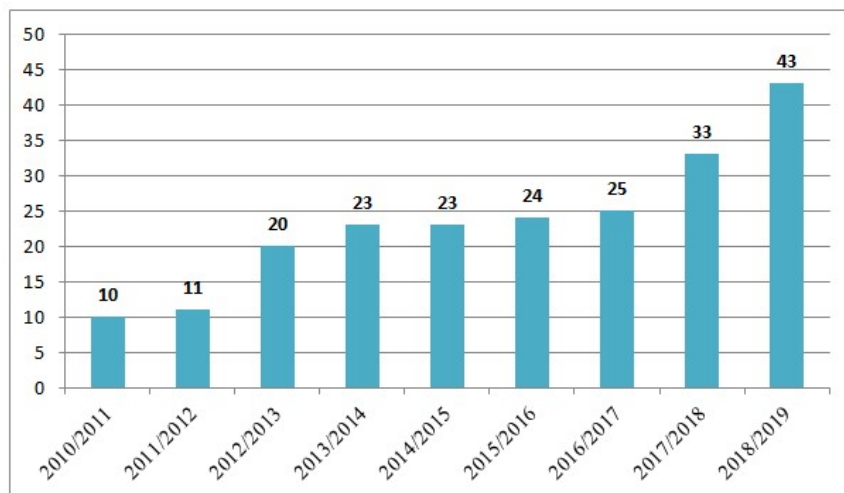

Şəkil 1. Proqram, seminar və ixtisasartırma kurslarında iştirak edənlərin illər üzrə sayı.

Eyni zamanda, Dövlət İdarəçilik Akademiyasına hər il Prezident Administrasiyasının göndərişi əsasında 75 nəfər dövlət qulluqçusu göndərilir ki, onlar dövlət və bələdiyyə idarəetməsi istiqamətinin müxtəlif ixtisaslaşmaları üzrə magistr proqramına qəbul edirlər. Ölkəmizin təhsil sahəsindəki ən yaxşı ənənələrini qoruyub saxlamaq şərti ilə beynəlxalq təcrübədən yararlanan və onu yerli və milli xüsusiyyətləri nəzərə almaqla tədris prosesində innovativ metodlarla tətbiq etməyə çalışan Dövlət İdarəçilik Akademiyası kadr hazırlığının təşkilinin keyfiyyətini təmin etmək üçün günün tələbləri doğrultusunda gözləntilərə cavab verən, müxtəlif istiqamətləri əhatə edən kursların təşkilini həyata keçirir (şəkil 2).

Şəkil 2-dən göründüyü kimi son 19 ildə dövlət qulluqçularının hazırlanması üçün təşkil olunan kursların sayında önəmli artım var. 2019-cu ildə Dövlət İdarəçilik Akademiyasında dövlət qulluğunda rəhbər vəzifəli şəxslər üçün insan resurslarının idarə edilməsi üzrə 20 yeni təlim modul və proqramları hazırlanmış, onların əsasında il ərzində 4 səyyar, 6 distant, 18 stasionar təlim keçirilmişdir. Dövlət qulluqçularının hazırlığının əsas növlərindən biri hesab olunan ixtisasartırma kurslarının məqsədi dövlət qulluqçularının vəzifə borclarını yerinə yetirməsi və ya qulluqda irəliləməsi üçün ixtisasının artırılması, dövlət qulluqçularını təşkilati,

qanunvericilik və digər sahələrdəki dəyişikliklər barədə məlumatlandırmaq, kreativ düşünmə vərdişlərini inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Belə hazırlıq dövlət qulluqçularına nəzərdə tutulan islahatlar barədə zəruri bilik və vərdişlərin verilməsi üçün çox vacibdir.

Şəkil 2. Proqram, seminar və ixtisasartırma kurslarının illər üzrə sayı.

Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin imzaladığı 11 dekabr 2014-cü il tarixli “Dövlət qulluqçularının əlavə təhsili ilə bağlı bəzi məsələlər haqqında” və 22 sentyabr 2017-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Nizamnaməsində dəyişiklik edilməsi haqqında” Fərmanlar Akademiyanın fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə təkan oldu. Akademiya tərəfindən təlim-tədris proqramlarını beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaq, müasir tədris metodlarının Akademiyada tətbiqini təkmilləşdirmək məqsədi ilə beynəlxalq qurumlarla layihələr həyata keçirilir. Akademiya BMT-nin İnkişaf Proqramının Azərbaycan Nümayəndəliyi (BMTİP) ilə 01 iyul 2016-cı il tarixində “Azərbaycan Respublikasında Dövlət Qulluğu üzrə təlimlərə Dəstək” layihə sənədini imzalayaraq Avropa standartlarına uyğun dövlət qulluğu üzrə təlimin gücləndirilməsində Akademiyaya dəstək verilməsi təmin edilmişdir. Layihə çərçivəsində 100-ə qədər təlimçi üçün treninqlər keçirilmiş, çoxlu sayda modullar hazırlanmışdır. DİA-nın nümayəndələri 2016-cı ildə İspaniyanın paytaxtı Madriddə Milli Dövlət İdarəçiliyi İnstitutunda (National Institute of Public Administration – İNAP), 2017-ci ildə Fransada Paris Milli İdarəçilik Məktəbində (ENA) olmuş beynəlxalq təcrübədən yararlanmışlar.

Ümumiyyətlə Azərbaycanda dövlət idarəçilik sisteminin qanunvericilik bazasının möhkəmləndirilməsi və mövcud qanunverici bazanın daha da təkmilləşdirilməsi istiqamətində çoxsaylı Dövlət Proqramları qəbul edilmişdir. 2012-ci ildə Prezident tərəfindən “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası”, 2013-cü ildə “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”, 2016-cı ildə “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə strateji yol xəritəsi”, 2018-ci ildə “Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluğunun inkişafına dair 2019-2025-ci illər üçün Strategiya” təsdiq edildi. Qeyd edilməlidir ki, Strategiyanın qəbul edilməsi nəticəsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və Azərbaycanda dövlət qulluğunda səriştə (kompetensiya) modelinin tətbiqi mexanizmlərinin işlənib hazırlanması və bu modelin dövlət qulluğuna qəbul və dövlət qulluqçularının fəaliyyət

yətinin qiymətləndirilməsi zamanı əsas meyar kimi götürülməsi nəzərdə tutulur. Bu sahədə həyata keçirilən islahatların davamı olaraq, Prezident İlham Əliyevin 26 iyul 2019-cu il tarixli Sərəncamı ilə “Yüksəliş” müsabiqəsi təsis edildi və bu sahədə ciddi işlərin aparılmasına başlanıldı. Müsabiqənin əsas məqsədi intellektual səviyyəsi və idarəçilik keyfiyyətləri yüksək olan perspektiv rəhbər şəxslərin müəyyən edilməsi, dəstəklənməsi və ölkədə kadr ehtiyatı bankının yaradılmasını təmin etməkdir. Müsabiqədə iştirak etmək istəyən 21-51 yaş arası, ali təhsilli, Azərbaycan Respublikası vətəndaşı və mülkiyyət formasından aslı olmayaraq 2 il idarəçilik təcrübəsinə malik olmalıdır. İdarəetmə təcrübəsi – mülkiyyət formasından aslı olmayaraq işlədiyi qurumda rəhbərlik mövqeyində praktiki təcrübəyə malik, bir və ya daha çox insanın, layihə qruplarının, resursların, podratçıların və s. idarə olunmasını nəzərdə tutur. Bu layihə də öz növbəsində ölkədə aparılan kadr siyasətinə müsbət təsir edəcəkdir.

Yuxarıda qeyd olunan islahatlar, o cümlədən kadr islahatları Azərbaycanın rəqabətqabiliyyətliliyini artırmaqla yanaşı dünya birliyinə iqtisadi, siyasi integrasiyasını daha da sürətləndirir və beynəlxalq təcrübədən yararlanmaq üçün geniş imkanlar açır. Dünya ölkələrində idarəçi kadr hazırlığı işinin tarixi, təşəkkül tapması və inkişafına nəzər salsaq görürük ki, hər bir ölkə özünəməxsus dövlət idarəçiliyi sistemi yaratmış, dövlət idarəetmə orqanlarını formalaşdırmış və dövlətin idarəetmə funksiyasına uyğun kadr hazırlığını həyata keçirmişdir.

Müsabiqədə qiymətləndiriləcək xüsusiyyətlər aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

Şəkil 3. Müsabiqədə qiymətləndiriləcək xüsusiyyətlərin sxemi.

Beynəlxalq səviyyədə peşəkar idarəetmə kadrları hazırlığı proqramları adətən Qərb təcrübəsinə əsaslanır, daha dəqiq desək Avropa və Amerika təcrübəsinə. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, ölkələrin dövlət idarəçilik sistemləri daim təkmilləşir və ona görə çoxtərəfli idarəçi

kadr hazırlığı proqramlarının hazırlanmasına və həyata keçirilməsinə həmişə ehtiyac duyulur. Məsələn, Avropa ölkəsi olan İtaliyada dövlət qulluqçularının hazırlığına nəzər salsaq görürük ki, dövlət qulluqçularının böyük əksəriyyəti ali təhsillidir: 54% dövlət qulluqçusu ali məktəblərin hüquq fakültələrini və ya “dövlət idarəçiliyi” ixtisası üzrə təhsil almışlar. İtaliya dövlət aparatı üçün idarəçi kadr hazırlığını xüsusi ali məktəb-İtaliya Nazirlər Soveti yanında Ali dövlət idarəçiliyi Məktəbi həyata keçirir. Bu Məktəb dövlət orqanının ali və orta səviyyələri üçün rəhbər işçilər hazırlayır. Məktəbə ali savadı olan və dövlət orqanlarının ştatda olan işçilərini qəbul edirlər. Onlar bir ildən az olmayan müxtəlif, çoxtərəfli tədris proqramlarında təhsil alırlar. Məktəb bir sıra nazirliklərlə əməkdaşlıq çərçivəsində qulluqçular üçün müxtəlif istiqamətlərdə ixtisasartırma kursları təşkil edir, bundan əlavə Nazirlər Soveti Prezidiumunun dövlət qulluğu Departamentinin konsultativ funksiyasını həyata keçirir. Dövlət idarəçiliyinin Ali Məktəbindən başqa digər ali məktəblər də var ki, orada dövlət orqanları üçün mütəxəssis hazırlığı həyata keçirilir: Vergi müfəttişlərinin mərkəzi Məktəbi, Daxili İşlər Nazirliyi yanında Ali İdarəçilik Məktəbi və s. [6, s. 352].

Fransada isə ilk dəfə dövlət qulluqçularının hazırlanması üçün məktəblərin yaradılması fikri 1848-ci ildə meydana gəlmişdir və Dövlət Administrasiya aparatı üçün kadr hazırlayan məktəb yaranmışdır. Lakin bu Məktəb cəmi bir il fəaliyyət göstərmişdir. Fransa Müvəqqəti Hökumətinə başçılıq edən general Şarl De Qoll İkinci Dünya müharibəsindən sonra 9 oktyabr 1945-ci ildə 45-2283 nömrəli sərəncamı ilə Dövlət qulluqçularını hazırlayan Məktəbin yaradılması ilə bağlı dekret imzaladı ki, bu sənədə əsasən Administrativ Məktəb təsis edildi və Məktəb Fransanın Dövlət Şurası, diplomatik karyera, dövlət maliyyə inspeksiyası, prefektura və digər dövlət xidmətləri üçün kadr hazırlamağa başladı [8]. 1993-cü ildə Administrativ Məktəb mərkəzdən uzaqlaşma (desentralizasiya) siyasəti nəticəsində qismən Parisdən Srtasburqa köçürüldü. Bu Məktəbin 75% məzunları hal-hazırda Fransanın dövlət qulluğunda çalışırlar. Son illər Administrativ Məktəbi çox tənqid edirlər. İlk növbədə onun xüsusi ali təbəqəyə aid olması qeyd edilirdi: bu təhsil müəssisəsinin məzunları Fransa administrasiyasında əsas aparıcı vəzifələri tuturlar. Bu elit təbəqə zaman-zaman formalaşırdı və bura düşmək heç də asan deyildi. Bundan əlavə bu ali məktəbə daxil olana qədər tələbədə administrativ iş təcrübəsinin olması arzu olunurdu. Fransanın Administrativ Məktəbini hələ sovet dövründə fəaliyyət göstərən Partiya Məktəbləri ilə müqayisə edirdilər. Müqayisə özünü doğruldurdu ona görə ki, hər iki Məktəb prinsipə eyni funksiyanı yerinə yetirirdi, yəni dövlət qulluğu üçün məmur hazırlayırdı. Qeyd edilməlidir ki, Qərbi ölkələrində özəl universitetlərdə dövlət qulluğu proqramları ilə dövlət qulluqçularının hazırlanması cəhdləri olmuşdur. Özəl ali məktəblər prinsipə dövlət qulluqçusu hazırlaya bilirlər. Çox tanınmış və böyük reytingli ali məktəblər olan ABŞ-dəki Stenford Universiteti və ya İngiltərədəki Oksford və Kembric Universitetləri özəl sektor idarəçilik mexanizmləri və ya özəl sektor idarəçilik texnologiyaları ilə kadr hazırlayırlar. Bu da dövlət qulluqçularının dövlət universitetlərində hazırlanan proqramlarından fərqlənir [5].

Dünya Bankı dünyada ən çox islahat aparan ölkələrin reyting cədvəlini “Doing Business-2019” hesabatına əsasən öz ölkəsində ən çox islahat aparan birinci 20-likdə yer alan Nordik modelə aid olan Danimarkada (3-cü yer), İsveçdə (12-ci yer) və Finlandiyada (17-ci yer) dövlət qulluqçularının hazırlanması prosesinə nəzər salaraq [9]. Şimali Avropa ölkələri Nordik modelə aid olub Şimali ölkə Şurasına (Nordic Concil) daxil olan ölkələrdir. Bu ölkələrin ali təhsil proqramlarının xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bütün tədris proqramlarında ümumavropa komponenti mövcuddur. Nordik modeli olan ölkələr iqtisadiyyata, siyasətə və

dövlət idarəçiliyinə bir-birinə bənzəyən, uyğun ənənəvi yanaşma ilə xarakterizə olurlar. Bu cür yanaşma son qlobal iqtisadi böhran baş verənə qədər bu ölkələrdə dayanıqlı iqtisadiyyatın yaradılmasına zəmin yaratmış, insanların sosial əmin-amanlığını, iqtisadi yüksəlişi, sosial-iqtisadi siyasət sisteminin güclü tərəflərini göstərmişdi. Nordik modeli olan ölkələrin əsas xüsusiyyətlərindən biri yüksək iqtisadi templərin saxlanması, qlobal proseslərə açıqlıq nümayiş etdirilərək sosial-iqtisadi siyasətin tətbiq edilməsi, birgə məsuliyyət prinsipinə əsaslanan qarşılıqlı və səmərəli əməkdaşlığın həyata keçirilməsidir [10].

Aİ-nın normativ-hüquqi bazası hazırlananda Danimarka, Finlandiya və İsveçin dövlət idarəçilik təcrübəsindən geniş istifadə olunmuşdur. Çünki bu ölkələrdə dövlət idarəçiliyində tətbiq olunan metodlar öz yüksək nəticəliliyinə görə digər ölkələrdən fərqlənir. Ona görə Danimarka, İsveç və Finlandiya dövlət qulluqçularının hazırlanması və tədris proqramlarının həyata keçirilməsi baxımından xüsusi maraq kəsb edir. Məsələn, Finlandiyada dövlət qulluqçuları üçün peşəkar treninqlərin və tədris proqramlarının hazırlanmasında aparıcı rol Finlandiyanın Dövlət İdarəçilik institutu (HAUS – Finnish Institute of Public Management Ltd) oynayır [13]. HAUS 1971-ci ildə yaranmış və 1995-ci ildə dövlət müəssisəsinə çevrilərək Finlandiyanın Maliyyə Nazirliyinə tabe olmuşdur. 2002-ci ildə məhdud məsuliyyətli dövlət şirkətinə (100% səhmləri dövlətə məxsusdur) çevrilmişdir [11]. HAUS Finlandiyanın, o cümlədən Avropa İttifaqı ölkələrinin dövlət qulluqçuları üçün tədris proqramlarını həyata keçirir, eyni zamanda Finlandiya və Avropa İttifaqı ölkələri üçün dövlət idarəçiliyi sahəsində konsaltinq xidməti də göstərir. Hər il HAUS 300-dən çox tədris proqramı və treninqlər həyata keçirir. Bu treninq və proqramlarda təqribən 8-10 min adam iştirak edir. Əsasən HAUS qısamüddətli proqramlar həyata keçirir, lakin daha uzun müddətli tədris proqramları da təklif olunur və tədris sonunda diplomlar verilir. Finlandiya Hökumətinin mandatına əsasən AB üzvlərinin dəstəyi və Aİ-nın maliyyələşdirməsi ilə HAUS Avropa İttifaqı ölkələrinin hökumətləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin yaxşılaşdırılmasına, həmçinin Aİ üzv dövlətlərdə inzibati sistemlərin inkişafına yönəldilmiş AB hökumətləri və AB-yə daxil olmaq üçün namizəd ölkələrin iştirakı ilə müxtəlif layihələr həyata keçirir. HAUS beynəlxalq layihələrin həyata keçirilməsi üçün (əsasən AB ölkələrinin strukturuna yönəldilmiş) xüsusi qurum olan HAUS International yaratmışdır [11]. Qeyd edək ki, Avropa İttifaqı Finlandiyada dövlət məmurlarının təhsili sahəsində olduqca qətiyyətlə təmsil olunur. Finlandiyada bu proqram EMPA (European Master of Public Administration) – Avropa dövlət idarəçiliyi magistrı adlanır. Bu fəaliyyəti Finlandiyanın Vaasa Universiteti (University of Vaasa) həyata keçirir [12].

“Doing Business-2019” hesabatında öz ölkəsində ən çox islahat aparan ölkələr arasında 3-cü yerdə qərarlaşmış Danimarkada dövlət qulluğu sistemi yüksək səviyyədə desentralizasiyası ilə xarakterizə olunur. Danimarkanın dövlət qulluğuna xas olan çoxpartiyalı konsensualizm prinsipi Finlandiyada da, o cümlədən İsveçrədə də tətbiq olunur. Bu xüsusiyyətlər müxtəlif səviyyələrdə müstəqil idarə və xidmətlərin işinin koordinasiyasını, həmçinin müxtəlif partiyaların nümayəndələri ilə konstruktiv dialoq yaratmaq və aparmaq bacarığı kimi səlahiyyətlərə tələbatın artdığını müəyyən edir [9]. Danimarkada mərkəzi dövlət aparatının yeni təyin olunmuş menecerləri xüsusi olaraq hazırlanmış peşəkar inkişaf proqramında iştirak edirlər. Bu proqram Dövlət İşəgötürən Təşkilatı tərəfindən yaradılmış və üç əsas komponentdən ibarətdir: liderlik, heyətin idarəedilməsi, idarəedici qruplarla əməkdaşlıq. Dövlət İşəgötürənlər Təşkilatı həmçinin insan resursları menecerləri üçün xüsusi peşə inkişafı proqramları təklif edir [14]. Danimarkada bir sıra universitet və biznes-məktəblər tərəfindən təqdim olunan dövlət idarəçiliyi sahəsində ali təhsil (bakalavr və magistr) proqramları mövcuddur.

Lakin onlardan bəziləri, MPA proqramı, Cənubi Danimarka Universiteti tərəfindən təqdim olunan Professional Master in Public Governance proqramı dövlət qulluğunda 3 il təcrübəsi olan qulluqçular üçün nəzərdə tutulmuşdur ki, bu proqram iş yerindən ayrılmadan həyata keçirilir. Professional Master in Public Governance artıq formalaşmış liderlər üçün nəzərdə tutulub [15]. Nordik modelə aid olub Şimali ölkə Şurasına daxil olan İsveçdə dövlət qulluqçularının peşəkar hazırlanmasına və treninqlərin təşkil olunmasına nəzər salsaq görürük ki, ölkədə bu proses desentralizə olunmuşdur. Hər bir nazirlik və müəssisə özü müstəqil olaraq öz işçilərinin peşə təhsilinə və treninqlərə olan ehtiyacını müstəqil olaraq müəyyən edir. 1992-ci ilə qədər bu cür trening və proqramları İsveç Milli Dövlət Qulluğunun İnkişafı İnstitutu (NICSD – the National Institute for Civil Service Development) həyata keçirirdi, 1992-ci ildə bu qurum bağlanmışdır. Bundan sonra personalın təhsil alması məsələsi nazirliklərin və qurumların səlahiyyətinə verildi. Ümumi olaraq bu cür peşəkar təhsilin səviyyəsi aşağı qiymətləndirilir, əsasən də bələdiyyə qurumlarında [14]. Lakin dövlət müəssisəsi kimi fəaliyyətini dayandırdıqdan sonra İsveçrə Dövlət İdarəçiliyi İnstitutu (Swedish Institute for Public Administration) özəlləşdirildi və öz fəaliyyətini özəl konsaltinq şirkəti kimi davam etdirdi. 2007-ci ildən SIPU International Finnish Consulting Groupun (FCG) bir hissəsi kimi çıxış edir. SIPU International İsveçrənin və digər ölkələrin milli, regional və munisipal hökumətlərinin, Aİ, İsveçrə və digər ölkələrin sifarişləri ilə çoxsaylı tədris proqramları və treninqlər həyata keçirir [18]. SIPU təklif etdiyi tədris proqramlarından əlavə olaraq universitet səviyyəsində də dövlət idarəçiliyi sahəsində bir neçə proqram təklif edir. Əsasən bu proqram Höteborq Universiteti (dövlət idarəçiliyi sahəsində bakalavr, magistr və doktorluq proqramları) tərəfindən təklif olunur. İsveçin Stokholm Universiteti tərəfindən isə isveç dilində (bakalavr proqramı üzrə “Politologiya” ixtisası) dövlət idarəçiliyi və siyasəti üzrə, ingilis və isveç dillərində “Dövlət idarəçiliyi ixtisası üzrə “magistr” proqramı həyata keçirilir. Bundan əlavə Stokholm Universiteti xarici alim və mütəxəssislər üçün xüsusi 3 həftəlik Dövlət idarəçiliyi sahəsində trening – Public Administration Training-PAT təklif edir.

Beləliklə, bu üç ölkədə dövlət məmurlarının təlim təcrübəsi bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Birincisi, bu ölkələrin hamısı, dövlət idarəsi də daxil olmaqla, bir çox fəaliyyət sahələrində Nordik modelini istifadə edirlər. Nordik modeli qloballaşma proseslərinə açıqlıq və bazarda rəqabəti alqışlamaq deməkdir. Bu modelin əlverişsiz iqtisadi proseslərin təsirinə baxmayaraq uğurlu və dayanıqlı olması, AB normativ-hüquqi əsaslarının hazırlanmasında əsasən Danimarka, İsveç və Finlandiya dövlət idarəetmə modelinin istifadə edilməsinə gətirib çıxardı.

İdarəetmə kadrlarının hazırlığı məsələsində MDB ölkələrinin də təcrübəsi faydalıdır. MDB ölkələri arasında son illərdə ən böyük kadr hazırlığı proqramı Rusiyada həyata keçirilmişdir. Hələ 1997-ci ildə Rusiya prezidenti Boris Yeltsin ABŞ-da, Denverdə keçirilən G-8-in ilk görüşündə xarici ölkə rəhbərlərinə müraciət edərək rusiyalı menecerlərin onların ölkələrində təcrübə keçməsi üçün qəbul edilməsini xahiş etmişdi. O, təklif etmişdir ki, bir il ərzində 25 min rusiyalı dövlət qulluqçusu xaricdə staj keçsin. Lakin bu miqyasda işin təşkili mümkün olmamış və Rusiyada 500 saatlıq təlimlər keçirildikdən sonra 5 min qulluqçu staj keçmək üçün proqrama dəstək olaraq qoşulmuş ölkələrə göndərilmişlər [7]. 1997-ci ildə başlamış və 20 il davam edən rəhbər idarəçi kadrların hazırlanması üzrə “Prezident proqramı”ndan (bu proqramı qısaldılmış formada belə adlandırırlar) 100 mindən çox insan yararlanmışdır. Bu proqramın həyata keçirilməsində Almaniya, Yaponiya hökuməti yaxından iştirak etmişdir. 1998-ci ildən bu proqrama dəstək üçün qoşulmuş Almaniya 5700 nəfər, Yaponiyada isə 4000 mindən çox rusiyalı dövlət qulluqçusu təlim mərkəzlərində ixisasartırma kurslarında,

müxtəlif interaktiv təlimlərdə iştirak etmişlər. Proqramın həyata keçirildiyi dövrdə 16-mindən çox proqram iştirakçısı 20 xarici ölkədə təcrübə keçmiş, xaricdən isə rusiyaya 800-dən çox mütəxəssis gəlmişdir[18]. Sözügedən Proqram Rusiya Federasiyası Prezidentinin 23 iyul 1997-ci il 774 №-li Fərmanına əsasən həyata keçirilmiş və “Rusiya Federasiyasının xalq təsərrüfatı müəssisələri üçün idarəçi kadrların hazırlanması” adlandırılmışdır.

Nəticə etibarilə dövlətin səmərəli fəaliyyəti üçün dövlət qulluqçularının peşəkar hazırlığı və kompetensiyası əsas məsələlərdən biridir. Dövlət qulluqçularının hazırlığı, yenidən hazırlığı və ixtisasının artırılması ölkədə aparılan islahatların uğurlu icrasına böyük təsir edir. Çünki ölkədə aparılan islahatların aparıcı qüvvəsi dövlət qulluqçularıdır. Dövlət qulluqçusu yeni trendlərə, müasir çağırışlara cavab verən təhsil səviyyəsinə malik olmalı, global dünyanın müasir tələblərinə cavab verməlidir. Xarici ölkələrdə dövlət qulluğu sistemləri, modelləri, kadr hazırlığının təşkili və proqramlarını nəzərdən keçirərkən dövlət idarəçiliyində səmərəli fəaliyyətin daha da təkmilləşdirilməsi üçün aşağıda qeyd olunanları nəzərə almaq lazımdır:

- Ölkəmizdə son illərdə dövlət qulluqçularının peşəkar inkişafını stimullaşdıran yeni mexanizmlər tətbiq olunur ki, bu da əlavə xərc tələb etmir. Dövlət qulluğunda mentorluğun tətbiqi, dövlət orqanlarında korporativ mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi buna misal ola bilər. İş yerində distant təhsil formalarının, qısamüddətli təlim proqramlarının tədricən inkişafı regional kadr hazırlığı sisteminin başlıca üstünlüyünə çevrilə bilər;

- Dövlət qulluqçularının hazırlığı, yenidən hazırlanması və inkişaf sisteminin təşkili və idarə olunması məsələləri dövlət idarəetmə sisteminə vahid, ayrılmaz bir altsistem olaraq qəbul edilməli, bu da öz növbəsində, dövlət idarəetməsinin səmərəliliyinə təsir göstərməli və onun təkmilləşdirilməsinə kömək etməlidir;

- Dövlət qulluğunun keyfiyyətini yüksəltmək üçün dövlət qulluqçularının təhsili sahəsində beynəlxalq təcrübənin tətbiq edilməsi sürətləndirilməli, yeni innovativ metodların tətbiq edilməsi ilə kadr hazırlığı işi təşkil edilməlidir;

- Dövlət qulluqçularının təlim, yenidən hazırlıq və qabaqcıl təlimlərinin istiqaməti və məzmunu bu sahədə aparılan elmi-tədqiqat işlərinin nəticələrinə uyğunlaşdırılmalı və dünya təhsil sisteminə inteqrasiyanı sürətləndirmək üçün dövlət qulluqçularının hazırlığı proqramları beynəlxalq akreditasiyadan keçirilməli və beynəlxalq uyğunluq sertifikatı alınmalıdır;

- Dövlət qulluqçularının motivasiyasının artırılması üçün maddi təminatın (imtiyazlar, məvacib, mükafatlandırma, pensiya və s.) yaxşılaşdırılması ilə bağlı norma və hüquqi sənədlər təkmilləşdirilməlidir;

- Dövlət qulluqçusu hazırlayan ali məktəb və akademiya ilə qurumlararası əlaqələr daha da inkişaf etdirilməlidir (bəzi ölkələrdə dövlət qulluqçularının peşə təhsili konkret qurumların sifarişi əsasında həyata keçirilir, bu da dövlət qulluqçularının rotasiyasında işin keyfiyyətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır);

- Dövlət qulluğunun inkişaf etdirilməsi, təkmilləşdirilməsi və idarəetmə kadrlarının hazırlığı prosesində beynəlxalq idarəetmə kadr hazırlığı və ixtisasının artırılması təcrübəsinin öyrənilməsi, xarici ölkələrdə həyata keçirilən proqram və treninqlərin metod və formalarını mənimsəyərək müsbət təcrübəni Azərbaycan şəraitinə uyğunlaşdırılmalıdır;

- Sistemləşdirilmiş peşəkar inkişaf texnologiyalarının istifadəsi dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artıracaqdır. Dövlət qulluqçularının peşə inkişafı üçün təqdim olunan prioritet istiqamətlər dövlət qulluğunun əsas problemi - dövlət qulluqçularının yüksək peşəkar, bacarıqlı və mənəvi heyətinin formalaşmasının həllinə imkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 29 dekabr 2012-ci il, № 800. <http://e-qanun.gov.az/framework/25029>
2. Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluğunun inkişafına dair 2019-2025-ci illər üçün Strategiya. 23 noyabr 2018, <http://e-qanun.az/framework>
3. Rəhimli R. Azərbaycanda dövlət qulluqçularının hazırlanması. AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri (İctimai və humanitar elmlər seriyası) Naxçıvan, Tusi Nəşriyyatı, 2017, c. 13, s. 42-52.
4. “Yüksəliş” müsabiqəsinin təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 26 iyul 2019-cu il. <https://president.az/articles/33921>
5. Атаманчук Г.В. Сущность государственной службы. Изд. второе, дополненное. Москва: РАГС, 2008
6. Касаткина Н. М. Государственная служба в зарубежных странах. Москва: Аспект Пресс, т. 11, 2015, с. 78.
7. Указ Президента Российской Федерации о подготовке управленческих кадров для организации народного хозяйства Российской Федерации. <http://kremlin.ru/acts/bank/11253>.
8. L'École Nationale d'Administration a été créée au lendemain de la seconde guerre mondiale par ordonnance du Gouvernement provisoire de la République française alors présidé par le Général de Gaulle. 09.10.1945, № 45-2283, file:///C:/Users/User/Downloads/Ordonnance%20O45-2283_209-10-1945.pdf, <https://www.ena.fr/L-ENA-se-presente/Qui-sommes-nous/Histoire>
9. A WORLD BANK Group Flagship Report/ 16TH edition, DOING BUSINESS 2019, p. 5 <http://www.doingbusiness.org/en/reports/global-reports/doing-business-2019>
10. Finland: Working Together to Sustain Success.OECD Public Governance Reviews. 2010. OECD. <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/UN-DPADM/UNPAN042992.pdf> Daxil olma: 24.10.2019
11. HAUS. <http://www.haus.fi/en/overview/> Daxil olma: 05.11.2019
12. EMPA. <http://empa-network.info/web/university-of-vaasa.html> Daxil olma: 06.11.2019
13. Kettl, D, et al. Towards a Danish Concept of Public Governance: An International Perspective. Report to the Danish Forum of Top Executive Management. 2004. <http://www.publicgovernance.dk/docs/0408260903.pdf> Daxil olma: 21.11.2019
14. Kingdom of Denmark: Public Administration Country Profile. 2006. DPADM/UNDESA. <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/un/unpan023306.pdf> Daxil olma: 28.11.2019
15. Denhardt J.V., Denhardt R.B., The New Public Service: Serving, Not Steering, 2015.
16. Alakbarov U. “Fundamentals of inclusive development management” High school textbook. Baku: Təhsil, 2019, p. 216.
17. Klaus Schwab The Fourth Industrial Revolution World Economic Forum © 2016 – ISBN-13: 978-1-944835-01-9. ISBN-10: 1944835016 REF: 231215 World Economic Forum. 91–93 route de la Capite CH-1223 Cologny/Geneva Switzerland . www.weforum.org, <https://luminariaz.files.wordpress.com/2017/11/the-fourth-industrial-revolution-2016-21.pdf> (müraciət vaxtı: 28.01.2020)
18. Wilks, S. Sweden // Flynn, N. & Strehl, F. Public Sector Management in Europe. London: Prentice Hall: Political Science.1996. [Elektron resurs]. Daxil olma: 07.01.2020 <http://www.normanflynn.me.uk/Sweden.pdf>
19. <https://www.dw.com/ru/B2/a-52004457> (müraciət vaxtı: 27.01.2020)

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
E-mail: rehimli@yahoo.com*

Rajab Rahimli

**INTERNATIONAL EXPERIENCE IN TRAINING AND IN THE
FORMATION OF PERSONNEL RESERVE IN CIVIL SERVICE**

This article discusses international experience in civil service training, looks at the history and development of civil service training abroad, and examines international experience in public administration and civil service models. Moreover, the article analyzes personnel administration and management in France, Greece, Ireland, as well as, Scandinavian countries, such as Norway, Denmark and Finland. In addition, a comparative analysis of reforms between Russia and Azerbaijan carried out. The article emphasizes the importance of using international experience to achieve the goals set out in the State Programs in our country. Special attention was paid to the study of international experience in improving the skills of civil servants and the establishment of international relations in the field of enhancing the civil servants' educational experience. It provides information on existing international practices in the field of interactive and proactive training. These factors will play an important role in the training of civil servants, in the application of modern, scientific and technical innovations, in improving the knowledge and practical skills of civil servants.

Keywords: *civil servants, public administration, civil service, staff training, proactive training, interactive training.*

Раджаб Рагимли

**МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ ПОДГОТОВКИ КАДРОВ И ФОРМИРОВАНИЕ КАДРОВОГО
РЕЗЕРВА В ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЕ**

В статье исследуется международный опыт подготовки управленческих кадров, рассматриваются история, организация и развитие подготовки управленческих кадров за рубежом, а также анализируется международный опыт в области государственного строительства и модели государственной службы. Кроме того, в статье анализируются вопросы подготовки управленческих кадров во Франции, Греции, Ирландии, а также в скандинавских странах – Норвегии, Дании и Финляндии, проведен сравнительный анализ реформ, проведенных в России и Азербайджане в этом направлении. В статье также подчеркивается важность использования международного опыта для реализации целей, предусмотренных в государственных программах, принятых в этой области в нашей стране, и освещаются вопросы его внедрения. Особое внимание уделено изучению международного опыта по повышению квалификации государственных служащих, а также установлению международных связей в сфере повышения их образовательной практики. В статье нашли отражение сведения о методах, предусмотренных в международной практике в области проведения интерактивных и проактивных тренингов в данной области. Отмеченные в статье факторы будут играть важную роль в подготовке государственных служащих, во внедрении современных инноваций и научно-технических новшеств в их обучении, а также в расширении знаний и практических навыков и повышении эффективности их деятельности.

Ключевые слова: *государственные служащие, государственное управление, государственная служба, подготовка кадров, проактивное обучение, интерактивное обучение.*

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 10.12.2019

Son variant 30.01.2020

UOT 94(479.24)

NİLUFƏR AĞAYEVA

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN
ELMİ KİTABXANASININ FƏALİYYƏTİ (2003-2019 İLLƏR)**

Məqalədə AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi kitabxanasının 2003-2019-cü illər tarixinə nəzər salınmış, bu illər ərzində kitabxanaya istər respublika, istərsə də muxtar respublika rəhbərliyi tərəfindən göstərilən dövlət qayğısından söz açılmışdır. 2013-cü ildə yaradılmış elektron kitabxananın muxtar respublika üçün əhəmiyyəti xüsusi olaraq qeyd olunmuşdur. Kitabxananın “Elektron kitablar” bölməsində hər bir elm sahəsi üzrə ədəbiyyatlarla təchiz olunmuş ayrıca keçidlər kitabların həm əlifba, həm də müxtəlif elm sahələri üzrə axtarılmasına imkan yaradılması və bunun muxtar respublika elm-tədqiqat qurumlarında çalışan əməkdaşlar üçün mühüm əhəmiyyətə malik olmasından bəhs olunmuşdur.

Açar sözlər: Naxçıvan, kitabxana, elektron kitabxana, elm tədqiqat qurumları.

Giriş. Naxçıvan Muxtar Respublikasında mədəni maarif müəssisələri arasında kitabxanalar xüsusi əhəmiyyətə malikdir və dövlət tərəfindən daim diqqət mərkəzində saxlanılır. Naxçıvan Muxtar Respublikasında cəmi 235 kitabxana – M.S.Ordubadi adına Naxçıvan Muxtar Respublika Kitabxanası, A.Babayev adına Naxçıvan Muxtar Respublika Uşaq Kitabxanası, Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elektron Kitabxanası, Naxçıvan Kitab Evi, şəhər və rayonlarda 8 mərkəzləşmiş kitabxana sistemi və onların tərkibində 224 filial kitabxanalar fəaliyyət göstərir. Naxçıvan Muxtar Respublika Kitabxanasında, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisin Naxçıvanşünaslıq Mərkəzində, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsində və Naxçıvan Dövlət Universitetində elektron kitabxanalar, eləcə də Naxçıvan Regional İnformasiya Mərkəzində məhdud fiziki imkanlılar üçün audio və elektron kitabxana xidməti yaradılmışdır [10].

AMEA Naxçıvan Bölməsinin təşkili və tərkibində müstəqil elmi kitabxana. Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyət göstərən elmi kitabxanalardan biri də AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi kitabxanasıdır ki, bu kitabxananın əsası 1972-ci ildə Naxçıvan Regional Elm Mərkəzinin nəzdində qoyulmuşdur. Kitabxana 1975-ci il aprel ayının 25-də fəaliyyətə başlamış və dahi lider Heydər Əliyevin AMEA Naxçıvan Bölməsinin yaradılması haqqında verdiyi 2002-cil il 7 avqust tarixli sərəncamınadək [1] isə AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasının şəbəkə kitabxanası kimi fəaliyyət göstərmişdir.

2003-cü ilin yanvar ayından bu günə qədər AMEA Naxçıvan Bölməsinin tərkibində müstəqil elmi kitabxana kimi fəaliyyətini davam etdirir. Məhz bundan sonra kitabxananın maddi texniki bazasının gücləndirilməsi sahəsində mühüm addımlar atılmışdır. Bunu üçün də kitab fondlarının kompleksləşdirilməsində müxtəlif kitabxanalardan və ayrı-ayrı şəxslərin hədiyyə etdikləri ədəbiyyatlardan istifadə olunmuşdur [7, s. 19].

AMEA Naxçıvan Bölməsi kitabxanası universal tipli elmi kitabxana olaraq, fondları əsasən müxtəlif elm sahələrini əhatə edən ədəbiyyatlarla komplektləşdirilir. Kitabxana müxtəlif elmi müəssisələrdə çalışan alimlərə, elmi işçilərə, universitet müəllim və tələbələrinə, xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində çalışan mütəxəssislərə xidmət göstərir. Kitabxanada iki kitab, jurnal, dövrü mətbuat, avtoreferat və dissertasiya fondları fəaliyyət göstərir. Azərbaycan və rus dillərində kitablarla yanaşı, həm də Qərbi Avropa və Şərq dillərində olan

ədəbiyyatlar da kitabxanada komplektləşdirilir. Kitab fondu 40007, jurnal fondu 19503, avtoreferat fondu 7866, dissertasiya fondu isə 106 nüsxə təşkil edir. Ənənəvi oxucuların sayı 460, elektron oxucuların sayı 141-dir. Kitabxana elmi kitabxana olduğu üçün artıq müəyyən bir intellektə malik olan oxuculara xidmət göstərir. Elm və texnikanın, xüsusilə də informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının sürətlə inkişaf etdiyi XXI əsrdə elmi kitabxanaların üzərinə düşən vəzifələr və məsuliyyət də böyükdür. Müasir oxucunu kitabxanaya cəlb etmək, onları elmdə, təhsildə, ümumiyyətlə həyatın müxtəlif sahələrində baş verən yeniliklərlə təmin etmək, onların intellektual potensialını artırmaq üçün kitabxana cəmiyyətimizdə və dünya məkanında baş verən elmi yeniliklərə aid informasiyaları toplamalı, paylamalı və öz oxucusuna çatdırmalıdır. Kitabxanada universal xarakterli elmi kitabxana olduğundan həm fondların tərkibi, həm də oxucuların tərkibi əsasən elmə xidmət edir. Muxtar Respublikada çalışan qeyri-akademik müəssisələrdən olan mütəxəssislərə də nümunəvi xidmət göstərən kitabxananın bu gün 600-dən artıq oxucusu var. Bu oxucular arasında müxtəlif elmi dərəcəsi olan alimlər, elmi işçilər, doktorant və dissertantlar, universitet müəllim və tələbələri daha çox üstünlük təşkil edirlər. Bu səbəbdən də onları daha çox elmi ədəbiyyatlar maraqlandırır. Naxçıvan Bölməsinin nəzdində olan Elmi-Tədqiqat İnstitutlarının profilinə uyğun olaraq oxucular məhz həmin istiqamətdə ədəbiyyatlara daha çox müraciət edirlər. Kitabxanada əsasən biblioqrafiya-informasiya xidməti kataloq-kartoteka sistemi vasitəsilə həyata keçirilir. Kitabxana fondlarını əks etdirən kataloq-kartoteka sistemində 61549-dan çox çap məhsulları və digər kitabxana sənədlərinin biblioqrafik təsvirləri oxucularda müəyyən təsəvvür yaradır. Hal-hazırda kitabxanada fəaliyyət göstərən kataloq-kartoteka sisteminin ümumi sayı 36-dır. Oxuculara xidmət işində biblioqrafiya şöbəsi tərəfindən yaradılmış müxtəlif kartotekalar: ümumi kartotekalar, aktual mövzuları əks etdirən mövzu kartotekaları, diyarşünaslıq kartotekası mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu kartotekalar özündə əsasən dövrü və nəşri davam edən çap məhsullarındakı materialları əks etdirir. Mövzu kartotekalarından “Azərbaycan elmi: inkişaf və perspektivləri”, “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti”, “Xocalı faciəsi”, “Qanlı 20 yanvar”, “Azərbaycanda repressiya qurbanları”, “Molla Nəsrəddin və molla-nəsrəddinçilər”, “Azərbaycan gəncliyi”, “Həsən bəy Zərdabi və Əkinçi qəzeti”, “Azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən soyqırımı: erməni siyasəti”, “Şahtaxtinskiyə tarixi” və digər mövzu kartotekaları oxucuların istifadəsindədir. Kitabxanada eyni zamanda Azərbaycan dövlətçiliyinin, milli ideologiyasının, Azərbaycançılığın təbliğat mərkəzi kimi Ümummilli lider Heydər Əliyev irsinin toplanıb saxlanması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu məqsədlə kitabxanada həm Ümummilli liderin həyat və siyasi fəaliyyətini əks etdirən şöbə, həm də “Heydər Əliyev: həyatı və siyasi fəaliyyəti” adlı kartoteka yaradılıb. Bu kartotekada artıq 20-yə yaxın rubrika açılıb. Bunlardan “Heydər Əliyev və Azərbaycan gəncliyi”, “Heydər Əliyev və neft strategiyası”, “Heydər Əliyev və Azərbaycan ordusu”, “Heydər Əliyev və Azərbaycan dili”, “Heydər Əliyev və müstəqilliyimiz”, “Heydər Əliyev konstitusiyamızın banisidir” və bir çox digər rubrikalar oxucular tərəfindən olduqca maraqla və fəal şəkildə istifadə olunur. Qeyd edək ki, artıq bu kartotekanın elektron versiyası tam şəkildə hazırlanıb oxucuların istifadəsinə verilmişdir. Kitabxanada ənənəvi kartotekalarla yanaşı, elektron kartotekalar da yaradılır. Ümumi sayı 65 olan elektron kartotekalara indiyə qədər 15096 qəzet, 4280 jurnal məqaləsinin biblioqrafik təsviri yerləşdirilib. Bu proses müntəzəm olaraq davam etdirilir. Kitabxanada fəaliyyət göstərən “Xarici Ədəbiyyat” şöbəsində həm Qərbi Avropa, həm də Şərq dillərində olan müxtəlif kitab və jurnallar komplektləşdirilərək oxucuların istifadəsinə verilib. Kitabxanada dövrü mətbuat fondu, referativ jurnal

fondu oxucuları müntəzəm şəkildə müxtəlif informasiyalarla təmin edir. Kitabxanada 20 adda respublika qəzeti və müxtəlif elmi jurnallar oxucuların xidmətindədir [6].

2003-2004-cü illərdə kitab fondunda 8972 ədəd kitab olmuşdur. Bundan sonra kitab fondunun həcmi 20436-ya çatmışdır. 2005-2006-cı illərdə kitab fondunun həcmi 23040, 2007-2008-ci illərdə 28463, 2009-2010-cu illərdə 31572, 2011-2015-ci illərdə isə 35247 ədədə çatmışdır [11].

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 12 yanvar 2004-cü il tarixli 56 nömrəli sərəncamına əsasən Azərbaycanda kütləvi çap məhsullarının latın qrafikası ilə çap olunması nəzərdə tutulurdu [3]. Həmin sərəncama əsasən Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti 2004-cü ildə Azərbaycan Respublikasının bütün kütləvi kitabxanalarına və orta tədris müəssisələrindəki kitabxanalara latın qrafikası ilə yenidən çap olunmuş kitabların alınması üçün zəruri vəsaitin ayrılmasını təmin edəcəkdir. Məhz bundan sonra AMEA Naxçıvan Bölməsi Elmi kitabxanasında köhnə kiril əlifbası ilə yazılmış kitablar yenidən latın qrafikası ilə nəşr olunaraq oxucuların və elm adamlarının istifadəsinə verilmişdir. 2004-cü il 27 dekabr tarixli sərəncamına əsasən, son üç il ərzində ümumi sayı doqquz milyona yaxın ədəbiyyat nəşr olunmuş [4] və ölkə kitabxanalarına o cümlədən də AMEA Naxçıvan Bölməsinin kitabxanasına hədiyyə edilmişdir. Yeni nəşrlər kitabxana fondlarını və onlardan istifadə imkanlarının xeyli genişləndirməsində mühüm rol oynamışdır.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi kitabxanasında elektron kitabxananın yaradılması. “Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya sahəsinin” 2008-2013-cü illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nın [2] Prezident İlham Əliyev tərəfindən təsdiq edilməsi Azərbaycan Respublikasında kitabxanaların fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması, elmi-mədəni sərvətlərdən hərtərəfli istifadə imkanlarının genişləndirilməsi, cəmiyyətin informasiya təminatının artırılması, eləcə də Azərbaycan kitabxanalarının dünya informasiya məkanına daxil olmasının təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Sərəncamda əsas olaraq qeyd olunurdu ki, kitabxanaların beynəlxalq əlaqələr sahəsindəki fəaliyyəti müasir tələblərə cavab vermir. Ölkədə milli bibliografiyanın, milli formatın, elektron kitabxananın, toplu kataloqun, korporativ kitabxana şəbəkələrinin olmaması dünya informasiya məkanında layiqli təmsil edilməyə imkan vermir. “Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya sahəsinin 2008-2013-cü illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” isə bu sahədə əsaslı islahatların aparılmasını, fondların müasir informasiya daşıyıcıları ilə zənginləşdirilməsini, dünyanın qabaqcıl kitabxana-informasiya müəssisələrinin təcrübəsindən istifadə edilməsini, elektron məlumat banklarının yaradılmasını, kitabxanaların maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsini zəruri edir. Bütün bunlar mədəniyyət sahəsində dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən biri kimi müəyyənləşdirilmişdir [8].

Azərbaycan kitabxanalarının elektronlaşması, onların inkişaf etmiş dünya kitabxanaları sırasına qatılması və Azərbaycan ədəbiyyatının virtual kitabxanasının yaranması üçün 2007-ci il aprel ayının 20-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin imzaladığı “Azərbaycanda kitabxanaların fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında” sərəncam bu sahənin daha da inkişaf etməsini sürətləndirdi. Həmin sərəncam Naxçıvan Muxtar Respublikasında da müasir tələblərə uyğun kitabxanaların fəaliyyəti üçün geniş zəmin yaratdı. Belə ki, Naxçıvan şəhərindəki elektron kitabxanaların sırasına daha bir kitabxana – AMEA Naxçıvan Bölməsinin Elmi kitabxanası da qoşuldu. 2013-cü ildə İnformasiya və Kommunikasiya texnologiyaları ili elan olunmuş bu ildə artıq bir neçə elektron kitabxanaların yaradılması Naxçıvan

ziyalılarına, alim və mütəxəssislərinə göstərilən diqqət və qayğının ümdə nümunələrindən biri oldu.

4 sentyabr 2013-cü ildə AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi kitabxanasının elektron kitabxanasının açılış mərasimində çıxış edən Naxçıvan Muxtar Respublikasının sədri Vasif Talibovun elektron kitabxanalarda müasir texniki avadanlıqların quraşdırılması ilə yanaşı, onlardan səmərəli istifadənin vacibliyi haqqında demişdir: “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsinin əməkdaşları elektron kitabxanadan səmərəli istifadə etməli, alim və ziyalılarımızın dünya səviyyəsində tanınmasında, yeni elmi əsərlərin, monoqrafiya və dissertasiyaların yazılmasında kitabxananın imkanlarından lazımınca bəhrələnməlidirlər” [5].

2013-cü ildə yaradılmış AMEA Naxçıvan Bölməsinin elektron kitabxanasında 12 terabayt yaddaşı olan əsas və ehtiyat server quraşdırılmış, 6 oxucu yeri olan elektron oxu zalı yaradılmışdır. Kitabxana sürət köçürmə aparatı, printer, elektron daşıyıcılarda olan məlumatların vizual və səsli izlənməsi üçün bir ədəd televizor, mobil elektron lövhə ilə təmin olunmuşdur. Kitabxanamızda lokal şəbəkə və internet sahifəsi hazırlanmışdır [6]. Hal-hazırda skaner otağında kitabların elektron versiyası hazırlanaraq lokal şəbəkə və ya internet vasitəsilə oxuculara təqdim olunur.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin elektron kitabxanasının təşkilindən sonra kitabxana – biblioqrafiya proseslərinin elektronlaşmasında yeni texnologiyaların tətbiq edilməsi ənənəvi proseslərin elektron formalara keçməsinə imkan yaratmış, biblioqrafik informasiya xidmətini sürətləndirmişdir. Kitabxananın **e-kitab.ameanb.nmr.az** internet saytı hazırlanaraq 2013-cü ildən geniş ictimaiyyətin ixtiyarına verilmişdir. Saytda kitabxananın yaranma tarixi, əsas fəaliyyət istiqaməti, ünvan yer alıb. Kitablار elektron kataloqlaşdırılaraq “Elektron kataloq” bölməsində oxuculara təqdim olunur. Daxili şəbəkə vasitəsilə müxtəlif elektron kataloq və kartotekalar yaradılıb. Həmçinin oxucu qeydiyyatı, kitab verilişi, kitabların qaytarılması, oxucu davamiyyəti və digər xidməti işlərin elektronlaşması prosesləri aparılır. Kitabxananın “Elektron kitablار” bölməsində hər bir elm sahəsi üzrə ədəbiyyatlarla təchiz olunmuş ayrıca keçidlər kitabların həm əlifba, həm də müxtəlif elm sahələri üzrə axtarılmasına imkan yaradılır. “Faydalı linklər” bölməsi vasitəsilə Azərbaycanın və eləcə də dünyanın müxtəlif kitabxanalarının internet saytından istifadə etmək olur. Hal-hazırda kitabxanada inventar sayı 37093 ədəd təşkil edən 15516 kitab elektron kataloqlaşdırılıb, elektron kartotekalarda müxtəlif mövzulara aid 19376 məqaləyə – 15096 qəzet, 4280 jurnal məqaləsinə, elektron avtoreferatlar kataloqunda 7866 avtoreferata, dissertasiya kataloqunda isə 106 dissertasiyaya aid biblioqrafik məlumatlar yerləşdirilib. 1811 kitabın elektron versiyası hazırlanıb internetdə və ya lokal şəbəkədə yerləşdirilmişdir [11]. Bu sistem vasitəsilə kitabxananın fondlarını əks etdirən ədəbiyyatların, həmçinin də yeni alınan ədəbiyyatların elektron kataloqu və müxtəlif elektron kartotekalar hazırlanır.

2017-ci ilin sentyabrında AMEA Naxçıvan Bölməsi kitabxanasında Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 2017-ci il 28 avqust tarixli sərəncamı (9) ilə təsdiq edilmiş oxunması zəruri olan kitablardan ibarət sərgi açılmış və kitablارın müzakirələri müntəzəm olaraq kitabxana və bölmə əməkdaşlarının iştirakı ilə təşkil olunmuşdur.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin elektron kitabxanasında elektronlaşdırılma işləri illər üzrə aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapıb.

	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Elektron kataloqlaşdırılmış kitablar	2325	2501	3869	4056	856	600
Elektron variantı hazırlanmış kitablar	121	214	123	227	454	331
Kartotekaya yazılmış qəzet məqalələrinin bibliografik təsviri	1578	2051	2641	4880	1205	1100
Kartotekaya yazılmış jurnal məqalələrinin bibliografik təsviri	111	421	501	878	1052	782
Kataloqa yazılmış avtoreferatların bibliografik təsviri	619	430	737	737	791	32
Kataloqa yazılmış dissertasiyaların bibliografik təsviri		6	7	8	9	1

Həmçinin 2019-cu il də daxil olmaqla AMEA Naxçıvan Bölməsinin kitabxanasında elektron oxunma sayı 17005-ə çatmışdır. Bunlardan əlavə kitabxananın saytına 7 adda 1088 qəzet, 43 jurnal pdf-i yerləşdirilmiş, sayt xəbər və materiallarla zənginləşdirilmişdir [6].

Nəticə. Ümumiyyətlə, 2003-cü ildə AMEA Naxçıvan Bölməsinin yaradılması və AMEA Mərkəzi Elmi kitabxanasının şəbəkə kitabxanası kimi fəaliyyət göstərən kitabxananın müstəqil kitabxanaya çevrilməsi və 2013-cü ildə burada elektron kitabxananın təşkil olunması nəticəsində muxtar respublikada elm-tədqiqat qurumlarında çalışan oxuculara yüksək səviyyəli informasiya vermək, onları bu günümüzün elmi, mədəniyyəti ilə tanış etmək, onlara ən son forma və üsullarla xidmət göstərmək sahəsində mühüm addımlar atılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. "AMEA Naxçıvan Bölməsinin yaradılması haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. "Xalq" qəz., 2002, 8 avqust.
2. Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya sahəsinin 2008-2013-cü illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı // Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya, 2010, № 1.
3. "Azərbaycanda kütləvi çap məhsullarının latın qrafikası ilə çap olunması haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. "Azərbaycan" qəz., 2004, 14 yanvar.
4. "Azərbaycan Respublikasında kitabxanaların fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. "Azərbaycan" qəz., 2007, 21 aprel.
5. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsinin Elektron kitabxanası istifadəyə verilmişdir. "Şərq qapısı" qəz., 2013, 5 sentyabr.
6. AMEA Naxçıvan Bölməsi Elmi Kitabxanasının 2000-2019-cu illər statistik hesabatı.
7. Behbudova A. Naxçıvan Muxtar Respublikasında elmi kitabxanaların tarixi və inkişafı. Naxçıvan: Əcəmi, 2015, 96 s.
8. Naxçıvanda elektron kitabxanalar. "Şərq qapısı" qəz., 2013, 20 sentyabr.
9. Oxunması zəruri olan kitabların siyahısı. "Şərq qapısı" qəz., 2017, 29 avqust.
10. http://nakhchivan.preslib.az/az_d8.html
11. <http://www.e-kitab.ameanb.nmr.az/Az/Default2.aspx>

AMEA Naxçıvan Bölməsi

Nilufar Aghayeva

**ACTIVITIES OF THE SCIENTIFIC LIBRARY OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF
AZERBAIJAN NAKHCHIVAN BRANCH (2003-2019)**

The paper looks at the scientific library of Nakhchivan Branch of ANAS for 2003-2019, during which the library has been talking about the state care rendered by the leadership of both the republic and the autonomous republic. The importance of the e-library set up in 2013 for the autonomous republic was highlighted. In the “Electronic Books” section of the library, the separate passages that provide literature on each subject are described in terms of allowing books to be searched both in alphabet and in various fields, and this is of great importance for staff working in the autonomous republic’s research institutions.

Keywords: *Nakhchivan, library, e-library, research institution.*

Нилуфер Агаева

**ОРГАНИЗАЦИЯ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НАУЧНОЙ БИБЛИОТЕКИ НАХЧЫВАНСКОГО
ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА (2003-2019 гг.)**

В статье рассматривается научная библиотека Нахчыванского отделения НАНА за 2003-2019 годы, рассказывается о государственной заботе о библиотеке, оказываемой как руководством республики, так и автономной республики за эти годы. Особо отмечалось значение электронной библиотеки, созданной в 2013 году, для автономной республики. В разделе “Электронные книги” библиотеки говорилось о том, что отдельные ссылки, оснащенные литературой по каждой научной сфере, позволяют искать книги как по алфавиту, так и по различным областям науки, что очень важно для сотрудников, работающих в исследовательских учреждениях автономной республики.

Ключевые слова: *Нахчыван, библиотека, электронная библиотека, научно-исследовательские учреждения.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 29.10.2019

Son variant 28.01.2020

УДК 94(479.24)

ГЮНЕЛЬ МУСАЕВА

**АЗЕРБАЙДЖАНО-БРИТАНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ:
СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ**

После восстановления государственной независимости одной из стратегических целей Азербайджанской Республики было создание и развитие сотрудничества со странами Запада. И с экономической и с политической точки зрения отношения Азербайджана с Великобританией представляют важную значимость. В статье анализируются современные отношения между двумя странами, говорится о развитии экономических и политических связей. Также исследуются перспективы отношений.

Ключевые слова: Азербайджанская Республика, Великобритания, энергетика, сотрудничество, партнерство, встречи, перспективы.

В период с 1998 по 2005 гг. отношения Азербайджанской Республики с Великобританией развивались по восходящей линии, поднялись до уровня стратегического партнерства. Немаловажную роль сыграл фактор США в укреплении двусторонних отношений. После прихода к власти Тони Блэра «особые отношения» с США приобрели новую ступень развития, и составили конвергенцию внешней политики двух стран. Согласно Стратегии Национальной безопасности США, энергетические ресурсы на Каспии должны были быть использованы с целью уменьшения зависимости от Среднего Востока. Следовательно, проведение нефтепровода Баку-Тбилиси-Джейхан являлся приоритетным вопросом для США. Великобритания в лице компании БП хоть и возражала проведению трубопровода БТД, обосновывая это нерентабельностью с экономической точки зрения, «особые отношения» с США изменили несколько ситуацию. Великобритания стала рассматривать вопрос не только в рамках своих экономических выгод, но и с призмы безопасности всего евроатлантического региона.

Начиная с 2004 года по 2013-й год важную значимость с точки зрения усиления сотрудничества между двумя странами составили официальные и деловые визиты Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева. Основа внешней политики, заложенная Гейдаром Алиевым и конкретные стратегические цели, объявленные еще с 1993 года, оставались неизменными. В течение этого периода азербайджанское правительство с целью создания равноправного взаимовыгодного сотрудничества проявило интенсивную активность. Визиты Президента Ильхама Алиева в Великобританию в 2004, 2009 и 2012 году сыграли важную роль в продолжительности взаимного сотрудничества стран.

В 2003 году Азербайджан стал одним из первых государств, присоединившейся к Инициативе Прозрачности Добывающей Промышленности (ИПДП), которая была выдвинута со стороны Премьер-министра Великобритании Тони Блэра. Благодаря данной инициативе общество информируется о получаемых страной нефтяных доходов, открывается перспектива для гражданского общества по мониторингу ресурсных доходов и их расходов [11, с. 14-15].

17 июня 2003 года в Лондоне по инициативе премьер-министра Соединенного Королевства Великобритании и Северной Ирландии Тони Блэра и организации минис-

терства по вопросам международного развития была проведена международная конференция, посвященная прозрачности добывающей промышленности. На конференции принял участие вице-президент и член бюро Парламентской Ассамблеи Совета Европы, первый вице-президент ГНКАР Ильхам Алиев. Выступив на конференции, он говорил о значении и будущих перспективах сотрудничества [13, с. 43]. В 2009 году Азербайджан стал полноправным членом ИПДП и за успехи в применении ИПДП Азербайджану была вручена «Премия ИПДП 2009 года» [1, с. 4].

13-14 декабря 2004 года Президент Ильхам Алиев совершил первый официальный визит в Великобританию. В ходе визита он встретился с представительницей британской королевы Баронессой Сэкомбе [5, с. 3], с министром обороны Д.Хуном [6, с. 3], в ходе которого была подчеркнута необходимость расширения двусторонних отношений. Президент Ильхам Алиев рассказал о достижениях страны, экономическом развитии и усовершенствовании армии, коснулся также решения нагорно-карабахского конфликта, которая создает напряженность в регионе. Далее состоялась встреча Ильхама Алиева в Королевском Институте международных отношений Великобритании (Chatham House), с членами комитета внешних связей и обороны парламента Великобритании [7, с. 4], с госсекретарем по внешним делам Великобритании Джек Стро [16, с. 2], с президентом компании БП Джоном Брауном [8, с. 2], с премьер-министром Тони Блэром [2].

Этот визит Президента Ильхама Алиева в первую очередь показал приверженность политическому курсу Гейдара Алиева, во-вторых, была решена проблема с инвестициями на новом этапе нефтепровода Баку-Тбилиси-Джейхан. В-третьих, британские компании были привлечены к вложению инвестиций в ненефтяной сектор Азербайджана, в-четвертых, визит Президента Ильхам Алиева стал важным шагом в укреплении позиции Азербайджана в Евроатлантическом пространстве и активизации процесса интеграции со странами Запада.

В 2005 году Т. Блэр был переизбран премьер-министром, в связи с чем 7 мая Президент Ильхам Алиев отправил поздравительное письмо. Надо отметить, что на протяжении пребывания на посту премьер-министра Т.Блэр всячески старался расширить связи между двумя странами. Именно на этот период приходится самые крупные энергетические проекты и инвестиции в Азербайджане.

Сдача 25 мая 2005 года в эксплуатацию азербайджанского участка Основного экспортного трубопровода Баку-Тбилиси-Джейхан стал фактором, придавшим мощный импульс углублению политических и экономических связей Азербайджана с западными странами, выходу взаимовыгодного сотрудничества на качественно новый уровень [12, с. 436]. На церемонии открытия участка трубопровода принимали участие представители правительств Великобритании, Италии, Норвегии и др. стран.

Член королевской семьи принц Эндрю, герцог Йорк в своем выступлении на церемонии отметил, что заполнение первой нефтью трубопровода является воплощением стратегических взглядов Гейдара Алиева [10, с. 264]. Также он отметил, что Великобритания высоко оценивает тот факт, что Азербайджан – первая страна в мире, присоединившая к ИПДП, и благодаря этому она добьется крупных достижений.

Выступая на церемонии, главный исполнительный директор БП Лорд Джон Браун [10, с. 267] описал проект как героическое инженерное достижение, и отметил, что Азербайджан 100 лет назад обеспечивал половину мира нефтью, и начиная с сегодня-

шнего дня она восстановила свою роль в мировой промышленности. «...десять лет назад никто не верил в осуществление проекта. Но мы сумели претворить это в жизнь благодаря согласию и сотрудничеству многих людей. БТД открывает новые огромные место-рождения Каспийского моря для мирового рынка, обеспечивая безопасность поставки на десятилетия вперед».

2006-2007-е гг. ознаменовался расширением связей между двумя странами в энергетической сфере, в сферах безопасности региона и подписанием протоколов. Немаловажную роль в сближении отношений сыграл тот факт что, 14 марта 2008 года во время принятия резолюции Генеральной Ассамблеей ООН требующей территориальную целостность Азербайджанской Республики и неприменный, полный и безоговорочный выход армянских вооруженных сил из оккупированных Азербайджанских территорий, несмотря на протест США и России, Великобритания сохранила свой нейтралитет и это было оценено положительно.

2 июня 2009 года Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев принял принца Великобритании, герцога Йоркского Эндрю, который прибыл в Баку с целью участия на XVI Международной Каспийской нефтегазовой выставке и конференции. На встрече было отмечено, что связи между двумя странами в экономической сфере, в том числе в области энергетики успешно развиваются. Была подчеркнута важная роль выставки и конференции в расширении международного сотрудничества в энергетической сфере [17].

13-15 июля состоялся официальный визит президента Азербайджана Ильхама Алиева в Великобританию [4, с. 1]. В рамках визита Президент встретился с королевой Великобритании Елизаветой II, премьер-министром Гордон Брауном, госсекретарем по вопросам энергетики и окружающей среды Эд Милибэндом, исполнительным директором компании BP Тони Гайвордом и председателем British Council сэром Джералдом Лемосом, выступил в Королевском Институте Международных Отношений по теме «Вызовы внешней политики для Азербайджана».

Во время встречи с премьер-министром Гордон Брауном шел обмен мнениями по широкому кругу вопросов двусторонних отношений и по представляющим взаимный интерес региональным и международным проблемам. Президент Ильхам Алиев особо отметил энергетические проекты в развитие двусторонних отношений, и роль компании BP в этом. Премьер-министр также поздравил Президента Ильхама Алиева с экономическими достижениями страны и интеграционными процессами в Европейский Союз, высоко оценил участие Азербайджана в антитеррористической коалиции. Касаясь армяно-азербайджанского нагорно-карабахского конфликта, глава государства отметил, что агрессия Армении против Азербайджана создает большое препятствие развитию региона в целом. После встречи был подписан меморандум о взаимопонимании и о совместной разведке и разработке структур «Шафак» и «Асиман» в азербайджанском секторе Каспия между Государственной нефтяной компанией Азербайджана и компанией BP Великобритании. Документ подписали с азербайджанской стороны президент ГНКАР Ровнаг Абдуллаев и президент компании BP по добыче Энди Инглис.

В тот же день состоялась встреча Президента Ильхама Алиева с исполнительным директором компании BP Тони Хайвордом, в ходе которого говорилось о развитии

отношений на высоком уровне между Азербайджаном и компанией bp, о проводимых работах и перспективах в проекте Шахдениз [9, с. 2].

Далее Президент побывал в Королевском институте международных отношений в Лондоне [15, с. 2], встретился с членами Комитета по международным отношениям британского парламента, с госсекретарем по вопросам энергетики и окружающей среды Эд Милибэндом [3, с. 1].

Визит Президента Ильхама Алиева прошел на высоком уровне, укрепил двусторонние связи в сфере энергетики, безопасности, создал почву для расширения связей в будущем. Подписание меморандума продемонстрировало, что две страны являются надежными партнерами в области энергетики и свидетельствовало о наличии хороших перспектив для взаимного сотрудничества. Визит еще раз показал авторитет Азербайджана на международной арене и подчеркнул, что азербайджано-британские отношения имеют позитивный вектор развития.

В 2012 году Президент Азербайджана Ильхам Алиев побывал с визитом в Лондоне во время XXX Олимпийских Игр. В рамках визита в Лондоне было проведено мероприятие «День Азербайджана» [14], далее состоялась встреча Президента Ильхама Алиева с Премьер-министром Великобритании Дэвидом Кэмероном, были обсуждены вопросы сотрудничества между двумя государствами.

28 ноября 2013 года в рамках III саммита «Восточного партнерства» ЕС в Вильнюсе, Президент Ильхам Алиев встретился с бывшим Премьер-министром Великобритании Дэвидом Кэмероном. В ходе встречи были обсуждены вопросы взаимного сотрудничества в сфере политики, экономики, торговли и энергетики [18].

Обобщая вышесказанное, можно прийти к выводу что, 2004-2016 гг. является самым плодотворным периодом в расширении и развитии сотрудничества между двумя странами. Система современных отношений между Азербайджанской Республикой и Великобританией на сильной базе создает хорошие условия для продолжительного сотрудничества на разных сферах и стратегического партнерства.

За последние 25 лет хоть и было подписано 24 документа, составлявших основу системы отношений между Азербайджаном и Великобританией, существуют широкие возможности для укрепления договорно-правовой базы. Фактор культуры также играет немаловажную роль во внешней политике между двумя странами. Развитие социальных, культурных, научных, гуманитарных связей позволяют укрепить отношения между Азербайджаном и Великобританией на основе взаимного доверия.

Основу современных экономических отношений между Великобританией и Азербайджаном составляет энергетическое партнерство. Азербайджан, сотрудничающий в сфере энергетики с Великобританией более 20 лет, сумел составить успешную модель на основе взаимовыгодной пользы и принципа устойчивости. Кроме того, Великобритания сегодня расширяет сотрудничество и в нефтегазовом секторе с Азербайджаном, доля которой составляет 16% от общего портфеля иностранных инвестиций. С этой точки зрения существуют хорошие перспективы в сотрудничестве между Азербайджаном и Великобританией в сфере сельского хозяйства, образования и информационных технологий. Деятельность организованной в 2015 году Совместной Экономической Комиссии создает широкие возможности для увеличения и разветвления товарооборота между Великобританией и Азербайджанской Республикой.

ЛИТЕРАТУРА

1. Азиз А. Азербайджан стал первым полноправным членом Инициативы прозрачности. Эхо, 2009, 17 февраля, с. 4.
2. Азербайджано-британские отношения.
3. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Böyük Britaniyanın energetika və ətraf mühit məsələləri üzrə dövlət katibi Ed Miliband ilə görüşü. "Xalq" qəz., 2009, 15 iyul, s. 1.
4. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığına rəsmi səfəri. "Xalq" qəz., 2009, 14 iyul, s. 1.
5. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Böyük Britaniya Kraliçasının nümayəndəsi ilə görüşmüşdür. "Xalq" qəz., 14 dekabr, s. 3.
6. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Böyük Britaniyanın müdafiə naziri ilə görüşmüşdür. "Xalq" qəz., 14 dekabr, s. 3.
7. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Böyük Britaniya parlamentinin xarici əlaqələr və müdafiə komitələrinin üzvləri ilə görüşmüşdür. "Xalq" qəz., 14 dekabr, s. 4.
8. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev BP şirkətinin prezidenti ilə görüşmüşdür. "Xalq" qəz., 14 dekabr, s. 2.
9. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev BP şirkətinin icraçı direktorunu qəbul etmişdir. "Xalq" qəz., 2009, 14 iyul, s. 2.
10. Azərbaycanın xarici siyasəti. Sənədlər məcmuəsi, 2005. I hissə, Bakı, 2009, s. 264-267, 631 s.
11. Багиров С. Нефть Азербайджана: доходы, расходы и риски (взгляд из 2007) // Баку: Ени неси, 2008, с. 14-15, 195 с.
12. Гасанов А. Современные международные отношения и внешняя политика Азербайджана. Баку, 2013, с. 436, 1006 с.
13. Гасымлы М. Внешняя политика Азербайджана (1993-2003). Ч. II, Москва, 2016, с. 43.
14. İlham Əliyev Londonda XXX Yay Olimpiya Oyunları çərçivəsində keçirilən "Azərbaycan günü" mərasimində iştirak etmişdir. 29 iyul, 2012. <https://president.az/articles/5486>
15. Kral Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunda görüş. "Xalq" qəz., 14 iyul, 2009, s. 2.
16. Londonda "Şahdəniz" kredit sazişinin imzalanması mərasimi. "Xalq" qəz., 15 dekabr, s. 2.
17. Президент Азербайджана принял принца Великобритании, герцога Йоркского Эндрю. <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/1480624.html>
18. Prezident İlham Əliyevin və Böyük Britaniyanın Baş naziri Devid Kameronun görüşü olmuşdur. 28.11.2013 - <http://az.president.az/articles/10385>

Институт Кавказоведения НАНА
E-mail: alieva.gun@gmail.com

Günəl Musayeva

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI-BÖYÜK BRİTANIYA MÜNASİBƏTLƏRİ: MÜASİR VƏZİYYƏT VƏ PERSPEKTİVLƏR

Dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra Azərbaycan Respublikasının strateji hədəflərindən biri Qərb ölkələri ilə əməkdaşlığın qurulması və inkişaf etdirilməsi idi. Həm iqtisadi, həm siyasi cəhətdən Azərbaycanın Böyük Britaniya ilə münasibətləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə iki ölkə arasında müasir dövrdə davam edən münasibətlər təhlil edilir, iqtisadi və siyasi əlaqələrin inkişafından bəhs edilir. Həmçinin, münasibətlərin perspektivləri araşdırılır.

Açar sözlər: *Azərbaycan Respublikası, Böyük Britaniya, energetika, əməkdaşlıq, tərəfdaşlıq, görüşlər, perspektivlər.*

Gunel Musayeva

**THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN-UNITED KINGDOM RELATIONS:
THE CURRENT SITUATION AND PERSPECTIVES**

After the state independence was restored, one of the strategic goals of the Republic of Azerbaijan was to establish and develop cooperation with the Western countries. Relations between Azerbaijan and the United Kingdom are of particular importance both economically and politically. The article analyzes the ongoing relationship between the two countries, and discusses the development of economic and political relations. Also, the prospects of relations are being investigated.

Keywords: *Republic of Azerbaijan, Great Britain, energy, cooperation, partnership, meetings, prospects.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Musa Qasımlı tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 19.12.2019

Son variant 13.02.2020

ARXEOLOGİYA VƏ ETNOQRAFİYA

UOT 902

VƏLİ BAXŞƏLİYEV

NAXÇIVANIN ERKƏN VƏ ORTA ENEOLİT DÖVRÜ MƏDƏNİYYƏTİNİN
CƏNUBİ QAFQAZ VƏ YAXIN ŞƏRQLƏ ƏLAQƏLƏRİ

Naxçıvantəpə yaşayış yerinin, Urmiya hövzəsində yerləşən Culfa Kültəpəsi, Dava Göz abidələrinin araşdırılması, həmçinin Dalmatəpə və Hacı Firuz yaşayış yerlərinin arxeoloji materiallarının yenidən tədqiqi Dalmatəpə mədəniyyətinin formalaşması və yayılması ilə bağlı fikirlərə yenidən baxmağın zəruri olduğunu göstərir. Araşdırıcılar Şimal-Qərbi İranda (Cənubi Azərbaycan) Dalmatəpə mədəniyyətinin e.ə. V minilliyin ikinci yarısında yayıldığını söyləmişlər. Bunun başlıca səbəbi Zaqrosların ətəyində Dalmatəpə mədəniyyətinin e.ə. V minilliyin ikinci yarısında meydana çıxması ilə bağlı olmuşdur. Lakin Hacı Firuz yaşayış yerinin stratigrafiyası Dalmatəpə mədəniyyətinin Son Neolitə aid Hacı Firuz dövrü ilə Son Eneolitə aid Pijdəli dövrü arasında yerləşdiyini göstərir. Naxçıvantəpə abidəsinin tədqiqi isə Dalmatəpə mədəniyyətinin e.ə. V minilliyin əvvəllərində Naxçıvan və Urmiya hövzəsində formalaşdığını və oradan cənuba doğru yayıldığını deməyə imkan verir.

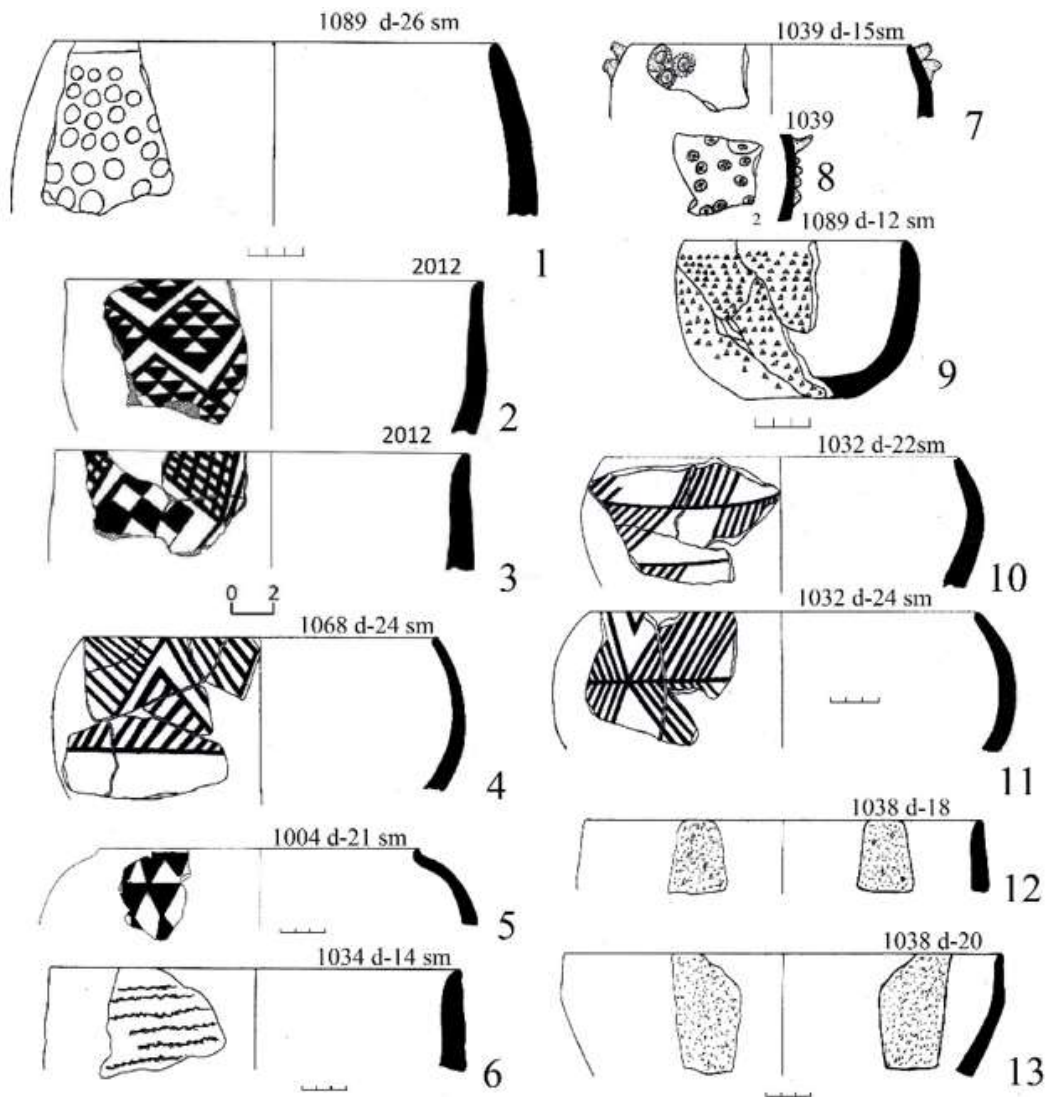
Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, Azərbaycan, Naxçıvan, Urmiya hövzəsi, Dalmatəpə mədəniyyəti.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında aparılan arxeoloji araşdırmalar zamanı Eneolit dövrünün erkən və orta mərhələsinə aid yeni abidələr aşkar olunmuşdur. Bu abidələrdən biri Naxçıvantəpə yaşayış yeridir. Naxçıvantəpə Naxçıvançayın sağ sahilində, dəniz səviyyəsindən 853 m yüksəklikdə yerləşir. 2017-2018-ci illərdə Naxçıvantəpə yaşayış yerində arxeoloji qazıntılar ölçüsü 10x10 m olan iki sahədə – Naxçıvantəpə A, Naxçıvantəpə B sahələrində [1, s. 8-24], 2019-cu ildə isə Naxçıvantəpə E sahəsində davam etdirilmişdir.

2017-2018-ci illərin araşdırmaları zamanı yaşayış yerində üç tikinti qatının olduğu müəyyən olunmuşdur. 2,10-2,50 m dərinlikdə yerləşən ən altdakı tikinti qatı (Naxçıvantəpə 3) üçün yarımqazma tipli evlər xarakterikdir [2, s. 24]. Evlər dördkünc, ya da küncləri yuvarlaq dördkünc formalı olmuşdur. Araşdırmalara əsaslanaraq söyləyə bilərik ki, Naxçıvantəpə yaşayış yerinin ilk sakinləri iki tərəfi xam torpaqda qazılmış, digər qismi şüvüldən inşa olunaraq palçıqla suvanmış evlərdə yaşamışlar. Evlərin içərisində yuvarlaq, ya da oval planlı ocaqlar olmuşdur. Bu tip evlərin yaxın paralelləri hələlik məlum deyil. Təpənin yamacı kəsilərək inşa olunan bu tip evlər Naxçıvanda Neolit dövründən mövcud olmuş, Son Eneolit dövrünə aid Ovçulartəpəsi və Yeniyol yaşayış yerində [4, s. 50] rast gəlinmişdir. Yaşayış yerində qalın kül layının olmasına baxmayaraq ağac kömürünün qalıqlarına çox az rast gəlinmişdir ki, bu da insanların təzək yandırdığına və iqtisadiyyatda maldarlığa üstünlük verdiyinə işarə etməkdədir. Yaşayış yerinin üçüncü təbəqəsindən götürülən kömürün analizi e.ə. 4945-ci ili göstərmişdir.

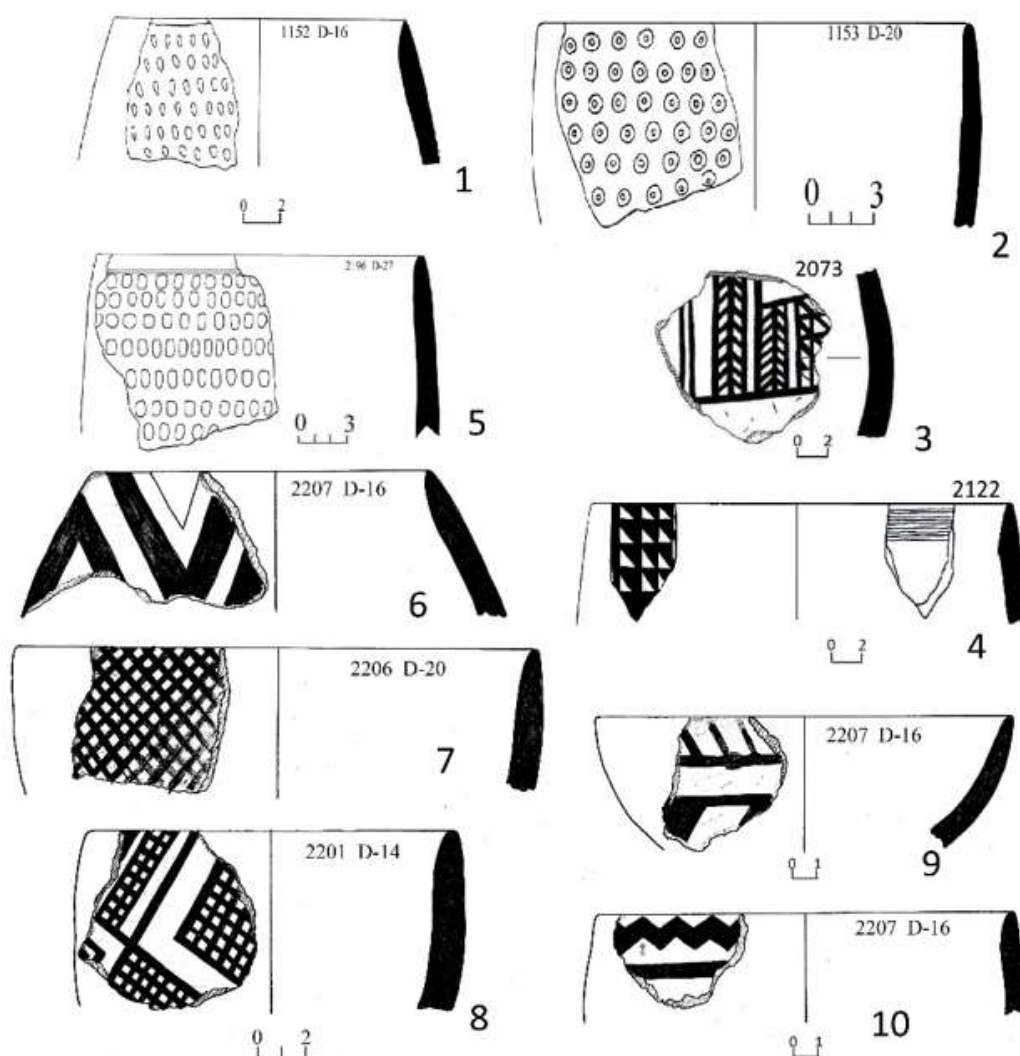
Təpənin üzərindən 0,78-2, 10 m dərinlikdə yerləşən ikinci tikinti qatı üçün (Naxçıvantəpə 2) dördkünc planlı evlər xarakterikdir [2, s. 34, şəkil 3]. İki mərhələli olan bu tikinti qatının ikinci mərhələsi hələlik yalnız ocaqlarla təmsil olunmuşdur. Bu təbəqədən götürülən kömür analizi e.ə. 4720-4529-cu illəri göstərmişdir [2, s. 24].

Təpənin üzərindən 0, 8 m dərinliyə kimi davam edən ən üstdəki tikinti qatı üçün (Naxçıvantəpə 1) dördkünc formalı evlər xarakterikdir [5, s. 32, şəkil 2]. Bu təbəqədən hələlik kömür analizi yoxdur. Amma keramika məmulatının analizi bu mərhələni e.ə. 4600-4400-cü illərə aid etməyə imkan verir [2, s. 24].

Şəkil 1. Naxçıvantəpənin Orta Eneolit dövrü keramikası.

Naxçıvantəpənin tədqiqi zamanı aşkar olunan arxeoloji materialların əksəriyyəti keramika məmulatından ibarətdir. Keramika məmulatını yaşayış yerinin stratifikasiyasına uyğun olaraq iki dövrə ayırmaq olar. Üst təbəqədən (Naxçıvantəpə 1) aşkar olunan keramika məmulatı Orta Eneolit dövrünə, alt təbəqələrdən (Naxçıvantəpə 2, Naxçıvantəpə 3) aşkar olunan keramika məmulatı isə Erkən Eneolit dövrünə aiddir. E.ə. V minilliyin birinci yarısına aid olan bu dövrü kömür analizlərinin nəticələrinə əsasən e.ə. 5000-4600-cü illər ilə tarixləndirmək olar. Söylədiyimiz kimi, bu dövr basma naxışlı və boyalı keramika məmulatı ilə xarakterizə edilir. Sadə keramikanın bir qismi relyef kəmə, qulaqcıqşəkilli çıxıntı və qabartmalarla naxışlanmışdır. Basma naxışlılar Culfa Kültəpəsindən aşkar olunmadığı üçün bu dövrün üst xronoloji sərhəddi e.ə. 4600-cü ilə aid edilmişdir. Çünki Culfa Kültəpəsinin alt qatlarından, Kültəpə VIII təbəqəsindən götürülən ağac kömürünün analizi e.ə. 4600-4350-ci illəri göstərmişdir [11, s. 54-55].

Şəkil 2. Naxçıvantəpənin Erkən Eneolit keramikası.

Hər iki təbəqənin keramika məmulatı hazırlanma texnologiyası və naxışlanmasına görə bənzərdir. Onlar gil laylarını bir-birinin üzərinə yapışdırmaq və bir-birinin üzərinə qoymaqla, yəni lent üsulu ilə hazırlanmışdır. Bəzi qabların üzəri incə təbəqə ilə suvanmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, bəzi qablar müəyyən müddət işlədildikdən sonra onlar içəridən və xaricdən suvanaraq təmir edilmiş və təkrar işlədilmişdir. Keramika məmulatı başlıca olaraq saman qarışıqı olan gildən hazırlanmış və qırmızı rəngin müxtəlif tonlarında bişirilmişdir. Qum qarışıqı olanlar tək-tək nümunələrlə təmsil olunmuşdur. Rəng tonları sarı və qırmızının müxtəlif tonları ilə təmsil edilmişdir. Az miqdarda boz rəngli qablara təsadüf olunmuşdur.

Orta Eneolit dövrü düzbucaqlı arxitektura ilə xarakterizə edilir. Bu dövrə aid keramika məmulatını səkkiz qrupa ayırmaq olar. Birinci qrupa sadə keramika, ikinci qrupa boya ilə naxışlanmış keramika (şəkil 1, 2-5, 10-11), üçüncü qrupa qırmızı boyalı, naxışsız keramika (şəkil 1, 12-13), dördüncü qrupa basma naxışlı (şəkil 1, 1, 9), o cümlədən barmaq basqısı ilə naxışlanmış keramika aiddir. Beşinci qrup daraq basqısı ilə naxışlanmış keramika (şəkil 1, 6), altıncı qrup daraq tipli alətlə üfqi zolaqlar şəklində naxışlanmış keramika, yeddinci qrup qulaqcıqşəkilli yarmalarla naxışlanmış keramika, səkkizinci qrup qabartma naxışlı (şəkil 1,

7-8) keramika ilə xarakterizə edilməkdədir. Sonuncu qrupa aid keramika azdır. Qabartma naxışlı keramika həm erkən və həm də orta mərhələdə istifadə edilmişdir.

Erkən Eneolit dövrünə aid olunan keramika birinci dövrün keramikası ilə eyni xüsusiyyətlərə malikdir. Bu dövr üçün basma naxışlı və boyalı keramika xarakterikdir (şəkil 2, 1-10). Amma keramika məmulatında bəzi dəyişikliklər vardır. Birinci dövrdə istifadə olunan, qırmızı rəng üzərinə qara rənglə həndəsi motivdə naxışlanmış keramika məmulatı azalmış və istifadədən çıxmış, basma naxışlı keramikanın çeşidləri isə artmışdır. Bəzi keramika nümunələrinin üzəri qırmızı və sarı rənglə örtülmüşdür. Sadə keramika nümunələri arasında içəridən qırmızı rənglə örtülənlərin sayı artmışdır. Boyalıları başlıca olaraq saman qarışıq gildən hazırlanmışdır. Keramika nümunələrinin müəyyən hissəsi qırmızı rəngli enli zolaqlarla naxışlanmışdır (şəkil 2, 6, 9-10). Lakin onlar bütöv şəkildə olmadığından naxış motivlərini müəyyənləşdirmək olduqca çətinidir. Erkən Eneolitin ikinci mərhələsində boyalı keramika arasında sarı rəng üzərindən qırmızı rəngli üçbucaqlar sırası və qəhvəngli sünbül rəsmləri ilə naxışlanan nümunələr ortaya çıxmışdır (şəkil 2, 3-4). Naxışlar birbaşa keramikanın kirəmiti üzərinə çəkilmişdir. Bu tip boyalıları Dalmatəpə [16, fig. 5-7] və Songar vadisinin yaşayış yerlərindən məlumdur. Geniş enli qırmızı zolaqlarla bəzəmə motivi Azərbaycanda Çalağantəpə (7, tablo 379), İlanlıtəpə [7, s. 351, tablo 227, 3] və Küllütəpə [7, s. 122, tablo 90, 1] yaşayış yerlərindən də məlumdur. Son illərin araşdırmaları bu tip keramikanın Mil və Qarabağ düzlərində e.ə. VI minilliyin ikinci yarısında yayıldığını göstərir. Qarabağ abidələrindən götürülən kömür nümunələrinin C 14 analizinin nəticələri e.ə. 5600-5400-cü illəri gös- tərmişdir [15, s. 112; 7, s. 424]. Çalağantəpənin basma naxışlı keramikası da bunu təsdiq etməkdədir. Lakin qeyd etməliyik ki, Qarabağ abidələrində basma naxışlı keramika daha erkən meydana çıxmışdır və texnoloji xüsusiyyətlərinə görə bir qədər Naxçıvantəpə keramikasından fərqlidir. Lakin Kamiltəpədən tapılan bəzi nümunələr Naxçıvantəpənin basma naxışlıları ilə tam bənzərdir. Ehtimal ki, bu tip keramika e.ə. VI minilliyin sonlarına doğru ortaya çıxmışdır. Culfa Kültəpəsinin alt qatlarında Naxçıvantəpənin erkən mərhələsi üçün xarakterik olan bu tip boyalıları aşkar olunmamış, basma naxışlılara isə heç rastlanılmamışdır [11, s. 38, fig. 10, 1-3,5-8]. Bu baxımdan söyləyə bilərik ki, Naxçıvantəpənin alt qatları Culfa Kültəpəsindən daha erkən dövrə aiddir. Ümumiyyətlə, Dalmatəpə mədəniyyəti üçün xarakterik olan basma naxışlı və boyalı keramika nümunələri e.ə. V minilliyin birinci yarısı üçün xarakterikdir. Amma araşdırmalar basma naxışlıların e.ə. V minilliyin ikinci yarısında az da olsa var olduğunu göstərməkdədir. Naxçıvançay vadisində yerləşən Uzunoba, Sirabçay vadisində yerləşən Uçan Ağıl və Bülbüvqayası yaşayış yerlərinin tədqiqi zamanı Dalma tipli boyalıları aşkar olunsa da basma naxışlıları aşkar olunmamışdır. Bir ədəd basma naxışlı keramika hələlik yalnız Uçan Ağıldan məlumdur.

Sirabçay vadisinin yaşayış yerlərində 2017-2018-ci illərdə aparılan ilk araşdırmalar və karbon nümunələrinin analizi e.ə. 4600-3600-cü illəri göstərmişdir. Bu abidələrin bir qismi Orta Eneolit dövrünə aiddir. İndiyədək Cənubi Qafqazda Eneolit dövrünün orta və son mərhələsinə aid abidələr aşkar olunmadığından Sirabçay və Qahabçay hövzəsində aşkar olunan Uzun Oba, Uçan Ağıl və Bülbüvqayası yaşayış yerləri Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan arxeologiyasının bu dövrünü öyrənmək üçün hələlik yeganə abidələrdir.

Uçan Ağıl, Uzunoba və Bülbüvqaya yaşayış yerinin tədqiqi zamanı saman qarışığı olan qırmızı rəngli keramika nümunələri, o cümlədən boyalı qabların parçaları aşkar olunmuşdur (şəkil 3). Qeyd edək ki, Uçan Ağıl yaşayış yerində qırmızı rəngli saman qarışıq keramika üstünlük təşkil edir və boyalı keramika azdır. Amma boyalıları arasında Dalma təpə mədəniyyəti

yəti üçün xarakterik olan bir-biri üzərində yerləşdirilən üçbucaqlarla bəzəmə və həndəsi motivdə naxışlanmış keramika diqqətçəkicidir. Keramika nümunələrinin bəziləri relyef kəmərlər üzərindən barmaq basqısı ilə naxışlanmışdır. Bu tip keramika nümunələri Culfa Kültəpəsinin VII təbəqəsindəndir [11, s. 113, fig.12, 9-10; s. 116, fig. 15, 5]. Keramika nümunələrinin araşdırılması onların e.ə. V minilliyin birinci yarısına və OvçularTəpəsindən [10, s. 108-121] və Sirab abidələrindən [8, s. 88-95; 9, s. 136-145] əvvələ aid olduğunu təsdiq edir. Bu, abidədən götürülən karbon nümunələrinin analizi ilə də təsdiq olunmuşdur. Karbon analizlər e.ə. V minilliyin birinci yarısını göstərmişdir (e.ə. 4690-4450). Uçan Ağıl, Uzunoba və Bülövkaya yaşayış yerlərindən Culfa Kültəpəsindən məlum olan Dalmatəpə tipli boyalı keramika parçalarının aşkar olunması bu yaşayış yerləri arasında əlaqələrin olduğunu təsdiq edir.

Şəkil 3. Orta Eneolit dövrünün boyalı keramikası (Uçan Ağıl).

Ovçulartəpəsi yaşayış yerindən götürülən karbon nümunələrinin analizi Son Eneolit dövrünə aid nəticələr vermişdir [3, s. 34, şəkil 8]. Ovçulartəpəsindən Dalmatəpə tipli boyalı keramika aşkar olunmasa da, bir nümunə ilə təmsil olunan Ubeyd tipli boyalı keramika Mesopotamiya ilə əlaqələrin olduğunu göstərir [10, s. 108-121]. Qeyd edək ki, Bülövkayası və Uçan Ağıldan aşkar olunan bəzi boyalı keramika nümunələri Mesopotamiya ilə əlaqələrin olduğunu təsdiq edir. Bununla bərabər Sirabçay hövzəsindən aşkar olunan Son Eneolit dövrü keramikası Ovçulartəpəsi mədəniyyətindən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir.

Erkən və Orta Eneolit dövrünə aid yeni abidələrin araşdırılması Xələc keramikasını da dövrləşdirməyə imkan vermişdir. Bəzi elmi-tədqiqat əsərlərində bununla bağlı fikirlər olsa da [4, s. 63-76], Xələc keramikası bütövlükdə ələ alınaraq təhlil edilməmişdir. Bunun başlıca səbəbi arxeoloji tapıntıların az olması ilə, Xələc yaşayış yeri üçün xarakterik olan boyalı keramikanın Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan abidələrinin keramikası arasında paralellərinin olmaması ilə bağlı olmuşdur. Yaşayış yeri yalnız 2009-cu ildə və 2018-ci ildə geniş şəkildə tədqiq edilmiş və burada kiçik miqyaslı arxeoloji qazıntı aparılmışdır. Qazıntı aparılan sahədə mədəni təbəqə olduqca az saxlandığından tikinti qalıqlarını izləmək mümkün olmamış, lakin xeyli miqdarda keramika nümunələri aşkar olunmuşdur. Vaxtilə Xələc yaşayış yeri Son Eneolit dövrünə aid edilmişdi [6, s. 23-76]. Lakin keramika nümunələrinin araşdırılması Xələc

keramikasının daha erkən olduğunu göstərir. Xələc keramikasından məlum olan darama naxışlı keramika Naxçıvantəpənin alt qatlarından məlumdur. Lakin Xələc tipli boyalılara indiyədək Naxçıvantəpədə rastlanılmamışdır. Xələc keramikasının bəzi boya naxış motivləri Culfa Kültəpəsinin VIII təbəqəsindən məlumdur [11, s. 111, fig. 10, 9]. Lakin Xələc boyalı keramikasının ən yaxın bənzərləri Urmiya gölünün şimalında yerləşən Dava Göz yaşayış yerinin Son Neolitdən Erkən Eneolitə keçid təbəqəsindən məlumdur [12, s. 74, fig. 7, 6]. Bu tip boyalıların aşkar olunduğu Dava Göz I təbəqəsi e.ə. 5350-5000-ci illərə aid edilir [12, s. 73-74, 82].

Naxçıvantəpə yaşayış yerinin, Urmiya hövzəsində yerləşən Culfa Kültəpəsi, Dava Göz abidələrin araşdırılması, həmçinin Dalmatəpə və Hacı Firuz yaşayış yerlərinin arxeoloji materiallarının yenidən tədqiqi Dalmatəpə mədəniyyətinin formalaşması və yayılması ilə bağlı fikirlərə yenidən baxmağın zəruri olduğunu göstərir. Araşdırıcılar Şimal-Qərbi İranda (Cənubi Azərbaycan) Dalmatəpə mədəniyyətinin e.ə. V minilliyin ikinci yarısında yayıldığını söyləmişlər [16, s. 111-127]. Bunun başlıca səbəbi Zaqrosların ətəyində Dalmatəpə mədəniyyətinin e.ə. V minilliyin ikinci yarısında meydana çıxması ilə bağlı olmuşdur. Lakin Cənubi Qafqazın xammal mənbələri qədim dövrlərdən Yaxın Şərqlə iqtisadi-mədəni əlaqələrin inkişafına şərait yaratmışdır [14, s. 1956-1965]. Hacı Firuz yaşayış yerinin stratiqrafiyası Dalmatəpə mədəniyyətinin Son Neolitə aid Hacı Firuz dövrü ilə Son Eneolitə aid Pijdəli dövrü arasında yerləşdiyini göstərir. Hacı Firuzda aşkar olunan Dalmatəpə keramikası geniş nəşr olmadığından bir qədər çətinlik törədir. Ancaq Naxçıvantəpə abidəsinin tədqiqi Dalmatəpə mədəniyyətinin e.ə. V minilliyin əvvəllərində Naxçıvan və Urmiya hövzəsində formalaşdığını və oradan cənuba doğru yayıldığını deməyə imkan verir. Şübhəsiz ki, Xələc yaşayış yerinin gələcək tədqiqi zamanı Son Neolitdən Erkən Eneolitə keçidi izləmək üçün yeni tapıntılar aşkar olunacaq və Azərbaycanın Neolit və Eneolit mədəniyyətinin bütöv mənzərəsini yaratmağa imkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev V., Quliyeva Z., Həşimova T., Mehbalıyev K., Baxşəliyev E. Naxçıvantəpə yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar. Naxçıvan: Əcəmi, 2018, 264 s.
2. Baxşəliyev V., Quliyeva Z., Baxşəliyev E., Həşimova T., Mehbalıyev K. Naxçıvantəpədə 2018-ci ilin arxeoloji araşdırmaları. Naxçıvan: Elm, 2019, 136 s.
3. Baxşəliyev V., Marro C., Aşurov S. Ovçulartəpəsi. Bakı: Elm, 2010, 156 s.
4. Baxşəliyev V., Quliyeva Z., Rzayeva R. Yeni Yol yaşayış yerində arxeoloji araşdırmalar // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Sosial elmlər seriyası 1, 2017, c. 49-56.
5. Kuliyeva Z., Baxşəliyev V. Naxçıvan'ın Kalkolitik Çağ Kültürü // TUBA-AR, 2018, № 23, s. 29-52.
6. Seyidov A., Baxşəliyev V., Mahmudova V. Xələc. Bakı: Elm, 2010, 220 s.
7. Ахундов Т. У истоков Кавказской цивилизации Гарабагского неолита. Баку: Афполиграф, 2017, 918 с.
8. Бахшалиев В.Б. Новые энеолитические памятники на территории Нахчывана // Российская археология, 2014, № 2, с. 88-95.
9. Бахшалиев В.Б. Новые материалы неолита и энеолита из Нахчывана // Российская археология, 2015, № 2, с. 136-145.
10. Бахшалиев В.Б. Исследование энеолитических памятников Сирабчайской и Нахчыванчайской долин / Problems of the Archaeology of the Caucasus and Near East. Neolithic - Late Bronze Age. Баку: Институт археологии и этнографии, 2017, с. 108-121.
11. Abedi Khatib, Shahidi H., Chataigner Ch., Niknami K., Eskandari N., Kazempour M., Pirmohammadi A., Hoseinzadeh J. and Ebrahimi Gh. Excavation at Kul Tepe of (Jolfa), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report // Ancient Near Eastern Studies, 2014, № 51, p. 33-167.

12. Abedi A. Iranian Azerbaijan Pathway from the Zagros to the Caucasus, Anatolia and Northern Mesopotamia: Dava Göz, A New Neolithic and Chalcolithic Site in NW Iran // *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 2017, vol. 17, № 1, p. 69-87.
13. Abedi A., Omrani B. and Karimifar A. Fifth and fourth millennium BC in north-western Iran: Dalma and Pisdeli revisited // *Documenta Praehistorica*, 2015, XLII, p. 321-338.
14. Khademi N.F., Abedi A., Glascock M.D., Eskandari N. and Khazaei M. Provenance of prehistoric obsidian artifacts from Kul Tepe, Northwestern Iran using X-ray fluorescence (XRF) analysis // *Journal of Archaeological Science*, 2013, № 40, p. 1956-1965.
15. Kiguradze T. The Chalcolithic – Early Bronze Age transition in the eastern Caucasus. In C.Marro and Hauptmann H. *Chronologie des Pays du Caucase et de l'Euphrate aux IVème-IIIème Millénaires. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998* // *Varia Anatolica*, 2000, XI, p. 321-325.
16. Hamlin C. Dalma Tepe // *Iran*, 1975, № 13, p. 111-127.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: velibahshaliyev@mail.ru

Vəli Baxşəliyev

THE TIES OF EARLY AND MIDDLE ENEOLITHIC CULTURE NAKHCHIVAN WITH THE SOUTH CAUCASUS AND THE MIDDLE EAST

The studies of the Nakhchivantepe settlement, as well as the settlements of Julfa Kültepe, Dava Gez, Dalmatepe and Haji Firuz, which are located in the basin Lake Urmia make it necessary to look at issues related to the formation and spread of Dalmatepe culture. Researchers have expressed that the culture of Dalmatepe in north-western Iran (South Azerbaijan) spread in the second half of the V millennium BC. The main argument of this assumption was the appearance of Dalmatepe culture in the footings of the Zagros in the second half of the V millennium BC. However, the stratigraphy of the Haji Firuz settlement shows that the strata relating to Dalmatepe culture are located between the Late Neolithic period of Haji Firuz and the Late Chalcolithic period Pijdeli. Studies of the Nakhchivantepe settlement suggest that Dalmatepe culture was formed in Nakhchivan and the Urmia basin and from here spread south.

Keywords: *South Caucasus, Azerbaijan, Nakhchivan, Urmia basin, Dalma Tepe culture.*

Вели Бахшалиев

СВЯЗИ КУЛЬТУРЫ ЭПОХИ РАННЕГО И СРЕДНЕГО ЭНЕОЛИТА НАХЧЫВАНА С ЮЖНЫМ КАВКАЗОМ И БЛИЖНИМ ВОСТОКОМ

Исследование поселения Нахчывантепе, а также поселений Джульфы Кюльтепе, Дава Гез, Дальматеппе и Хаджи Фируз, которые расположены в бассейне озера Урмия, делает необходимым рассмотрение вопросов, связанных с формированием и распространением культуры Дальматеппе. Исследователи выяснили, что культура Дальматеппе в северо-западном Иране (Южный Азербайджан) распространилась во второй половине V тысячелетия до н.э. Основным аргументом такого предположения стало появления культуры Дальматеппе у подножия Загросов во второй половине V тысячелетия до н.э. Однако стратиграфия поселения Хаджи Фируз показывает, что напластования, относящиеся к культуре Дальматеппе, расположены между позднеэнеолитическим периодом Хаджи Фируз и позднеэнеолитическим Пиждели. Исследования же поселения Нахчывантепе позволяют предположить, что культура Дальматеппе сформировалась в Нахчыване и Приурмийском бассейне и отсюда распространилась на юг.

Ключевые слова: *Южный Кавказ, Азербайджан, Нахчыван, Урмийский бассейн, культура Дальматеппе.*

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 25.12.2019

Son variant 16.02.2020

UOT 902

ZEYNƏB QULİYEVƏ

ƏRƏBYENGİCƏ YAŞAYIŞ YERİNİN ENEOLİT DÖVRÜ KERAMİKASI

Məqalədə Ərəbyengicə abidəsinin eneolit dövrü keramikası araşdırılmışdır. Qeyd olunur ki, Şərur rayonunun eyniadlı kəndinin cənubunda yerləşən bu qədim yaşayış yerində ilk tədqiqatlar 1984-1986-cı illərdə V.Əliyev və A.Seyidov tərəfindən aparılmışdır. 2008-ci ildə V.Baxşəliyev və A.Seyidov tərəfindən aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində Kür-Araz keramikası ilə birlikdə Eneolit dövrünə aid bəzi nümunələrin aşkar edilməsi abidənin yenidən tədqiq edilməsi zərurətini yaratmışdır. 2013-cü ildə Naxçıvan MR Ali Məclisi Sədrinin tövsiyəsinə əsasən AMEA Naxçıvan Bölməsində yaradılan arxeoloji ekspedisiya tərəfindən aparılan yeni tədqiqatlar nəticəsində hər 2 dövrə aid keramika üzə çıxarılmışdır. Abidənin Eneolit keramikası çəhrayı və sarı rəng tonlarında olub, gilinə saman, bəzən də qum qatılmışdır. Onlar mətbəx və süfrə qabları kimi istifadə olunmuşdur. Diqqəti cəlb edən əsas cəhətlərdən biri bu qablarda istər texnologiya, istərsə də tipoloji baxımdan Ovçulartəpəsi keramikası ilə oxşar xüsusiyyətlərin izlənilməsidir. Onların müqayisəli təhlili göstərir ki, Ərəbyengicə abidəsi Ovçulartəpəsi mədəniyyətinin yayılma arealına daxil olub, Son Eneolitə orta mərhələsinə əks etdirir.

Açar sözlər: *Ərəbyengicə, keramika, Ovçulartəpəsi mədəniyyəti, Son Eneolit.*

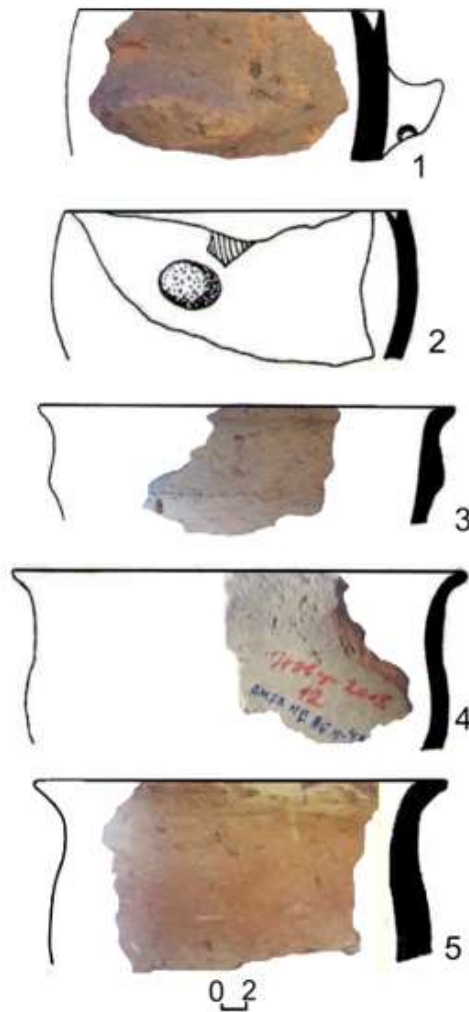
Ərəbyengicə yaşayış yeri Şərur rayonu ərazisində, Araz çayından təxminən 500 metr şimal-şərqdə yerləşir. Xalq arasında “Köhnə qəbiristanlıq” kimi tanınan abidənin ətrafı əkin yerləri ilə əhatə edildiyindən salamat qalmış sahəsi 0,8 hektardır. Abidədə ilk tədqiqatlar 1984-1986-cı illərdə V.Əliyev və A.Seyidov tərəfindən aparılmış, nəticədə dən daşları, sürtgəc və xeyli keramika toplanmışdır [8, s. 26]. 2008-ci ildə A.Seyidov və V.Baxşəliyev tərəfindən davam etdirilən arxeoloji tədqiqatlar zamanı 2,4 metr dərinliyədək davam edən mədəni təbəqədən dördkuncə və oval formalı tikili qalıqları üzə çıxarılmışdır. Onların içərisindən aşkar edilən qum, bəzən də saman qarışıqlı gildən hazırlanmış keramika nümunələri tədqiqatçılar tərəfindən əsasən Erkən Tunc dövrünə aid edilmişdir [3, s. 96]. Tunc dövrü materialları vaxtı ilə müxtəlif elmi nəşrlərdə geniş təhlil edilmişdir [7, 9]. Bu materiallar içərisində tək-tək nümunələrlə təmsil olunan Eneolit keramikasının olması abidənin yenidən tədqiq olunması zərurətini yaratmışdır.

Abidənin yenidən tədqiqi 2013-cü ildə Naxçıvan MR Ali Məclisi Sədrinin tövsiyəsinə əsasən AMEA Naxçıvan Bölməsində yaradılan arxeoloji ekspedisiya tərəfindən həyata keçirilmişdir [6]. AMEA-nın müxbir üzvü V.Baxşəliyevin rəhbərliyi ilə 2013-cü ilin sentyabr-oktyabr aylarında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilən keramika nümunələrinin bir qisminin Son Eneolit dövrünə aid olması Eneolit və Kür-Araz mədəniyyətləri arasındakı əlaqənin öyrənilməsində bu abidənin xüsusi əhəmiyyətini ortaya çıxarmışdır [3, 7].

Eneolit keramikası əsasən 2-2,5 metr dərinlikdə qeydə alınan XII-XIII tikinti kompleksindən üzə çıxarılmışdır. Onlar sarı, çəhrayı rənglərdə bişirilməklə bəzisinin tərkibinə saman, bəzisinə isə qum qatılmışdır. Belə qablardan bəzisinin xarici səthi incə daraqvarı alətlə daraqlanmış [3, s. 101], bəzisinin içərisində əldə hamarlanan izləri qalmışdır. Forma, qulp və texnologiya baxımından son eneolit qabları ilə oxşarlıq yaradan belə keramika nümunələri 1,8-2,4 metr dərinlikdə qeydə alınmışdır [9, s. 27]. Onları funksional baxımdan 2 qrupa bölmək olar.

Birinci qrupa aid olanlar kiçik həcmli və səliqəli hazırlanan süfrə qabları ilə təmsil olunmuşdur. Belə qablar qırmızı-çəhrayı rəngli, saman və qum qarışıqlı gildən hazırlanmaqla yaxşı

bişirilmişdir. Bəzilərinin səthində saman qalıqları izlənilir. Onlar kasa tipli qabların müxtəlif hissələrindən ibarətdir. Bu qablar özləri də silindrik, silindrik-konik və qabarıq gövdəli formalarla bir-birindən fərqlənir. Silindrik formalı kasalardan birinin az qabarıq olan gövdəsi ağz və oturacaq hissələrdə içəriyə doğru yığılmışdır. Onun gövdəsində eneolit qabları üçün xarakterik olan çıxıntı var. Çıxıntının alt tərəfində yuvarlaq oyuk açılmışdır (şəkil 1, 1). Belə çıxıntılı qablar Naxçıvantəpədən [2, şəkil 55,3; 37,3], Qurudərə və Göytəpədən aşkar edilmişdir [14, şəkil 13,9; 16,2]. İkinci qrupa silindrik-konik formalı kasalar aiddir. Onlar tərkibində saman qarışığı olan çəhrayı rəngli gildən hazırlanmışdır. Ağz hissəsi geniş olan bu qablar oturacağa doğru getdikcə daralır. Nümunələrdən birinin ağz kənarı xaricə doğru qatlanmışdır (şəkil 1, 3). Bu kasa yarım qum qarışığı olan qırmızı rəngli gildən hazırlanmışdır. Səthində saman izləri qalan bu qab formasına görə Ovçulartəpəsinin son eneolit qabları ilə oxşarlıq yaradır. Qabarıq gövdəli kasalarda 2 tip ağz kənarı izlənilir. Birinci tipə aid olanların ağz kənarı içəriyə doğru yığılmış, gövdəsində batıq ornament tətbiq edilmişdir (şəkil 1, 2). Bu tip qablardan bəzilərinin oturacağı içəriyə doğru batıqlaşır (şəkil 5, 10). Bu tip oturacaqlara Ovçulartəpəsinin birinci fazasında da rast gəlinmişdir (şəkil 5, 5). İkinci tipə aid olanların ağz kənarı xaricə doğru qatlanmışdır (şəkil 1, 4-5).

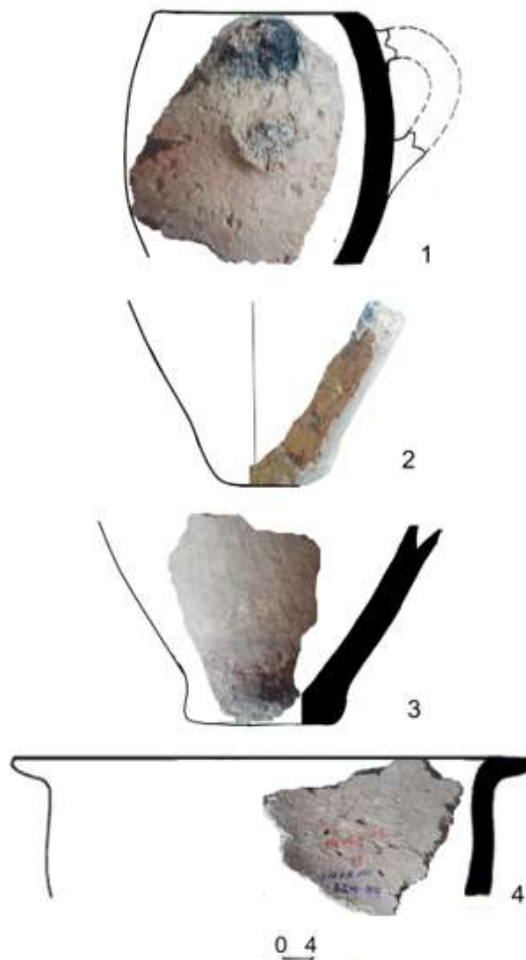

Şəkil 1. Ərəbyengicənin süfrə qabları (AMEA NB AEM. Inv. № 53-55).

Bu tip qablar Ərəbyengicə yaşayış yerinin xarakterik qablarından olub çox sayda qeydə alınmışdır. Onlar Ovçulartəpəsinin Son Eneolit qabları ilə oxşardır (şəkil 5, 4). Ovçulartəpəsinin keramikası onlardan yalnız xarici səthinin daraqlanması ilə fərqlənir.

İkinci qrupa aid olanlar mətbəx qabları funksiyası daşımışdır. Onlar süfrə qablarından qaba hazırlanmaları, qalın divarlı olmaları ilə fərqlənilir. Sarı-çəhrayı, bəzən də boz-qara rəngli olan belə qabların gillərinə iri qum qatılmışdır. Onlar küpə, çölmək, tabaq və banka tipli qabların hissələrindən ibarətdir.

Küpələr silindrik və qıfşəkilli boğaz formaları ilə təmsil olunmuşdur. Silindrik boğazlı küpələrin ağız kənarı xaricə doğru qalanaraq qalınlaşdırılmışdır (şəkil 4,1). Sarı rəngdə bişirilərək divarları arasında boz təbəqə qalan belə qabların yaxın bənzərləri vaxtı ilə Tell el-Quellinin Uruk təbəqəsindən aşkar olunmuşdur [13, tablo VI, 62]. İkinci tipə qıfşəkilli boğazlı küpələr aiddir (şəkil 3,8-9).

Şəkil 2. Mətbəx qabları (AMEA NB AEM. Inv. № 35-38).

Yaşayış yerinin 10-cu kompleksindən aşkar olunan nümunələrdən biri çəhrayı rəngli və narin qum qarışıqlı gildən hazırlanıb, ağız kənarı üçbucaq şəklində xaricə çıxıntılıdır [şəkil 4, 2]. İkinci nümunə az cilalanmış və ağız kənarı xaricə doğru əyilmişdir (şəkil 2,4). Ərəbyengicənin xarakterik qablarından olan belə küpələrə Ovçulartəpəsi Sədərək [10, şəkil 1,4; 14, 2-3], Culfa Kültəpəsi [12, fig. 8, 3], Böyük Kəsik [5, tabl. VIII, 6; 10, 2; 12, 4-5], Lavintəpə

[11, fig. 7, 2, 412; 10, 2, 1219], həmçinin Göytəpənin “M” təbəqəsində rast gəlinmişdir.

Bəzi qabların yalnız oturacaq hissələri əldə edilmişdir ki, onların da içərisində Eneolit qablarına məxsus xüsusiyyətlər izlənilir. Onların bir qismi yastı formalı olub, xaricə doğru yuvarlaq çıxıntılıdır (şəkil 2, 2-3). Çəhrayı rəngli olan bu qablar qum qarışıqlı gildən hazırlanmışdır. XI kompleksdən üzə çıxarılan belə oturacaq hissələrinin içəri hissələrində hamarlanma izləri qalmışdır [11, 40]. Bu tip qab oturacaqları Azərbaycanın digər abidələrindən Babadərviş [15, şəkil 32], Əliköməktəpə [15, şəkil 12], Leylatəpənin son eneolit təbəqələrindən [20, 88], eyni zamanda Uruk dövrü abidələrindən məlumdur [13: tablo VII, 69]. Oturacaqların digər qismi ovalvari, bəzən də içəriyə doğru batıq formalarıyla Ovçulartəpəsinin eneolit qabları ilə analogiya yaradır (şəkil 5, 5, 10). Oval formalı oturacaq hissələri əsasən XII kompleksdən aşkar olunmuşdur. Bu tip oturacaq formalarına Göytəpənin “M” təbəqəsində [14, şəkil 15], Soyuqbulaq, Böyük Kəsik, Poylu [15, tablo VII] abidələrində rast gəlinmişdir.

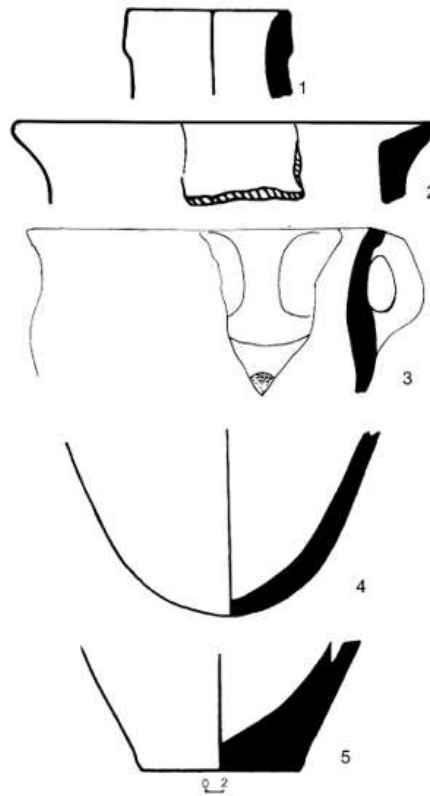
Tabaq tipli qablar. Belə qablar qalın divarlı olub əldə hazırlanmışdır. Gilinə iri qum qatılan belə qabların içərisində kobud şəkildə əldə hamarlanmanın izləri qalmışdır. Onlar daha çox ağızlarının kənarlara doğru üfüqi şəkildə əyilməsi ilə fərqlənilir. Belə nümunələrdən biri qırmızı-çəhrayı gildən hazırlanmış, ağız kənarı üçkünc şəkildə yanlara doğru əyilmişdir (şəkil 4, 2). İkinci nümunə isə bir qədər iri ölçülü olub, ağzının qurtaracaq hissəsi üfüqi şəkildə kənarlara doğru enlənirilmişdir (şəkil 2, 4). Belə qablar Yeni yol, Böyük Kəsik [6, tablo XII, 6], yaşayış yerlərinin son eneolit qabları ilə analogiya yaradır.

Banka tipli qablar çəhrayı rəngli olub, qum qarışıqlı gildən hazırlanmışdır. Zəif bişmənin təsirindən kəsikdə bəzi hissələrdə boz təbəqə qalmışdır. Onlar silindrik-qabarıq gövdəli və qalın divarlıdır. Onlardan birinin ağız hissəsini gövdəyə birləşən qulpu sınımışdır (şəkil 2, 1). Qalın divarlı və iri həcmli olmaları belə onların mətbəx qabları repertuarına daxil olduğunu göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, Ərəbyengicənin saxsı məmulatı içərisində qulplu qablara çox sayda rast gəlinir. Onlar şarşəkilli formaları ilə Ovçulartəpəsində öz yaxın paralellərini tapırlar (şəkil 3).

Şəkil 3. Qulp nümunələri: 1 – Ərəbyengicə; 2 – Ovçulartəpəsi;
3 – (AMEA NB AEM inv. № 39; 57)

Çölməklər silindrik boğazlı və qabarıq gövdəlidir. Bu tip qabların həm qulplu həm də qulpsuz formalarına rast gəlinmişdir. Altıncı kompleksdən aşkar olunan bu tip qablardan biri ağız kənarını gövdəsi ilə birləşdirən qulpları ilə diqqəti cəlb edir (şəkil 4,3; 5, 6).

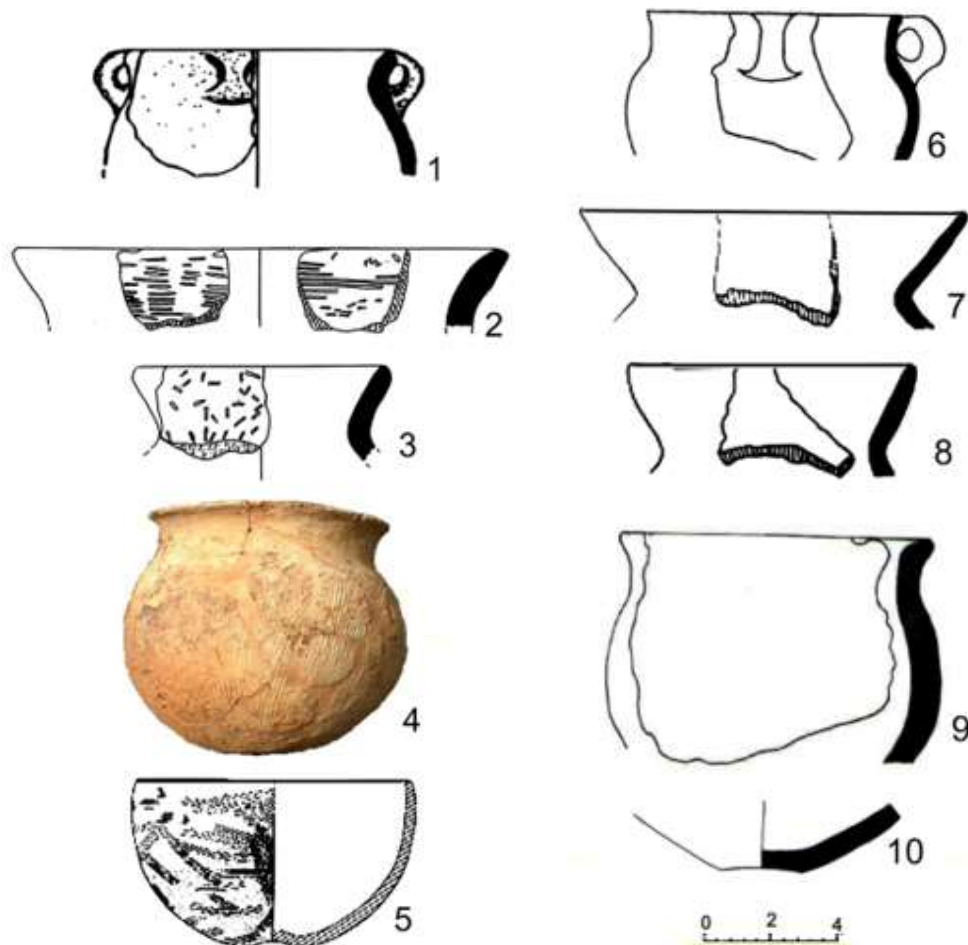

Şəkil 4. Küpə və çölmək tipli qablar [11: tabl. 10; 25; 31-32].

Belə qablar çox sayda aşkar olunmuşdur. Onlar yaxın paralellərini Ovçulartəpəsi (şəkil 5, 1), Köhnə Paşqah təpəsi [12, fig.7,5; 8,4] kimi abidələrin son eneolit keramikası içərisində tapır. Ağız kənarı gövdəsi ilə kobud çubuqvarı qulplarla birləşdirilən qablar 2008-ci ildə Polutəpədən də aşkar edilmişdir [1: 21-25, s. 23].

Kasalarda da belə oxşarlıq izlənilir. Buradan aşkar olunan silindrik oturacaqlı kasalar Naxçıvantəpə [2, şəkil 26, 1; 2; 45,1], Əliköməktəpəsi [18: şəkil 14], daha çox isə Leylatəpə, Soyuqbulaq, Böyük Kəsik, Poylu kimi son eneolit abidələrindən məlumdur [20, 87-90]. Silindrik formalı qabın (şəkil 2,1) qulpsuz formasına Sədərək yaşayış yerində rast gəlinir [11, şəkil 5, 3].

Ərəbyengicədən aşkar edilən eneolit keramikası çəhrayı rəngli və saman tərkibli olması baxımından Ovçulartəpəsinin materialları ilə oxşardır. Qabların oturacaq formasında, kiçik həcmli qulplu küpələrdə və kasa tipli qablarda Ovçulartəpəsinin qabları ilə yaxın bənzərlik var (şəkil 5, 1-5; 6-10). Bu oxşarlıq özünü çölmək və küpə tipli qablarda daha çox büruzə verir. Belə qabların qulplu formaları hər iki abidədə geniş yayılmışdır. Qulpsuz nümunələr isə Ovçulartəpəsi, Ərəbyengicə (şəkil 5, 4, 9) və Sədərək yaşayış yerlərinin xarakterik qablarındandır [10, şəkil 7, 1; 9,1; 14,7]. Hər 3 abidənin materialları içərisində bu tipli qablar xeyli miqdarda qeydə alınmışdır. Bu baxımdan qıfşəkilli boğaza malik olan küpələr də diqqətə layiqdir. Onların hər 3 abidədə qeydə alınan nümunələri (şəkil 5, 2-3, 7-8) üst-üstə düşür.

Şəkil 5. Ovçulartəpəsi (1-5) və Ərəbyengicən (6-10) eneolit qablarında oxşar xüsusiyyətlər [4: şəkil 2-3; 11: şəkil 1,6-15,4,2; 2-3-28].

Ərəbyengicən keramika məmulatı Son Eneolitdən Erkən Tunc dövrünə keçid prosesinin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Keçidin əlamətləri çəhrayı rəngli keramika ilə yanaşı boz-qara rəngli keramikada da izlənilir. Bu proses qabların formasında, daha çox qıfşəkilli küpələrdə, ağzı kənarlara əyilmiş tabaq tipli qablarda, qulp formalarında, oturmaq hissələrdə və çölmək tipli qablarda izlənilir. Bu materiallarda Ovçulartəpəsi və Leylatəpə mədəniyyətlərini birləşdirən ortaq cəhətlər də diqqət çəkir. Lakin Ərəbyengicən yastı, silindrik və içəriyə doğru batıq formalı oturmaq tipli qabları (şəkil 5, 5, 10), silindrik boğazlı küpə və çölmək tipli qabları istər texnoloji, istərsə də funksional baxımdan Ovçulartəpəsinin və Sədərək yaşayış yerinin həmdövr qabları ilə daha oxşar olub Son eneolitə orta mərhələsinə əks etdirir. Ovçulartəpəsinin ikinci tikinti qatından götürülən karbon analizlərə əsasən bu mərhələ e.ə. 4200-4000-ci illərlə tarixləndirilmişdir [4, 59]. Ərəbyengicən mütləq tarixləndirilməsi aparılmasa da, tədqiqatçılar tərəfindən vaxtı ilə arxeoloji materialların müqayisəli təhlilinə əsasən e.ə. V-III minilliklərə aid edilmişdir [3, 101]. Ovçulartəpə mədəniyyətinin daraqlama, batıq və yuvarlaq oturmaqlar, qulplar, həmçinin küpə və çölmək tipli qab formalarının Ərəbyengicədə öz yaxın paralellərini tapması abidənin yuxarıdakı tarixləndirilməsini təsdiq edir. Bu faktlar göstərir ki, e.ə. V minilliyin sonlarında formalaşan Ovçulartəpə mədəniyyətinin yayılma arealına Arpaçay vadisinin digər yaşayış yerləri o cümlədən, Ərəbyengicə də daxil olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov T., Mahmudova V., Alməmmədov X. Muğanın neolit-eneolit abidələrində tədqiqatlar // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar, 2008, s. 21-25.
2. Baxşəliyev V., Quliyeva Z., Həşimova T., Mehbalıyev K., Baxşəliyev E. Naxçıvantəpə yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar. Naxçıvan: Əcəmi, 2018, 266 s.
3. Baxşəliyev V.B., Seyidov A.Q. Ərəbyengicədə 2013-cü ilin arxeoloji qazıntıları / Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar 2013-2014. Bakı: Xəzər Universiteti, 2015, s. 96-102.
4. Baxşəliyev V. Ovçulartəpəsi mədəniyyətinin xüsusiyyətləri (e.ə. 4400-4000) // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. Naxçıvan: Tusi, 2019, c. 15, № 3, s. 67-74.
5. Müseyibli N. Böyük Kəsik Eneolit dövrü yaşayış məskəni. Bak: Nafta-Press, 2007, 228 s.
6. Quliyeva Z. Ərəbyengicə abidəsində yeni arxeoloji tədqiqatlar aparılıb. "Şərq qapısı" qəz., 30.11.2013. e-mail:serqqapisi@nakhchivan.az.
7. Quliyeva Z. Arpaçay vadisinin Tunc dövrü arxeoloji abidələri. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 198 s.
8. Seyidov A. Naxçıvan e.ə. VII-II minilliklərdə. Bakı: Elm, 2003, 339 s.
9. Seyidov A., Baxşəliyev V., Mahmudova V. Ərəbyengicə qədim yaşayış yeri / Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar. Bakı: Xəzər Universiteti, 2008, s. 21-26.
10. Seyidov A., Baxşəliyev V. Sədərek. Bakı: Elm, 2011, 184 s.
11. Hejebri, N., Binandeh, A., Nestani, J. and Vahdati, N. H. Excavation at Lavin Tepe Northwest Iran // Ancient Near Eastern Studies 2012, № 40, pp. 95-117.
12. Maziar S. Excavations at Kohne Pasgah Tepesi, the Araxes Valley, the Northwest Iran: First Preliminary Report // Ancient Near Eastern Studies. 2010, № 47, pp. 165-193.
13. Calvet Yves. Un niveau de la period Uruk a Tell El Quelli. Quelli travaux de 1985. Sous la direction de Cean-Louis Huot. Paris: Editions Resherch sur les Civilisations, p. 159-209.
14. Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа. Москва-Ленинград: Наука, 1970, 190 с.
15. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана (Эпоха энеолита VI-IV тысячелетия до н. э.). Баку: ЭЛМ, 1987, 260 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: zeyneb.quliyeva.70@mail.ru

Zeyneb Guliyeva

ENEOLITHIC CERAMICS OF THE SETTLEMENT OF ARABYENGİJA

In the article, the Eneolithic ceramics of the settlement of Arabyengija was investigated. It was noted that first investigations were carried out in 1984-1986 in this ancient settlement located in the south of Arabyengija village of Sharur region by V.Aliyev and A.Seyidov. As a result of archaeological excavations conducted by V. Bakhshaliev and A. Seyidov in 2008, the discovery of Eneolithic ceramics along with the Kur-Araz ceramics created the conditions for a new research of the monument.

In 2013, according to the advice of the Chairman of the Supreme Council of the Nakhchivan Autonomous Republic, as a result of new excavations by an archaeological expedition established in Nakhchivan Branch of ANAS, ceramics from both periods were discovered.

The Eneolithic ceramics of the Arabyengija monument are displayed in pink and yellow colors with a mixture of chaff and sand. They were used as kitchen dishes and tableware. One of the attracting features of these dishes is that they have certain similarities with the Ovchulartepesi ceramics in terms of both typological and technological point. Their comparative analysis shows that the settlement of Arabyengija included to the distribution area of the Ovchulartepesi culture and reflects the medieval phase of the Late Eneolithic period.

Keywords: *Arabyengija, Ovchulartepesi culture, Late Eneolithic period, ceramics.*

Зейнеб Гулиева**ЭНЕОЛИТИЧЕСКАЯ КЕРАМИКА ПОСЕЛЕНИЯ АРАБЕНГИДЖЕ**

В статье была исследована энеолитическая керамика поселения Арабенгидже. Было отмечено, что памятник, расположенный в одноименном селе Шарурского района, впервые исследовался в 1984-1986 гг. В.Алиевым и А.Сеидовым. В результате археологических раскопок, проведенных в 2008 г. под руководством В.Бахшалиева и А.Сеидова, обнаружение образцов энеолитической керамики рядом с Куро-Аразской керамикой, создало условия для новых исследований памятника.

В 2013 г. в результате новых раскопок археологической экспедицией, созданной в Нахчыванском Отделении НАНА по совету Председателя Верховного Меджлиса Нахчыванской АР, в памятнике обнаружена керамика, относящаяся к обоим периодам.

Энеолитическая керамика памятника Арабенгидже демонстрируется розовыми и желтыми колоритами с примесью мякины, а также песка. Она использовалась в качестве кухонной и столовой посуды. В этих сосудах привлекает внимание определенное сходство с типологической, в том числе технологической точек зрения, с керамикой Овчулартепеси. Их сравнительное исследование показывает, что поселение Арабенгидже входило в ареал распространения культуры Овчулартепеси и отражает средний этап позднего энеолита.

Ключевые слова: *Арабенгидже, керамика, культура Овчулартепеси, поздний энеолит.*

Daxilolma tarixi:**İlkin variant 18.10.2019****Son variant 23.01.2020**

UOT 902

TOĞRUL XƏLİLOV

**NAXÇIVANIN ERKƏN TUNC DÖVRÜ ABİDƏLƏRİNDƏN AŞKAR
OLUNMUŞ GİL TƏKƏRLƏR HAQQINDA**

Naxçıvan Muxtar Respublikası qədim və zəngin tarixə malikdir. Qədim dövr tariximizin, maddi və mənəvi mədəniyyətimizin öyrənilməsində abidələrimizdən aşkar olunan hər bir arxeoloji material mühüm əhəmiyyət daşıyır. Onları tədqiq etməklə mühüm elmi nəticələr əldə etmək, tariximizi daha dərinləndirən öyrənmək mümkündür. Belə arxeoloji materialların bir qismini Naxçıvanın Erkən Tunc dövrü abidələrindən (I Maxta, I Kültəpə, Ovçularətəpəsi və s.) aşkar olunan gil təkər modelləri təşkil edir. Onların funksional xüsusiyyəti və yayılma arealı ilə bağlı kompleks şəkildə araşdırma aparılmadığı üçün tərəfimizdən öyrənilmişdir. Tədqiqat zamanı müəyyən olunmuşdur ki, insanlar yaşadıkları bütün dövrlərdə daim yeniliyə can atmış, müxtəlif kəşflər və ixtiralar etmişlər. Onların əldə etdiyi yeniliklər insanların həm həyat tərzinin yaxşılaşmasına təsir göstərmiş, həm də mədəniyyətin inkişafına səbəb olmuşdur. Təkərin icad olunması da bu baxımdan mühüm yer tutmuş, bəşəriyyət tarixinin ən böyük yeniliklərindən biri olmuşdur. Bu tip keramika məmulatları Naxçıvanla yanaşı, Azərbaycanın digər bölgələrindən və dünyanın müxtəlif yerlərindən aşkar edilmişdir. Onlar "Araba mədəniyyəti" ilə bağlılıq təşkil edərək, bu mədəniyyətin Naxçıvanı da əhatə etdiyini sübut edir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Erkən Tunc dövrü, "Araba mədəniyyəti", "Atlı araba mədəniyyəti".*

Naxçıvan Muxtar Respublikası qədim və zəngin tarixə malikdir. Bu ərazidə Tunc dövrünün bütün mərhələlərinə aid xeyli abidə vardır. Onlar yaşayış yerlərindən və qəbir abidələrindən ibarətdir. Bu abidələrin bir qismində arxeoloji qazıntılar aparılsa da, bir çoxu kəşfiyyət xarakterli tədqiqatlar əsasında öyrənilmişdir. Tədqiqatlar zamanı onlardan xeyli arxeoloji material aşkar olunmuşdur. Onların hər birinin qədim dövr tariximizin, maddi və mənəvi mədəniyyətimizin dərinləndirən öyrənilməsində elmi əhəmiyyəti böyükdür. Belə maddi-mədəniyyət nümunələrindən bir qrupunu Erkən Tunc dövrünə aid gil təkər modelləri təşkil edir. Naxçıvan diyarının Erkən Tunc dövrü abidələrindən aşkar olunmuş bu artefaktlar haqqında hesabatlarda, ayrı-ayrı mənbələrdə məlumatlar olsa da, onlar kompleks şəkildə müqayisəli, elmi yanaşma metodu ilə öyrənilməmiş, xüsusi tədqiqat obyektı olmamışdır. Ona görə də, qeyd olunan məsələ tərəfimizdən tədqiqata cəlb edilmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Erkən Tunc dövrü abidələri içərisində I Maxtadan [1, s. 119], I Kültəpədən [12, s. 139], Ovçularətəpəsindən [2, s. 348] və digər abidələrdən gil təkər modelləri aşkar olunmuşdur. Onların funksional xüsusiyyəti və yayılma arealı ilə bağlı araşdırma apararkən məlum olur ki, Naxçıvanla yanaşı, Azərbaycanın digər bölgələrindən və dünyanın müxtəlif yerlərindən bu tip arxeoloji materiallar aşkar edilmişdir. Yanıqtəpədən [10, tab. XXIV], Anadoludan [6, s. 18-20], Mingəçevirdən [13, s. 130, şəkil 100-101] və digər abidələrdən aşkar olunmuş arxeoloji materialları nümunə göstərmək olar. Onların bir qismi ikitəkərli, bəziləri dördtəkərli düzəldilmişdir. İkitəkərlilər Mingəçevirdən, Qobustandan, dördtəkərlilər Anadolu ərazisindən və digər yerlərdən aşkar edilmişdir. Anadolu ərazisindən tapılmış dördtəkərli gil araba modellərindən biri haliyyətdə Diyarbəkir [8, s. 605], ikisi Qaziantep, biri Adana muzeylərində saxlanılır [14]. Bütün gil təkər modellərinin top hissəsi hər iki tərəfə doğru qabarıq düzəldilmiş, səthi yaxşı cilalanmışdır. Onların bir çoxunun təkərə keçən hissəsi (oxu) ağacdan düzəldildiyi üçün təbii aşınmanın təsiri nəticəsində dövrümüzədək saxlanılmamışdır.

Gil təkər və araba modellərinin yaşayış yerləri ilə yanaşı kurqanlardan da aşkar olunması, onların geniş yayılma arealına malik olması təsadüfən düzəldilmədiyini, müəyyən məntiqə əsaslandığını qeyd etməyə əsas verir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün tarixə nəzər salsaq görürük ki, insanlar yaşadıkları bütün dövrlərdə daim yeniliyə can atmış, müxtəlif kəşflər və ixtiralar etmişlər. Onların əldə etdiyi yeniliklər insanların həm həyat tərzinin yaxşılaşmasına təsir göstərmiş, həm də mədəniyyətin inkişafına səbəb olmuşdur. Təkərin icad olunması da bu baxımdan mühüm yer tutmuş, bəşəriyyət tarixinin ən böyük yeniliklərindən biri olmuşdur. Təkərin icad olunmasından sonrakı tarixi prosesə nəzər salsaq görürük ki, insanlar onlardan arabalarla yanaşı dulus və su çarxlarında da istifadə etmişlər. Elmin, texnologiyanın inkişaf etdiyi müasir dövrümüzdə də nəinki nəqliyyat vasitələrinin, həmçinin bir çox cihazların hissələri də təkər formasındadır.

Təkər birdən-birə, təsadüfən düzəldilməmişdir. Onun icad olunması prosesi müəyyən bir tarixi dövrü əhatə etmiş, tarixi zərurətdən yaranmışdır. Təkərin tarixi zərurət nəticəsində necə icad olunduğunu aydınlaşdırmaq üçün məsələyə ümumdünya kontekstindən yanaşsaq görürük ki, dünyanın bütün bölgələrində təkərin icad olunmasına qədərki proses oxşar olmuşdur. Təkər icad olunana qədər insanlar daşınması asan olan yüngül və kiçik yükləri kürəklərində və çiyinlərində aparmışlar. Ağır və böyük yükləri çiyinlərində və ya kürəklərində apara bilmədikləri üçün çoxlu əmək və vaxt tələb edən müxtəlif primitiv metodlardan istifadə etmişlər. Birinci metod yükün ağac kötük üzərində, ikinci metod xizəyə bənzər alətlə buz üzərində sürüşdürərək aparılması olmuşdur. Üçüncü metod indiki nərdivana bənzər alətin köməyi ilə icra edilmişdir. Onu kötüyün üzərinə qoyduqdan sonra arasına yükü yığmışlar. Sonra bir tərəfindən tutaraq kötüyün köməyi ilə (kötüyün diyirlənməsi nəticəsində) sürüyərək aparmışlar. Heyvanlar əhliləşdirildikdən sonra insan əməyini heyvan əməyi əvəz etmişdir. Bundan sonra həmin aləti heyvana qoşaraq yükü qoşqu vasitəsi ilə aparmışlar. Qoşqu vasitəsi ilə yükü apararkən ağır yükün təsiri ilə nərdivana bənzər alət ilə kötük arasında gedən sürtünmə prosesi nəticəsində aradan bir müddət keçdikdən sonra kötük tədricən aşınaraq təkərə bənzər formaya düşmüşdür, yəni ibtidai təkər icad edilmişdir. Qoşqu heyvanı kimi öküzdən, qatırdan, atdan istifadə edilmişdir. İribuynuzlulardan fərqli olaraq atlar əsasən savaş arabalarına qoşulmuşdur. Çünki, digər heyvanlarla müqayisədə onlar daha sürətli hərəkət etmək qabiliyyətinə malikdir.

Təkər və araba modellərinin ilk dəfə nə vaxt və harada icad edilməsi, əhəmiyyəti, funksional xüsusiyyəti ilə bağlı mənbələrdə müxtəlif məlumat vardır. İngilis arxeoloqları Spenser və Qavrada Mesopotomiyada (İkiçayarasında) apardıqları tədqiqatlar zamanı əldə olunmuş arxeoloji materiallara, daş üzərində qeydə alınmış qabartma təsvirlərə və divar arxeoloji materiallara istinad edərək təkərin ilk dəfə e.ə. 5000-ci ildə Mesopotomiyada (İkiçayarasında) icad edildiyini qeyd etmişlər. Tədqiqatçılar ilk vaxtlar bu arxeoloji materialın təkər olduğunu müəyyən edə bilməmişlər. Hesab etmişlər ki, onlar gil qabları düzəltmək üçün dulusçu çarxının hissəsi olmuşdur. Lakin aparılan sonrakı tədqiqatlarda müəyyən olunmuşdur ki, bu arxeoloji materiallar təkərdir. Onlar insanların qədim dövrlərdən etibarən arabadan istifadə etdiyini sübut edən arxeoloji materiallardandır. Şumerlər arabanı “kağni” adlandırmışlar. Ondan e.ə. 3500-cü ildə əsasən yük daşımaq üçün istifadə etmişlər. Spenser və Qavradadan sonra ingilis tədqiqatçısı Volle də bu sahədə tədqiqatlar aparmışdır. Tədqiqatlar zamanı Mesopotomiyadan (İkiçayarasından) e.ə. 2950-ci ilə aid yeni bir təkər modeli də aşkar olunmuşdur. Spenserin, Qavradanın və Vollenin apardığı tədqiqatlar zamanı ilk dövrlərdə arabaların ikitəkərli olduğu, şumerlərin ikitəkərli arabadan e.ə. 2800-cü ildə döyüş arabası kimi istifadə etdiyi, e.ə. 2500-cü ildə isə ikitəkərli arabanın dördtekərli araba ilə əvəz olun-

duğu, təkərlərin əvvəlcə barmaqsız, düz formada olduğu, e.ə. 2000-ci ildə barmaqlı formada icad edildiyi müəyyən olunmuşdur [15]. Mesopotomiya ilə yanaşı Misir, Het mədəniyyətindən və müxtəlif abidələrdən də ikitəkərli savaşa arabalarına aid materiallar aşkar olunmuşdur [16].

Spenser, Qavradan, Vollenlə yanaşı bir çox tədqiqatçılar da (B.Tuncay, F.Ağasıoğlu, V.G.Childe, T.S.Piggott, Y.A.Şervda və s.) təkərin və arabanın ilk dəfə nə vaxt və harada icad edilməsi haqqında müəyyən fikirlər söyləmişlər. İlk dəfə təkər və arabanın e.ə. IV minillikdə Urmiya-Van gölləri arasında yarandığını və buradan e.ə. III-II minilliklərdə dünyanın digər bölgələrinə yayıldığı qeyd edilmişdir. Çin mənbələrinə görə, araba e.ə. 2000-800-ci illərdə türklər tərəfindən geniş istifadə edilmişdir [6, pp. 523-524]. Çin mənbələrində qeyd olunan fikirlə bağlılıq təşkil edən məlumat F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində də vardır. Əsərdə qeyd olunan məlumat belə əks olunmuşdur: “... digər bir qövmlər də, düşmənləri yağma edib qənimət (olca) yığdıqlarından, heyvanlar bunları daşımaq üçün gəlib çatmadığından “qanlı”lar düzəldilər. Bundan əvvəl təkərlər yox idi. Arabanı ilk dəfə bunlar düzəldilər. Əşyaları, yükləri və qənimətləri bunun üzərinə qoyaraq daşıdılar, getdilər. Oğuz bu səbəbdən onlara “qanlı”, “yəni arabaçılar” adını verdi”. Akad dilində “xulikanu”, “xulukannum”, hurri dilində “hulikanni”, het yazısında isə “xuliganni” şəklində işlənmiş yüngül arabanı bildirən sözlərin tərkibindəki “kan” ifadəsi əsərdə adı çəkilən “kanq” (araba) ifadəsi ilə uyğunluq təşkil edir [4, s. 19].

Təkər və araba modellərinin ilk dəfə nə vaxt və harada icad edilməsi ilə bağlı mənbələrdə olan məlumatlarla Azərbaycandakı arxeoloji abidələrdən aşkar olunmuş arxeoloji materialları müqayisə edərkən burada bir neçə faktın bir-biri ilə uyğunluq təşkil etdiyini görmək olar. Bunlar təkərin ilk dəfə nə vaxt türk etnosları tərəfindən icad edilməsindən, yəni onlara məlum olma tarixindən ibarətdir. Çünki, müqayisə etdikdə görürük ki, Mesopotomiya (İkiçayarası) kimi Azərbaycanda da ən qədim təkər modellərinin tarixi təqribən e.ə. 5000-ci ili əhatə edir. Azərbaycandakı Eneolit dövrünə (e.ə. VI-IV minilliklər) aid Polutəpə, Leylatəpə, Böyük Kəsik, Qalayeri və II Poylu [5, s. 224-225] abidələrindən kifayət qədər qədim gil təkər modelləri aşkar olunmuşdur. N.Müseyyibli Azərbaycanın Eneolit dövrü abidələrindən (Leylatəpə, Böyük Kəsik, Qalayeri, II Poylu, Polutəpə) aşkar edilmiş gil təkər modellərinə əsaslanaraq arabadan istifadə edilmə mədəniyyətinin hind-avropa arealından Qafqaza yayılması haqqında fikirlərin heç bir elmi əsasının olmadığını düzgün qeyd etmişdir [3, s. 84-85].

Təkər modellərinin funksional xüsusiyyəti və əhəmiyyəti ilə bağlı araşdırma apararkən məlum olur ki, onların “Bir heyvan qoşma mədəniyyəti” [5, s. 395], “Atlı araba mədəniyyəti” [9, s. 166] ilə bağlı olması haqqında müxtəlif fikirlər var.

“Bir heyvan qoşma mədəniyyəti” və “Atlı araba mədəniyyəti” ilə bağlı araşdırma apararkən, insanların atla yanaşı öküz qoşulmuş arabadan da istifadə etdiyini əsas götürsək bu mədəniyyəti qısa şəkildə “Araba mədəniyyəti” adlandırmaq daha çox məntiqə uyğundur. Çünki, dünyanın hansı bölgəsində olursa olsun bu mədəniyyətin formalaşması prosesi arabanın icad edilməsindən sonra başlanmış, araba ilə bağlı olmuşdur. Tarixdə at qoşulmuş arabadan ən çox türklər istifadə etmişlər. Onlar at saxlamaq, atdan istifadə etmək xüsusiyyətləri ilə hər zaman digər tayfalardan fərqlənmişlər. Türklərin yaratdığı mədəniyyətin ilk dövründə at mühüm yer tutmuşdur. Onun minik heyvanı kimi istifadə edilməsi türklərin bir yerdən başqa bir yerə hərəkət etmələrini daha da artırmış, daha geniş ərazilərə hakim olmalarına imkan yaratmışdır. Türklər tərəfindən yetişdirilən at, onların mədəniyyətinə istiqamət verən mühüm amillərdən biri olmuşdur. Onların qədim dövrlərdən etibarən at saxlamaqla məşğul olduğu və yaxşı atlar yetişdirdiyi haqqında qədim türkcə mətnlərlə yanaşı Çin, Ərəb, Bizans və Avropa mənbələrində, M.Kaşğarının “Divani Lügət-it-türk” əsərində, Göytürk kitabələrində, L.Qu-

müliyyətin əsərlərində və digər mənbələrdə bununla bağlı xeyli məlumatların olduğu tədqiqatçı E.Emel tərəfindən qeyd edilmişdir. Müəllif “at türkün qanadıdır”, “hunlar at yetişdirmişlər, öküzləri əhəlləşdirmişlər, təkərli arabalar düzəltmişlər. Bu təkərli, çadırli arabalardan istifadə onlar üçün əlverişli olmuşdur”. “Hunlar atlardan sadəcə minik vasitəsi kimi istifadə etməmişlər, eyni zamanda at belində yaşamışlar”. “Hunlarda araba düzəldən ustalar yoxdur, çünki, orada hər kəs araba düzəldir” faktlarını nümunə göstərərək türk mədəniyyətində arabanın özünəməxsus yer tutduğunu qeyd etmişdir [7, s. 210-245]. Çinli tarixçi Sui Beihai Tanrı, Altay dağlarında, Monqolustanda, Şərqi və Qərbi Türküstandakı abidələrdən aşkar olunmuş arabaların da hun mədəniyyətinə aid olduğunu qeyd etmişdir [11, s. 524]. Göytürk kitabələrində də bununla bağlı məlumat vardır. Orada qeyd edilmişdir ki, “hunlarla yanaşı Şərqi Türküstandakı Tanrı Dağları ilə Altay Dağları arasındakı ərəzilərdə yaşamış qədim türk tayfalarından olan kaocilər də ikitəkərli, ətrafları örtülü olan arabalardan geniş istifadə etmişlər” [5, s. 174].

Aparılan müqayisəli araşdırma nəticəsində sonda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, digər keramika məmulatları kimi, gil təkər modelləri də Naxçıvan diyarının Erkən Tunc dövrü abidələrindən təsadüfən aşkar olunmamışdır. Onlar Naxçıvanla yanaşı Azərbaycanın digər bölgələrində və dünyanın müxtəlif yerlərində yayılmışdır. Bütün keramika məmulatları kimi bu artefaktlar da dulusçu əməyinin məhsuludur. Onlar təsadüfən düzəldilməyibdir. Müəyyən məntiqi əsası vardır. Ehtimal etmək olar ki, dünyanın müxtəlif bölgələrindəki arxeoloji abidələrdən aşkar olunmuş təkər və araba modelləri kimi onlar da “Araba mədəniyyəti” ilə bağlılıq təşkil edərək bu mədəniyyətin Naxçıvan diyarını da əhatə etdiyini sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşurov S.H., Hüseynova S.A., Əliyeva F.A., Əliyev E.H., Əzizov K.Ş., Qasımlı V.A., Abdullayeva A.Q. Maxta arxeoloji ekspedisiyasının 2013-2014-cü il tədqiqatları // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar – 2013-2014. Bakı, 2015, s. 114-121.
2. Baxşəliyev V.B., Marro C., Aşurov S.H. Ovçulartəpəsində arxeoloji tədqiqatlar // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar – 2012, Bakı, 2013, s. 343-349.
3. Müseyibli N. Leylatəpə mədəniyyətinin qəbir abidələri və dəfn adətləri. Bakı: Nafta-Press, 2014, 140 s.
4. Rəşidəddin F. Oğuznamə (tərtibçi İ.M.Osmanlı). Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2003, 108 s.
5. Bahəddin Ö. Türk Kültür Tarihine Giriş, c. 1., Baskı 2, Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları, 2000, 452 s.
6. Çetinkaya G. M.Ö. 3. Binyılın Başlarından M.Ö. 1. Binyılın Ortalarına Kadar Anadolu Arabaları. Tez., Aydın: 2012, 264 s.
7. Emel E. Türk Sanatında At // Türkler., c. 4. Ankara: Yeni Türkiye yayınları, 2002, s. 210-245.
8. San O., Diyarbakır Müzesinde Yer Alan İki Adet Pişmiş Toprak Araba Modeli / Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat, İstanbul, 2009, s. 599-605.
9. Şayan U.Ş. Türk Kültüründe At Arabası (At Arabalarının Dili) // Bilig, kış, sayı 32, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı, 2005, s. 165-178.
10. Burney C.A. The Excavations at Yanik Tepe, Azerbaijan, 1961 Second Preliminary Report // İraq, v. 24, № 2, Autumn: British Institute for the Study of Iraq, 1962, pp. 134-152.
11. Beihai Su, Xinjiang Yanhua. Xinjiang mei shu she ying chu ban she. Urumchi, 1994, 613 p.
12. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 314 с.
13. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур. Баку: Элм, 1959, 191 с.
14. <http://aa.com.tr/tr/kultur-sanat/5-bin-yillik-oyuncak-at-arabasi-bulundu/924641>. 5 bin yıllık oyuncak at arabası bulundu. Şanlıurfa-Halil Fidan (Anadolu Ajansı).

15. <http://www.tarihiolaylar.com/tarihi-olaylar/tekerlek-156> Tekerlek.

16. <http://www.uralakbulut.com.tr/wpcontent/uploads/2012/12/tekerlekliaraba> Akbulut Ural, Tekerlekli arabayı sümerlər 5000 yıl önce keşfetti.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
Email: x.toqrul@gmail.com

Togrul Khalilov

ABOUT CLAY WHEELS FOUND IN EARLY BRONZE AGE MONUMENTS OF NAKHCHIVAN

Nakhchivan Autonomous Republic has an ancient and rich history. In the study of our ancient history, material and spiritual culture, every archaeological material found in our monuments is of great importance. By studying them, it is possible to obtain important scientific results and study our history more deeply. Some of such archaeological materials are clay wheel models found in early Bronze Age monuments of Baku (Makhta I, Kultepe I, Ovchulartepesi, etc.). They have been studied by us since no comprehensive research on their functional features and spreading area has been conducted. During the research, it was determined that people constantly sought for innovation, made various discoveries and inventions at all times. The innovations gained by them have not only affected the improvement of people's lifestyle, but also led to the development of culture. The invention of the wheel also took an important place in this regard and was one of the greatest innovations in the history of mankind. This type of ceramics has been found in Nakhchivan as well as in other parts of Azerbaijan and around the world. They were not made by chance. Being connected with "cart culture", it proves that this culture covers Nakhchivan.

Keywords: *Nakhchivan, Early Bronze Age, "cart culture", "horse cart culture".*

Тогрул Халилов

О ГЛИНЯНЫХ КОЛЕСАХ, ОБНАРУЖЕННЫХ В ПАМЯТНИКАХ ЭПОХИ РАННЕЙ БРОНЗЫ В НАХЧЫВАНЕ

Нахчыванская Автономная Республика имеет древнюю и богатую историю. Каждый археологический материал, обнаруженный в наших памятниках, имеет важное значение в изучении нашей древней истории, материальной и духовной культуры. Изучая их, можно получить важные научные результаты, глубже изучить нашу историю. Часть таких археологических материалов составляют модели глиняных колес, принадлежащие к памятникам эпохи ранней бронзы в Нахчыване (Махта I, Культепе I, Овчулартепеси и др.). Их функциональность и ареал распространения были изучены нами, поскольку они не были исследованы комплексно. В ходе исследования было установлено, что люди во все времена постоянно стремились к новшествам, делали различные открытия и изобретения. Приобретенные ими новшества повлияли как на улучшение образа жизни людей, так и на развитие культуры. Изобретение колеса также заняло важное место в этом плане, стало одним из самых больших новшеств в истории человечества. Керамические изделия этого типа были обнаружены наряду с Нахчываном в других регионах Азербайджана и в разных частях мира. Они были изготовлены не случайно. Организовывая связь с «тележной культурой», доказываем, что эта культура охватывала и Нахчыван.

Ключевые слова: *Нахчыван, эпоха ранней бронзы, «Тележная культура», «Конная тележная культура».*

(AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Əliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 02.12.2019

Son variant 14.01.2020

UOT 902

TURAN HƏŞİMOVA

NAXÇIVANIN ORTA TUNC DÖVRÜ BOYALI QABLAR MƏDƏNİYYƏTİNƏ
AİD YENİ TAPINTILAR

Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinin Fondunda saxlanılan, Orta Tunc dövrünə aid olan monoxrom və polixrom boyalı keramika məmulatlarının bir qismi indiyədək nəşr olunmamışdır. Bu materiallar əsasən müxtəlif illərdə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı II Kültəpədən, biri isə Şahtaxtdan aşkar olunmuşdur. Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinin Fondunda saxlanılan arxeoloji materialları Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərq paralellərinə əsasən e.ə. 2200-1800-cü illərə aid etmək olar. Araşdırmalar göstərir ki, Cənubi Qafqaz, Şərqi Anadolu və Urmiya hövzəsi üçün xarakterik olan boyalı qablar lokal fərqlər istisna olmaqla ortaq xüsusiyyətlərə malikdir. Yeni aşkar olunmuş arxeoloji materiallar Naxçıvanın Boyalı qablar mədəniyyətinin əsas mərkəzlərindən biri olduğunu göstərir.

Açar sözlər: *Cənubi Qafqaz, Urmiya hövzəsi, Naxçıvan, Orta Tunc dövrü, boyalı qablar.*

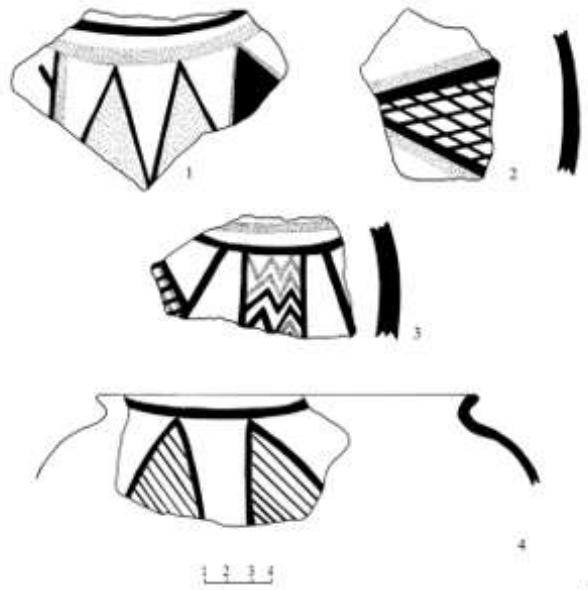
Naxçıvanın Orta Tunc dövrü abidələrindən aşkar olunan arxeoloji materialların əksəriyyəti keramika məmulatı ilə təmsil olunmuşdur. Gilinin rənginə, tərkibinə və bəzəmə texnikasına görə onları iki qrupa bölmək olar. Çəhrayı rəngdə bişirilmiş birinci qrup keramika məmulatı üçün boya ilə çəkilmiş naxışlar xarakterikdir. Bu tip keramika Azərbaycan arxeologiyasında Boyalı qablar mədəniyyəti adı ilə tanınmışdır. İkinci qrup keramika boz və qara rəngli, basma və cizma naxışlı qablarla xarakterizə olunur. Birinci qrupa aid etdiyimiz boya bəzəməli keramika məmulatı monoxrom və polixrom olmaqla iki qrupa bölünür. İlk mərhələdə monoxrom boyalı qablar əsasən düz və dalğalı qalın xətlərlə naxışlanmışdır. Bu mərhələni həndəsi motivdə və heyvan təsvirləri ilə naxışlanmış boyalı qablar əvəz edir. Monoxrom boyalılarından sonra meydana çıxan polixrom boyalı qablar sarı, ya da ağ rəng üzərinə qara və qırmızı xətlərlə zəngin kompozisiyalı ornamentlə naxışlanmışdır. Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinin Fondunda saxlanılan, Orta Tunc dövrünə aid olan monoxrom və polixrom boyalı keramika məmulatlarının bir qismi indiyədək nəşr olunmamışdır. Bu materiallar əsasən müxtəlif illərdə II Kültəpədə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuşdur. Keramika nümunələrinin biri isə Şahtaxtdan tapılmışdır.

Monoxrom boyalı küpə qırığı qırmızı rəngdədir. Üzəri qara dörd cərgə dalğavarı xətlərlə naxışlanmışdır (şəkil 1, 1; inv. № 10609). Başqa bir monoxrom boyalı küpənin fraqmenti çəhrayı rəngdə olub, gilinə narın qum qatılmış, yaxşı bişirilmişdir. Üzəri qırmızı boya ilə örtülmüş və qara rənglə 5 cərgə düz və dalğavarı xətlərlə naxışlanmışdır (şəkil 1, 2-4; şəkil 3, 2; inv. № 10624, 10628, 10625, 10595). Orta Tunc dövrünün birinci mərhələsinə aid olan bu qablar düz və dalğalı qalın xətlərlə naxışlanmışdır [4, s. 162]. Bu motivdə naxışlanmış boyalı qablara I Kültəpə [1, s. 95, şəkil 7; 7], Qazançıqala [6, s. 86, çizim 1; 2, 11, 12, 14, 15; çizim 2; 1, 2, 3, 4, 17, 21], Kərki [1, s. 95, şəkil 7, 6], Kükü [1, s. 95, şəkil 7; 11], Nəhəcir [5, s. 38-40, tablo 6; 6, tablo 7; 5, tablo 8; 3,4,6,7], Üzərliktəpə [3, s. 142, II tablo, 8, 9], Qarni [11, s. 143, şəkil 54, 7, 11], Muxənnəttəpə [11, s. 143, şəkil 54, 27, 29, 31], Haftavantəpənin VI C təbəqəsində [13, s. 27, fig. 11, 8], Elmakaya nekropolunda [9, s. 361, fig. 4] rast gəlinir.

Şəkil 1. II Kültəpə yaşayış yerinə aid keramika məmulatı.

Başqa bir monoxrom boyalı keramika parçası çəhrayı rəngdə olub, qulpşəkilli çıxıntısı vardır. Qulp üfüqi vəziyyətdə düzəldilmiş, şaquli istiqamətdə dəşik açılmışdır. Qulpun ətrafı qara rənglə torşəkilli ornamentlə naxışlanmışdır (şəkil 1, 6; inv. № 1901). İçərisi torla doldurulmuş romb, dördbucaq, üçbucaq motivlərinə həm monoxrom, həm də polixrom boyalılarda rast gəlirik. Naxçıvanda bu bəzəmə stili daha çox polixrom boyalılarda izlənsə də, II Kültəpə [6, s. 93, Çizim 8; 9, çizim 10; 4, mən m s. 114, şəkil 26, 7] monoxrom boyalılardan da məlumdur. Bənzər motivdə naxışlanmış monoxrom boyalı qablar Şahtaxtı [6, s. 95, çizim 10, 7; çizim 12, 3], Karagündüz [8, levha 50, 4, 5], Qars muzeyi [8, levha 58, 5], Ahlat muzeyi [8, levha 62, 2], Haftavantəpənin VI C təbəqəsi [13, s. 27, fig. 11, 17, 22, 33; s. 31, fig. 12, 3, 15; s. 35, fig. 13, 2, 9; s. 37, fig. 14, 2, 4, 8], Karmir-Berd [11, s. 137, şəkil 50, 1, 10, 11, 16, 17, 21, 22, 24], Verin Naver [11, s. 138, şəkil 51, 18, 19, 20; şəkil 52, 9, 10, 13, 14] və Ketidən [11, s. 147, şəkil 56, 7, 10, 12] məlumdur. Monoxrom boyalı keramika məmulatlarından birinin üzəri rombşəkilli ornamentlə naxışlanmışdır. Rombun içi torla və qara rənglə doldurulmuşdur. Rombların içində çəkilmiş qoşa romb motivi digərlərindən fərqlənir [şəkil 1, 7; inv. № 12449]. Digər monoxrom boyalı keramika parçası qırmızı rəngdədir. Üzəri paralel xətlər arasına alınmış dalğalı xətlərlə naxışlanmışdır [şəkil 1, 8; inv. № 3941]. Bənzərləri Şortəpə [1, s. 105, şəkil 17, 1, 2], Qızqala [7, s. 53, şəkil 8, 6, 8], Yayı [1, s. 105, şəkil 17, 4, 6, 7], Qazançıqala [6, s. 87, çizim 2, 7, 16], Şahtaxtı [6, s. 101, çizim 16, 5; s. 102, çizim 17, 5], Nəhəcir [6, s. 101, çizim 16, 6], Qızılburun [1, s. 106, şəkil 18, 3], Çalxanqala [1, s. 108, şəkil 20, 3], Göytəpənin D təbəqəsi [14, s. 75, fig. 20, 1640; fig. 22, 1056], Haftavantəpənin erkən VI B təbəqəsindən [13, s. 175, fig. 86, 1, 12] məlumdur.

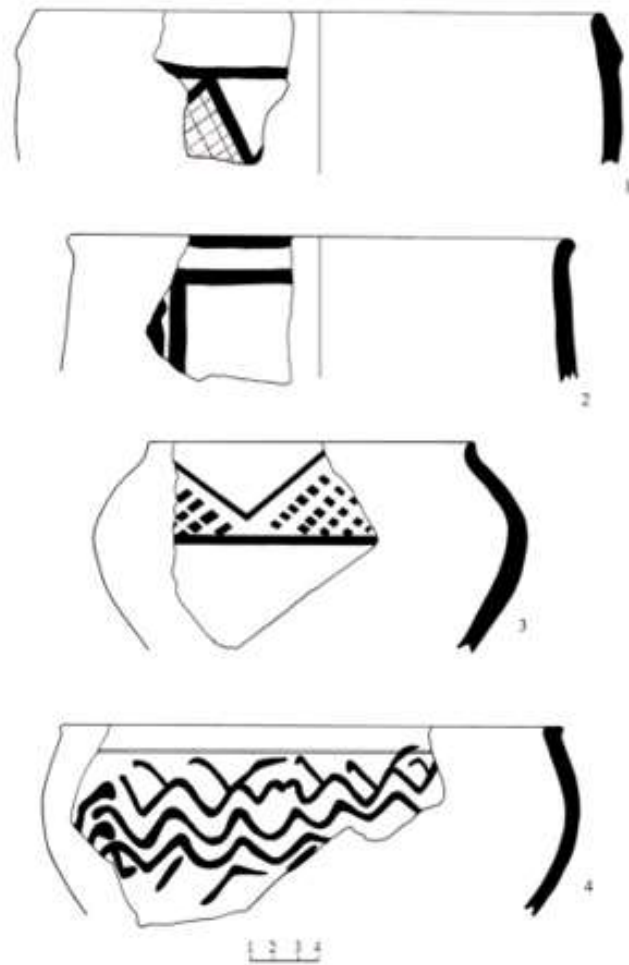
Şəkil 2. Polixrom boyalı keramika məmulatı.

Ağzının kənarı xaricə qatlanaraq bir qədər içəri yığılmış qabarıq gövdəli, yastı oturacaqlı kasanın diametri 22 sm-dir. Kasanın ağzının kənarı batıq xətlə əhatələnmişdir. Kasanın ağzının kənarı dalğalı xətlərlə bir qədər səliqəsiz, ancaq orijinal motivdə naxışlanmışdır (şəkil 3, 4; inv. № 12399). Bu tip kasalar Orta Tunc dövrünün ilk mərhələsi üçün xarakterikdir. Bu tip kasalar Çalxanqala [1, s. 104, şəkil 16, 3, 4], Qaraçuq [1, s. 104, şəkil 16, 5, 6], Şahtaxtı [6, s. 94, çizim 9, 7] abidələrindən məlumdur.

İkinci kasa tipli qab qabarıq gövdəli olub, ağız hissəsi içəri yığılmışdır. Gilinə narın qum qatılmış, yaxşı bişirilmiş, nazik divarlıdır. Diametri 14 sm-dir. Üzəri qırmızı rənglə cilləndikdən sonra qara rənglə əsasları aşağı olan üçbucaqlar çəkilmişdir. Üçbucaqların içi qara və krem rənglə torlu naxışlanmışdır (şəkil 3, 3; inv. № 10621).

Polixrom boyalı, qalın divarlı bir keramika məmulatı olduqca maraqlıdır. Onun üzəri qırmızı rənglə örtülmüş qara və sarı rənglə, torlu naxışla bəzədilmişdir (şəkil 1, 5; inv. № 10917). Polixrom boyalı nazik divarlı, kiçik küpənin çiyin hissəsi qabarıqdır. Üzəri açıq sarı rənglə örtülmüş, qara-qəhvəyi rənglə üçbucaqlarla naxışlanmışdır (şəkil 2, 4; inv. № 10894). Bu küpə Orta Tunc dövrünün sonları üçün xarakterikdir.

Polixrom boyalı küpə parçalarından biri açıq cəhrayı rəngdə olub, gilinə narın qum qatılmış, yaxşı keyfiyyətdə bişirilib. Gövdə çiyin hissədən başlayaraq qabarıqdır. Boğaz və çiyin hissələri qara və qırmızı rənglə çəkilmiş enli xətlərlə əhatələnib. Gövdənin üzəri sarı rənglə örtülüb. Qırmızı enli xətdən başlayaraq iti ucları yuxarı olan üçbucaqlar çəkilmişdir. Üçbucaqlar qırmızı və qara rənglərlə işlənmişdir. Bir üçbucağın yan xətləri enli qırmızı xətlərlə verilib, daxili qara rənglə boyanıb. Bundan soldakı üçbucaqların yan xətləri nazik qara xətlə, içi isə qırmızı rənglə boyanmışdır (şəkil 2, 1; inv. № 10919).

Şəkil 3. II Kültəpə yaşayış yerinə aid keramika məmulatı.

Digər polixrom boyalı keramika məmulatının üzərinə qırmızı rənglə romb çəkilmişdir. İçi qara rənglə torlu naxışlanmışdır (şəkil 2, 2; İnv. № 2255). Bənzərləri I Kültəpə [6, s. 106, çizim 21, 2], Şahtaxtı [6, s. 105, çizim 20; 5-11; çizim 21, 1, 4, 5-7], Qızılburun [1, s. 115, şəkil 27, 12; şəkil 28, 8-10], Qaratəpə [2, s. 138, foto 52], Diyarbəkır muzeyi [8, levha 62, 7], Dinkatəpənin IV D təbəqəsi [15, s. 199-203, Pl.12.1.1], Haftavantəpənin son VI B təbəqəsi [13, s. 185, fig. 91, 7; s. 187, fig. 92, 2, 4, 13; s. 191, fig. 94, 2, 14; s. 195, fig. 96, 1, 6; s. 199, fig. 98, 12, 14; s. 203, fig. 100, 14; s. 205, fig. 101, 11, 12], Göytəpənin D təbəqəsindən [14, s. 74, fig. 19, 425; fig. 21, 58, 87] məlumdur.

Üçüncü polixrom boyalı keramika məmulatının üzəri açıq sarı rənglə örtülmüş, qırmızı və qara rənglə naxışlanmışdır (şəkil 2, 3; İnv. № 8391). Qırmızı və qara rənglə çəkilmiş enli xətlərdən sonra qara rənglə şaquli istiqamətdə çəkilmiş iki düz xəttin arası sıx xətlərlə naxışlanmışdır.

Polixrom boyalı kasanın diametri 25 sm-dir (şəkil 3, 1; inv. № 5594). Üzəri qoşa xətlər arasına alınmış içi torlu üçbucaqlarla naxışlanmışdır. Bənzərləri Şahtaxtı [1, s. 115, şəkil 27, 11], I Kültəpə [1, s. 116, şəkil 28, 2], Qızılburun [3, s. 144, IV tablo, 4, 5], Dinkatəpənin IV D təbəqəsi [15, s. 199-203, Pl.12.1.1], Haftavantəpənin son VI B təbəqəsindən [13, s. 351, şəkil 2, 4] məlumdur.

Ümumi olaraq götürüldükdə Naxçıvanın monoxrom boyalı keramika məmulatının

naxışlanmasında dalğalı xətt, sınıq xətt, üçbucaq, romb düzümlərindən daha çox istifadə edilmişdir. Stratiqrafik müşahidələr göstərir ki, dalğalı xətlərlə naxışlama daha erkən meydana gəlmişdir. Həndəsi motivdə naxışlama isə bir qədər gec ortaya çıxmışdır [1, s. 90]. Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinin Fondunda saxlanılan monoxrom boyalı keramika məmulatları arasında hər iki nümunəyə rast gəlirik.

Monoxrom boyalı qabların ardınca gələn polixrom boyalı qabların ilk nümunələri həndəsi motivdə naxışlanmış keramika məmulatlarıdır.

Göytəpənin monoxrom boyalıları tapılan D təbəqəsi e.ə. 2400-2000-ci illərə [14, s. 164-165], M.Edwards Haftavantəpənin monoxrom boyalıları tapılan VI C təbəqəsini e.ə. 2200-2000-ci illərə aid etmişdir [12, s. 102]. II Kültəpənin Orta Tunc dövrü təbəqəsindən götürülən kömürün C 14 analizi e.ə. 2400-cü ili göstərmişdir. Qızqala yaşayış yerinin Orta Tunc dövrü təbəqəsindən götürülən kömürün C 14 analizi isə e.ə. 2135-1780-ci illəri göstərmişdir [7, s. 58].

Polixrom boyalı keramika Haftavantəpənin VI C və VI B təbəqələrində, Göytəpənin D və C təbəqələrində, Dinkatəpənin IV D təbəqəsindən aşkar olunmuşdur. Göytəpənin polixrom boyalıları tapılan C təbəqəsi isə e.ə. II minilliyin birinci yarısına aid edilmişdir [14, s. 164-165]. Haftavantəpənin VI C təbəqəsi C 14 tarixlənməsinə əsasən e.ə. 2200-2000, erkən VI B təbəqəsi e.ə. 1900-1550, son VI B təbəqəsi e.ə. 1600-1450-ci illərə aid edilmişdir [1, s. 93]. Dinkatəpənin IV D təbəqəsinə aid polixrom boyalı qabları e.ə. 1600-1450-ci illərə aid edilmişdir [1, s. 88]. II Kültəpənin həndəsi motivli polixrom boyalı keramikası aşkarlanan təbəqəsindən götürülən karbon analizi e.ə. 1800-cü ili göstərmişdir [10, s. 31]. Buna görə də Naxçıvanda boyalı keramikanın Yaxın Şərqlə paralel meydana gəldiyini demək olar.

Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinin Fondunda saxlanılan arxeoloji materialları Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərq paralellərinə əsasən e.ə. 2200-1800-cü illərə aid etmək olar.

Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinin Fondunda saxlanılan II Kültəpə boyalı qablarının tədqiqi zamanı monoxrom və polixrom boyalı keramika məmulatlarının çoxçeşidliyi və naxış motivlərinin zənginliyi Naxçıvançay vadisi abidələrinin Orta Tunc dövründə önəmli yer tutduğunu bir daha təsdiq edir. Araşdırmalar göstərir ki, Cənubi Qafqaz, Şərqi Anadolu və Urmiya hövzəsi üçün xarakterik olan boyalı qablar lokal fərqlər istisna olmaqla ortaq xüsusiyyətlərə malikdir. Yeni aşkar olunmuş arxeoloji materiallar Naxçıvanın Boyalı qablar mədəniyyətinin əsas mərkəzlərindən biri olduğunu göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın qədim əkinçi-maldar tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2004, 320 s.
2. Baxşəliyev V., Novruzov Z. Sirabda arxeoloji araşdırmalar. Bakı: Oskar, 2010, 160 s.
3. Əliyev V.H. Azərbaycanda Tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1977, 168 s.
4. Əliyev V.H., Məmmədova A.Ə. II Kültəpə yaşayış yerində yeni tapıntılar (2013-2014-cü illər) // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2013-2014. Bakı, 2015, s. 161-167.
5. Seyidov A., Baxşəliyev V. Nəhəciyədə arxeoloji araşdırmalar. Bakı: İqtisad Universiteti, 2002, 200 s.
6. Belli O., Baxşəliyev V.B. Naxçıvan bölgəsində Orta və Son Tunc Çağı boya bezemeli çanak çömlek kulturu // Middle and Late Bronze Age Painted Pottery culture of the Nakhchivan Region. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 2001, 120 s.
7. Baxşəliyev V., Ristvet L., Gopnik H., Nugent S., Swerida J. Kızkale yerleşmesi ve nekropolü (Naxçıvan, Azərbaycan) // TÜBA-AR 25, 2019, s. 47-61.

8. Özfirat A. Doğu Anadolu yayla kültürleri (m.ö. II. Binyıl). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 2001, 224 s.
9. Özfirat A. Doğu Anadolu'da M.Ö. II. binyıl kültürlerinin araştırılması // Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi. Ankara: İstanbul Üniversitesi, 2000, s. 359-362.
10. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку: Элм, 1991.
11. Кушнарева К.Х. Южный Кавказ в IX-II тысячелетиях до н.э. СПб.: Петербургское Востоковедение, 1993, 312 с.
12. Edwards M.R. The Pottery of Haftavan VIB (Urmia Ware). İran, 1981, XIX, p. 101-140.
13. Burney C.A. Excavation in Azerbaijan, Haftavan VI Period. London, 1983, 364 s.
14. Brown T.B. Excavation in Azerbaijan. 1948, London, John Murray 1951.
15. http://www.academia.edu/21514089/Eastern_Anatolia_Before_the_Iron_Age_A_View_from_Iran

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: turanheshimova@mail.ru

Turan Hashimova

NEW FINDINGS OF THE PAINTING CERAMICS CULTURE OF THE MIDDLE BRONZE AGE NAKHCHIVAN

Some samples of monochrome and polychrome ceramics of the Middle Bronze Age stored in the foundation of the State Historical Museum of Nakhchivan have not yet been published. These materials are mostly identified from excavations of the Kültepe II settlement carried out in different years, and one copy is found from the Shakh-takhti necropolis. According to the parallels of the South Caucasus and the Middle East, materials stored in the foundation of the State Historical Museum of Nakhchivan can be dated to 2200-1800 BC. Research shows that despite local features the painted ceramics of the South Caucasus, Eastern Anatolia and Urmia Basin are characterized by common signs. New findings show that Nakhchivan is one of the main centers of culture of painted ceramics.

Keywords: *South Caucasus, Urmia basin, Nakhchivan, middle bronze period, painted ceramics.*

Туран Гашимова

НОВЫЕ НАХОДКИ КУЛЬТУРЫ РАСПИСНОЙ КЕРАМИКИ ЭПОХИ СРЕДНЕЙ БРОНЗЫ НАХЧЫВАНА

Некоторые образцы монохромной и полихромной керамики эпохи средней бронзы, хранящиеся в фонде Государственного Исторического Музея Нахчывана до сих пор не опубликованы. Эти материалы в основном выявлены из раскопок поселения Кюльтепе II, проведенных в разные годы, а один экземпляр найден в некрополе Шахтахты. На основе параллелей Южного Кавказа и Ближнего Востока материалы, хранящиеся в фонде Государственного Исторического Музея Нахчывана, можно датировать 2200-1800 гг. до н.э. Исследования показывают, что, несмотря на локальные особенности расписная керамика Южного Кавказа, Восточной Анатолии и бассейна Урмия характеризуются едиными признаками. Новые находки показывают, что Нахчыван является основным из центров культуры расписной керамики.

Ключевые слова: *Южный Кавказ, бассейн Урмия, Нахчыван, период средней бронзы, расписная керамика.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 26.12.2019

Son variant 09.03.2020

UOT 39

TOFIQ BABAYEV

NAXÇIVANDA ZORXANA – İGİDLİK, BAHADIRLIQ YERİ
(TARIXİ-ETNOQRAFİK MƏLUMAT)

Məqalədə orta əsrlər zamanı Naxçıvanda olan zorxanalardan, xüsusilə Ordubad şəhərindəki zorxanadan bəhs olunur. Qeyd olunur ki, əvvəllər Ordubad şəhərində Qeysəriyyə kimi fəaliyyət göstərən tikili sonralar zorxanaya çevrilmişdir. Bu zorxana Yaxın Şərqi tanınmış zorxanalarından olmuş, burada müxtəlif yerlərdən gəlmiş məşhur pəhləvanlar güləşmişlər. Həmçinin məqalədə bəzi Naxçıvanlı pəhləvanlardan da yığcam şəkildə bəhs olunmuşdur.

Açar sözlər: Naxçıvan, Ordubad, qeysəriyyə, zorxana, pəhləvan, güləş.

Azərbaycan xalqının qədim tarixə malik zəngin və rəngarəng xalq yaradıcılığı xəzinəsinin bir qolunu xalq oyun-tamaşaları təşkil edir. Bu xalq oyun-tamaşa mədəniyyəti Azərbaycanda idmanın inkişaf tarixini, bahadırlıq tarixini müəyyənləşdirməkdə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Professor Yaşar Qarayev qeyd edir ki, maddi və mənəvi kökləri ən qədim dövrlərdən, ən müxtəlif ictimai-tarixi epoxalardan xəbər verən bu mədəniyyətdə ulu babaların müdrikliyi və şuxluğu, unudulmuş inam təriqətləri, əyləncə və oyunlarda yaşayan adət və ənənə öz əksini tapmışdır [8, s. 5]. Bu oyun-tamaşaların bəzi nümunələri (ağırlıqqaldırma, qılıncoynatma, daştullama, qurşaqtutma, güləş çovkan, qaçış və s.) fiziki əməyi, hünəri, cəsarəti, çevikliyi təcəssüm etdirərək sonrakı bədən tərbiyəsi və idman oyunlarının təməli, bünövrəsi olmuş, bir çox nəsillərin mənəvi sağlamlığına özünün müsbət təsirini göstərmiş, müasir insanların tərbiyəsi üçün də öz qüvvəsini saxlamışdır.

Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ümummilli lider Heydər Əliyev ölkəyə rəhbərliyinin genişmiqyaslı və çoxşaxəli fəaliyyətində insanların güclü, fiziki və mənəvi sağlamlığının əsas vasitəsi olan bədən tərbiyəsi və idmanın da inkişafına dövlət səviyyəsində daimi qayğı və diqqət göstərilməsini ön plana çəkdi: “Xalqımızın həm fiziki sağlamlığını, həm şüurunun inkişafını, mənəvi sağlamlığını təmin etmək dövlətimizin ali məqsədi, vəzifəsidir. Bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün bədən tərbiyəsini geniş yaymalı, ona geniş imkanlar yaratmalı, insanları bədən tərbiyəsinə və idmana kütləvi şəkildə cəlb etməliyik” [7, s. 346].

Azərbaycanın müasir mərhələdə müəyyənləşdirdiyi bədən tərbiyəsi və idmanın inkişaf konsepsiyası bütünlükdə azərbaycançılıq məfkurəsi müstəvisində adamlarımızın, o sıradan uşaq və gənc nəslin daha sağlam və güclü olmasına, iradəsinin möhkəmlənməsinə, görüş dairəsinin genişlənməsinə, milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına istiqamətlənmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyev vurğulayırdı: “...İdman, bədən tərbiyəsi xalqın sağlamlığı ilə bağlı olan mühüm sosial sahədir. Azərbaycan bayrağı dünyada, demək olar ki, iki dəfə qaldırılır. Bu, bir Azərbaycanın dövlət başçısı hər hansı ölkəyə gələrkən və bir də idmançılarımız beynəlxalq yarışlarda çempion adını qazanarkən baş verir. Azərbaycan himni səslənir, dövlət bayrağı qaldırılır”.

Azərbaycan xalqının gələcəyi və işıqlı sabahı haqqında düşünən ümummilli liderin milli-mənəvi dəyərlərimizə sevgisi, tarixi keçmişimizə hörməti və ehtiramı bu gün möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyev cənabları tərəfindən yaşadılır və inamla, qətiyyətlə davam etdirilir. Prezident bu sahədə fəaliyyətini xüsusi həssaslıqla indi də davam etdirir. 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikası Milli Olimpiya Komitəsinin Prezidenti təyin olunan İlham Əliyev cənabları az vaxt içərisində həmin sahədə də yüksək təşkilatçılıq istedadına malik olduğunu

göstərmişdir. O, sağlam gənclik yetişdirmək, bununla da xalqımızın sağlam gələcəyini təmin etmək üçün idmanı ümumxalq hərəkətinə çevirmək xətti yeridir. Onun təşəbbüsü ilə təkcə paytaxt Bakıda deyil, eyni zamanda Naxçıvanda və digər regionlarda olimpiya idman-sağlamlıq komplekslərinin tikilib istifadəyə verilməsi, idmanın müxtəlif sahələrinin inkişafı üçün güclü maddi-texniki baza yaradılması xalqın sağlam gələcəyinə yönəlmiş müdrik siyasətin parlaq təzahürləridir.

Hazırda Azərbaycanın beynəlxalq yarışlarda idmanın müxtəlif sahələrində ön mövqelərə çıxması, Bakının, Naxçıvanın dünya üzrə mühüm beynəlxalq yarışların keçirildiyi mərkəzə çevrilməsi Azərbaycanın şöhrətini daha da artırır, onun beynəlxalq nüfuzuna müsbət təsir göstərir. Bu, prezident İlham Əliyevin gənclərlə bağlı müdrik və uzaqqörən siyasətinin ən böyük uğurlarından biridir.

Azərbaycan qədim idman ənənələrinə malik ölkədir və onun mənşəyi çox əski çağlara gedib çıxır. Hər bir oyun və meydan tamaşası xalqın min illər boyu yaratdığı və sevvə-sevvə yaşatdığı ən mükəmməl idman vasitəsidir. Bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvanda da idman elementləri nümayiş etdirilən müxtəlif xalq oyunlarından istifadə olunur. Bu oyunların müəyyən izləri qayalarda, daşlarda əbədiləşib. Azərbaycanın maddi mədəniyyət nümunələrindən olan Gəmiqaya abidəsi özünün əzəmətli, fantastik görünüşü ilə insanı heyratə gətirir. Gəmiqaya rəsmləri Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad rayonu ərazisində, Kiçik Qafqazın ən yüksək zirvəsi olan Qapıcıq dağının (3904 m) cənub və şərq yamaclarındakı Nəbi yurdunda, Qaranquş yaylağındadır. Tədqiqatlar nəticəsində orada yaşamış əhalinin həyat tərzini, məşğuliyyətini, məişətini və zəngin mədəniyyətə malik olduqlarını izləmək mümkündür. Gəmiqaya təsvirlərinin – piktoqramların (qədim şəkli yazılar) və oradakı yurd yerlərinin azı 5-6 min il yaşı vardır. Aşkar olunan ox-kamanla silahlanmış insan təsvirləri, insanın kəməndatma anında rəsmləri, döyüş səhnələri, mərasimlərlə əlaqədar rəqs səhnələri və s. diqqəti cəlb edir [9, s. 67]. Bütün bunlar burada məskunlaşan tayfaların qədim dövrlərdə də öz aralarında atıcılıq, oxatma, kəmənd tullama, gücsinama yarışlarının keçirdiyini ehtimal etməyə imkan verir.

Gəmiqaya təsvirlərində və Naxçıvandan tapılmış boyalı qablar üzərində müəyyən mərasimlərlə icra olunan rəqs səhnələri Eneolit və Tunc dövrlərində Azərbaycanda ilk musiqi-rəqs-oynu mədəniyyətinin təşəkkül tapdığını göstərir. Akademik Teymur Bünyadov oynutamaşaların yaranma və inkişafının ilkin mərhələsinin rəqlə bağlı olub, dövrümüzədək gəlib çatdığını qeyd edərək yazır ki, Qaya rəsmləri zəngin incəsənətimizlə yanaşı, musiqi, rəqs, oynu mədəniyyətimizin inkişaf tarixini öyrənmək üçün də böyük əhəmiyyətə malikdir [4, s. 42]. Naxçıvan həm də mənşə etibarı ilə ən qədim kütləvi xalq rəqsi “Şərru yallısı”nın vətənidir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Xaraba-Gilanda (Ordubad bölgəsi), Plovdağ ərazisində arxeoloq Bəhlul İbrahimli tərəfindən aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı qəbirlərin birində qadın skeleti aşkar olunmuşdur. Burada hündürboylu, cüssəli, müxtəlif muncuqlardan, 8 tunc tel sancaqlarından, tunc sırgılardan ibarət mükəmməl baş bəzəyi olan qadın dəfn edilmişdir. Qadının qollarında və ayaqlarında da müxtəlif muncuqlardan bəzəklər olmuşdur. Qadının sol çiyindən içərisində 14 ox olan dəridən düzəldilmiş sadaq (ox qabı) asılmışdır. Bu onun döyüşçü və ya şahzadə xanım olmasını sübut edir. Arxeoloji abidə qadın döyüşçülərin Naxçıvan ərazisində Tunc dövründə (5 min ildən artıq) mövcud olduğunu göstərir.

Qədim zamanlarda qüdrətli Oğuz elinin ərən igidləri arasında pəhləvanlıqla bağlı oynutamaşalar xüsusi yer tuturdu. Onların at çapmaqda, qılınc oynatmaqda, kəmənd atmaqda, kaman çəkməkdə, ox atmaqda, əmud endirməkdə, qalxan qaldırmaqda, savaş meydanında

yağıya aman verməməkdə tayı-bərabəri olmayıb. Tarixi yaddaşlardan aydın olur ki, ağıl, kamal və zəka sahibi olmağı, at çapmağı, qılınc-qalxan oynatmağı öyrəndikləri kimi, türk igidlərinin döyüş və gülüş fəndlərinə mükəmməl yiyələnməsi də vacib şərtlərdəndi. Onlar meydana təkbətək güləşmək (qurşaqtutmaq) kimi şücaət və bahadırlıq sənətindən də məharətlə istifadə edirdilər. Bu idman sənəti orta əsrlərdə Şərqdə, Orta Asiyada və bir sıra başqa ölkələrdə çox geniş yayılmışdı. Sözügedən idman növü Azərbaycanda da ən çox sevilən igidlik, mərdlik hesab edilirdi. Ötən çağlarda müharibə aparan iki ordunun pəhləvanları üz-üzə gələrdi və onlardan birinin yerə yıxılması digər qoşun üçün qələbə əlaməti idi. Bu da məsələni, yəni savaşı tələyini həll edərdi. Azərbaycan türklərinin cəsarət və qəhrəmanlığı bütün Şərqdə məşhur olub. Onların Atabəylərinə əbəs yerə “Cahan pəhləvan” ləqəbi verilməmişdir.

Müdrikliyi, fərasəti, igidliyi və cəsurluğu ilə dillərdə əzbər olan qadın-analarımız nərdizli kişilər kimi qərinələr boyudur ki, el-ulus qeyrəti çəkməkdə, barışmaz hücumlara sinə gərməkdə, amansız dəhşətlərə qarşı mübarizə aparmaqda, eyni zamanda qadınlıq şərəfini, ər namusunu qorumaqda təkrarsız bir örnək misalında xatırlanırlar. Sonralar da qadınların cəmiyyətdəki mövqeyinə diqqət versək, onlar da kişilərlə bərabər döyüşlərdə, eyni zamanda idman oyunları üzrə yarış meydanlarında iştirak edib, at çapıb, qılınc oynadıb, yumru daş, toppuz atıb-tutmaqla, hünər, əl çevikliyi nümayiş etdiriblər.

Zorxana sözündəki “zor” – güc, xana isə “yer, məkan” mənasını ifadə etməklə, qoluna, təpərinə güvənən, arxalanan ərəlin, ərənlərin, döyüşdə sinə-sinəyə, baş-başa gəlmək bacarığına malik olanların hünər, güc, qüvvət, cəldlik, çeviklik və bahadırlıq-pəhləvanlıq yeri idi. Tədqiqatçılara görə, zorxana oyunları elat həyat tərzini keçirən qədim türk ənənələrini özündə əks etdirən idman oyunlarıdır.

Bu xalq oyun-tamaşaları içərisində geniş yayılanı və mənşə etibarilə ilkin olanlardan biri zorxana-igidlik, pəhləvanlıq oyunlarıdır. Zorxana xalq oyunları da milli oyunların bir növü sayılır və mənəvi mədəniyyətimizin tərkib hissəsidir.

İlk əvvəl zorxanalar ibtidai şəkildə düzəldilirdi. İbtidai zorxanalar kənd yerlərində açıq sahədə, hamar çəmənlikdə göy otun üstündə, şəhər mühitində isə küçənin (həyətin, meydanın) tam ortasında, evlərarası məhəllələrdə və digər münasib sayılan yerlərdə təşkil olunurdu. Sonralar zorxana meydanlarının düzəldilməsinə, zorxana binalarının inşasına başlanmış və adamların əsas əyləncə, istirahət yeri olmuşdur. Zorxana insanların sağlamlığını, fiziki bəca-rığını, iradəsini möhkəmləndirən idman oyunlarının mərkəzi-sarayı və məşq zalı funksiyasını yerinə yetirirdi. Eyni zamanda igidlik, yenilməzlik kimi keyfiyyətlərin aşılmasında zorxana oyun-hərəkətlərinə böyük əhəmiyyət verilmiş, hərbi biliklərin təlimində, döyüş üsullarına hazırlıqda bir növ məşq hesab edilmişdir.

Zorxana oyunları dünyanın əksər xalqları arasında, o sıradan böyük türk coğrafiyasında (eyni zamanda Azərbaycanda) geniş yayılmış, “bahadırlıq psixologiyası ilə yaşayan türklərin etnik-mənəvi sistemi daxilində yaşam biçiminin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış etmişdir” [5, s. 305]. İran müəlliflərinin əsərlərinə əsaslanan tarixçi-etnoqraf Məmməd Dadaşzadə zorxanalardan bəhs edərkən, onun XVI yüzilin əvvəllərində ölkənin sərhədlərinin qorunmasında, şəhər qüvvələrin hücumunun, ixtişaşların qarşısının alınmasında, yurdsevərlik, igidlik kimi keyfiyyətlərin aşılmasında, pəhləvanların hazırlanmasında, mənəvi idman oyunlarının tərəqqisində böyük rol oynadığını, həmçinin Səfəvi hökmdarı tərəfindən zorxanaların yaranmasına böyük önəm verildiyini bildirir: “Orta əsr sənədlərindən aydın olur ki, zorxanalar, əsasən XIV-XVI əsrlərdə daha çox yayılmışdı. Bu dövrdə Azərbaycan monqol qəsbkarlarından

yaxa qurtarıb yenidən dirçəlməyə başlamışdı. Belə bir şəraitdə yeni nəslin güclü, qüvvətli olmasına böyük ehtiyac yaranmışdı. Bu nöqtəyi-nəzərdən də gənclərin yeni tələblərə uyğun tərbiyə edilməsində zorxanaların böyük rolu olmuşdur. XVI əsrin əvvəllərində Səfəvilərin hakimiyyət başına gəlməsi ilə zorxanalara geniş meydan açıldı” [5, s. 50].

Orta əsrlərdən idman oyunları və yarışlarının keçirildiyi məşhur zorxanalardan biri də Naxçıvan ərazisinin Ordubad şəhərində idi. Bu zorxana şəhərin mərkəzində XVII yüzildə inşa edilmiş Qeysəriyyə binasında yerləşirdi. Çox zəngin və bənzərsiz memarlıq abidəsi olan Qeysəriyyə binasının ümumi sahəsi 540 kvadratmetrdir. Abidə 10×10 m olan mərkəzi səkkizbucaqlı zaldan və onun üzərini qapayan dairəvi günbəzdən, günbəzi küncələrdə saxlayan mürəkkəb quruluşlu dörd ədəd dayaqdan və dayaqlarla kənar divar taxçaları arasında yerləşən keçidlərdən (eni 3,4 m) ibarətdir. Keçidlərin tavanı 16 ədəd kiçik günbəzlərlə qapanıb. Verilən məlumata görə, sonralar bu yerlər zorxana iştirakçılarının geyim və istirahət otaqları olmuşdur.

Qeysəriyyə sözünün mənası şahlara məxsus, daş-qaş, ləl-cəvahirat satılması məqsədilə tikilmiş örtülü Şərq bazarı deməkdir. Tarixi qaynaqların verdiyi məlumata görə, Səmərqənd, İsfahan, Ərdəbil, Təbriz, Ordubad və s. şəhərlərdə qeysəriyyələr olmuşdur. XIX yüzildə Ordubadda bu abidədən “Zorxana” kimi istifadə edilmişdir. Türkiyədə, İranda, Qafqazda, Dağıstanda və başqa yerlərdə elə bir məşhur pəhləvan yox idi ki, Ordubad zorxanasında öz gücünü, məharətini göstərməsin. Kim qalib gəlirdisə hücrələrdə əyləşən xandan mükafat kimi bir kisə qızıl almış [10, s. 267-268].

Zorxana binasının böyük zəlinin səqfi tağlarla örtülürdü. Zəlin ortasındakı dövrəsi tamaşaçıların oturduqları səki ilə əhatələnmiş, dərinliyi 1m, ölçüsü 10×10 metr olan oyun meydanı süfrə adlanırdı. Oyundan asılı olaraq, süfrədə eyni vaxtda 15-20 oyunçu iştirak edirdi. Zorxana 200-300 tamaşaçı tuturdu. Zorxana oyunlarını süfrəyə yaxın hündür yerdə oturan *miyandar* – təlimçi-məşqçi idarə edirdi [11, s. 367].

Zorxanadakı oyunlar kompleks oyun silsiləsindən (sine tamaşası və ya quluncsındırma, mil oyunu, ayaqdöymə, kəbbadə, yaxud kəmalə, səngi daşqaldırma, çərxi və ya təndövrə, güləş, yaxud qurşaqtutma) ibarət idi. Bu da irəlidəki oyun və sınağa, xüsusilə güləş yarışına bir növ hazırlıq olub, pəhləvanlar yetişdirilməsi işinə xidmət etmişdir. Burada oyunçuların zorxanaya xas olan sadə oyun alətləri (mil, toppuz, taxtadaş, kürz, yekba, kəbbadə və s.) vardı və onlar bu alətlərdən məharətlə istifadə edirdilər. Zorxana oyunları, adətən “Qaytağı”, “Koroğlu”, “Mirzəyi” musiqisinin sədaları altında keçirilərdi.

Zorxana oyunları kütləvi şəkildə icra olunurdu. Bu oyun zamanı hərə əlinə bir mil alıb dumbul səsi altında başının üstündə oynadar, bacardığı qədər yuxarıya qaldırar və yaxud mümkün qədər uzağa tullayardılar. Zorxana iştirakçıları toppuzla, daşla, zəncirlə də oyun göstərərdilər. Pəhləvanlar hər əlində bir toppuzu qaldırar və onları ahəngdar tərzdə başları üzərində fırladar, sinələri önündə hərledər, çiyinlərinə, böyürlərinə vurur, ya da toqquşdurardılar. Yaşlı sakinlərin söylədiyinə görə, zorxana tamaşalarında xüsusi gözətçilər vardı. Tamaşa zamanı əynində dəri don, başında küləh, əlində də keçə dərisindən hazırlanmış tuluğ bir nəfər (ona *tulumçu* deyirdilər) nizam-intizamı güdərdi. O, tuluğu su, yaxud hava ilə doldurub onunla tamaşaçıları meydanın müəyyən həddində saxlayardı, həmçinin, kənar adamları öz yerlərinə qaytarardı. Tulumçu-meydan keşikçisi, eyni zamanda oyunçunu da qoruyardı.

Ötən zamanlarda Naxçıvanda zorxana küştisi yarışlarında bir qayda olaraq, pəhləvanları güləşə dəvət etmə mərasimi keçirilərdi. Belə ki, pəhləvan güləşindən əvvəl *mürşüd* (zorxana oyununa rəhbərlik edən sənətkar) küştə sənəti vəsfinə “Güliküştə” (*küştinin tərif*i deməkdir) adlı ənənəvi zorxana nəğməsi oxuyardı. Meydanı dövrəyə almış adamlar da pəhləvanların

güləşini qızıışdırardılar. Bu ənənə əsrdən-əsrə, nəsildən-nəslə yaşamış, xalq arasında bu ənənəyə ayrıca yer verilmişdir.

Ordubadda bir çox yaşlı adamlarla apardığımız söhbətlər əsnasında Ordubadın igid pəhləvanları barədə müəyyən məlumat əldə edə bildik. Məlum oldu ki, bir vaxtlar Ordubad zorxanasında igidlikdə, cəsarətdə, ad çıxarmış pəhləvanlar olub. Bu pəhləvanların şücaəti eldən-elə yayıldıqca yaxın-uzaq elin igid pəhləvanları buraya gücsinama yarışına gələrdilər. Ordubadlılar da öz hünərli pəhləvanları ilə fərəhlənmiş, sevinmiş, qürur hissi keçirmişlər. Məlumatçılarımızın dilindən eşitdiyimiz sözdür: “Ordubadda elə bir pəhləvan olub ki, meşədən hər atın çəkə bilmədiyi sürütmə gətirərdi. Öynədə bir sini plov, otuz yumurta yeyər, bir sərnic atlama içərdi”.

Ordubadda sağlam bədənli, güclü-qüvvətli, istənilən pəhləvanlarla güləşən həvəskarlarla yanaşı, peşəkar pəhləvanlar da olub. Onlar öz qoçaqlığı, igidlikləri ilə eldə-obada məşhur olmuş, böyük iz qoyub getmişlər. Rayonda bu baxımdan seçilən ən iri kəndlərdən biri Biləv kəndidir. Yazıçı-jurnalist Həmid Aslanlının “Biləv” adlı kitabına əsasən, bir neçə pəhləvanın adını çəkmək istərdik. Biləvdə Qeybəli (Qaybalı) adlı bir kişi varmış. Qoçaqlığı, şücaəti ilə eldə-obada məşhur pəhləvan kimi tanınırdı. Deyirlər ki, onun qorxusundan quş quşluğu ilə Biləvdəki möhtəşəm Babək qalası ətrafında uça bilməzdi.

XIX yüzilin I yarısında yaşamış Müslüm pəhləvan adlı kənd sakini haqqında çoxlu rəvayət yayılıb. O, məşhur zorxana pəhləvanı idi. Onun kürəyini yerə qoyan olmayıb. Deyirlər, aşıqlıq sümüyünü əli ilə sındırırdı. Bir gün görür ki, Disər kəndi yaxınlığında bir neçə nəfər dəyirmanın novunu qaldıra bilmir. Müslüm yaxınlaşıb onlardan birinin çuxasını alıb qoyur çiyinə, sonra çiyinini novun altına verib onu qaldırır. Belə söyləyirlər ki, nə zamansa Biləv kəndinə adlı-sanlı bir zorxana pəhləvanı gəlir. Çılpaq bədənini yağlayıb şişirdir. Bu ondan öləri imiş ki, onun bədənindən yapışmaq olmasın. Pəhləvan kənd içində rəcəz deyir. Özünə rəqib istəyir. Biləvli pəhləvanların 7 nəfəri Allahqulu uşağı tayfasından çıxmışdır. Bunlar Hacı və Məmmədkərim, Bəyalı, Hacı, Qulu və Babaxanın oğlu Babadır. Boylu-buxunlu, iri cüssəli, yekə bədənli Məmmədkərim yaxşı zorxana güləşəni idi, XIX əsrin axıllarında – XX əsrin əvvəllərində indiki Ordubad rayonu ərazisində və Əlincəçay hövzəsində onun qarşısına çıxan tapılmazdı. O, irəli gəlib əllərini torpaqlayıb pəhləvanın döşündən tutur və elə sıxır ki, pəhləvanın döşündən qan fışqırır [1, s. 390-393].

Ordubad sakini Vahabov Rza Əkbər oğlu (1934) ötən günləri yada salıb deyir ki, mənim əmim şair Davud Ordubadlının söylədiyinə görə, günlərin bir günündə Ordubad elinə Həmədandan, Təbrizdən, Sərabdan gövdəli, qollu-qamətli peşəkar zorxana pəhləvanlar gəlmişdi. Ordubadlı pəhləvanla Təbrizli pəhləvan meydan tuturlar. Təbrizli pəhləvanın dəstəsi bir yanda, Ordubadlı pəhləvanın dəstəsi isə bir yanda dayanıb gözləyirlər. Cənginin, təbillərinin gurultusu yarışın başladığını xəbər verir. Güləşə başlamazdan öncə hər iki pəhləvan əyilib yeri öpür, əllərini yuxarı qaldırıb “Allahu-əkbər” deyib meydana şığıyırlar, müxtəlif hərəkətlərlə meydançada dövrə vururlar, meydançanı hərəndikdən sonra, hər iki pəhləvan meydanın ortasında bir müddət qarşı-qarşıya durub lal-dinməz bir-birinə baxıb, təbəssümlə gülümsəyirlər. Sonra hər iki pəhləvan tutaşırlar, o ki var güləşirlər. Hər biri milli güləş fəndlərini işlətməklə qüvvəsini, gücünü nümayiş etdirir. Yarışın ən qızğın yerində Ordubadlı pəhləvan öz məşhur fəndini işlədir, ayağını içəridən salıb rəqibin ayağına qarmaq kimi ilişdirir. Qonaqların arasına çaxnaşma düşür. Təbrizli pəhləvan bu fəndin arasından çıxmağa çalışır. Qüvvəsi tükənir, qollarından elə bil bir pud daş asılıb. Ayaqları öz-özünə qatlanır. Arxası üstə yerə dəyir. Beləcə bu fəndlə Ordubadlı pəhləvanın böyük üstünlüyü hiss olunmağa başlayır və bu fənd yarış

meydanında həlledici qələbəyə çevrilir. Hər yerdən “Pəhləvana alqış, qəhrəmana alqış”, “Var olsun pəhləvanımız, əhsən!” nidaları ucalır. Təəssüf ki, bu savaşı təfəssilatı yazılı mənbələrdə bizə rast gəlməyib. Həmin oyunu əks etdirən məlumat yaddaşlarda – ağızdan-ağıza keçə-keçə yaşayıb bu günümüzdə çatmışdır.

Onu da qeyd etmək ki, zorxana oyunları içərisində ən çox yayılan güləş (qurşaqtutma) oyunu idi. Güləş Naxçıvanda çox qədimdən ən maraqlı və geniş yayılmış idman yarışlarından idi. Güləşin təşkili ilə əlaqədar müəyyən hazırlıq işləri görülürdü. Adət üzrə güləşi idarə etmək üçün münəfiqlik etməyə bir nəfər ağsaqqal, yaxud nüfuzlu şəxs ayrılırdı. Bundan məqsəd el şənliyini dava-dalaş gəzən adamdan qorumaq idi.

Naxçıvan ərazisinin Culfa şəhərində keçən əsrin əvvəllərində keçirilmiş bir güləş yarışması haqqında da maraqlı əhvalat danışılır. Güləş yarışması möhrə hasarlı, köhnə məhəllələrin birində keçirilirdi. Yarışda Naxçıvanın və Həmədanın məşhur zorxana pəhləvanları iştirak edirdilər. Hər pəhləvan da başının dəstəsi ilə gəlmişdi. Yarışdan əvvəl hər iki pəhləvan genişlikdə yaraqlarını açıb göylüyə atdılar, bir-birinə göz qoya-qoya meydanı dolandılar.

Yarış zamanı naxçıvanlı pəhləvan bir neçə dəfə cəhd etsə də, nə qədər çalışsa da bir şey edə bilmir. Həmədanlı pəhləvan enli kürəkli, qolu qüvvətli, ağır oymaqlı bir pəhləvan idi. O, çox ustalıqlar göstərərək, yerli pəhləvanı bir neçə dəfə yıxır. Naxçıvanlı pəhləvanın dostları “düz olmadı” deyib cığallıq edirlər. Həmədanlı pəhləvan görür ki, o, qələbəsini sübut edə bilməyəcək, əsəbləşir və dizini yerə qoyub yerli pəhləvanın qurşağından tutub dartır, çəkib yerdən götürür və möhrə hasardan o tərəfə yumalayır. Bununla da yarış bitir. Qəzəbdən yerli pəhləvanın gözləri alışıb yanırdı, əlləri titrəyirdi. Yurdun ağsaqqalı irəli gəlib hər iki cavanı qucaqladı, əllərini çiynlərinə qoyub, barışın – dedi. Yarışda həmişə bir güləşçi qalib olur, o biri məğlub. Pəhləvanlar da çiynlərini bir-birinin çiyninə vurub sağollaşır, halallaşır meydan-dan çıxırlar. Belə bir mənəvi qüdrət pəhləvanların böyüklüyündən irəli gəlir.

Belə söyləyirlər ki, yarışdan sonra dostları ona ürək-dirək verib deyirlər: “fikir eləmə, o səni ömür boyu yıxa bilməz, düz olmadı”. Pəhləvan cavabında deyir: “Kişi olun da, nə təhər düz olmadı əə... Yıxmağı düz olmadı, bəs divardan o tərəfə atmağına nə deyirsiniz”.

Naxçıvanın bəzi kəndlərində son illərə qədər qalmaqda olan belə bir adət vardı. Hər yarışın sonunda qalib gələn pəhləvanın şərəfinə erkək qurban kəsilir, böyük qonaqlıq verilirdi. Etnoqrafik materiallar göstərir ki, bu adət demək olar ki, Azərbaycanın digər bölgələrində də mövcud olmuşdur. Həm də bu adət təkcə məzmunca deyil, həm də formaca oxşar idi. Bu qəbilli adət Təbrizdə, Ərdəbildə, Həmədanda, eyni zamanda Qafqaz xalqları arasında da geniş yayılmışdı.

Özünün zənginliyi və rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edən çox qədim tarixli toy-düün mərasimləri ilə bağlı zorxanalar da düzəldilmişdir. Toy zorxanası adlandırılan belə meydanlarda məişət səciyyəli zorxana oyunlarına, xüsusilə pəhləvanların güləşməsinə xüsusi yer verilib. Qoluna, gücünə güvənən cavanlar meydançalarda qara zurnanın və nağaranın müşayiəti ilə güləşir, qurşaq tutur, sınaq yarışları keçirirlər. Rus hərbi tarixçisi M.T.Dubrovın azərbaycanlıların toylarında pəhləvanların güləşmələrindən söhbət açarkən hələ XIX yüzilin 60-cı illərində yazırdı ki, onlar özləri dəvət olunmadan belə ətraf məhəllə və kəndlərdən toya güləşməyə gələrdilər.

Toy mərasimində sınaq oyun yarışlarının olması əski folklor nümunələrindən bəllidir. Bir çox nağıl və dastanlarda ayrıca motiv kimi işlənmiş sınağaçəkmə Kitabı-Dədə Qorqud boylarında sadəcə olaraq toya hazırlıq mərasiminin tərkib hissəsi idi. Adət üzrə Naxçıvanda ənənəvi toy mərasimlərinin əksəriyyəti pəhləvanların güləşməsi ilə bitərdi. Pəhləvan xonçasını

qazanmaqdan ötrü güləş yarışını təşkil olunardı. Bununla əlaqədar tarixçi-etnoqraf, prof. Q. Cavadov yazır ki, toyu idarə edən şəxs pəhləvan xonçasını mağarın ortasına qoyub, camaata elan edərdi ki, xonça qalib pəhləvana çatacaqdır. Zurnaçılar məhz bu mərasim üçün nəzərdə tutulan “pəhləvani” musiqi nömrəsini ifa etməyə başladılar. Bu vaxt həmin mərasimə əvvəldən özünü hazırlamış cavanlardan iki nəfəri meydana çıxardı. Güləş adət-ənənəyə uyğun, ədəb-ərkan daxilində keçirilən və sözün əsil mənasında yarış xarakteri daşıyırdı. Xüsusilə ağsaqqallar çalışırdılar ki, toy mərasimində keçirilən güləş cavanların sınaq, yarış meydanına çevrilsin. Adətə görə, burada heç bir narazılığa, tərəfkeşliyə yol verilməzdi. Pəhləvanlardan kim qalib gələrdisə, hamının alqışları ilə pəhləvan xonçası ona təqdim edilərdi.

Naxçıvanda toy mərasimlərində güləşlə bağlı el-oba arasında “Qabaq kəsdi” adəti olmuşdur. Adət belə idi ki, toyla bağlı gəlin aparan alayın qarşısına kəndir-sicim çəkir, yaxud yolun ortasına daş qalayıb üstünə duz-çörək qoyur (el adətinə görə duz çörəyin üstündən heç vaxt keçib getmək olmaz), qoluna, gücünə güvənən bir cavan irəli çıxıb oğlan evindən bir nəfəri güləşə çağırırdı. Burada ya oğlan evi adamlarından birisi cavan pəhləvanla güləşə çıxmalı, yaxud da nəmər verməli idi ki, toy karvanı yolunu davam etdirsinsin. Odur ki, adət nəminə toy sahibi cavanlara xonça, quzu, yaxud bir qədər pul-nəmər verib onu razı salır. Əvəzində onlar “Allah mübarək eləsin, Allah xeyrə calasın”, sözlərilə geriyyə çəkilib yolu açırlar. Bu ənənə bəzi kəndlərimizdə indi də qalmaqdadır. Bu əski mənşəli el adəti ilk baxışda sadəcə əyləncə görünsə də, yolun bağlı olması uğursuzluq əlaməti, bədxah qüvvələrin müdaxiləsi, bəd gözdən qorunması və gəlin qızın “çilləyə düşməsi” kimi başa düşülürdü.

Naxçıvan folklorunda pəhləvanlıqla əlaqədar xalq təxəyyülünün məhsulu olan bir sıra əfsanə və rəvayət var. Bu folklor nümunələrində qız-gəlinlərimiz cəngavər kimi təsvir olunur. Bu xüsusda bir əfsanə yada düşür: Yerli söyləyicinin verdiyi məlumatlara görə, Ordubadda məşhur bir pəhləvan vardı. Sərabdan olan bir pəhləvan onun haqqında eşidərək onunla güləşmək istəyir. Ordubada gəlib, nəhayət ki, onun evini tapır. Ordubadlı pəhləvanın bir bacısı varmış. Qapının səsinə çıxıb, əhvalatı bildikdə deyir: “Burada bir daş var, onu gördüyün bu sütunun üstünə qoya bilsən, qardaşım ilə güləşə bilərsən”. Pəhləvan nə qədər əlləşirsə, heç nə çıxmır. Onda qız deyir: “İndi ki, sən bir daşı sütunun üstünə qoya bilmərsən, mənə qardaşım ilə necə güləşə bilərsən?”. Qız daşı bir lələk kimi qaldıraraq sütunun başına qoyur. O vaxtdan bu daşa “Qız daşı” deyirlər.

Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, belə bir əfsanə qədim Şərq, o sıradan türk xalqları arasında çox geniş yayılmışdır. Anadoluda, istərsə də Naxçıvanda geniş yayılmış “Qız daşı”, “Gəlin qaya”, “Gəlin daş” adlı əfsanələrin eyni variantının izlənməsi genetik qohumluğun nəticəsidir. Bu abidə, eyni zamanda, türk xalqlarının inanc sistemində geniş yayılmış daşadönmə inancını da əks etdirir. “Türk ölür, daşa dönər, ancaq yenilməz” deyimini təsadüfi yaranmamışdır.

Güləş ilə bağlı daha bir rəvayətə – Şahbuz rayonundan toplanmış “Pəhləvan Salman” adlı rəvayətə müraciət edək. Rəvayətdə deyilir ki, keçmiş zamanlarda Şahbuzun bir dağ kəndində kasıb güzəran keçirən, külfətini güc-bəla ilə dolandıran Salman adlı bir kişi yaşayırdı. O, dolanışıq üçün hara əl atırdısa boşa çıxırdı. Arvadının gileyi, uşaqlarının ac-yalavacılığı Salman kişini haldan-hala, rəngdən-rəngə salır. O, obaşdan durub aran kəndində yaşayan qohumugilə gedir.

Bu kənddə onu məmə yeyəndən pəpə deyənə kimi hamı tanıyırdı. Salman kişi kəndə çatanda görür ki, böyüklü-kiçikli bütün kənd əhli meydana toplaşmış, ortada isə bir nəfər pəhləvan paltarında zorxana gedir. Amma onun qorxusundan ürək edib meydana çıxan yoxdur,

ona görə də yerli sakinlərdən biri elan edir ki, kim meydana girsə ənam alacaq. Bu səhnəni görən Salman kişi: – belə ac-yalavac ölməkdənsə bir pəhləvanın əlində ölmək daha şərəflidir, – deyib meydana atılır. O, zurnaçılara lap ucadan bir gülüşəngi hava çalın, – deyə müraciət edir. Bunu görən qohum-əqrəbası onu bu fikrindən vaz keçməyə səsləsə də, Salman kişi – öldü var, döndü yoxdu, – deyib durur.

Zurnaçılar ucadan gülüşəngi havası çalır. Salman meydanın ortasında var-gəl edərək qollarını çırmalaya-çırmalaya rəqibi qorxutmaq, onu təslim etmək məqsədilə hədə-qorxulu deyimlə ucadan qışqırır: – Analar, bacılar, uzaq-yaxından gələn müsafirlər, bu gün başlar yarılıb, qanlar su yerinə axacaq. Bax indi, elə bu saat hər şeyin şahidi olacaqsınız. Tamaşaçılar Salmanın səsinə səs verərək deyirlər: Salman, daşı ətəyindən tök, pəhləvan yazıqdı, o qorxusundan sarısını udacaq, rəhmin gəlsin. Salman isə dediyindən dönmür və bədənini əsdirə-əsdirə hədə-qorxusunu daha gur səslə qulaqlara yeridir. O, meydanda fırlanıb pəhləvanı tələb edir. Bu psixoloji təfəsilatla gəlmə pəhləvan qorxuya düşür, onunla gülüşməyə ürək eləməyib meydandan qaçır. Camaat Salmandan bu nə oyun idi çıxartdı, – deyə soruşurlar. Salman deyir: – Ə, siz hardan biləydiniz ki, mən nə çəkirəm, qorxudan bədənəm əsir, yalandan hay-həşir salıram. Eşitdim ki, meydana girən ənam alacaq, ona görə də kəfəni boğazıma dolayıb ortaya çıxdım. Kənd ağsaqqalı Salmanın dərđini bildikdən sonra camaata müraciət edərək dedi: – Gördünüz ki, pəhləvanımız gəlmə pəhləvanı pis günə qoydu, danışmağa dilimiz tutmadı. Bizi bu rüsvayçılıqdan Salman qurtardı. Kənd camaatı düydən, əriştədən, undan, dəndən toplayıb Salmanı uşaqlarının yanına yola saldılar. Bu hadisədən sonra hamı Salman kişiye “Pəhləvan Salman”, deyə müraciət etdilər [3, s. 191-193].

Hansı əsrlərin yadigarı olmasından asılı olmayaraq, bu el rəvayətlərinin mətnlərində diqqəti cəlb edən əsas məsələ pəhləvan obrazlarının yenilməz qüvvə mücəssəməsi kimi əbədi heykəlləşdirilməsidir. Azərbaycanda, o sıradan Naxçıvanda çoxsahəli idman sənətimizin yaranma tarixinin öyrənilməsində, insanların güclü, fiziki və mənəvi sağlamlığında qədim keçmişə malik zəngin və rəngarəng xalq oyun-tamaşa və zorxana oyunları mədəniyyəti böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu gün Azərbaycan xalqının ilhamıyla, qüdrətiylə yaranmış çox zəngin, dəyərli idman xəzinəsi vardır. Bu, bütövlükdə müstəqil Azərbaycanın bütün sahələrdə gedən dinamik, uğurlu inkişafının, ölkədə hökm sürən ictimai-siyasi sabitliyin, dövlətin ümumi gücünün məntiqi nəticəsidir.

Azərbaycan idmançıları müasir mərhələdə idman sənəti sahəsində öz şücaəti, qoçaqlığı, qələbələriylə şöhrət qazanır, tarixə düşür, xalqımızın başını uca edir. Bu igidlik, yenilməzlik müzəffər bir rəmzə dönür. Bunların hər birinin istər Avropa və Dünya çempionatlarında, istərsə də Olimpiya oyunlarında əldə etdikləri nailiyyətlərə nəzər saldıqda fəxr edirik, ulu öndər Heydər Əliyevin “İdman müstəqil Azərbaycanın gələcəyidir” – sözlərini bir daha xatırlayıb fərəhlənir, sevinir, böyük qürur hissi keçiririk.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanlı H. Biləv (təbiəti, toponimikası, tarixi, etnoqrafiyası). Bakı, 2008.
2. Babayev T. Oyun və əyləncələr. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə, c. III, Bakı, 1995.
3. Bağirov A., Bağirova K., Məmmədov B. Pəhləvan Salman / Naxçıvanın hikmət xəzinəsindən. Bakı, 2005.
4. Bünyadov T. Əsrlərdən gələn səslər. Bakı, 1975.
5. Dadaşzadə M. Azərbaycan xalq bayramları, oyun və əyləncələri. Bakı, 1995.

6. El sözü – yurd yaddaşı (toplayıb tərtib edəni və çapa hazırlayanı filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Məhsəti İsmayıl), Bakı: Elm, 2010.
7. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. 8-ci kitab. Bakı, 1998.
8. Qarayev Y. “El-oba oyunu, xalq tamaşası” kitabına ön söz. Bakı, 1984.
9. Museyibli N. Gəmiqaya. Bakı, 2004.
10. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. Naxçıvan, 2008.
11. Naxçıvan ensiklopediyası. II c., Naxçıvan, 2005.
12. Nəbiyev A. Meydan tamaşaları. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, c. I, Bakı, 2004.

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

Tofig Babayev

WRESTLING HOUSE IN NAKHCHIVAN – A PLACE OF BRAVERY AND HEROISM (historical-ethnographic information)

The paper talks about the medieval Nakhchivan “Zorxana” – wrestling house, especially the wrestling house in the Ordubad city. It is noted that the building, formerly known as “Qeyseriyye” in the Ordubad city but was later transformed into wrestling house. It was one of the well-known the wrestling house in Middle East where famous wrestlers from different parts of the country were fighting. The paper also summarizes some Nakhchivan’s wrestlers.

Keywords: *Nakhchivan, Ordubad, Qeysəriyyə, wrestling house, wrestler, wrestling.*

Тофик Бабаев

ЗОРХАНА В НАХЧЫВАНЕ – МЕСТО ГЕРОИЗМА И БОГАТЫРСТВА (историко-этнографическая информация)

В статье говорится о зорханах, которые существовали в Нахчыване в средние века, особенно о зорхане в городе Ордубад. Отмечается, что строение, ранее служившее в городе Ордебад как Гейсарие, впоследствии преобразовалось в зорхану. Эта зорхана была одной из знаменитых зорхан Ближнего Востока. Здесь боролись пехлеваны, приехавшие с разных мест. Также в статье коротко рассказывается о некоторых нахчыванских пехлеванах.

Ключевые слова: *Нахчыван, Ордубад, гейсарие, зорхана, пехлеван, борьба.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Fəxrəddin Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 25.10.2019

Son variant 31.01.2020

UOT 39

ASƏF ORUCOV

**XIX-XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ NAXÇIVANDA ŞƏHƏR ƏHALİSİNİN
YAS MƏRASİMİ HAQQINDA**

Məqalədə XIX-XXI əsrin əvvəllərində Naxçıvanda şəhər materialları əsasında yas mərasimi araşdırılmışdır. Yasla bağlı mərasim ailə məişət mərasimlərindən biri olub, xalqımızın etnik kimliyini, adət-ənənəsini ortaya qoyan amillərdəndir. Yəni yasla bağlı mərasimləri öyrənməklə bəzi məsələlərə aydınlıq gətirə bilirik. Araşdırmalar nəticəsində Naxçıvanda yas mərasimində əməl edilən inanclar sisteminə nəzər salınmışdır. Bunların bir çoxu İslam dini ilə əlaqədirdisə, bəzilərinin isə İslamdan öncəki inanc sisteminə daxil olduğunu görürük. Eyni zamanda yasla bağlı mərasimin geyim və yeməkləri də tədqiqat zamanı ortaya qoyulmuşdur. Bölgədə yasla bağlı verilən yeməklər və içkilər bir qayda olaraq ehsan adlandırılır.

Açar sözləri: yas, dəfn, Naxçıvan, şəhər, mərhum, ehsan.

Giriş. Yasla bağlı mərasimlər, adət-ənənələr və inanclar sistemi ailə məişəti ilə bağlı olub öyrənilməsi ciddi məsələlərdən biridir. Dəfn və yasla bağlı mərasimlərin, adətlərin, inancların tarixi çox qədim dövrlərlə səsləşir. Ailə məişət mərasimlərindən dəfn və yas mərasimləri, adətləri din ilə bağlı olduğu üçün daha çox konservativ olub, zamanəməzədək gəlib çatmış, cüzi dəyişikliyə uğramışdır. Ancaq bu, o demək deyil ki, bu adət və ənənələrdə dəyişiklik olmayıb. Bunların da arasında müəyyən dəyişikliyə uğrayanlar mövcuddur.

Qloballaşan dünyada bir çox milli dəyərlərin sıradan çıxması kimi qorxulu proseslərlə qarşı-qarşıyıq. İstər ədəb-ərkan, istər böyük-küçük yeri bilmək və bir çox bu kimi hörmət-ehtiram tələb edən nəzakət qaydaları, adət-ənənələr texnika əsrinin qeyri-texniki tələblərinə çevrilərək virtuallıqdan vizuallığa çevrilir. Qısa və el dilində desək, əndazəni aşmaq, etdiyimiz hörməti göstərişə çevirmək kimi bir azara yoluxuruq.

Bu dəyərlər arasında dünyasını dəyişmiş birinə qarşı münasibət, həmin ölü sahibinə hörmət əlamətləri də artıq əvvəlki adət-ənənə prinsiplərindən uzaqlaşmaqdadır. Bunun üçün biz bu tədqiqatda XIX-XXI əsrin əvvəllərində mövcud olan yasla bağlı adət və ənənələrlə, inanclar sistemi ilə bağlı araşdırmalar aparmağa çalışacağıq. Bu tədqiqat əsəri daha çox Naxçıvanda şəhər materialları əsasında ortaya qoyulmuşdur.

Öncə onu qeyd edək ki, dəfnlə bağlı adət-ənənələr, inanc sistemləri İslam dini qəbul edildikdən sonra demək olar ki, olduğu kimi var olmaqdadır. Yasla bağlı adətlərdə isə müəyyən dəyişiklik edilmişdir.

Mərhum dünyasını dəyişən kimi öncə qohumlar, qonşular bir-birlərinə xəbər verirlər. Günümüzdə bu məsələ telefon və sosial şəbəkə vasitəsi ilə də həyata keçirilir. Qohumlardan, qonşulardan xüsusən yaşlı insanlardan biri mərhum dünyasını dəyişən kimi üzünü qibləyə tərəf çevirib onun gözlərini “basar” (yumar), ayaqlarını əllərini düz uzadar, sonra üzünü örtərlər. Bu zaman bir yaşlı adam və yaxud molla dəvət edilibsə, molla Qurandan müəyyən ayələr oxuyar. Mərhumun yaxınları isə yüksək səslə ağlamağa başlayırlar. Mərhum can verərkən yaxınlarının yüksək səslə ağlamasına imkan vermirlər, deyirlər ki, həmin zaman öləcək olan insan canbəsər olur. Yas mərasiminə uyğun olaraq ağlaşmanın ilk anı “ümumi şivən” adlanır. Mərhumun son nəfəsi çıxan kimi onun yanındakılar ucadan ağlamağa və ağı, edi deməyə başlayırlar [3, s. 213]. Bu ağlaşma mərhumun yaşına görə dəyişir. Ən əski çağ-

lardan türklərin yas vaxtı çıxırması, ağlaması, üzlərini cırması, saçlarını kəsməsi qədim Çin mənbələrində də qeyd olunur [8, s. 195-196]. Bu adətə Ordubad şəhərində çox az rast gəlinir. Bunun İslam dininə zidd olduğu bildirilir. Ordubad şəhərində mərhum dünyasını dəyişəndə qapının ağzına sönmüş çırağ qoyarlar. Bunun anlamı da odur ki, ev sahibinin dünyasını dəyişməklə bu evin çırağı söndü.

Mərhum yuyularkən, ümumiyyətlə, tabut həyətdən çıxana qədər camaat ayaq üstə ağlayar. Qeyd edək ki, XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq kənd yerlərindən fərqli olaraq Naxçıvan şəhərində mərhumun yuyulması az bir hal istisna olmaqla bu iş şəhər məscidlərində həyata keçirilir. Mərhumu yuyanlara da müəyyən miqdarda pul verilir. Ordubad şəhərində isə bina evlərində yaşayanlar Malik İbrahim məscidində, həyət evində qalan insanlar isə öz həyətlərində mərhumu yuyarlar. Əvvəlki illərdə isə binanın həyətinə örtülü bir yer düzəldib mərhumu orada yuyardılar.

Əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq günümüzdə Naxçıvanda dövlət tərəfindən yas sahiblərinə kömək məqsədiylə daha bir xeyirxah köməklik göstərilir. Belə ki, Naxçıvan şəhərində dünyasını dəyişəni öz həyətinə, yaxud məsciddən qəbiristanlığa aparmaq məqsədiylə cənəzin daşınması üçün nəzərdə tutulmuş avtomobillər ayrılıb. Bu cür avtomobillərdən bəzi rayonlara da verilib. Beləliklə, nəşin insanların çiyinlərində deyil, avtomobildə aparılması təmin edilib.

Mərhumu evdən çıxararkən qadınlar tabutla bərabər həyət qapısına qədər gedər, sonra geri qayıdılar. Kişilər mərhumu dəfn etdikdən sonra yas saxlanılan yerə qayıdib gəlirlər.

Mərhum hələ dünyasını dəyişdiyi zaman istər kənd, istərsə də şəhər yerlərində hamı ev sahibinə kömək etməyə çalışır. Əzizini, doğmasını itirənləri bir növ bəzi xərclərdən azad etmək, dərddini yüngülləşdirmək üçün birlik nümunəsi göstərilir. Yas evinə gələnlər, xüsusən qohumlar, qonşular bir çox işləri öz aralarında bölüşdürüb, hərə bir işlə məşğul olardı ki, burada əsas işlərdən biri də yas mərasimi üçün çadırın qurulması idi. Bəzən çadır qurmaq üçün yer olmayanda yas evdə, kişilər və qadınlar üçün ayrı otaqlarda saxlanılırdı. XX əsrin 80-90-cı illərində Naxçıvan şəhərində binaların qabağında insanlar arasında besedka (15-20 m uzunluq, 4-5 m eni olan xeyir-şər yeri) adı ilə bilinən tikililər mövcud idi ki, yas zamanı kişilərin oturmasını orda təşkil edirdilər. Artıq XX əsrin sonları, XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq şəhər əhalisi yas saxlamaq üçün məscidlərdən və bu məqsədlə tikilən mərasim evlərindən istifadə edirlər. Naxçıvan şəhərində xalq arasında “Xıncab”, “Cahan”, “Kalba Musa” adı ilə bilinən yas mərasim evləri bu gün fəaliyyət göstərməkdədir. Belə yas evlərindən istifadə etmək üçün çox az miqdarda kirayə haqqı ödənilir. Bu kirayə haqqı əslində o məqsədlə alınır ki, yas mərasimi müddətincə elektrikdən və mavi yanacaqdan istifadə olunur, həmçinin işlədilən məişət əşyalarının sınıma halları baş verdiyi halda bu əşyalar alınıb yerinə qoyulur. Yay aylarında bu cür yerlərin kondisionerlə sərinlədilməsi, qışda qızdırılması müəyyən xərc tələb edir ki, bu xərclər də həmin alınan pullarla ödənilir. Məqsəd əzizini itirmiş insanlara kömək etməkdir. Bundan əlavə, günümüzdə kənd yerlərində mərasim evləri tikilir ki, insanlar yas mərasimlərini əziyyətə düşmədən təşkil edə bilsinlər. Belə ki, şəhər yerlərində çadır, qab-qacaq kirayəsi artıq yoxdur. Belə yas evlərində ancaq kişilər otururlar. Qadınlar isə daha çox dünyasını dəyişmiş insanın evində yas tuturlar. Bundan əlavə şəhər əhalisi yaslarını şəhər məscidlərində də saxlayırlar. Belə yerlərdə kişilər və qadınların oturması üçün ayrı-ayrı yerlər vardır.

Bölgədə yas mərasimini təşkil etmək “oturmaq” ifadəsilə əvəzlənir. Bundan əlavə, bölgədə əhali arasında məclis sözü “məylis” sözü kimi işlədilir. Məsələn, məylis saat neçəyə qədər davam edəcək. Məylisə çoxlu adamlar gəlmişdi və.s.

Yaz məclislərini (kişi və qadın) əvvəlcədən çağırılmış mollalar idarə edirlər. Qadın

məclisini qadın, kişi məclisini isə kişi mollası idarə edir. Mollalar bunun üçün müəyyən haqq alırlar. Mollalar məclisin yuxarı başında düzəldilmiş yerdə otururlar. Tədqiqatçı alim A.Cəfərova yazır ki, Ordubad şəhərində qadın məclisinə molla ilə yanaşı ağıçı qadın da dəvət olunur. Ağıçı mərhumun müsbət keyfiyyətlərini özündə əks edən bayatılar da söyləyir. Lakin buna çox vaxt sərf etmir. Daha çox Kərbəla müsibətini, Aşura gününü, imam Hüseyn və onun tərəfdarlarının acısını yad edən ağılar, bayatılar söyləyir. Bu da bölgə əhalisinin İslam dininə verdiyi böyük dəyərdən, dinə bağlılığından xəbər verir [2, s. 73-74]. Kişi məclisində ümumi ağlaşma olmadığından molla hər dəfə yasa gələn və gedən olduqda fatihə verər. Eyni zamanda dini istiqamətdə, şəriətə aid söhbətlər aparar, ara-sıra Quran oxuyar. Son dövrlərdə bu işləri həyata keçirən zaman səs gücləndiricilərdən də istifadə edirlər.

Azərbaycanın bir çox yerində yas mərasimlərində arxasında əyləşdiyimiz masalar toy mərasimlərindəkindən heç də geri qalmır. Bunu paytaxtda iştirakçısı olduğumuz bir çox yas mərasimində müşahidə etmişik. Müxtəlif çeşidli meyvələr, bir neçə növ çəraz, şirniyyatlar, dadı və görüntüsü fərqli sular yas süfrələrinin ənənəvi menyüsünə çevrilib. İnsanlar verdikləri ehsanın filankəsindəkindən daha yaxşı olması uğrunda mənasız rəqabətə girişiblər. Halbuki, yas mərasimlərində verilən ehsanda məqsəd ac və kimsəsizləri, yetim-yesiri doyurmaq, beləliklə, onların şükür və dualarıyla mərhumu savab qazandırmaqdan ibarətdir.

Müasir dövrümüzdə Azərbaycanın digər bölgələrindən fərqli olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasında istər şəhər əhalisi tərəfindən, istərsə də kənd əhalisi tərəfindən yas mərasimləri dini qayda-qanunlara uyğun, sadə və təmtəraqdan uzaq keçirilir. Əslində bu bir növ Azərbaycanın digər bölgələrinə nümunə olmalıdır. Yas mərasimlərində məqsəd mərhumun doğmalarına, ata-anasına, bacı-qardaşına, oğul-qızına təskinlik vermək, onun dərdinə şərik olmaq, acısını bölüşməkdən ibarətdir.

Naxçıvanda əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq günümüzdə yas mərasimləri üç gün keçirilir. Yeddi və qırx mərasimləri isə eşitməyənlərin, xəbəri olmayanların ölü sahibinə baş sağlığı verməsi baxımından saxlanılır. Naxçıvan şəhərində mərhumun 40 mərasiminə insanları dəvət edərək çağırırlar. Yəni 40 mərasiminə ancaq çağırılanlar gedərlər. Naxçıvan diyarında rast gəlinməsə də Azərbaycanın bir çox bölgələrində və bəzi türk xalqlarında mərhumun 52-ni də saxlayarlar. Etnoqraf alim N.Quliyeva qeyd edir ki, bu adətə daha çox Azərbaycanda sünnü məzhəbinin olduğu yerlərdə rast gəlinir. Tədqiqatçı alim topladığı etnoqrafik çöl materiallarına əsaslanaraq yazır ki, xalq arasında olan inama görə, mərhumun torpağa tapşırıldığı 52-ci günü “ətın sümükdən”, “saçın bədəndən” ayrıldığı, yəni onun çürüməyə başladığı güman olunur. Odur ki, həmin gün onu yad edirlər [5, s. 257]. Üç gün ərzində yas mərasimində süfrədə sadəcə qənd və limon, bəzi hallarda isə xurma olur. Üç gün boyunca yasa uzaq yerdən gələnlərə əgər yas yaxınlarının yemək öynəsinə təsadüf edibsə, həmin adama yemək də verilir. Ancaq muxtar respublikanın demək olar ki, bütün yerlərində camaat ev sahibini xərcə salmamaq üçün, ölü sahibinin təkidinə baxmayaraq, yemək saatlarında yas yerlərini tərk edib evlərinə getməyə üstünlük verirlər və ya həmin saatlar yasa gəlməməyə çalışırlar. Bu gün yas yerlərində təkcə mərhumun 3-ü günü, saat 1-dən 2-yə kimi yasa gələnlərə yemək verərlər.

Əvvəlki dövrlərdə mərhumun yeddisi günü hətta böyük bir iribuynuzlu heyvan kəsib kənd camaatına (təqribən hər evə yarım kiloqram) paylayardılar. Bu isə ailəyə böyük bir maddi zərbə idi. Müasir dövrümüzdə bu ənənə də yığışdırılıb. Günümüzdə mərhumun yeddisində halva çalib qohumlara, qonşulara paylamaq adəti olduğu kimi qorunub saxlanılır. Halva çalmaq (hazırlamaq) qarşılıqlı yardım əsasında həyata keçirilir.

Muxtar respublikadakı yas mərasimlərinin ən maraqlı cəhətlərindən biri də, ölü sahibinin mərasimin keçirildiyi yerin girişində oturmasıdır. Bu zaman yasa gələnlərin və yasdən gedənlərin hər biri üçün yas sahibi ayağa qalxıb öz minnətdarlığını bildirir. Lakin onsuz da üzgün və kədərli olan bu insanların hər dəfə ayağa qalxmasının qarşısını almaq üçün yerli əhali maraqlı bir üsuldən istifadə edir. Belə ki, kimsə mərasimin keçirildiyi yerə daxil olursa, bu zaman yas sahibi ayağa qalxır və bu məqamdan istifadə edən yası tərk etmək istəyənlər mərhumu başsağlığı verib məclisdən çıxırlar. Beləliklə də yas sahibinə əziyyət verib daha bir neçə dəfə ayağa durmasına imkan verilmir.

Əksər yerlərdə yas sahibinə maddi kömək məqsədiylə hərə öz arzusu müqabilində yasa pul da yazdırır. Bu da el arasında birlik nümunəsi olmaqla bərabər yasin xərclərinin böyük bir hissəsinin, bəzən bütün xərclərini qarşılamağa bəs edir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının bəzi kəndlərində topladığımız çöl materiallarına görə, kəndin sayılıb seçilmiş insanı, ağsaqqalı və yaxud kəndin mollası əvvəlcədən baş verə biləcək yas üçün pul yığar, bu pulun miqdarına gəldikdə isə insanlar “əlinə düşəni” verərdi. Məbləğ 2-3, bəzi hallarda 5 manat edər. Bu pul yığıldıqdan sonra mərhum dünyasını dəyişən kimi yas (ev) sahibinə verilir. Bu yasdən başlayaraq pul yığılar ki, növbəti yas olan kimi mərhumun və ya yas evinin sahibinə versinlər. Bəzi kəndlərdə isə, mərhumun yas günlərində pul yığardılar. Bu pulun miqdarı indiki zamanda 5-10 manat arasında olar. Kənd yerlərindən fərqli olaraq şəhərlərdə yasa pul yığılmaz. Ancaq qohumlardan pul köməkliyi göstərənələr olur. Bundan əlavə, çay və qənd də yasa gətirib kömək edirlər. Bakı şəhərinin bəzi kəndlərində də yas sahibinə kömək etmək üçün qənd, çay, düyü gətirirlər. Ancaq burada gətirilən nə varsa o tək sayda olmalıdır. Məsələn, əgər bir nəfər qənd aparsa bu ya bir kq, ya da üç kq olmalıdır [6, s. 50]. Ordubad şəhərində bir çox məhəllə insanı özləri üçün cəmiyyət yaradıb. İmkanlı ailələr bu cəmiyyətin sədrinə pul verərlər. Cəmiyyət sədri də yığışan bu puldan mərhum dünyasını dəyişən zamanı ölü sahibinə yardım edər.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında qəbir yerinin nəinki kəndlərdə, şəhərdə belə pulla satılması halına rast gəlinmir. Onu da ayrıca vurğulamaq istərdik ki, regiondakı kənd və şəhər qəbiristanlıqlarının hamısı xüsusi hasarla əhatələnib, ildə bir neçə dəfə təmizlənir. Son illərdə muxtar respublikanın hər tərəfində qəbiristanlıqlardakı qəbirləri əhatələyən dəmir məhəccərlər də yığışdırılmışdır. Qəbirlərin qorumaq mənasında məhəccərə alınmasına artıq ehtiyac yoxdur. Belə ki, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi muxtar respublikanın bütün qəbiristanlıqları hasarlanaraq səliqəli şəkildə qorunur. Məhəccərlərin öz əhəmiyyətini itirməsi vətəndaşları da əlavə xərcdən azad edib. Lazım olan materialı almaq, usta, fəhlə tutmaq, bunların daşınması və s. kimi işlər özlüyündə xərc tələb edirdi. Bu barədə mətbuata müsahibə verən Naxçıvan Muxtar Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Agentliyinin direktorunun söylədikləri də fikirlərimizi təsdiq edir: “Bu gün dəmir çərçivənin hazırlanması təxminən 700-1000 manata başa gəlir. Bunun da vəfat edən üçün heç bir faydası, xeyri yoxdur. Deməli, buna sərf olunan vəsait izafədir, hədərdir. Digər tərəfdən isə bu iş getdikcə daha zərərli bir adətə çevrilirdi. “Qonşudan qalma dala” prinsipi ilə hərəkət edənlər də az deyildi. Onlar bir növ özlərinin nəyə “qadir olduqlarını” bahalı məzar daşları qoymaqla, məzarı qiymətli metal lövhələrlə çərçivələməklə göstərirdilər. Əlbəttə ki, bütün bunlar böyük hikmətə və elmi dəyərə malik olan İslam dininə yaraşmayan bir haldır” [10].

Müasir dövrümüzdə dövlət tərəfindən vətəndaşı düşünərək tətbiq etdiyi qaydalardan biri də qəbirlərin standart ölçülərdə, eyni şəkildə götürülməsi, qəbir başdaşlarının müəyyən edilmiş ölçüdə hazırlanmasıdır. Bununla həm də dünyasını dəyişənin qəbri üstündə imkanlı-imkansız seçimi də hiss edilmir. İndiki başdaşları qismən balaca və daşın üzərində mərhumun

şəkli olmadan hazırlanması da dinimizin tələbi kimi müsbət məqamlardan biridir. Bunun üçün bəlli standartlar da müəyyənləşdirilib. Belə ki, “Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2007-ci il 27 noyabr tarixli qərarına əsasən, mövcud olan məzarlıqlarda dəfn zamanı qəbirlərin milli-dini dəyərlərin tələblərinə və qaydalara uyğun ölçüyə salınması zəruridir: “Hər bir qəbir üçün ölçü qaydaları müəyyən olunub. Qaydalara əsasən, hər bir məzarın eni 1 metr 40 santimetr, uzunluğu isə 2 metr 20 santimetr olaraq müəyyənləşdirilib” [11].

Ümumiyyətlə, müqayisəli nəzər yetirəndə yas mərasimlərində Naxçıvan modelinin İslam dininin tələbləri baxımından daha məqsəduyğun olduğunu vurğulamaq lazımdır. Məhz ölkə mətbuatında Naxçıvan modelinin rəğbətlə qarşılandığını göstərən yazıların, müsahibələrin verilməsi də yuxarıda qeyd etdiklərimizi dəstəkləyən faktlar kimi vurğulaya bilərik.

Naxçıvanda yaslı evin yasdan çıxarılması ənənəsi də mövcuddur. Belə ki, mərhumun 40-ı çıxandan sonra qarşıdan gələn ilk bayram öncəsi (Novruz, Ramazan, Qurban) yaxın qohumlar, qonum-qonşular yaslı evə gedər və “Qara bayram” keçirərlər [1, s. 141]. Bu zaman mərhumun qəbrini ziyarət edər, dualar oxuyarlar. “Qara bayram”ına gələnlər üçün adətən plov bişirər və halva çalıb, ehsan verərlər. Bununla da həmin evin, ailənin yasdan çıxarılması düşünülür.

Qəbir üstə getmə adəti də mövcuddur. Mərhumun 3-ü, 7-i, 40-ından əlavə, bayram günlərində qohumlar, qonşular yığışıb qəbir üstə gedər, orda Quran oxutdurar, qəbrin üstünü təmizləyər, səliqə-sahmana salarlar.

Yasla bağlı adətlərdən danışarkən ailənin yaslı qalması məsələsinə toxunmaq istərdik. Ailənin uzunmüddətli yaslı qalması mərhumun evindəki nüfuzundan və yaşından çox asılıdır. Əgər mərhum cavandırsa, evin yaslı qalması uzunmüddət çəkkər. Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 70-90-cı illərdə yas olan (düşən) evdə, mərhumun qohumlarında, hətta qonşularında belə televizoru açmaz, uzun müddət toya gedilməzdi. Bundan əlavə mərhumun ili çıxmamış toy edilməzdi. Televizora baxmaq qohum-qonşunun özündə mərhumun 7-nə qədər, ailənin özündə isə 40-na qədər “qadağan edilirdi”, yəni baxılmırdı. Müasir dövrdə bu məsələlər bir az arxa planda qalmışdır. Ailə üzvlərindən başqa qohumlar belə bu məsələyə əməl etmirlər. Yaslı qadınlar: bacılar, analar, həyat yoldaşları, qızlar 3-4 ay, hətə bəlkə də daha çox müddətə gözəllik salonlarına getməz, saçlarına rənglər qoymaz, mərhumun 40-ı çıxana qədər isə qaşlarını, üzlərini təmizlətdirməzlər.

Yas mərasimindən yazarkən bu mərasim ilə bağlı geyimə də diqqət yetirmək lazımdır. Bölgədə yas düşən evin qadın sakinləri qara paltarlar geyinər, başlarına qara yaylıq örtərlər. Yasa gedən qadınlar isə çalışarlar ki, onlar da qara geyinsinlər və yaxud allı-güllü geyinməsinlər. Y.Kalafat yazır ki, Türk kultür coğrafiyasının demək olar ki, hamısında ölənin birinin evinə təzə paltar geyinib getməzlər [9, s. 70]. M.Paşayeva qeyd edir ki, Oğuz rayonunda yayılmış adətə görə ölü düşən evdə 7 gün iş görülməz və heç kəs paltarını dəyişməzdi [7, s. 220]. Yaslı evdə ailənin kişiləri isə 40 gün saqqal saxlayardılar. Günümüzə bu kimi məsələlərə o qədər də diqqət yetirilmir. Mərhumun 3-ü və yaxud 7-si çıxan kimi kişilər üzlərini qırarlar. Bu bir növ də insanların iş həyatları ilə əlaqəlidir. Ümumiyyətlə, kişilərin yasla bağlı geyimləri olmamışdır. Bir də ki, yaslı evin ailə üzvləri bir neçə ay özlərinə təzə paltar almaz, bir sözlə alış-verişə çıxmazlar. Onu da qeyd edək ki, mərhumun öz paltarını isə evdə saxlamazlar.

Şahbuz şəhərində topladığımız etnoqrafik materiallara görə, guya paltar bu zaman ağlayar, özünə yoldaş axtarar. Onu kimsəsizlərə verər və yaxud məscidlərə qoyarlar ki, imkanı olmayanlar gəlib götürsünlər. Bundan əlavə, paltarı qazıb basdırmaq adəti də mövcud olmuşdur.

Yas mərasimi zamanı bir sıra inanclar sisteminə əməl edilir. Belə ki, yasa gələnlərin ayaqqabıları cütdələnmiş, evdəki aynaların üzləri örtülərdi və s. Yas üçün bişirilən çörəyin birincisini bəzi kəndlərimizdə damın üstünə atar, ya da qəbrin üstünə ovub tökərlər [3, s. 51].

Yas evində oturmağın bir ədəb-ərkanı vardır. İnsanlar çalışarlar ki, yas yerlərində uzun zaman oturmasınlar. Ziyarəti qısa kəsərlər. Toplanmış materiallara görə, insanlar çalışarlar ki, yasdən çıxıb birbaşa öz evlərinə getsinlər. Yasdan çıxıb başqasının evinə getmək yaxşı hal sayılır. Yasla bağlı mərasimlər xalqımızın mili-mənəvi dəyərlərini, onun etnik kimliyini, inanclar sistemini ortaya qoyur. Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, bəhs edilən mərasimdə bəzi dəyişikliklər edilmiş, bəzi adətlər, inanclar aradan çıxmışdır. XXI əsrdə isə elə adət-ənənə vardır ki, mənəvi dünyamıza daxil olmuşdur. Yasla bağlı mərasimi araşdırarkən, bu mərasimlə bağlı geyim, yemək və içki və s. məsələlər də araşdırılmalıdır. Bir məsələni də qeyd etmək istərdi ki, XIX-XX əsrin sonlarında yas mərasimində mövcud olan bir sıra adət ənənələrin XXI əsrin əvvəllərində aradan çıxması və ya çıxardılması bölgə əhalisinin maddi və mənəvi dünyasına çox böyük xeyri olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. 25 cildə. "Azərbaycan" cildi. Bakı: "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" Elmi Mərkəzi, 2007, 884 s.
2. Cəfərova A. Ordubad folklor mühiti (namizədlik dissertasiyası). Bakı, 2016, 172 s.
3. Qədirzadə Q. Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inamlar, etnogenetik əlaqələr. Bakı: Elm, 2003, 368 s.
4. Qədirzadə T. İslamaqədərki adətlər, inamlar və mərasimlər (Naxçıvan materialları əsasında). Bakı: Nafta-Pres, 2006, 120 s.
5. Quliyeva N. Azərbaycanda müasir kənd ailəsi və ailə məişəti. Bakı: Elm, 2005, 347 s.
6. Quliyeva N. XIX-XX əsr Bakı şəhər əhalisinin ailə və ailə məişəti. Bakı: Elm, 2011, 240 s.
7. Paşayeva. M. Azərbaycanlıların ailə mərasimlərində etnik ənənələr (XIX-XX əsrin əvvəlləri. Şəki-Zaqatala bölgəsinin materialları üzrə). Bakı: Azər nəşr, 2008, 308 +24 s.
8. İnan A. Tarihte ve bugün Şamanizm. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1972, 250 s.
9. Kalafat Y. Türk kültür halklarında ölüm. Ankara: Berikan yayın evi, 2011, 268 s.
10. <http://naxcivantv.az/index.php/x-b-rl-r/1837.html>
11. <https://az.trend.az/azerbaijan/society/2722077.html>

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: aseforucov@yahoo.com.tr

Asaf Orucov

ABOUT THE MOURNING CEREMONY OF THE CITY POPULATION IN NAKHCHIVAN AT XIX-THE BEGINNING OF THE XXI CENTURIES

The mourning ceremony was investigated based on Nakhchivan city materials in XIX-XXI Century. The mourning ceremony is one of the family home ceremonies and is one of the factors that reflect the ethnic identity and traditions of our people. That is, we can clarify some issues by studying rituals related to the mourning. As a result of the research, the system of beliefs in Nakhchivan's mourning ceremony was examined. While many of these are related to Islam, we see that some part of the pre-Islamic belief system. At the same time, the clothes and dishes of the ceremony related to the mourning were also revealed during the research. Foods and drinks that are related to the old age in the region are commonly referred to as ehsan.

Keywords: *mourning, funeral, Nakhchivan, city, the late, ehsan.*

Асеф Оруджов

**О ТРАУРНОЙ ЦЕРЕМОНИИ НАСЕЛЕНИЯ ГОРОДА НАХЧЫВАН
XIX-НАЧАЛА XXI ВЕКОВ**

В статье была исследована траурная церемония по материалам города XIX-XXI веков. Траурная церемония является одной из семейных домашних церемоний, а также одним из факторов, отражающих этническую самобытность и традиции нашего народа. То есть, мы можем прояснить некоторые вопросы, изучив ритуалы, связанные с трауром. В результате исследования была исследована система верований в траурной церемонии Нахчывана. Хотя многие из них связаны с исламом, мы видим, что некоторые являются частью доисламской системы верований. В то же время одежда и посуда, связанные с трауром, также были обнаружены в ходе исследования. Продукты питания и напитки, связанные с трауром, в регионе обычно называют «эхсан».

Ключевые слова: *яс, похороны, Нахчыван, город, покойный, эхсан.*

(Tarix elmlər doktoru Şirin Bünyadova tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 19.12.2019

Son variant 18.02.2020

AYTƏKİN QƏHRƏMANOVA

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ NAXÇIVAN KƏNDLƏRİNDƏ MÜASİR AİLƏ TIPLƏRİ

Müstəqillik illərində Azərbaycanın qədim yurd yerlərindən biri olan Naxçıvan kəndlərinin ailə tiplərinin öyrənilməsi və etnoqrafik tədqiqata cəlb edilməsi həm elmi, həm də əməli əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə müasir dövrdə müşahidə olunan kiçik ailənin quruluşuna görə iki tipə bölündüyü sadə və mürəkkəb ailələrdən bəhs edilmiş, sadə ailənin iki nəsil ata-ana və övladları, mürəkkəb ailə isə üç nəsildən – baba-nənə, ata-ana və nəvələrdən ibarət olduğu söylənilmiş və çöl-materiallarına əsaslanaraq nümunələr göstərilmişdir. Bununla yanaşı, məqalədə natamam ailələrdən də bəhs edilmişdir. Nəticə etibarilə müstəqillik illərində muxtar respublikada, müasir kənd ailələri kiçik ailə tipi olmaqla sadə (nuklear) və mürəkkəb ailə məfhumları ilə yanaşı natamam, tam olmayan, valideynlərin biri ilə uşaqların təşkil etdikləri ailələrdən ibarət olduğu qənaətinə gəlinmişdir.

Açar sözlər: ailə, böyük ailə, kiçik ailə, sadə ailə, nuklear ailə, mürəkkəb ailə, natamam ailə.

Müasir ailə-məişət problemlərinin öyrənilməsi Azərbaycan etnoqrafiya elmində mühüm yer tutur. Müstəqillik illərində Azərbaycanın qədim yurd yerlərindən biri olan Naxçıvan kəndlərinin ailə tiplərinin öyrənilməsi və etnoqrafik tədqiqata cəlb edilməsi həm elmi, həm də əməli əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, muxtar respublika kənd ailəsinin ailə-məişəti ilə bağlı tədqiqatların aparılmasında Hacı Qadir Qədirzadənin xidmətləri təqdirəlayiqdir [5].

Azərbaycan ərazisində ailənin təşəkkülü Eneolit dövrünün sonuna təsadüf edir. Azərbaycan ailəsi bütün dövrlərdə mənəvi dəyərlər və adət-ənənələr əsasında qurulmuşdur. Kökü, milli və mənəvi dəyərlərlə dolu olan, sağlam təməllər üstündə qurulan ailə cəmiyyətin və dövlətin ən böyük gücüdür. Bütün tarixi inkişaf mərhələlərində cəmiyyətdə, eyni zamanda xalqın mədəni səviyyəsində baş verən dəyişikliklər ilk növbədə ailədə öz əksini tapır. Xalqımız uzun əsrlərdən bəri məişətində yaratmış olduğu adət-ənənələri, milli dəyərləri ailədə qoruyub saxlanmış, onları təkmilləşdirmiş və bu günə qədər gətirib çıxartmışdır.

Dünya xalqlarında olduğu kimi Azərbaycan ailəsi də tarixin inkişaf prosesində müxtəlif formalarda təzahür etmişdir. Digər xalqlarda olduğu kimi, azərbaycanlılarda da iki ailə tipi mövcud olmuşdur: böyük ailə və kiçik ailə. XIX əsrdə Azərbaycanda böyük ailələr iki yolla: böyük ailələrin nisbətən az saylı böyük ailələrə parçalanması və kiçik monoqam ailələrin böyük ailələrə çevrilməsi nəticəsində yaranmışdı. Bu dövrdə böyük ailələr üçün əsasən üçnəsilli tərkib səciyyəvi idi, dörd və beş nəslin nümayəndələrini özündə birləşdirən ailələr isə azlıq təşkil edirdi. Böyük ailə etnoqrafik ədəbiyyatda ailə icması, yaxud patriarxal ailə, nəslə ailə, bölünməmiş, birləşmiş və ya mürəkkəb adlarla adlanır. Ailənin tarixi forması olan böyük ailənin təşəkkülü xüsusi mülkiyyətin meydana çıxması, ata nəslinin qərarlaşması və nəticədə qəbilə icmalarının dağılması, kənd icmalarının yaranması ilə əlaqədardır [1, s. 298].

XIX əsrin sonlarından etibarən kənd təsərrüfatına əmtəə-pul münasibətlərinin daxil olması böyük ailələr daxilində əmək bölgüsü qaydalarına yeni elementlər gətirirdi. Eyni zamanda, kəndlilərin aztorpaqlılığı, ailə icmasında baş verən maddi və iqtisadi narazılıqlar, ixtilaflar ailə icmasının dağılmasına gətirib çıxarırdı. Bu zaman böyük ailə daxilində kiçik ailələr yaranmağa başlayır və bu kiçik ailələrin xüsusi mülkiyyətə meyli artır. Böyük ailələrin aradan çıxmasını şərtləndirən əsas amillər ilk növbədə Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin inkişafı Azərbaycan kəndlərində feodal-patriarxal təsərrüfatının qalıqlarını aradan qaldırdı.

Bununla yanaşı, Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ictimai istehsal üsulu yarandı və torpaqlar kolxoz təsərrüfatlarında cəmləşdi. Nəticə etibarilə böyük ailələrin dağılması üçün şərait yarandı. Böyük ailələrin dağılması və kiçik ailələrin yaranması Azərbaycanda yaşayış məntəqələrinin çoxalmasına da səbəb oldu. Artıq eyni nəsildən olan ailələr bir evdə yaşamırdılar. Onlar özlərinə ev tikməklə ayrı təsərrüfata malik idilər.

Q.Qeybullayev yazır ki, böyük ailə ilə kiçik ailə arasında iki fərq vardı: birinci ailə üzvlərinin sayına görə, ikincisi böyük ailədə varidat bütün ailəyə məxsus olduğu halda, kiçik ailədə yalnız onun başçısına – kişiyyə məxsus idi [7, s. 88]. Əsasını monoqam kəbin təşkil edən kiçik ailələrin tərkibi ər, arvad və uşaqlar, yaxud ata və ya ananın yaxın qohumlarından birinin evli oğullarından biri ilə yaşaması qaydası geniş yayılmağa başladı [6, s. 27].

Müasir dövrdə müşahidə olunan kiçik ailənin özü də quruluşuna görə iki tipə bölünür: sadə və mürəkkəb ailələr. Sadə ailə iki nəsil, ata-ana və övladları, mürəkkəb ailə isə üç nəsildən-baba-nənə, ata-ana və nəvələrdən ibarətdir. Ailədə oğul evlənilib ata-anası ilə birlikdə yaşayarsa onda ailənin tipi dəyişir kiçik ailənin sadə tipindən sadə ailənin mürəkkəb ailə tipinə çevrilir. Demək olar ki, bütün ailə forma və tipləri sadə ailə tipi əsasında yaranmışdır. Sadə ailə elm aləmində nuklear (latınca-“nukleus”, “nüvə”, “özək” sözündəndir) ailə adlanır [3, s. 15]. N.Quliyeva qeyd edir ki, XX əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində məşhur ingilis sosioloqu V.Qud “Ailədə dünya inqilabı” adlı əsərində bir çox ölkələrdə olaraq dəqiq sosioloji tədqiqatlar aparmış və müasir ailənin nuklear (nucleus nüvə, mahiyyət) ailə təklif etmişdir [6, s. 28]. Qeyd etmək lazımdır ki, mürəkkəb ailədən fərqli olaraq sadə nuklear ailə iki nəsildən ata-ana və uşaqlardan ibarət olmuşdur. Uşaqların sayına görə nuklear ailənin 3 tipini fərqləndirirlər. Sadə ailədə uşaqların sayı 1-2 olduqda onu azuşaqlı ailə, 3-4 olduqda orta saylı ailə, 5 və daha çox olduqda – çoxuşaqlı ailə hesab edilir [6, s. 32].

1999-cu il Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıyaalınması məlumatlarına əsasən demək olar ki, muxtar respublikanın kəndlərində ailə üzvlərinin sayına görə: bir ailə üzvündən ibarət olan ailələr 2798 və ya 5,5%, iki ailə üzvündən ibarət olan ailələr 3093 və ya 6,1%, üç ailə üzvündən ibarət olan ailələr 4576 və ya 9,1%, dörd ailə üzvündən ibarət olan ailələr 9276 və ya 18,3%, beş ailə üzvündən ibarət olan ailələr 11947 və ya 23,6%, altı ailə üzvündən ibarət olan ailələr 8611 və ya 17,0%, yeddi və daha çox ailə üzvündən ibarət olan ailələrin orta sayı 10298 və ya 20,4% olmuşdur [9, s. 65].

Çöl materiallarına əsaslanıb demək olar ki, müasir dövrdə muxtar respublikanın kəndlərində kiçik ailənin nuklear – yəni sadə tipli ailələri üstünlük təşkil edir. Məsələn, Babək rayonunun Şıxmahmud kənd sakini Məmmədov Ramin evləndikdən sonra ailəsi ilə birlikdə ata-anasından ayrı yaşayır. Ordubad rayonunun Yuxarı Əndəmic kənd sakini Abbasov Qadir Həsənqulu oğlu və Abbasova Şövkət Vəli qızının ailəsində üç qız və bir oğlan övladı böyümüşdür. Ailənin övladlarının hamısı evlidirlər Bakı şəhərində yaşayır. Ata və ana tək yaşayır. Şahbuz rayonunun Şahbuzkənd sakini Bayramov Əhliman təqaüdcüdür. Həyat yoldaşı Bayramova Sədaqət müəllimədir. Kənd orta məktəbində işləyir. Oğlu Cavid ailəlidir. Bakı şəhərində yaşayır. Əhliman həyat yoldaşı ilə birlikdə yaşayır. Hər iki ailə sadə-nuklear ailə tipinə aiddir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi sadə ailədə ailə üzvlərinin sayı 5 və daha çox olduqda, həmin ailə çoxuşaqlı ailə hesab edilir. Çoxuşaqlı ailələr xalqımız üçün ənənəvi və səciyyəvi hal hesab edilmişdir. Məsələn, Babək rayonunun Cəhri kənd sakini Babayeva Qönçə 10 uşaq anasıdır. Həyat yoldaşı vəfat edib. O, oğlu Varislə birlikdə yaşayır. Varis evlidir və üç övladı var. Ailənin başçısı Varisdir. Sadə kiçik ailələr də ailə üzvlərinin sayına görə “böyük ailə” ola

bilərlər. Lakin belə “böyük ailələr” klassik böyük ailə, yəni ailə icması hesab edilmir [1, s. 304].

Ailədə bir neçə nəsil – bir, iki, üç və ya dörd nəsil birlikdə yaşayarsa bu cür ailələr sadə ailənin mürəkkəb tipinə aiddir. Mürəkkəb ailədə baba-nənə, ata-ana və nəvələr birlikdə yaşayırlar. Məsələn, Babək rayonunun Şıxmahmud kənd sakini Abdullayev Qalib və həyat yoldaşı Abdullayeva Rəmziyyənin ailəsində üç övlad böyümüşdür. Qızları Abdullayeva Leyla ailəlidir, ailəsi ilə birlikdə Naxçıvan şəhərində yaşayır. Oğlanları Ceyhun ailəlidir, Cəlal isə tələbədir, Naxçıvan Dövlət Universitetində oxuyur. Ceyhunun iki övladı var, ailəsi ilə birlikdə ata-anasının yanında yaşayırlar.

Muxtar respublikanın ayrı-ayrı kəndlərində rast gəlinən bölünməmiş ailələrin əksəriyyəti valideynlərin evli oğlu ilə birlikdə yaşadığı ailələrdir. Ailədə övladlardan biri, xüsusən ailənin kiçik oğlu ailə qurduqdan sonra valideynləri ilə birlikdə yaşayırsa, etnoqrafiya elmində bu adət “minorat” adlanır. Minorat (минорат) – mirasın nəsildə ən kiçik yaşlı kişi nümayəndəsinə və ya ölənün ən kiçik oğluna qalmasından ibarət vərəsəlik sistemidir [2, s. 207]. Şahbuz rayonunun Qarababa kənd sakini Quliyev İsabala Yamən oğlu şəxsi təsərrüfatla məşğul olur. Həyat yoldaşı İmanova Ulduz Yaşar qızı tibb bacısıdır. Ailə formasına görə sosial qarışıq ailədir. İki övladları var. Oğlu hərbiçi, qızı isə tibb bacısıdır. Hər iki övladı ailə qurub. Ata-ana oğlanları ilə birlikdə yaşayırlar. Oğlu evlidir və bir övladı var. Bu ailə də tipi kiçik ailənin mürəkkəb formasına aiddir.

Culfa rayonunun Ərəzin kənd sakini Əsgərov Əlinin ailəsi 3 nəsilli ailədir. Belə ailələrdə valideynlər, onların övladları, evli nəvələri və nəticələri birlikdə yaşayırlar. Xok kənd sakini İsmayılzadə Natiq və İsmayılzadə Xuramanın ailəsində üç övlad böyümüşdür. Ailənin iki övladı evli, biri isə subaydır. Evli olan oğlan ailəsi ilə birlikdə ata-anası ilə bir evdə yaşayırlar, iki nəsilli ailədir. Göstərilən hər iki ailə kiçik ailənin mürəkkəb tipinə aiddir.

Sadə ailədə oğlan övladlarının ikisi evləndikdən sonra ata-ana ilə birlikdə bir evdə yaşayırlarsa və eyni təsərrüfata malikdirlərsə bu zaman ailənin tipi deyil, forması dəyişir. Artıq o ailə böyük ailə hesab edilir, lakin yuxarıda qeyd edildiyi kimi bu cür ailələri böyük patriarxal ailə forması hesab etmək olmaz. Məsələn, Şərur rayonu Cəlilkənd sakini Ağayev Rüstəm Zal oğlunun 10 övladı var. Həyat yoldaşı Ağayeva Rüşxarə evdar qadındır. Övladlarının hamısı ailəlidir. Oğlanları Ağayev Yunis və Ağayev Emil evlidirlər, ata-anası ilə birlikdə yaşayırlar.

Araşdırmalar zamanı kənd ailələrində natamam ailə tipinə də rast gəlinir. Məsələn, Şahbuz rayonunun Şahbuzkənd sakini Qarayeva Mələhət İsaq qızının həyat yoldaşı Əli Əsgərov uşaqları körpə olarkən dünyasını dəyişib. Mələhət öz zəhməti ilə hər iki övladını-Eşqini və Coşqunu böyüdüb boya-başa çatdırıb. Eşqin evlidir, iki oğlu var. Naxçıvan şəhərində yaşayır. Mələhət ikinci oğlu Coşqunla birlikdə yaşayır. Ailə, tipinə görə natamam ailədir. Natamam ailə əksər hallarda boşanma və ölüm nəticəsində yaranır. Əgər ər-arvad birlikdə deyilsə, ayrı-ayrı yerlərdə yaşayırlarsa, belə ailə də natamam ailə sayılır [4, s. 12].

Yuxarıda qeyd etdik ki, ailə müxtəlif ictimai-iqtisadi quruluşda dəyişir, yəni yaşadığı cəmiyyətə uyğun olaraq formalaşır. Ailə tarixin bütün dövrlərində uşaqları milli dəyərlərimizə, adət-ənənələrimizə uyğun tərzdə tərbiyə etmişdir. Ailə təkcə övladını özünə yox, həm də cəmiyyətə layiqli bir vətəndaş kimi böyütməlidir. Çalışmalıyıq ki, övladlarımızı milliliyimizdən, kimliyimizdən uzaqlaşdırmayaq. Unutmamalıyıq ki, tarixin süzgəcindən ələnərək günümüze gəlib çatmış xalqımızın milli mentalitetinə uyğun tərbiyə metodları var.

Müasir dövrdə müşahidələr göstərir ki, cəmiyyət inkişaf etdikcə ailələrdə uşaqların sayı azalmağa başlayır. Ailələrdə uşaqların azalmasının səbəbini təkcə iqtisadi amillə bağlı olduğunu hesab etmək olmaz, çünki, maddi durumu qənaətbəxş olan ailələrdə də doğulan

uşaqların sayı iki, ən yaxşı halda üç olur. Məhz bu cəhətdən demək olar ki, cəmiyyət inkişaf etdikcə artıq ailələrin bu məsələdə baxışı dəyişir. Məsələn, qadınların daha çox təhsil və karyera arxasınca getməsi, gənclərin şəhərə axını, müasir yaşam tərzində kənd ailələrində uşaqların sayının azalmasına səbəb olur. Q.Qədirzadə yazır ki, elm kəskin şəkildə sübut etmişdir ki, cəmiyyətin sivilləşməsi doğum halına mənfi təsir göstərməkdədir [5, s. 74].

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, müasir kənd ailələri kiçik ailə tipi olmaqla sadə (nuklear) və mürəkkəb ailə məfhumları ilə yanaşı natamam, tam olmayan, valideynlərin biri ilə uşaqların təşkil etdikləri ailələrdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 384 s.
2. Əliyev A., Nuriyev C., Nuriyeva G. İqtisadiyyat və hüquq (Ensiklopedik lüğət). Bakı: Qanun, 2006, 320 s.
3. Əlizadə Ə. Məhəbbət aləmi. Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası nəşriyyatı, 1995, 243 s.
4. Əlizadə H.Ə. Tərbiyənin demoqrafik problemləri. Bakı: Maarif, 1993, 240 s.
5. Qədirzadə Q. Muxtariyyət dövründə Naxçıvanda kənd ailəsi (I kitab 1924-1984-cü illər). Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 240 s.
6. Quliyeva N. Azərbaycanda müasir kənd ailəsi və ailə məişəti. Bakı: Elm, 2005, 346 s.
7. Qeybullayev Q.A. Azərbaycanlılarda ailə və nikah (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri). Tarixi etnoqrafik tədqiqat, I hissə, Bakı: Elm, 1994, 264 s.
8. Quliyev H. Azərbaycanda ailə məişətinin bəzi məsələləri. Bakı: Elm, 224 s.
9. Naxçıvan Muxtar Respublikası 80. Tarixi statistik məcmuə. Naxçıvan: Səda, 222 s.

*AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi,
E-mail: aytekin1962@mail.ru*

Aytekin Gahramanova

MODERN FAMILY TYPES IN NAKHCHIVAN VILLAGES DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE

The article discusses the family types of Nakhchivan village during the years of independence. The study and involvement in ethnographic research of family types of Nakhchivan villages, one of the oldest settlements of Azerbaijan are of both scientific and practical importance in the years of independence.

The article deals with nuclear and extended families, that are divided into two types according to the structure of the small family observed in the modern period, a nuclear family is a family group consisting of two parents and their children, an extended family is a family consisting of three generation family, that is grandparents, parents and grandchildren and examples are shown based on ethnographic data. At the same time, the article also deals with incomplete families. As a result, in the years of independence, it has been concluded that modern rural families are of small family type, consisting of nuclear and extended family concepts, as well as incomplete, single parent family.

Keywords: *modern family, elementary family, complex family, nuclear family, extended family, small family, village.*

Айтекин Гахраманова

**СОВРЕМЕННЫЕ ТИПЫ СЕМЕЙ В НАХЧЫВАНЕ В ГОДЫ
НЕЗАВИСИМОСТИ**

В статье рассказывается о типах Нахчыванской сельской семьи в годы независимости. Изучение и этнографические исследования семейного типа одного из древнего поселения Азербайджана Нахчывана в годы независимости имеет как научное, так и практическое значение.

В статье говорится о простых и сложных семьях в современную эпоху, разделенных на два типа по структуре небольшой семьи, о простой семье, состоящей из двух поколений: родителей и детей, о сложной семье, которая состоит из трех поколений – дедушки и бабушки, родителей и внуков и приведены примеры на основе этнографических данных. Кроме того, в статье говорится о неполных семьях. В результате пришли к выводу, что в автономной республике в годы независимости наряду с современными простыми (нуклеарными) и сложными семьями, существует и такое понятие как «неполная семья», которая состоит только из одного из родителей и детей.

Ключевые слова: современная семья, простая семья, сложная семья, нуклеарная семья, большая семья, маленькая семья, деревня.

(Tarix elmləri doktoru Şirin Bünyadova tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 03.12.2019

Son variant 09.03.2020

UOT 81'28;81'286

ƏBÜLFƏZ QULİYEV**NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ**

Məqalə Naxçıvan Muxtar Respublikasının mövcud olduğu dövrdə bölgənin dialekt və şivələrinin öyrənilməsi məsələlərinə həsr olunmuşdur. Bildiyimiz kimi 1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası yaradıldıqdan sonra respublikada dialektologiya məsələlərinin tədqiqi işi də xeyli canlandı. Bu fonda 1950-55-ci illərdə mütəmadi olaraq Naxçıvan bölgəsinə göndərilən dialektoloji ekspedisiya külli miqdarda dil materialı topladı. Bunun nəticəsində bölgənin dialekt və şivələrinin elmi tədqiqinin əsası qoyuldu. Nəhayət, 2002-ci ildə ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Naxçıvan Bölməsinin təşkil olunması bu sahədə aparılan tədqiqat işlərinin sürətlənməsinə təkan verdi.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, Naxçıvan, dilçilik, dialekt, tədqiqat, müstəqillik illəri.*

Azərbaycan dili dünyanın zəngin dillərindən biri olmaqla uzunmüddətli tarixi inkişaf yolu keçmiş, şair və yazıçılar tərəfindən təkmilləşdirilərək bugünkü vəziyyətə gəlib çıxmışdır. Müstəqillik dövründə dövlət dili səviyyəsinə yüksəlmiş ədəbi dilimizin hərtərəfli fəaliyyəti üçün geniş imkanlar yaradılmış, onun tətbiqi və inkişafı dövlət qayğısı ilə əhatə olunmuşdur.

Məlumdur ki, dialekt faktları dilin tarixinin canlı nümunələridir. Eyni zamanda milli ədəbi dilimizin formalaşmasında yerli dialekt və şivələrin də öz rolu vardır. Ona görə də Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri hələ XIX əsrdə elm adamlarının diqqətini cəlb etmiş, görkəmli Azərbaycan alimi Mirzə Kazımbəy ilk dəfə 1839-cu ildə Kazan şəhərində nəşr olunmuş “Türk-tatar dillərinin ümumi qrammatikası” əsərində Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrindən də bəhs etmiş, burada Quba və Dərbənd dialektlərindən bəzi nümunələr vermişdir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin tədqiqinə həsr olunmuş ayrıca tədqiqat əsərini isə N. Aşmarin 1926-cı ildə nəşr etdirmişdir. Belə ki, onun “Nuxa şəhəri türk şivələrinin ümumi icmalı” adlı əsəri dialektoloji tədqiqatların tarixində ilk monoqrafik əsər sayılır. Aşmarinin ümumi rəhbərliyi altında yerlərə göndərilən proqram və təlimat əsasında 1930-cu ilə qədər Naxçıvan bölgəsi də daxil Azərbaycanın müxtəlif dialekt və şivələrinə aid 60 minə yaxın leksik vahid toplanmışdır. Toplanan materiallar əsasında “Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti” adlı əsərin birinci cildi (A hərfi) 1930-cu ildə, ikinci cildi (B hərfi) 1930-cu ildə nəşr olundu. Bundan sonra XX əsrin 30-cu illərində ilk elmi dialektoloji tədqiqat apararı İdris Zaman oğlu Həsənovun fəaliyyəti diqqəti cəlb edir. Amma o, 1937-ci il repressiyasına qurban getdiyi üçün bu iş yarımçıq qalmışdır. Azərbaycan elminə böyük zərbə vuran 37-ci il hadisələrindən sonra bu sahədə bir müddət sakitlik olmuş, elmi tədqiqat aparılmamış, 1943-cü ildə akademik M. Şirəliyev “Bakı dialekti” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. 1945-ci ildə Azərbaycanda Elmlər Akademiyasının təşkil olunması və ondan az sonra Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun yaradılması dialektologiya sahəsində elmi tədqiqatların canlanmasına səbəb olmuşdur.

Bu elmi araşdırmalar fonunda 50-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının dialektoloji baxımdan zəngin bölgələrindən biri olan cənub qrupuna daxil olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının dialekt və şivələri də elm adamlarının diqqətini çəkmişdir. 1950-55-ci illərdə əsasən akademiyanın dilçi alimləri tərəfindən ekspedisiya yolu ilə bölgənin dialekt və şivələrinə aid külli miqdarda dil materialı toplanmışdır. Təfəsilatə varsaq, 1950-ci ildə B. M. İb-

rahimov, K.T.Ramazanov, T.B.Həmzəyev, H.A.Bayramov, A.Ə.Aslanov və E.M.Əlibəyzadə Ordubad rayonunun Aza, Bist, Biləv, Vələver, Vənənd, Dəstə, Dırmıs, Əylis, Kələki, Kotam, Gənzə, Nüsnüs, Sabirdizə, Tivi və yenə həmin ildə B.M.İbrahimov, K.T.Ramazanov, T.B.Həmzəyev, H.A.Bayramov, A.Ə.Aslanov və E.M.Əlibəyzadə Culfa rayonunun Boyəhməd, Bənəniyar, Qazançı, Qızılca, Əbrəqunus, Ərəfsə, Ərəzin, Kırna, Saltaq, Ləkətağ, Milax, Göydərə, Teyvaz, Xanağa (Xanəgah), Camaldın, Yayıcı şivələrini, 1951-ci ildə K.T.Ramazanov, T.B.Həmzəyev Şərur rayonunun Alışar, Axura, Dəmirçi, Dizə, Yengicə, İbadulla, Kürçülü, Maxta, Püsyən, Sədərək, Xanlıqlar, Çərçiboğan, Yayıcı, Kəngərli rayonunun Qarabağlar, Qıvrəq şivələrini, 1953-cü ildə R.Ə.Rüstəmov, B.M.İbrahimov, K.T.Ramazanov, T.B.Həmzəyev və R.Ə.Süleymanov Şahbuz rayonunun Aşağı Qışlaq, Badamlı, Biçənək, Daylaqlı, Keçili, Kolanı, Kənd Şahbuz, Külüs, Kükü, Mahmudoba, Məzrə, Nursu, Qışlaq, Sələsüz, Türkeş, Şada şivələrini, 1954-cü ildə R.Ə.Rüstəmov, B.M.İbrahimov, K.T.Ramazanov, T.B.Həmzəyev Babək rayonunun Qaraçuq, Qoşadizə, Didivar, Nehrəm, Cəhri, Çəşməbasar, Sirab, Şəkərabad, Naxçıvan (şəhər) şivələrini öyrənmişlər. 1955-ci ildə prof. M.Ş.Şirəliyev, R.Ə.Rüstəmov, B.M.İbrahimov, K.T.Ramazanov, M.İ.İslamovun iştirakı ilə yekunlaşdırıcı ekspedisiya Naxçıvan Muxtar Respublikasında çalışmışdır.

Dialektoloji tədqiqatlardan aydın olur ki, Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan dialekt və şivələri uzun müddət üç istiqamətdə öyrənilmişdir:

1. Azərbaycan, həmçinin Naxçıvan dialekt və şivələrinin monoqrafik tədqiqidir ki, bu sahədəki işlər prof. M.Şirəliyev, R.Rüstəmov və K.Ramazanov tərəfindən tərtib olunmuş və 1956-cı ildə çapdan çıxmış “Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin monoqrafik tədqiqinə aid proqram” əsasında aparılmışdır.

2. Azərbaycan və Naxçıvan MR dialekt və şivələrinin dilçilik coğrafiyası əsasında öyrənilməsidir ki, bu sahədəki işlər M.Şirəliyev və R.Rüstəmov tərəfindən tərtib olunan və 1958-ci ildə çapdan çıxmış “Azərbaycan dilinin dialektoloji atlasının tərtibi üçün toplanmış materialların proqramı” əsasında aparılmışdır.

3. Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan MR dialekt və şivələrinin lüğətinin tərtib olunmasıdır ki, bu istiqamətdə də xeyli işlər görülmüşdür.

Bu proqram və metodik göstərişlər, tədqiqat üsulu ilə tədqiqat işlərini quran elm adamları təkcə 5 ildə Naxçıvan dialekt və şivələrinə aid material toplamaqla kifayətlənməmiş, bu tədqiqatın nəticələri ayrı-ayrı elmi məqalələrdə öz əksini tapmışdır. Dialekt materialları ümumiləşdirilib kitab halına salınanadək dialektoloqlarımızın bu istiqamətdə çap etdirdikləri məqalələrin bəzilərini nəzərdən keçirək: prof. M.Şirəliyevin “Naxçıvan dialekti (ümumi qeydlər)”, yenə onun “Şahbuz şivələrinin fonetikasi”, T.B.Həmzəyev “Ordubad rayonu dialektinin fonetik xüsusiyyətləri”, yenə onun “Ordubad dialektinin leksikası haqqında qeydlər”, yenə onun “Ordubad dialektinin morfolojiyasına aid bəzi qeydlər”, K.T.Ramazanovun “Noraşen (Şərur) rayonu şivələrinin bəzi xarakterik morfoloji xüsusiyyətləri haqqında”, R.Ə.Süleymanovun “Ordubad və Culfa rayon şivələrinin leksik xüsusiyyətləri”, R.Rüstəmovun “Şahbuz şivələrinin sintaksisi”, A.Həsənovun “Ordubad dialektinin bəzi xarakterik leksik və morfoloji xüsusiyyətləri” və s.

Həmin dövrdə yuxarıda göstərilən elmi məqalələrin nəşri Naxçıvan dialekt və şivələrinin geniş tədqiqi istiqamətində atılan əməli addımlar idi. Məhz bu araşdırmaların ümumi yekunu olaraq 1962-ci ildə M.Şirəliyevin redaktorluğu ilə “Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri” adlı monoqrafiya işıq üzü gördü. Həmin monoqrafiyada Naxçıvan qrupuna daxil olan dialekt və şivələrin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərinə dair elmi araşdırmalar öz əksini

tapmışdır. Müqayisəli-tarixi üsuldan istifadə edilərək yazılan bu monoqrafiya Azərbaycan dialektologiyasının tarixində yeni bir mərhələ təşkil edir. Bir çox materiallar qohum dillərin faktları, türk dillərinə aid qədim yazılı mənbələr, Azərbaycan klassik ədəbiyyatının materialları ilə müqayisə edilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əsər kollektiv əməyin nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır. Belə ki, əsərin ayrı-ayrı hissələri prof. M.Şirəliyev (fonetika), K.T.Ramazanov (morfologiya), R.Ə.Rüstəmov (sintaksis və Şahbuz şivələrinin mətnləri), B.M.İbrahimov (leksika, A-K hərfləri, mətnlər), A.H.Vəliyev (leksika, L-Ş hərfləri, terminlər) tərəfindən işlənib hazırlanmışdır.

Sonrakı dövrlərdə də Naxçıvan dialekt və şivələrinin tədqiqi ilə bir sıra alimlər məşğul olmuş, bu mövzuda monoqrafiya və namizədlik dissertasiyası yazmışlar. Bunlardan T.Həmzəyev, Ə.Quliyev, K.İmamquliyeva, M.Zeynalov, M.Əhmədovun xidmətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Belə ki, T.Həmzəyev Ordubad dialektini, Ə.M.Quliyev Şahbuz şivələrini, M.Zeynalov dialekt və şivələrimizin məişət leksikasını, K.İmamquliyeva Şərur rayon şivələrini, M.Əhmədov Naxçıvan bölgəsinin dialekt leksikasını tədqiq etmişlər.

Qeyd edildiyi kimi müstəqillik illərində Naxçıvan dialekt və şivələrinin tədqiqi işi daha da genişləndirilmişdir.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin 7 avqust 2002-ci ildə imzaladığı sərəncamla AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi təşkil olunmuşdur. Naxçıvan regionunun maddi və mənəvi sərvətlərini daha effektiv şəkildə öyrənmək bölmənin 6 elmi-tədqiqat müəssisəsi qarşısında bir vəzifə olaraq qoyulmuşdur. Bu elmi-tədqiqat institutlarından biri də İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutudur. 7 şöbəsi olan bu institutun Dilçilik şöbəsinin plan işinin mövzusu Naxçıvan dialekt və şivələrini əsaslı surətdə yenidən elmi şəkildə tədqiq etməkdən ibarətdir. Keçən müddət ərzində şöbənin əməkdaşları vaxtaşırı ərəziyə elmi ekspedisiya təşkil etmiş, müəyyən miqdarda dialekt materialı toplamış, bu materialları kameral şəkildə öyrənmişlər. Artıq bu tədqiqatın bəzi nəticələri məqalə şəklində nəşr edilmişdir. Eyni zamanda “Naxçıvan dialekt və şivələri” adlı türkcə monoqrafiya (Naxçıvan ağzı) şöbənin əməkdaşı müxbir üzv Əbülfəz Quliyev tərəfindən Ankaradakı Türk Dil Qurumu nəşriyyatında iri həcmdə nəşr edilmişdir [6]. Əbülfəz Quliyev Türkiyədə eyni zamanda “Naxçıvan ağızlarının söz varlığı” kitabını da nəşr etdirmişdir [7]. Eyni zamanda professor Əbülfəz Quliyev Dilçilik şöbəsinin müdiri, dosent Nuray Əliyeva ilə birlikdə “Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti” adlı kitab nəşr etdirmişlər. Şöbənin müdiri dosent Nuray Əliyeva 15 ilə yaxındır dialekt və şivələrimizin tədqiqi ilə məşğul olur. O, 2010-cu ildə “Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələri” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsini almışdır. O eyni zamanda həmin dissertasiya əsasında “Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələri” adlı monoqrafiya nəşr etdirmişdir [3]. Dosent Nuray Əliyeva dialektologiya sahəsində tədqiqatlarını genişləndirərək bölgənin dialekt leksikası mövzusunı daha ətraflı şəkildə araşdırmışdır. Bu tədqiqatın nəticəsi olaraq N.Əliyevanın 2018-ci ildə “Naxçıvan dialekt və şivələrinin etnoqrafik leksikası” adlı monoqrafiyası nəşr edilmişdir [4].

O, hazırda “Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikası” mövzusunda yazdığı doktorluq dissertasiyasını başa çatdırmışdır. Şöbənin digər əməkdaşı dosent Zülfüyyə İsmayıl da dialekt və şivələrimizin intensiv tədqiqi ilə məşğul olur. O, uzun illərdir topladığı dialekt materiallarının tədqiqi əsasında “Naxçıvan dialekt və şivələrinin tədqiqi məsələləri” adlı monoqrafiya nəşr etdirmişdir [8]. Z.İsmayıl doktorluq dissertasiyası üzərində çalışır. Dissertasiya işinin mövzusu “Naxçıvan dialekt və şivələrinin derivatologiyası (Şərqi Anadolu şivələri ilə müqayisədə)” adlanır. Şöbənin digər əməkdaşı Rəşad Zülfüqarov Ordubad və Culfa rayonlarının

dialekt və şivələrin terminoloji leksikasının tədqiqi ilə məşğuldur. O, 2016-cı ildə “Naxçıvan dialekt və şivələrinin terminoloji leksikası (Culfa və Ordubad rayonlarının dialekt materialları əsasında)” mövzusunda filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası müdafiə etmişdir. Şöbənin digər əməkdaşı fəlsəfə doktoru Leyla Səfərova Culfa şivələrinin tədqiqi ilə məşğuldur. Bu yaxınlarda onun “Culfa şivələrinin fonetikasi” monoqrafiyası nəşr olunmuşdur. Bu baxımdan bu sahədə ümumiləşdirici əsərlərin nəşrini də xüsusilə qeyd etməliyik. Belə ki, şöbə əməkdaşı AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyevin iştirakı ilə Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu əməkdaşlarının nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası” kitabı məhz bu tipli əsərlərdəndir [1].

Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərdə muxtar respublikanın digər elm və təhsil ocaqlarının alimləri də dialekt və şivələrimizin tədqiqi ilə məşğuldurlar. İndi tədqiqatçılar qarşısında Naxçıvan Muxtar Respublikasının qonşuluğundakı Cənubi Azərbaycana və Şərqi Anadoluya aid dialekt və şivələri öyrənmək vəzifəsi də dayanmaqdadır. Təsədüfi deyildir ki, Naxçıvan Dövlət Universitetinin dosenti Qalibə Hacıyeva bu sahədə uzun illərdir tədqiqat aparır, bu araşdırmaları o, doktorluq dissertasiyası şəklində salmışdır. O, 2018-ci ildə “Naxçıvan dialekt və şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektləri ilə müqayisəli tədqiqi” adlı doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Eyni zamanda Qalibə Hacıyevanın bu mövzuda iki monoqrafiyası nəşr olunmuşdur. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun müəllimi Əhriz Mahmudova bir neçə ildir dialekt və şivələrimizin Şərqi Anadolu şivələri ilə müqayisəli tədqiqi ilə məşğuldur. O, 2018-ci ildə bu araşdırmaların nəticəsi olaraq filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiya müdafiə etmişdir.

Ölkə prezidentinin Naxçıvan Muxtar Respublikasının 95 illiyi haqqında imzaladığı sərəncam və Naxçıvan Ali Məclisinin Sədrinin imzaladığı Tədbirlər planı elm adamlarını yeni, aktual problemlərin öyrənilməsinə yönəltdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası. Bakı: Elm və təhsil, 2017.
2. Əhmədov M. Naxçıvan şivələrinin lüğəti. Atalar sözləri. Bakı: Atilla, 2001.
3. Əliyeva N.Y. Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələri. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 192 s.
4. Əliyeva N.Y. Naxçıvan dialekt və şivələrinin etnoqrafik leksikası. Naxçıvan: Əcəmi, 2018, 201 s.
5. Əliyeva N.Y. Şahbuz şivələrində səs əvəzlənmələri // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, Naxçıvan, 2006, № 4.
6. Gülensoy T., Quliyev E., Küçüker P. Naxçıvan ağzı. Ankara: TDK yayınları, 2010.
7. Guliyev E. Naxçıvan ağızlarının söz varlığı. Ankara: Kültür və Turizm Bakanlığı yayınları, 2011.
8. Həsənov A. Ordubad dialektinin bəzi xarakterik leksik və morfoloji xüsusiyyətləri // S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1957, № 6.

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ebulfezamanoglu@yahoo.com

Abulfaz Guliyev

ISSUES OF STUDYING DIALECTS AND ACCENTS OF NAKHCHIVAN

The paper is devoted to the study of dialects in the Nakhchivan Autonomous Republic. As we know, after the foundation of the Azerbaijan Academy of Sciences in 1945, the study of the dialectic issues in the Republic

has also significantly improved. The dialectological expedition, which was regularly sent to the Nakhchivan region in the 1950s and 1955s, gathered a large amount of language materials. As a result this, the basis of the region's dialects was found. Finally, in 2002 with the initiative of national leader Heydar Aliyev, the organization of the Nakhchivan Branch contributed the speed up of research in this area.

Keywords: *Heydar Aliyev, Nakhchivan, linguistics, dialect, research, years of independence.*

Абулфаз Гулиев

ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ДИАЛЕКТОВ И ГОВОРОВ НАХЧЫВАНА

Данная статья посвящена изучению актуальных проблем диалектов и говоров Нахчыванской АР. Как известно, после образования академии наук Азербайджана работа в области диалектологии стала улучшаться. В этих рамках в 1950-55 гг. организованы последовательные диалектологические экспедиции в регион и собраны в большом количестве языковые материалы. В результате этого заложены основы научного изучения диалектов и говоров региона. Наконец органиация нахчыванского отделения НАНА по инициативе нашего общенационального лидера Гейдара Алиева ускорила ведение исследовательских работ в этой области.

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, Нахчыван, лингвистика, диалект, исследование, годы независимости.*

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 21.11.2019

Son variant 24.02.2020

UOT 81 41;801.7

FİRUDİN RZAYEV

ZƏNGİ QƏDİM TÜRK TANRI ADININ NAXÇIVAN ƏRAZİSİ TOPONİMLƏRİNDƏ İZLƏRİ

Məqalədə əski türk mifik təfəkküründə xüsusi yeri olan Zəngi qədim tanrı adının Naxçıvan ərazisi toponimlərindəki izlərindən bəhs olunur. Yazılarda adı keçən Zəngi tanrısının tarixi m.ö. I minilliyə söykənməklə, ərazi toponimik adlarında günümüzdə qədər qalmışdır. Bu qədim mifin Naxçıvanla bağlılığı indiyədək Azərbaycan və türk alimləri tərəfindən tədqiqi və adların izahı verilməmişdir. Məqalədə qədim Naxçıvan ərazisi toponimlərinin oykonim, oronim və hidronimlərində bu tanrı adı faktlar əsasında təsdiq edilir.

Tədqiqatda Naxçıvan coğrafi arealında bu miflə bağlı toponimlərin etimoloji izahları verilir. Zəngi tanrı adının prototürklərlə bağlı adlarda qalması bu mifik inancın qədimliyini sübut edir. Azərbaycan, Naxçıvan, Sibir, Avar və digər türklərdə bu adın yeri məqalədə elmi faktlarla əsaslandırılır.

Açar sözlər: *Zəngi, Azərbaycan, Naxçıvan, Sibir, Avar, oykonim, oronim, hidronim.*

Naxçıvan ərazilərində məskunlaşması tarixi m.ö. I minilliyin əvvəllərinə aid olub, antik tarixçilərin əsərlərində yer alan və bu ərazi əhalisinin etnogenezində xüsusi yeri olmuş tayfalarından biri də, sak türklərinin varisi Zəngi türk tayfaları olmuşdur. Bu qədim ərazidə tayfaların adı ilə bağlı xeyli sayda toponimlərə rast gəlirik ki, bu adlarda onların adları və mifik inancları da yaşamaqdadır. Zəngilərin Sak tayfaları ilə birgə Araz axarları, Urmiya hövzəsi və Göyçə, Van gölləri arasında məskun olduqlarına dair biz xeyli tarixi məlumatlarla rastlaşırıq (15, s. 111).

Bildiyimiz kimi hər hansı bir xalqın etnik qrup şəklindən bir xalq kimi formalaşması tarixi minilliklərin siyasi prosesi olmuş, bu formalaşmada mifik təfəkkür amilləri, əsasən ətraf aləmi, təbiətdə baş verən hadisələri dərk etmə fəvqündə meydana çıxmışdır. Təbii ki, bu amillərə uyğun “xeyir” və “şər” istiqamətli miflər onların adət-ənənələrinə təsir etmiş, bir xalq şəklində formalaşma prosesində də bu mifləri özlərində yaşatmış, öz inanc və adətləri ilə başqa xalqlardan fərqlənmişlər.

İstər mifologiyaya, istərsə də toponimikaya dair yazılarda biz Zəngi tayfalarının mifi ilə bağlı hər hansı bir məlumata rast gəlmirik. Azərbaycan xalqının etnogenezi məsələsinə toxunan Q.Qeybullayev prototürk tayfaları ilə bağlı xeyli məsələlərə toxunmaqla Zəngəzur, Zandqdağ, Zunud etnotoponimlərinin adını çəksə də, bu adların mənalarına və buradakı mifə toxunmamışdır. Eyni hala biz Zəngi tayfaları ilə bağlı, Y.Yusifov, T.Əhmədov və b. tədqiqatçıların yazılarında da təsadüf edirik ki, burada da Zəngi tayfa adının mənası və mifi məsələlərinə diqqət yetirilməmişdir (12, s. 98, 141, 473). F.Ağasioğlu isə öz araşdırmalarında Zəngi tayfalarının Arazdan aşağı, Urmiya gölündən qərbdə Sanqbuti adda ayrıca ölkəsinin olduğunu yazır. O, bu tayfa adı ilə bağlı Maku və İrəvan ərazilərində Zəngi-Nur, Zəngi çay adlarını və Tiqlatpalsar yazılarında onların adlarının Sanqilli-Zəngi şəklində çəkildiyini göstərir (4, s. 68-69).

Qeyd edək ki, bu istiqamətdə məlumat Y.Yusifovun da yazılarında qeydə alınır. O, Zəngi tayfalarının bir qisminin Siciliya adasına köçməsi məcburiyyətindən, bunun mənbələrdə Assur çarı Tiqlatpalasarin siyasi dövründə (m.ö.735-ci ildə) baş verdiyindən bəhs etməklə, assurların Urmiya gölü hövzəsini işğal etdikləri, sonra Tiqlatpalasarin bu ərazidəki kuti, budi, illili,

sangilli-Zəngi və s. yerli tayfaları məskun olduqları ərazilərdən başqa ərazilərə qovub, o ərazilərə digər tayfalar yerləşdirdiyinən geniş məlumat verir (17, s. 265).

Biz bəzi mənbələrdə m.ö. III minilliyin II yarısında Urmiyanın qərb və cənub qərb sahillərində Quti tayfa ittifaqının bir dövlət kimi formalaşdığı, şumerlərlə ittifaqa qoşulduğu və akkadların işğalı əleyhinə birləşdiklərini görürük. Burada Quti dövlətində ittifaqda olan subartu, türükki, kuman, bars, böri, qarqar, asər-azər tayfaları ilə yanaşı Zəngi tayfalarının da adı çəkilir. Quti dövlətinin 91 il 40 gün yaşadığı paytaxtının isə Kərkük olduğu göstərilir (16, s. 185-186).

Qeyd edək ki, Herodotun “Tarix” kitabında da xeyli sayda tayfa adları ilə yanaşı Zəngi tayfalarının “Zanqlı” adı ilə Siciliya adasında yaşadıkları haqda məlumata rast gəlirik. Müəllif, onların Zanqlay adda şəhərinin (müasir Messin) olduğunu və burada yaşadıklarını, zəngilərin Daranın təzyiqi ilə bu adalara m.ö. VI əsr Mədiyadan köçdüklərini qeyd edir (10, VI 22-24). İ.M.Dyakonov isə öz yazılarında Zəngi tayfalarını Herodotun göstərdiyi tarixdən əvvələ apararaq, m.ö. VIII əsrdə zəngiləri Urmiya ətrafında məskun olan xalqlar kimi təqdim edir (5, s. 197-201).

“Böyük Sovet Ensiklopediyası” kitabının “Tamirranın qeydləri” bölməsində biz Qafqazın cənubundan Kamışlara qədər olan ərazinin Zəngi adlandığına və onların Saka (Şaxa) tayfaları kimi göstərildiyi haqda məlumatlara təsadüf edirik (3, s. 113). Qeyd edək ki, Zəngilərin Sak varisləri olması və bir çox hallarda saklar kimi göstərilməsinə dair bəzi tarixi mənbələrə rast gəlirik. İ.Əliyev bu istiqamətdən apardığı tədqiqatlarda azərbaycanlıların etnogenezində iştirakı olmuş bir qrup tayfalarla yanaşı Zəngi tayfalarının da adlarını qeyd edir. O, xalqımızın bu qədim mədəniyyətinin ilk inkişaf dövrü və formalaşması mərhələsini əski prototürklərlə bağlayaraq Azərbaycan türklərinin ümumtürk arealında baş vermiş universal səciyyəli mədəni-tarixi hadisələrin mərkəzində olduğunu, ümumtürk mədəniyyətinin formalaşmasında böyük tarixi rol oynadığını yazır. Azərbaycan türklərinin ümumtürk tarixində əsaslı şəkildə iştirakını və gücünü qeyd edən müəllif, ərazidə avtoxton – yerli sakinlər olmuş prototürk etnosları subartu, lulu, quti, turuk, kuman, az, kəngər, kassi, sak və s. tayfalarla yanaşı Zəngi tayfalarının da adını çəkir, onların m.ö. minilliklərdə yaşadıklarını qeyd etsə də, dəqiq tarix göstərmir (1, s. 86).

Bu cür tarixi məlumatlara biz alban tarixçisi M.Qoşun “Alban xronikası” əsərində də rast gəlirik. O, Albaniyada XII əsr siyasi hadisələri ilə bağlı məlumatlarında Naxçıvana aid Araz, Xalinjakar (Əlincə) adları ilə bərabər Zəngi tayfa adı və Zəngan şəhər adlarını da göstərir. V.A.Parsamyan da XIX əsr siyasi hadisələri ilə bağlı yazılarında, 1805-ci ildə ərazilərimizə gələn ermənilərin daha çox Zəngəzur, Zəngibasar ərazilərində yerləşdirdiyini yazır (16, s. 185).

Bütün bura qədər olan məlumatlara diqqət etsək, burada Zəngi tayfa adı m.ö. III minilliyin II yarısından tarix səhnəsində türk olaraq göstərilməklə bərabər, o dövr ölkə adı və toponimik adların da bəzilərinin onlarla bağlı olduğu qeyd edilmişdir. Lakin bu yazılar və tarixi qaynaq məlumatlarında biz Zəngi mifi və adın mənası haqqında hər hansı bir fikrə rast gəlmirik. Bir çox yazılarımızda biz qədim tayfaların adlanma ənənəsində mifik dünyagörüşün, tanrı mifinin tayfa adlarında təkrarına və adların adlanması nominasiyasında əsas amil olaraq bu miflərin xüsusi yer aldığına tarixi faktlar göstərmişik (15, s. 19). Əgər Şumer mifi və adlar sisteminə diqqət etsək xeyli **An/Anu, Nisir, Şar, Kiur, Sax** kimi tanrı və yer adlarına rast gəlirik ki, bu adların bir qismi Naxçıvan ərazisi toponimlərində, Gəmiqaya ətrafı adlar sisteminə Nəsirvaz, Sax, Şəhur, Şurut, Qudu, Bilbil, İrni, Sari, Kırna kimi məntəqə, dağ, yurd

adlarında təkrarlanır (yenə orada, s. 16). Qədim mənbələrə müqayisəli nəzər saldıqda, biz Naxçıvan ərazisinin və buradakı qədim etnogenezin və mifin Dəclə, Fərat çayları arasındakı ətrafında yerləşən əski Şümer, Akkad, Assur, Hett və s. dövlətlərin mədəniyyəti, prototayfaları və mifi ilə də sıx bağlı olduğunu görürük (17, s. 397-404). Bu bir daha ərazinin qədim bir diyar olduğunu, buradakı mədəniyyət, etnogenez və qədim mifin m.ö. minilliklərə aidliyini sübut edən danılmaz tarixi faktlardır.

Bəs bu qədim mənbələrdə yer alan Zəngi tayfa mifi hansı faktlara söykənir və bu adın etimoloji mənası nə ilə bağlıdır?

Biz qaynaqlara diqqət etdikdə, K.Gəncəlinin "Alban tarixi" kitabında maraqlı və elmi əhəmiyyətli bir tarixi faktla rastlaşırıq. O, XI-əsr Zəngəzur bölgəsi ərazilərinin Zəngi tayfalarının aid olduğunu, Muş, Əlincə, Zəngəzur və s. bölgələrdə də Zəngi tayfalarının yaşadığını, Zəngilanın (kitabda Zəngian) böyük şəhər olduğunu göstərir. Bununla bərabər Zəngi tayfaları arasında onlara mənsub miflə bağlı digər bir fakt haqqında da məlumat verir. Burada müəllif Zəngilan şəhərində böyük bir **Zəngi Tanrı-Tanrı abidəsi** olduğunu da göstərməklə bu abidənin ərazi tayfalarının müqəddəs yeri olduğunu yazır (8, s. 27, 80, 215, 224). Məntiqi nəticə bu ərazilərdə məskun olan zəngilərin Zəngi mifini də özləri ilə yaşatdığını tam olaraq sübut edir. Bu tarixi faktlar isə bir daha ermənilərin ərazi iddialarının əsassız olduğuna danılmaz sübutlardır.

Biz bu istiqamətdə şimal bölgələrində yaşayan tayfalar arasında da Zəngi mifinin mövcud olması faktları ilə qarşılaşırıq. Mənbələrdə Qərbi Sibir türklərində də **Zəngi** tayfa adı qeyd olunur və Qərbi Sibir tatarları – türklərində **Sanqi baba-Zəngi baba**, **Paşa Ana** adları Tanrı adları kimi təqdim edilir. Onlar bu tayfalara xeyir gətirən tanrılardan biridir. Bu mifik inanc həm də özbəklərdə təkrarlanır. Lakin avar türklərində və leqlərdə bu Tanrı **Zalzanaqi** adı ilə şəxə tanrısıdır və onun gəlişi ərazidə müharibələrə, aclığa, xəstəliklərə yol açır (13, s. 22, 456).

Bütün bu tarixi məlumatlara və tədqiqatların nəticələrinə istinadən qeyd edə bilərik ki, Zəngi tayfaları ilə bağlı bu mif III minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərindən tarix səhnəsində olmuş protoazərbaycanlılara aid tayfa və mif olmuşdur. Bu türk **Zuən-İşiq Tanrısı** mifi **Züənqi-Zəngi** şəklində Zəngi tayfa adına (müasir dövrə Tanrıverdi, Allahqulu, Xudakərim və s. tayfa adları kimi-F.R.) keçmişdir. Mənbələr qədim Kassi türklərində **Cax-Sanq (Suriaas) Günəş** tanrısıdır və onlar öz varisləri Sak türklərinə bu tanrı adını vemişlər (5, s. 130-131). Biz Kassi türklərində **Zuən-İşiq tanrısının** da mövcud olduğunu görürük. Kassi varisləri saklar öz varisləri olan **Zəngi** türklərini məhz bu tanrı adı ilə adlandırmışlar ki, burada adı **Züənqi** kimi yer almaqla, **Zuən** tanrının adını bildirmiş ki/ku-"şanlı, şöhrətli" türk sözü isə tayfa adını "Şöhrətli Zuən" mənasında izah etmişdir. Sonrakı dövrlər **uə** sait səslərinin bir-birini sıxışdırması ilə **-u** saiti düşmüş, ad **Zəngi** şəklində mənbələrə daxil edilmişdir. Qeyd edək ki, kaslar şumerləri işğal etdikdən sonra beş yüz il ərazini idarə edərkən **Zuən** mifik inancı həm də Şumer mifində yer almışdır ki, bu mif məhz prototürk kassilərdən şumer türk mifinə eyni mənada adlanmışdır (11, s. 51, 62; 15, s. 248-249).

Ümumilikdə, Zəngi tayfalarının əsasən məskun olduqları ərazilər bu tarixi məlumatlarda onların ana yurd olaraq Urmiya sahilləri Araz boyu axarları, Muş, Əlincə, Zəngəzur və s. bölgələrdən Van gölünə qədər olan əraziləri əhatə edirdi ki, bu ərazilər də qədim Naxər-Naxçıvan ölkəsi əraziləri idi. Daha sonra onlar da digər türklər kimi şimala doğru yayılaraq Kiçik Asiya, Don çayı, Qara dəniz və Qafqaz dağlarına qədərki ərazilərdə müəyyən qruplar kimi məskunlaşmış, toponimik adlarda öz izlərini və daşıdıqları mifik inancı miras qoymuşlar.

Azərbaycan, eləcə də onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan ərazisində Zəngi tayfaları ilə bağlı məntəqə qəsəbə adlarına biz XI-XVI əsrlər K.Gəncəli, H.Qəzvini, F.Xunci və b. müəlliflərin yazılarında, eləcə də qaynaq və arxiv materiallarında rast gəlirik. Burada Zəngilan-Zəngilan, Zəngiyan, Zəncan (6, s. 21-25), digər mənbələrdə bütöv Azərbaycan ərazisində isə Zəncan, Zəngilan, Zəngəzur, Zəngələ, Zəngənə, Zəngibasar, Zəngişanı kimi xeyli sayda təkcə məntəqə adı bu tayfa adının izlərini daşımaqdadır (2, s. 47-48). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, istər Naxçıvan ərazisindəki Qızılvəngdə, istərsə də Zəngilan şəhəri ətrafında aparılmış arxeoloji tədqiqatlardan əldə olunan mədəniyyət nümunələri də sak və zəngilərə aid olmaqla m.ö. II minilliyin əvvəllərinə aid edilir (14, s. 389; 16, s. 157-158). Bu tarixi faktlar bir daha tarixi köçlərin ilkin olaraq cənubdan şimala doğru olduğunu tam olaraq sübut edir (-F.R.).

Naxçıvan ərazisindəki bu adlarla bağlı etnooykonimlərdəki qədim türk dili elementləri də bu tayfaların göstərilən tayfalarla ittifaqda eyni mifik təfəkkürə və adət ənənəyə mənsub olduqlarını sübut edir ki, onların etimoloji mənalarına diqqət etməyi elmi cəhətdən əhəmiyyətli hesab edirik.

1590-cı ilə aid sənədlərdə birbaşa **Zəngi** tayfasının adından yaranan oykonimlərdən **Zəngi**, **Səng/Zəng** - “Şöhrətli Zuən” (burada –i saiti düşmüşdür), **Zəngür** - “Zəngilərin qurduğu yurd”, **Zəngiyan** - “Zəngilərə məxsus yurd”, **Zəngbi** - “Zəngi bəyi”, **Zəngirli** - “Zəngi əri” (-li sonadan əlavə edilən şəkilçidir), **Zəngövut/Səngövut** - “Zəngi yurdu” mənalarında prototürk sözlərindən yaranmışdır. Bu mənbələrdə **Zəngibasar** - “Baş Zəngi ərləri”, **Zəngilər** - “Zəngilər” **Zəncan** - “Zəngilərə mənsub” (-q samiti düşmüş), **Zəngər** - “Zəngi ərləri” kimi adlara da diqqət etsək, onlar tam olaraq türk dili elementlərindən formalaşmaqla qədim türk dili sözləri ilə yaranmışlar.

Qeyd edək ki, bu məntəqə adları Naxçıvan ərazisi tərkibində olan İrəvan qəzasının, İrəvan, Şərur, Sürməli, Vedi, Qarabağ, Sisyan mahal və nahiyələrində 1590-cı ilin məlumatlarında qeydə alınır (7, s. 40, 159, 161, 166, 169, 172).

Əgər diqqət etsək, **Zəngbi** oykoniminin “Zəngi bəyi” mənalı quruluş forması və onun adlanma üslubu türk tayfaları arasında **bi/pi**-“bəy” qədim türk sözü ilə formalaşmış **Su+bi**-“Şu bəyi”, **Kas+pi**-“Kas bəyi”, **Sil+bi**-“Sul bəyi” kimi xeyli sayda prototürk boylarının adlanma üslubunu təkrar edir. Burada **Zəngövut/Səngövut** məntəqə adı isə, göstərilən tarixi mənbələrdə eynilə Zəngi tayfa adının “Sanqibuti” yazılışını olduğu kimi təkrarlayır.

Bu adla yaranmış tayfa adlı dağ, dərə düz-etnooronim və eyni adlı su hövzələri-hidronimlərin də quruluş forması oykonimik formalaşma üslubunu təkrar edir. Biz Naxçıvan ərazisi oronim və hidronimlərində Zəngəzur dağ silsiləsi, Zəngi dərə, Zəngi bulaq və s. bu kimi adlar tayfa adlarına rast gəlirik. Burada Zəngəzur adı isə “İşıqlı zəngi” mənasında yenə də mifik quruluşu özündə qoruyur. Ümumilikdə bütün tədqiqatçıların miflə bağlı araşdırmalarında dağların müqəddəsliyi faktlarla təsdiq olunur ki, biz bunu “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da izləyirik (9).

Bu adların yayım arealına gəldikdə isə Azərbaycan toponimik sistemində bu gün də Zəngil ada (Xəzər dənizində), Zəngilə kənd, Zəngi çay, Zəngidərə çayı, Zəngilan şəhər, kənd, Zəngilan çay (Həkəri çayı hövzəsi), Zəngişanı kimi xeyli dərə, təpə, bulaq və s. adlara Yardımlı, Sabirabad, Şamaxı, Zəngilan, İsmayılı və s. rayonların ərazilərində təsadüf edirik (2, s. 47-48). Bu faktlar istər bu tayfaların, istərsə də Zəngi mifinin Bütöv Azərbaycan ərazilərində geniş yayıldığını göstərir.

Tərəfimizdən ilk dəfə verilmiş bu adların etimoloji izahlarına gəldikdə isə bu mifik və

tayfa adlarını formalaşdıran **pi**-“bəy”, **vit/bat**-“ölkə, yurd”, **uru/uri**- “qurmaq, tikmək”, **ər**-“igid, kişi”, **bas**-“baş” qədim sözlər, **iə**, **pəb**, **gəz**, **gəq**, **zəs** kimi türk dillərinə məxsus səşəvəzlənmələr, **-an** “mənsubluq” şəkilçisi, **-nq** qovuşuq samiti bir çox yazılarımızda da qeyd etdiyimiz kimi prototürk dillərində və türk dili sözlüklərində geniş şəkildə təkrarlanır (15, s. 452-480).

Bütün bu mənbə məlumatları, tədqiqatlardakı nəticələri müqayisəli təhlil edərək aşağıdakı elmi nəticələri qeyd edə bilərik:

1. Zəngi tayfaları m.ö. III-I minilliklərdə tarix səhnəsində olmaqla öz adlarını Zuən – Günəş tanrısı adından almışlar;

2. Zəngilər prototürklərin m.ö. III-I minilliklərdə şimala doğru tarixi köçlərində bu mifi Orta Asiya türkləri, avar və Sibir türkləri mifinə də adlatmışlar;

3. Zəngi türk-Azərbaycan tayfalarının Naxər-Naxçıvan ölkəsi (Urmiya, Van, Göyçə gölləri arası) Ana yurdu olmuş, onlar bu ərazilərdən ümumtürk arealına yayılmışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Алиев И.Г. Очерк истории Атропатены. Баку: Азернешр, 1989, 160 с.
2. Azərbaycan SSR-nin qısa toponimlər lüğəti. Bakı: ASE Baş redaksiyası, 1986, 114 s.
3. Большая советская энциклопедия. Москва: Советская энциклопедия, 1977, 624 с.
4. Cəlilov F.A. Azər xalqı. Bakı: Çırağ, 2005, 432 s.
5. Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э. Москва: Наука, 1956, 485 с.
6. Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: Universitet nəşr., 1991, 312 s.
7. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
8. Киракос Гандзакети. История Армении-Албании. Пер. и комментарий Л.А.Ханларяна. Москва: Наука, 1976, 357 с.
9. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
10. Геродот. История. Пер. и примеч. Г.А. Стратановского. Ленинград: Наука, 1972, 599 с.
11. Qeybullayev Q.A. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1994, 278 s.
12. Гейбуллаев Г.А. К этногенезе азербайджанцев. Т. I, Баку: Элм, 1991, 548 с.
13. Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. II, Москва: Советская энциклопедия, 1988, 719 с.
14. Musa Urud. Zəngəzur toponimləri. Bakı: Nurlar, 2013, 400 s.
15. Rzayev F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. I c.(m.ö.VI-III minilliklər). Bakı: ADPU nəşriyyatı., 2013, 529 s.
16. Rzayev F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. II c.(m.ö. II-I minilliklər). Bakı: ADPU nəşriyyatı. 2017, 588 s.
17. Yusifov Y.B. Qədim şərq tarixi. Bakı: Bakı Universitet nəşr., 1993, 496 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: firudinrzayev@gmail.com

Firudin Rzayev

TRACES OF THE NAME OF ANCIENT TURKISH GODDESS ZENGI IN TOPONYMS OF THE NAKHCHIVAN TERRITORY

The article refers to the traces of the ancient goddess Zengi, who occupies a special place in ancient Turkic mythology, in toponyms on the territory of Nakhchivan. The story of Zengi dates back to the 1st millennium

BC, and is mentioned in the inscriptions. The connection of Nakhchivan land with this myth has not yet been investigated by Azerbaijani and Turkic scholars, and the meaning of these names has not been analyzed. In the article, the name of this goddess on the territory of Nakhchivan was preserved in oikonyms, oronyms and hydronyms, which is confirmed on the basis of historical facts.

The study explains the importance of toponyms associated with this mythology in the geographical area of Nakhchivan. The existence of toponyms with the name of the goddess Zenga confirms the antiquity of this myth. The place of this name in the Turkic mythologies of Azerbaijan, Nakhchivan, Siberia is substantiated by scientific facts.

Keywords: *Zeng, Azerbaijan, Nakhchivan, Sibir, Avar, oikonym, oronym, hydronym.*

Фирудин Рзаев

СЛЕДЫ ИМЕНИ ДРЕВНЕТЮРКСКОЙ БОГИНИ ЗЕНГИ В ТОПОНИМАХ ТЕРРИТОРИИ НАХЧЫВАНА

В статье говорится о следах древней богини Зенги, которая занимает особое место в древнетюркской мифологии, в топонимах на территории Нахчывана. История Зенги относится к I тысячелетию до н.э. и упоминается в надписях. Связь Нахчыванской земли с этим мифом до сих пор не была исследована азербайджанскими и тюркскими учеными, и не анализировалось значение этих имен. В статье имя этой богини на территории Нахчывана сохранилось в ойконимах, оронимах и гидронимах, что подтверждено на основе исторических фактов.

В исследовании объясняется значение топонимов, связанных с этой мифологией, в географическом ареале Нахчывана. Существование топонимов с именем богини Зенги подтверждает древность этого мифа. Место этого имени в тюркских мифологиях Азербайджана, Нахчывана, Сибири обосновывается научными фактами.

Ключевые слова: *Зенги, Азербайджан, Нахчыван, Сибирь, Авар, ойконим, ороним, гидроним.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 29.10.2019

Son variant 13.01.2020

UOT 81`28;81`286

RƏŞAD ZÜLFÜQAROV

NAXÇIVAN DIALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN KEÇİ ADLARI HAQQINDA

Məqalə Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən keçİ adlarının öyrənilməsinə həsr olunub. Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən keçİ adları zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Tədqiqatlar sübut edir ki, insanlar bu sahə ilə ən qədim zamanlardan məşğul olmuşlar. Keçi türk xalqları arasında ruzi, bərəkət, bolluq rəmzidir. Ona görə də əsrlər boyu türk xalqları bu heyvana hörmətlə yanaşmışlar. Novruz bayramında Azərbaycan xalqının ən məşhur xalq tamaşalarından biri “Kosa-kosa” adlanır. Burada keçİ yazın, təbiətin oyanışının rəmzi kimi təsvir edilir. Keçəl isə qışın obrazıdır. Döyüş zamanı keçinin keçələ qalib gəlməsi qışın bitməsi, yazın gəlişini xarakterizə edir. Məqalədə Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən keçİ adları türk dilləri, onların dialekt və şivələri, qədim yazılı mənbə və abidələr, lüğətlərlə müqayisəli tədqiq olunmuşdur. Aparılan təhlillər imkan verir deyək ki, keçİ adları ilə bağlı sözlər ümumtürk leksik fondunda mühüm yerlərdən birini tutur. Tədqiqat zamanı müəllif bir sıra maraqlı yeni elmi faktlar əldə etmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, dialekt və şivələr, keçİ adları, leksika, qədim yazılı abidələr.*

Bildiyimiz kimi, ən qədim zamanlardan günümüzədək keçİ türklərdə müqəddəs heyvan hesablanmaqdadır. Belə ki, keçİ həm qədim dövrlərdə və həm də günümüzdə “ruzi, bərəkət, təzə ruh, yenilik” kimi səciyyələndirilmişdir. Bunu nəinki müasir dövrümüz, hətta ən qədim adət-ənənə və inanclarımızda asanlıqla görmək mümkündür. Məlumdur ki, ta qədim zamanlardan üzü bəri bahar bayramı qeyd edilərkən xalq arasında “Kosa-kosa” deyilən bir tamaşa düzəldilir və burada üç əsas obraz iştirak edir – Kosa, keçəl və keçİ. Həmin tamaşadan da bildiyimiz kimi keçəl qışın, soyuqluğun, ruzinin tükənməsinin, keçİ isə yazın, bolluğun, təbiətin oyanışının rəmzi obrazlarıdır. Təsədüfi deyil ki, keçinin döyüşdə keçələ qalib gəlməsi bir tərəfdən xalqın yazın gəlişi, təbiətin canlanması arzusunun ifadəsidirsə, digər tərəfdən keçiyə müqəddəs heyvan kimi yanaşmanın, türk mifik təfəkkürünün məntiqi təzahürüdür. Buna görə də dilimizin bütün dialekt və şivələrində olduğu kimi, Naxçıvan dialekti və şivələrində də keçilərə onların yaşı, xasiyyəti, bədəninin rəngi, qulaq və buynuzlarının formalarına uyğun müxtəlif adlar verilmişdir. Məqalədə belə adların müəyyən bir hissəsi tədqiqata cəlb olunmuşdur. Unutmayaq ki, həmin sözlərin bir çoxu Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı dialekt və şivələrində, bir sıra türk dillərində, qədim yazılı abidələrimizdə, lüğətlərdə eyni və ya yaxın fonetik tərkib və mənalarda işlənəlməkdədir.

Naxçıvan şivələrində “bir-üç həftəlik keçİ balası” mənasında qıdix’//qıdıx//qıdığ leksemi işlədilir. Məs.: *Geçi balası təzəcən doğulənən bir-iki həftəsində qıdix’ əddə:r*.

Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialekti, Şərur, Babək, Şahbuz şivələrində “qıdıx // qıdix” [2, s. 53] “yeni doğulmuş keçİ balası”, Gəncəbasar şivələrində dığı//düyer [7, s. 37], Qərb qrupunda dıqı // cıqı // dıqı “1-3 aylıq keçİ balası”, Dərbənd dialektində qadaybala//qaday [1, s. 255] – 1. bir-üç aylıq keçİ balası; 2. bir illik keçİ balası, qaraçay-balkar dilində qıday//qoday (buynuzsuz keçİ), kumık dilində quday (oğlaq), tatar dilində kadja (keçi) şəklində, eyni və ya az fərqli fonetik tərkibdə, yaxın mənalarda işlənəlməkdədir.

Sözə Türkiyə türkcəsinin şivələrində gıdik, gıdih [3, s. 233], korud//guduk [6, s. 203], Toqat şivəsində qıdih, Keban, Baskil və Ağın ətrafı şivələrində gıdik [3], Ərzincan şivələrində gıdik//gudik, Van, Bitlis, Bolu, Əskişəhər, Zonquldağ şivələrində gıda [3] şəklində, eyni mənada rast gəlinməkdədir.

Bizcə, bu ad qədim türkmənşəli leksik vahidlərimizdən biridir. Belə ki, Z.Xasıyev öz tədqiqatlarında bu sözün cıqı//dıqı [7, s. 52] şəklində Qazax dialektində işləndiyini qeyd etmişdir. Fikrimizcə, qeyd olunan “cıqı” və “dıqı” sözlərində səslərin yerdəyişməsi (metateza) hadisəsi (qıdı – dıqı – R.Z.) baş vermiş və “qıdı” sözü “dıqı” şəklinə düşmüşdür. Əgər “cıqı//dıqı” sözlərinin müasir Azərbaycan dilinin Culfa şivələrində bir qədər fərqli fonetik tərkibdə cıqıqı//cıqıqış // cıqılı//çıqılı // dıqıqı//dıqılı şəklində – kiçik, balaca, bir az, bir qədər mənalarında işləndiyini nəzərə alsaq, onda “qıdix” sözünün mənşəyində dayanan əsas mənənin “kiçik, az, balaca” olduğunu söyləmək olar.

Bəhs olunan dialekt və şivələrdə “iki-on aylıq keçi balası” mənasında işlənən oğ-ləğ//oxləx//oğləğ (ə.k.k.) sözünün təhlili də maraqlıdır. Məs.: *Bizzər keçi balası üşnən umbir ay arasında olanda oğlaş, ya da bəzi kətdərdə oxlax de:rix*. Bu leksem Naxçıvan dialekti, Şahbuz şivələrində oxlaq//oğlaş [2, s. 66], Babək şivələrində oğlax//uğlax “altı aylıq erkək bala”, Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələrində oğloman//oğlaxman [7] “altı aylıq dişi bala”, Gəncəbasar şivələrində oğlax [7, s. 60] “bir yaşa qədər keçi balası”, Çənbərək və Karvansaray şivələrində oylax//oğlax [10, s. 253] “6 aylıq bala”, Meğri şivələrində o:lax//uğlax//ovlax “1 yaşı tamamlanmış keçi”, Yardımlı şivələrində oğlaş “5-6 aylıq erkək bala”, Şəki dialektində o:lax//oğlax “altı aylıq bala”, Dərbənd dialektində mudur [1, s. 237], Cənubi Azərbaycan dialektlərində oğloman “bir bala doğan keçi” şəklində, eyni və yaxın mənalarda işlənir. Şərqi Türküstan Uyğur dialektlərində oğlaq//ogla:q [4, s. 466] – 6 aylıq bala, M.Kaşğarının “Divani-lüğət-it türk” sözlüyündə oglak [9, s. 422] “6 aylıq bala”, “İbni-Mühənnə lüğəti”ndə oğlak [8, s. 52] “6 aylıq bala”, Türkiyə türkcəsinin Niğdə şivəsində oğlak, Urfa şivəsində oğlah, Özbək dilinin “Tarjumon” abidəsində oğalak [14, s. 108] şəklində nəzərə çarpmaqdadır.

Müasir Azərbaycan dilinin, eyni zamanda ayrı-ayrı türk dillərinin dialekt və şivələrində “oğlaq” sözünün müxtəlif fonetik tərkiblərdə mövcudluğu qeyd olunsa da, onun etimoloji, linqvistik təhlilinə rast gəlinmir. Fikrimizcə, müasir şivələrimizdə sadə söz kimi işlənən “oğ-laq” tarixi-etimoloji baxımdan quruluşca düzəltmə olmuşdur. Bizcə, bu söz “oğ – ağ” feil kökü və müasir Azərbaycan dilinin, bir sıra türk dillərinin dialekt və şivələrində söz yaradıcılığında iştirak edən -laq//lak şəkilçisinin birləşməsi ilə yaranmışdır. “Oğlaq” sözünün kökündəki “ağ” feili müasir dialekt və şivələrimizin əksəriyyətində müşahidə edə bildiyimiz a ≈ o səsəvzlənməsi ilə fonetik dəyişikliyə uğramış və “oğ” şəklinə düşmüşdür. Dilimizin leksikasının arxaik fondunda yer alan “ağmaq” feili “yüksəlmək, ucalmaq, böyümək” mənalarını ifadə etmişdir. Buna həm bir sıra klassiklərimizin yaradıcılığında, həm də bəzi məsəl, deyim və ifadələrdə rast gələ bilərik. Nəsimi yaradıcılığındakı aşağıdakı beytdə diqqət yetirək:

Lövhi ixlas eylədin sə könlünü, ey müttəqi,

Kürreyi-rəhmanə **ağdın**, getdin ərşə Allahı gör

Göstərilən beytdə ağdın (ağmaq) sözünün qeyd edilən mənada işləndiyini aydın görmək mümkündür. Bundan başqa “nəslin ağsaqqalı və ağbirçəyi” (böyüyü – R.Z.); “böyüklərin üzünə ağ olmaq” (dil qaytarmaq, qabarmaq – R.Z.); “ağac” (ağ-aç-yüksəlib açan – R.Z.) və s. bu kimi misallarda “ağ” sözünün leksik mənasının qorunduğunun şahidi oluruq. Oğlaq sözünün yaranmasında iştirak edən -laq, lak şəkilçisi isə müasir Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələrində daylax [2, s. 23], Yardımlı rayon şivələrində day//daylax, Türkiyə türkcəsinin Çorum və Kastamonu şivələrində taylak [3, s. 258] sözlərinin yaranmasındakı rolunu nümunələrdə əyani şəkildə görürük. Onda bu faktlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, “oğlaq” sözü keçi balasının qıdıxlıqdan bir-üç aylıqdan on aylığa doğru böyüməsini (yüksəlməsini – R.Z.) ifadə etməkdədir.

Naxçıvan şivələrində qarşımıza çıxan çəpiş /çəpiç sözü “altı aydan bir yaşadək bala” mənasını bildirir. *Məs.: Geçi:n bi yaşda balasına çəpiş de:rix’.*

Çəpiş sözü Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müxtəlif mənalarda qeydə alınmışdır. Cəbrayıl şivəsində üç aya kimi keçi balası [7], Qazax dialektində altı aylıq keçi balası, Quba dialektində altı aylıq dişi keçi balası [12, s. 206], Bakı dialektində birillik dişi keçi, Şahbuz şivəsində birillik keçi balası, Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialektlərində altı aydan 1 yaşadək keçi balası [7, s. 49], Gəncə dialektində 5-6 aydan bir yaşadək erkək və ya dişi keçi balası [7, s. 32], Meğri şivəsində çəpiş “1 yaşlı keçi”, Çənbərək, Karvansaray şivələrində çəpic [10, s. 269], Şəki dialekti və Yardımlı şivələrində çəpiş şəklində eyni və yaxın mənalarda işlənir.

Bu leksik vahid müxtəlif fonetik tərkibdə və yaxın məna çalarlarında türk dillərinin bir çoxunda işlənir. *Məs.: Özbək dilinin Səmərqənd şivəsində çıbiç altı aylıq keçi balası, Qaraqalpaq dialektində “çibiş//çipiş//şibiş” altı aydan 1 yaşa qədər keçi balası [14, s. 12], Qırğız dilində çəbiç “ikiillik keçi”, Türkmən dilində çəbiş “altı aydan bir yaşa qədər keçi balası”, Türkmən dilinin Əmrəli dialektində “çeviş” [13, s. 103], Ərdəbil şivələrində “çəpiş” şəklindədir. Keçi balasına verilən bu ad Türkiyə türkcəsinin Qars, Çoruh, Ərzurum şivələrində çəpiş [6, s. 239], Kırşehir, Yozqat, Kayseri şivələrində çəbiş [3, s. 228], Sivas və Tokat şivələrində çəpiş, Şimal-Şərqi Bolqarıstan Türk şivələrində çəpiş, Kastamonu şivəsində isə çəpiç “yaşlı keçi” şəklində işlənərkəndir.*

“İki yaşlı erkək keçi” mənasında işlənən təkəş//təkə sözü də Naxçıvan şivələrində geniş yayılmışdır. *Məs.: Təkəşdər iki yaşda, həm də cannı, cüssəli o:r.* Müasir Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən bu leksem dilimizin digər dialekt və şivələrində də geniş yayılmışdır. Belə ki, Azərbaycan dilinin Meğri şivələrində təkə//təqiş, Qərb qrupu dialektlərində təkə “sürünü çəkən yaşlı erkək keçi”, Çənbərək və Karvansaray şivələrində təkə [10, s. 253] – “törədici”, Quba dialektində təkə [12, s. 206] “çox yaşlı erkək keçi”, Lerik şivələrində təkə “erkək keçi” şəklində, eyni mənada işlənir. Söz Türkmən dilinin Əmrəli dialektində teke [13, s. 103], Özbək dilinin XIV əsr abidəsi olan “Tarjuman” abidəsində teke//tekeçük [14, s. 127], M.Kaşğarının “Divani-lügət-it türk” sözlüyündə teke [9, s. 595], “İbn-Mühənnə lügəti”ndə təkə [8, s. 70] şəklində, eyni mənada işlənərkəndir.

Təkə sözü müxtəlif yer, titul bildirən ifadələrdə ən qədim zamanlardan işlənərkəndir. Belə ki, Culfa rayonu ərazisində Təkə qalası. F.Rzayev bu sözün etimologiyasını verərkən sözə “təkələrin çox olduğu qala” kimi yanaşmışdır. Fikrimizcə, bu söz – başçıya, xaqana aid qala kimi də izah oluna bilər. M.F.Axundov yaradıcılığında Təklə Muğan obası, bəzi qədim türk tayfa adlarında – Təkə türkmən boyları və s. işlənir. Bizcə, təkə sözü tək//təg kökü və “ə” formatı ilə yaranan ən qədim türkmənşəli leksik vahidlərimizdən biri olub – ulu, böyük, öncül mənasında iki yaşlı erkək keçiyə verilən addır. Fikirlərimizi əsaslandırmaq üçün qədim yazılı abidələrimiz, dastanlarımızda işlənən bəzi sözlərə diqqət yetirək.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Trabzon təkuru [11, s. 49] “başçı, rəhbər, hökmdar” mənasında, “Divani-lügət-it türk”də tegin [9, s.38] “xaqan oğlu, rəhbər”, teg [9, s. 37] “qalxmaq, çatmaq, ermək, yüksəlmək” mənasında, Orxon-Yenisey yazılarında tigin “hökmdar oğlu, başçı”, Kültigin [4, s.14-15] və s. ad və titullarda da tek//teg//tig komponentinə rast gəlinir.

Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz sözlərdə işlənən şəkilçilərin məhsuldar və ya qeyri-məhsuldar formada müasir Azərbaycan dilində işləndiyinin şahidi oluruq. *Məs.: “Tək-ur”* sözündə işlənən “ur⁴” müasir dilimizin qrammatikasında fellərdən isim düzəldən “gəlir” (mənfəət mənasında) qeyri-məhsuldar şəkilçilərdəndir. Eyni zamanda bu komponenti qədim şumer

yazılarında “erkək, igid” mənalarında müstəqil söz kimi işlənir. Deməli, təkur – başçı olan igid, kişi mənasını daşıyır. Tig+in sözündəki “in” şəkilçisi müasir dilimizdə feillərdən isim düzəldən “əkin, biçin, səpin” və s. məhsuldar şəkilçilərdəndir. Göstərilən bütün nümunələrə əsaslanaraq deyə bilərik ki, təkə sözü “başçı erkək, sürüyə rəhbərlik edən erkək keçisi” mənalarında dialekt və şivələrimizdə işlənəlməkdədir.

Dübür//dübür//dibür//dıvır (ə.k.k.) – 2 yaşlı burulmuş erkək keçisi. *Məs.: Dübür iki yaşlı burulmuş erkək keçiyə de:rix’ (Ənd.)*. Bu söz həm Naxçıvan qrupuna daxil olan, həm də dilimizin başqa dialekt və şivələrində müxtəlif fonetik tərkibli, lakin əsasən eyni mənalı kəlmələrlə ifadə edilir.

Belə ki, sözə Naxçıvan dialektində dübür [2, s. 26], Babək şivəsində dübir//dibir [2, s. 214], Meğri (Mehri) şivəsində dübür “iki yaşlı ətlik erkək keçisi”, Quba dialektində buruğ//sis [12, s. 206] “Bir yaşdan yuxarı erkək keçisi”, Yardımlı şivələrində dıvır “bir yaşdan yuxarı keçisi”, Ağdam, Cəbrayıl şivələrində dibir “ikiillik erkək keçisi”, Qərb qrupu dialektlərində bu mənada qəç [7, s. 53], Çənbərək və Karvansaray şivələrində dıvır [10, s. 253], Lerik rayon şivələrində dibir, Gəncəbasar şivələrində dıvır [7, s. 37] şəklində rast gəlinməkdədir.

Aparılan araşdırmalar zamanı “dübür” adının hansı mənşədən yaranması, fars mənşəli “dü” və türkmənşəli “bir” komponentinin birləşməsiyləmi yarandığı diqqətimizi cəkməkdə idi. Əksər təsərrüfat adamları bunu farsmənşəli “dü” yəni “iki” və “bir” sözlərinin birləşməsi ilə yarandığını qeyd etməklə “iki yaşlı keçisi” kimi səciyyələndirirlər. Fikrimizcə, tarixin ən dərin laylarından üzü bəri heyvandarlıqla məşğul olan, təsərrüfatın bu sahəsini öz həyatının bir parçasına çevirən və zəngin leksikaya malik ulu türk tayfaları saxladıkları heyvanın adını yad bir dildən almağa ehtiyac duymazdı. Çünki yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi keçisi türk tayfalarının müqəddəs totemlərindəndir. Onun üçün də bu sözün etimologiyasının izahının türk dilində verilməsi, tapılması daha önəmlidir. Bu məqsədlə apardığımız araşdırmalar zamanı bizi düşündürən bu problemə qismən də olsa cavab tapa bildik. Belə ki, M.Kaşğarının “Divani-lüğət-it türk” əsərində “bir neçə, bir-iki” mənasını ifadə edən “dük” və “dükming” – “bir-iki min” [9, s. 116] kimi türkmənşəli leksik vahidləri ilə qarşılaşdıq ki, dialekt və şivələrimizdə işlənən “dübür” sözünün də eyni kökdən yaranmasını ehtimal etmək mümkündür. Yəni “dükbür” sözündə “k” hərfi düşmüş, üzi səsvəzlənməsi baş vermiş və nəticə etibarilə “dübür” – “bir-iki yaşlı keçisi” anlamı meydana çıxmışdır ki, bu söz də müasir dialekt və şivələrimizin əksəriyyətində qeyd edilən mənanı ifadə etməkdədir.

Tədqiq etdiyimiz şivələrdə “çox yaşlı erkək keçisi” mənasında işlədilən erkəş//erkəç/erkəç lekseminin linqvistik təhlili də olduqca maraqlıdır. *Məs.: Erkəş geçi beşini həxliyəndi*.

Keçiləri səciyyələndirən bu ad Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialekti, Şahbuz, Şərur, Babək şivələrində eyni və ya yaxın fonetik tərkibdə və mənalarda işlənir. Bundan başqa dilimizin Gəncəbasar şivələrində erkəç [7, s. 40], Qərb qrupu dialekt və şivələrində erkəç//erkəş [7, s. 54] “ikiillik erkək keçisi”, Meğri şivələrində erkəş//erkaş “yaşlı keçisi”, Azərbaycan dilinin Tovuz, Qazax dialektlərində erkəç, Dərələyəz şivələrində erkəs “sürünün qabağında gedən 3 yaşlı erkək keçisi” mənalarında işlənəlməkdədir. Bu leksik vahidin də türk dilləri, onların dialekt və şivələrində işlənmə arealı və tarixi dilimizin qədim dövrlərinə təsadüf edir. Belə ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında: – Mərə, qoyun başları, erkəç! Bir-bir gəl keç!-dedi [11, s. 117], Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət-it türk” əsərində erkəç [9, s. 95] – ikiillik erkək keçisi, Qaraçay-Balkar dilində erkeç axtalanmış keçisi [1, s. 130], qırğız dilində erkəç “üç yaşdan yuxarı keçisi”, özbək şivələrində erkəç // erkaç keçisi [13, s. 117], türkmən

dilinin Əmrəli dialektində erkeç “3 yaşlı keçi” [13, s. 103] kimi forma və mənalarda özünü göstərir. Sözə Türkiyə türkcəsinin Çankırı şivəsində e:k [3, s. 217] “yaşı çox olan heyvan, keçi”, Giresun şivəsində erkeç [3, s. 319] “üç yaşını doldurmuş keçi” mənalarında rast gəlinmişdir. Erkəc//erkəç sözünün etimologiyasına nəzər salsaq, qədim türk dilli yazılı mənbələr ilə apardığımız müqayisələr belə deməyə əsas verir ki, bu söz erk – qüdrətli, güclü, tez, əvvəl sözündən yaranmışdır. Belə ki, Orxon-Yenisey abidələrində erklig [4, s. 140] sözü – qüdrətli, qüvvətli mənalarında işlənmişdir. Sözdəki – lig komponentinin müasir Azərbaycan ədəbi dilində mövcud olan -lı⁴ sifət düzəldən şəkilçinin ilkin fonetik variantı olduğunu nəzərə alsaq, onda erklik sözündəki erk komponentinin – “qüdrət, qüvvət” anlamını ifadə etdiyi aydın olar. Fikirlərimizi bir qədər də əsaslandırmaq üçün aşağıdakı nümunələrə baxaq: Orxon-Yenisey yazılarında elig –elli, ellig – dövlətli, kağanlıq – xaqanlı, kedimlig – geyimli tipli xeyli sayda söz mövcuddur ki, onlarda da -lıq komponenti -lı şəkilçisinin qrammatik yükünü daşıyır. Erkəc sözünün II komponenti olan ac//əc şəkilçiləri də müasir Azərbaycan dilində eyni və ya yaxın fonetik tərkibdə anaç // anaş qoyun, anaç toyux və s. sözlərdə işlənir. Həmçinin biz ac//aç və onun saitini itirmiş – c şəkilçisinin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarda Buğac – buğa+c (buğa yıxan), müasir Azərbaycan ədəbi dilində “qısqanc”, “utanc” tipli sözlərdə görə bilərik.

Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən keçi adları öz zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Onların az bir qismi haqqında məqaləmizdə bəhs etmişik. Onu da vurğulamalıyıq ki, belə leksik vahidlərin müasir dilçilik kontekstində təhlili bir çox maraqlı faktların əldə edilməsinə imkan yaradır. Keçi adlarının ümumtürk leksik layında yerinin tədqiq və təhlili xalqımızın tarixi köklərinin, məşğuliyyət sahələrinin öyrənilməsi baxımından da olduqca əhəmiyyətlidir. Düşünürük ki, belə tədqiqatlar günün tələblərindən irəli gələn, olduqca maraqlı və diqqəti cəlb edən problemlərin həllinə istiqamətlənmiş mühüm addımlardandır.

*AMEA Naxçıvan Bölməsi,
E-mail: zulfuqarov_1981@mail.ru*

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı: Elm, 2009, 448 s.
2. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, 326 s.
3. Caferoğlu A. Anadolu illəri ağızlarından derlemeler. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995, 288 s.
4. Emet E. Doğu Türkistan Uygur ağızları. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2008, 519 s.
5. Əliyev Ə.İ. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri. Bakı: Elm, 2003, 579 s.
6. Gemalmaz E. Erzurum ili ağızları: 3 cildə, III c., Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995, 381 s.
7. Xasıyev Z.Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin qərb qrupunda heyvandarlıq terminləri. Bakı: Nurlan, 2004, 146 s.
8. İbni-Mühenna luğati. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1997, 109 s.
9. Kaşğarlı M. Divani lüğət-it-türk: 4 cildə, IV c. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2006, 885 s.
10. Kərimov Ş. Azərbaycan dilinin Çənbərək və Karvansaray şivələri. Bakı: Nurlan, 2004, 362 s.
11. Kitabi-Dədə Qorqud. Tərtib edənlər: F.Zeynalov, S.Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
12. Rüstəmov R.Ə. Quba dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1961, 281 s.
13. Худайбергенов Ж. Туркмен дилинин Емралы диалекти. Ашгабат: Ылым, 1977, 127 s.
14. Юнисов А. Узбек теленен “Таржуман” ел язмалары. Ташкент: Фанн, 1980, 127 с.

Rashad Zulfugarov

**ABOUT THE GOAT NAMES USED IN THE DIALECTS AND ACCENTS
OF NAKHCHIVAN**

The paper has been devoted to the learning of the goat names used in the dialects and accents of Nakhchivan. The goat names used in the dialects and accents of Nakhchivan attracts attention for their richness. The researches prove that the people were busy with this field beginning from the ancient times. Among the Turkic people the goat is the symbol of provision, abundance and wealth. Therefore, along the centuries the Turkic nations had a great respect to this animal. In Novruz holiday one of the well-known people spectacles of Azerbaijanis is named "Kosa-kosa". Here the goat described as the symbol of spring, awaking of the nature. But kechal is the image of the winter. During the fighting the goat overcomes kechal and this fact characterize the ending of the winter and the beginning of the spring. In the article the goat names used in the dialects and accents of Nakhchivan are comparative investigated with the other Turkic languages, their dialects and accents, ancient written sources and monuments and also dictionaries. The researches give opportunity to us that we say the goat names takes one of the most important places in the Turkish lexical fund. In result of these investigations the author has got some new interesting scientific facts.

Keywords: *Nakhchivan, dialect and accents, the goat names, lexica, ancient written monuments.*

Рашад Зулфугаров

**О НАЗВАНИЯХ КОЗ, УПОТРЕБЛЯЕМЫХ В НАХЧЫВАНСКИХ
ДИАЛЕКТАХ И ГОВОРАХ**

Статья посвящена изучению названий коз, употребляемых в Нахчыванских диалектах и говорах. Названия коз, употребляемые в Нахчыванских диалектах и говорах, привлекают внимание своим разнообразием. Исследованиями доказано, что люди занимались этой сферой деятельности еще с давних времён. Тюркские народы считали козу символом изобилия и достатка. Поэтому на протяжении веков тюркские народы относились к этим животным с уважением. Один из древних спектаклей Азербайджанского народа на праздновании Новруз байрам называется «Коса-коса». Здесь коза представлена как символ весны, пробуждения природы. А кечял – символ зимы. Во время борьбы победа козы над кечалом символизирует конец зимы и приход весны. В статье названия коз, употребляемых в Нахчыванских диалектах и говорах, изучены в сравнении с тюркскими языками, их диалектами и говорами, с древними письменными источниками и памятниками, словарями. Проведённые исследования позволяют сказать, что слова, связанные с названиями коз занимают важное место в общетюркском лексическом фонде. Во время исследований автор получил ряд интересных новых научных фактов.

Ключевые слова: *Нахчыван, диалекты и говоры, названия коз, лексика, древние письменные памятники.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 27.11.2019

Son variant 08.01.2020

UOT 81'28;81'286

NURAY ƏLİYEVƏ

AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİALEKT SİSTEMİNDƏ ŞAHBUZ ŞİVƏLƏRİNİN YERİ

Məqalədə göstərilir ki, Şahbuz şivələri həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik cəhətdən olduqca zəngindir və uzun əsrlərin məhsuludur. Burada xalqımızın dilinin keçdiyi inkişaf yolu, həyatı, məişəti ilə bağlı çoxlu miqdarda fonetik hadisələrə, qədim söz və ifadələrə rast gəlik ki, bunlar da dilimizin tarixini özündə əks etdirir. Şahbuz şivələrinin ədəbi dilimizlə, digər dialekt və şivələrimizlə ortaq cəhətləri olduğu kimi, çoxlu fərqli xüsusiyyətləri də var. Belə ki, Şahbuz şivələri Cənub qrupu dialekt və şivələri, o cümlədən Naxçıvan dialekti ilə Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri arasında müəyyən mənada keçid təşkil edir və İraq-türkman ləhcəsi ilə də ortaq xüsusiyyətləri vardır. Digər dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi Şahbuz şivələrində də fonetik fərqlər qrammatik və leksik fərqlərə nisbətən üstünlük təşkil edir. Şahbuz şivələrinin qrammatikası və leksikası da özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə digər şivələrdən fərqlənir. Onların tədqiqi bölgənin dialekt və şivələrinin öyrənilməsində qiymətli faktların üzə çıxarılmasına imkan yaradır. Burada göstərilir ki, cəmiyyətin inkişafı, həyatının, məişətinin dəyişilməsi ilə əlaqədar olaraq dildə olan sözlərin, hadisələrin bir qismi ədəbi dilin lüğət tərkibindən çıxsa da, onun tarixinin canlı şahidi kimi xalqın dilində – dialekt və şivələrdə yaşayır. Ona görə də dialekt və şivələrin hərtərəfli tədqiqi türkologiya elminə, dil tarixinə yeni dil faktları verir. Bu baxımdan dialekt və şivələrimizin öyrənilməsi çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: *dialekt sistemi, Şahbuz şivələri, fonetik xüsusiyyətlər, qrammatik xüsusiyyətlər, leksik xüsusiyyətlər.*

Şahbuz şivələrinin aid olduğu Naxçıvan dialekt və şivələri Naxçıvan MR ərazisini əhatə etməklə Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin cənub qrupunu özündə birləşdirir. Burada iki dialekt Naxçıvan və Ordubad, üç şivə – Culfa, Şərur və Şahbuz şivələri mövcuddur [1, s. 5]. Şahbuz şivələri Naxçıvan dialektinə daxildir. Şahbuz rayonunu əhatə edir. Rayon bir şəhərdən, bir qəsəbədən və 23 kənddən ibarətdir. Ərazisi dağlıq və dağətəyi sahələrdir. Əhalinin məşguliyyəti əkinçilik, heyvandarlıq, arıçılıq, bağçılıq və qismən toxuculuqdur. Şahbuz şivələri Cənub qrupu dialekt və şivələri, o cümlədən Naxçıvan dialekti ilə Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri arasında müəyyən mənada keçid təşkil edir və İraq-türkman ləhcəsi ilə də ortaq xüsusiyyətləri vardır. Bununla yanaşı özünəməxsus, həm ədəbi dilimizdən, həm də digər dialekt və şivələrimizdən fərqlənən xüsusiyyətlərə malikdir. Bunların öyrənilməsi türkologiya elminə, dil tarixinə yeni dil faktları verir, onların aid olduğu xalqın milli tarixi, mədəniyyəti, etnoqrafiyası, adət-ənənəsi, həmin regionda yaşayanların başqa xalqlarla əlaqəsi, regional dilçilik məsələləri daha da aydınlaşır. Elə buna görə də Şahbuz şivələri hələ sovetlər dövründə də dialektoloqların diqqətindən kənarda qalmamış, bu sahədə bir sıra məqalələr yazılmışdır. Son illərdə isə bu sahədə ciddi tədqiqatlar aparılmış və bu tədqiqatların nəticəsi olaraq monoqrafiyalar çap olunmuşdur.

Şahbuz şivələrinin Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələri ilə müqayisədə müasir ədəbi dilimizə uyğun gələn cəhətləri üstündür. Şivənin ədəbi dildən fərqlənən xüsusiyyətləri Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri ilə daha yaxındır, bəzi xüsusiyyətlər isə tamamilə uyğun gəlir.

Dialekt və şivələrimizi ədəbi dildən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri fonetik fərqlərdir. Bütün şivələrdə olduğu kimi, Şahbuz şivələrində də fonetik fərqlər qrammatik və leksik

fəqlərə nisbətən üstünlük təşkil edir. Burada elə fonetik hadisələr, elə səs variantları müşahidə edirik ki, bunlara müasir ədəbi dilimizdə rast gəlmək olmur.

Şahbuz şivələrinin fonetikasi üzrə apardığımız tədqiqat göstərir ki, burada tarixi fonetika üçün gərəkli olan bir sıra dil faktları var. Fonetikasında ədəbi dilimizdən, digər dialekt və şivələrimizdən fərqli sait səslərin variantlarının mövcudluğu, bu variantların yaranma səbəbləri, saitlərin əvəzlənməsi nəticəsində qalınlaşma, incələşmə, qapalılaşma, açıqlaşma, dodaqlanma hadisələri, ədəbi dildə olmayan samit səslərin burada mövcudluğu, samitlərin əvəzlənməsi hadisələri şivənin özünəməxsusluğunu səciyyələndirir. Şivəni xarakterizə edən əsas fonetik cəhətlər aşağıdakılardır:

Şahbuz şivələrində apardığımız müşahidələr zamanı bir neçə sözdə ilkin uzanmanın izlərinə təsadüf edirik. Məs.: qa:v (isim) “çaxmaq daşından çıxan qığılıcımdan od alıb yanmaq üçün hazırlanmış xüsusi pambıq”, ba:rı (modal söz) “heç olmazsa, bari”.

Sonrakı uzanma isə şivədə geniş yayılmışdır. Bu uzanma, daha doğrusu, uzun saitlərin yaranması sözdəki samitlərdən birinin düşməsi nəticəsində olur: başa:rsan, apa:r, lə:n<ləyən, Tə:məz<Təhməz; və:şi<vəhşi; ə:fal<əhval.

Adı çəkilən şivədə saitlərin qısa variantı da vardır ki, bu, qapalı saitlərdə özünü göstərir. Qısa saitləri söz köklərində və şəkilçilərdə müşahidə etmək olur: işdi'yirəm, iki'si, dey'i'rix'.

Burun saitlərinin əmələ gəlməsinin əsas səbəbi velyar n səsinin aradan çıxması və onun özündən əvvəl və ya sonra gələn saitə burun xüsusiyyəti verməsidir. Akademik M.Şirəliyev Şahbuz şivələrində xalis burun saiti deyil, uzanan burun saitləri olduğunu göstərir və burada a, ı və u saitlərinin burun variantı olduğunu qeyd edir: əlhā:, qoluā:, işā:, mā:, sā: [6, s. 9].

Şahbuz şivələrində dialekt və şivələrə xas olan fonetik xüsusiyyətlərdən biri – sait və samitlərin əvəzlənməsi hadisəsi geniş yayılmışdır. Burada a>ə, ə>a, o>a, ö>ə, u>ı, ə>i, e>ə, t>d, q>x, b>p, y>g, ç>ş ən çox rast gəldiyimiz səs əvəzlənmələridir: qalın-qəyim, qəyde-qanun, barabar, ziyarət, ibarət, qonça, zamana, Tavız, qavışdı, havız, avmax, məviz, bənəvşə, qavırma, Narvız, namıs, şikil<şəkil, çimən, əvdar, nəfit, gənə, də:sən, püsdə, ehdiyat, axdar, həfdə, hətda, aşix, daşix, işix, qırax, sazax, çolax, pitip, kasıp, kabap, qərip, genə//gənə, örgədir, irgənir, keçsin<keçsin, pişmişəm<biçmişəm, geşmiş<keçmiş.

Şahbuz şivələrində ahəng qanunu sabitdir və çox az hallarda pozulur.

Toplanmış materiallar üzərində morfoloji cəhətdən aparılan sistemləşdirmə göstərir ki, burada morfoloji fərqlər fonetik və leksik fərqlərə görə zəif, sintaktik fərqlərə nisbətən isə daha qüvvətlidir. Şivədə ədəbi dilimiz üçün arxaik, qeyri-məhsuldar leksik şəkilçilər vardır ki, onlar söz yaradıcılığında fəal iştirak edir: -duz: palan+duz “peşə bildirən termin”, çuval+duz; -dax (-dəx): xış+dəx “tarlanın xış, cüt və ya kotan tutmayan sahəsi”, güz+dəx “payız otu”, duz+dax “mal-qarayaya duz verilən yer”; -gir: beçə+gir “beçə tutmaq üçün toxunmuş kiçik səbət”, ana+gir “anasız arı ailəsinə yeni ana arı vermək üçün istifadə olunan kiçik qəfəs”, daş+gir “iri gözlü xəlbir”; -avar, -əvər: gün+əvər “günün çox vaxtı günəş tutan, kölgə az olan yer”, dənə+vər (yağ) “dənər-dənər”.

Şivənin morfologiyasında diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərdən biri burada feillərin ədəbi dillə müqayisədə digər dialekt və şivələrə nisbətən səciyyəvi xüsusiyyətlərinin azalmasıdır. Bu xüsusiyyətlər feilin quruluşca növlərində, inkarlıq, növ və zaman kateqoriyalarının şəkilçilərində və fellərin semantik mənalarında özünü göstərir.

Şahbuz şivələrində hal və hərəkəti müxtəlif cəhətdən izah edən leksik vahidlərə həm ədəbi dildə işlənən kimi, həm də dialekt aspektində fonetik dəyişməyə məruz qalmış halda rast gəlmək olur. Bunlardan başqa burada sırf dialekt xarakterli zərflər də vardır. Şivədə bir

çox mürəkkəb quruluşlu leksik şəkilçilər var. Burada bəzi qrammatik kateqoriyalar ədəbi dildən fərqli formalaşır. Fəlin zaman şəkilçilərində, forma şəkilçilərində ədəbi dildən fərqli xüsusiyyətlər var.

Sintaksis həm ədəbi dilimizdə, həm də nitqimizdə söz birləşmələrinin, cümlənin və mətnin əmələ gəlməsinin qayda və qanunlarından və onların hər birinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Əlbəttə, ədəbi dilin sintaktik quruluşundan – normalaşmış xüsusiyyətlərdən ədəbi dilin sintaksisi bəhs edir. Dialekt və şivələrimizin ədəbi dillə müqayisədə normadan fərqli görünən sintaktik quruluşundan isə dialekt və şivələrin sintaksisində bəhs olunur.

Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrində olduğu kimi, Şahbuz şivələrinin materiallarını ədəbi dillə müqayisə etdikdə, fonetik, leksik və morfoloji fərqlərə nisbətən sintaktik fərqlər azlıq təşkil edir. Bu xüsusiyyət – yəni sintaktik fərqlərin azlığı yalnız Şahbuz şivələrində deyil, tədqiq olunmuş əksər dialekt və şivələrimizdə də özünü göstərir [5, s. 288].

Bu, bir tərəfdən ümumən türk dillərinin, ikinci tərəfdən də daxildə Azərbaycan dilinin sintaktik əlamətlərində özünə xas olan bir cəhətdir ki, burada geniş bölünmə (diferensiasiya) gedə bilmədiyi kimi bölünmə sabitliyi də qala bilməmişdir. Sintaksis sahəsində Azərbaycan dilinin daxili diferensiasiyası – dialekt diferensiasiyası əlamətlərindən çox ümumi sintaktik və təkmilləşmənin keçmişə aid izləri daha artıq saxlanıla bilmişdir [3, s. 66].

Nəticə olaraq sintaktik fərqlər ədəbi dilimizlə müqayisədə özünü göstərir. Bu fərqlərin azlığı dilimizin sintaktik quruluşunun sabitliyindən, onun vahidliyindən irəli gəlir. Digər bir səbəb isə ədəbi dilimizin ümumxalq dili əsasında düzgün qurulmasıdır. Bunun nəticəsidir ki, dialektlərimizin sintaktik quruluşu ilə ədəbi dilimizin sintaktik quruluşu arasında köklü fərqlər azdır, olanlar isə əsasən, bir dialektə, bir şivəyə deyil, ya bir dialekt qrupuna və ya ümumi dialekt və şivələrimizə aiddir.

Şahbuz şivələrində fellərlə idarə zamanı ismin hallarının birinin-digərinin yerində işlənməsi geniş müşahidə olunur. Təsirlik hal əvəzinə yönlük hal işlənir: – Uşağa inandırmaq gərəxdı kin, məx'dəbə girəciş (Kükü). Çıxışlıq hal əvəzinə yönlük hal işlənir: – Gedə-gedə tafsırmışam kin bala, qap-bacamıza, toyux-cücəmişə mığəyət ol, mən gələne (Kolanı). Yerlik hal əvəzinə təsirlik hal işlənir: – Yazı əkinçi, qış dilənçi olmuşduş (Mahmudoba).

Ədəbi dildən fərqli olaraq cümlə üzvlərinin sırası dəyişir. Yəni xəbər mübtədadan əvvəl, tamamlıq və zərflilər xəbərdən sonra işlənir: – Savıldı ərix', indiyə ərix' qalar? – Əv-əşiyi təmizdərix', yır-yığış elərix' kərdi-külədə.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri əsasən bağlayıcısız işlənir. Tərəflər bir-biri ilə tabesizlik intonasiyası vasitəsi və məna əlaqələri ilə bağlanır: – Gə: çıx cəvizə, sən çırp, mən yığım, qacaxlıyım.

Sadə cümlələrdə çox zaman mübtədə iştirak etmir. Mübtədə özünü xəbərdə göstərir: – Dünən üç tay alıb göndərmişəm, amancax hələm gedip çatmıyıp.

Şahbuz şivələrinin lüğət tərkibi ədəbi dildə işlənməyən və şivənin özünəməxsus maraqlı leksik vahidlərlə zəngindir. Bu vahidlər xalqın tarixi, onun adət-ənənələri, məişəti, yaşam tərzilə birbaşa bağlıdır. Bölgənin şivələri üçün yaxınkeş, əppək, ərgən, azman, dızman, toğlu, quzuya qarışar, maya, daylaq, biçənək kimi qədim türkmənşəli leksik vahidlər xarakterikdir ki, bu vahidlər yerli əhalinin dilində geniş şəkildə istifadə olunur və xalq dilinin zənginliklərini özündə yaşadır. Bu cür dil vahidləri şivələrdə daha çox müxtəlif təsərrüfat, peşə və sənət sahələri ilə bağlı müşahidə olunur. Şahbuz rayonunun şivələrində qədim leksik qat mühafizə olunaraq günümüze qədər gəlib çatmışdır. Şahbuz şivələrində elə qədim sözlər vardır ki, onların tarixi ortaqlıq türk dili ilə bağlıdır. Onlar qədim yazılı abidələrimizdə müşahidə olunur

və müasir türk dillərinin də bəzilərində ədəbi dil, bəzilərində isə dialekt və şivə səviyyəsində işlənir. Zaman keçdikcə cəmiyyət alınma sözlərin bəzən dilə zərərli təsirini müşahidə edir və beləliklə də milli sözlərə yönəlmə baş verir. Bu cür sözlər öz milli qarşılıqları ilə əvəz olunmağa başlayır. Burada isə əsas baza rolunu dialekt və şivələrin lüğət tərkibi təşkil edir. Nəticədə bir zamanlar arxaikləşərək ədəbi dilin lüğət tərkibindən çıxmış sözlər yenidən dilə qaytarılır. Bu proses arxaizmlərin yenidən dirilməsinə, ədəbi dil üçün işlək sözə çevrilməsinə səbəb olur. Bu isə öz-özlüyündə dil üçün çox faydalı bir prosesdir və dilin leksikasının milliləşməsinə xidmət edir. Bu cür vahidlərin etimoloji izahı olduqca maraqlı dil faktları ortaya çıxarır.

Hər bir dil özünün inkişafı dövründə başqa dillərlə əlaqədə olaraq ondan müəyyən sözlər alır, eyni zamanda özü də ona təsir göstərərək müəyyən sözlər verir. Bəzi dillərdə alınma sözlər çox, bəzilərdə isə daha az olur. Lakin alınma sözlərin çoxluğu dilin müstəqilliyini inkar etmir və onun təsir qüvvəsini azaltmır. Bundan başqa həyatımızda, məişətimizdə gedən təkamül, elm və texnikanın inkişafı da dilə öz təsirini göstərir və nəticədə dilə müəyyən sözlər daxil olur ki, bu da dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Eyni sözləri dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibi haqqında da demək olar. Buraya da başqa dillərdən müəyyən miqdarda sözlər keçmişdir ki, Şahbuz şivələrində daha çox ərəb, fars və rus mənşəli leksik vahidlər özünü göstərir. Lakin burada alınma sözlər az-az və alındığı dildə olduğu kimi deyil, daha çox təhrif olunaraq dilimizin qayda-qanunlarına uyğun hala salınmış şəkildə özünü göstərir.

Deyilənlərdən də aydın olur ki, Şahbuz şivələri həm fonetik, həm qrammatik, həm də leksik cəhətdən olduqca zəngindir və uzun əsrlərin məhsuludur. Burada xalqımızın dilinin keçdiyi inkişaf yolu, həyatı, məişəti ilə bağlı çoxlu miqdarda qədim söz və ifadələrə rast gəlirik ki, bunlar da dilimizin tarixini özündə əks etdirir. Bu baxımdan dialekt və şivələrimizin öyrənilməsi çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Şahbuz şivələrində ədəbi dillə və digər qrup dialekt, şivələrlə həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər olduqca çoxdur. Buna görə də məhz ədəbi dilin təsiri altında dilçiliyin bu qolu istiqamətində inkişaf gedir, dialekt və şivələrin lüğət tərkibi ədəbi dilin hesabına zənginləşir. Eyni zamanda ədəbi dil də buradan bəhrələnərək öz leksikonunu zənginləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, 326 s.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 191 s.
3. Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası (dərs vəsaiti). Bakı: API nəşri, 1979, 90 s.
4. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1968, 276 s.
5. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 415 s.
6. Şirəliyev M. Şahbuz şivələrinin fonetikasi // Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, 1957, VIII c., s. 5-26.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: naliyeva22@mail.ru

Nuray Aliyeva

PLACE OF SHAHBUZ ACCENTS IN THE DIALECT SYSTEM OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE

The paper notes that the Shakhbuz dialects abound in phonetic, lexical and grammatical forms, which are the result of centuries of activity. Here we meet with a large number of words and phrases related to the life of our people, reflecting the history of the development of the Azerbaijani language. In Shakhbuz dialect there are many similar and different features both with the literary language and with other dialects and dialects. Thus, the Shahbuz dialects to some extent represent a transition, the southern group of local dialects including the Nakhchivan dialect, belong to the western dialect group, and the Azerbaijani dialects represent a transition to some extent, and the Iraqi-Turkmen dialect also has common features. As in our other dialects and dialects, the phonetic differences in the dialects of Shahbuz also prevail over grammatical and lexical ones. The grammar of the Shakhbuz dialects also has unique features. Their studies provide valuable information on the study of dialects and dialects of the region. It is shown here that the development of a community, in connection with a change in life, part of words and events in the language, even if the literary language is outside the dictionary, lives in the language of people – local dialects as a vivid evidence of its history. Therefore, a comprehensive study of local dialects will give new linguistic facts for Turkology and the history of language. In this regard, the study of our dialects and accents is of great importance.

Keywords: *dialect system, Shahbuz accents, phonetic features, grammatical features, lexical features.*

Нурай Алиева

МЕСТО ШАХБУЗСКИХ ГОВОРОВ В ДИАЛЕКТНОЙ СИСТЕМЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

В статье отмечается, что Шахбузские говоры изобилуют фонетическими, лексическими и грамматическими формами, являющимися результатом многовековой деятельности. Здесь мы встречаемся с большим количеством слов и выражений, относящихся к жизни, быту нашего народа, отражающим историю развития Азербайджанского языка. В Шахбузском говоре много сходных и отличающихся черт как с литературным языком, так и с другими диалектами и говорами. Таким образом, Шахбузские говоры в некоторой степени представляют собой переход, южная группа диалектов и говоров, в том числе Нахчыванский диалект, относится к западной группе диалектов, а говоры Азербайджанского языка в некоторой степени представляют собой переход, и Иракско-туркменский диалект также имеет общие черты. Как и в других наших диалектах и говорах, фонетические различия в говорах Шахбуза также преобладают над грамматическими и лексическими. Грамматика Шахбузских говоров также отличается уникальными особенностями. Их исследования дают ценную информацию об изучении диалектов и говоров региона. Здесь показано, что развитие сообщества, в связи с изменением жизни, части слов и событий в языке, даже если литературный язык находится вне словаря, живет в языке людей – диалекты и говоры как яркое свидетельство его истории. Поэтому всестороннее изучение диалектов и говоров даст новые языковые факты для тюркологии и истории языка. В связи с этим изучение наших диалектов и акцентов имеет большое значение.

Ключевые слова: *диалектная система, Шахбузские говоры, фонетические особенности, грамматические особенности, лексические особенности.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 12.12.2019

Son variant 14.01.2020

UOT 81'28;81'286

LEYLA SƏFƏROVA

**CULFA ŞİVƏLƏRİNDƏ İSİM
(ŞƏRQİ ANADOLU ŞİVƏLƏRİLƏ MÜQAYİSƏDƏ)**

Məqalə Culfa və Şərqi Anadolu şivələrində işlədilən isimlərdən bəhs edir. Araşdırma zamanı istər Culfa şivələrində, istərsə də Şərqi Anadolu şivələrində isimlərin quruluşca növləri, hallanması, kəmiyyət kateqoriyası, mənsubiyyət kateqoriyası və xəbərlilik kateqoriyası ayrı-ayrılıqda tədqiq olunur. Nəticədə aydın olur ki, tədqiqatə cəlb olunmuş hər iki bölgənin şivələrindəki isim bəhsində ortaq və fərqli cəhətlər mövcuddur. Eyni zamanda bu şivələrdə rast gəlinən bir sıra maraqlı məqamlar elmi ədəbiyyatlardakı faktlarla tutuşdurularkən bu şivələrdəki bir çox elementlərin qədimliyi ortaya çıxır. Culfa və Şərqi Anadolu şivələrindəki ortaq cəhətlərin çoxluq təşkil etməsi hər iki dilin, həm Azərbaycan dilinin, həm də Türk dilinin bir kökdən olduğu qənaətinə gəlməyə və ana dilimizin köklərinin çox qədim dövrlərə söykəndiyini deməyə əsas verir.

Açar sözlər: *Culfa, Şərqi Anadolu, şivə, isim, hal kateqoriyası, cəm kateqoriyası, mənsubiyyət kateqoriyası.*

Naxçıvan qrupuna daxil olan Culfa şivələrinin lüğət tərkibinin müəyyən bir hissəsini tarixin müxtəlif dövrlərinin izlərini özündə yaşadan qədim sözlər təşkil edir. Bunların içərisində tayfa, qohumluq bildirən sözlər, köhnə həyat tərzilə bağlı olan sözlər, il, fəsil, ay, gün, vergi və s. adları bildirən bir sıra səciyyəvi söz və ifadələr mövcuddur ki, həmin leksik vahidlər də öz növbəsində əsas və köməkçi nitq hissələri qruplarında birləşir.

Bütün dünya dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin əsas nitq hissələri sisteminə özünəməxsus çəkisi olan isim Culfa şivələrində də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Qeyd edək ki, Culfa şivələrində Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində, eləcə də ədəbi dilində nəzərə çarpmayan bir sıra maraqlı isimlərə rast gəlinir. Bu fərqli xüsusiyyətlər söz kökləri ilə yanaşı, isimlərin quruluşca növlərində, cəm, mənsubiyyət şəkilçilərində, isimlərin hallanmasında və başqa situasiyalarda özünü büruzə verir.

Şərqi Anadolu şivələrində də isim ədəbi dildəkindən kəskin surətdə fərqlənməyə və bəzi fonetik fərqliliklər hesabına və ya müxtəlif səbəblərdən dəyişikliyə uğramış, hər hansı bir əraziyə xas olan isimlər mövcuddur. Məqaləmizdə Culfa və Şərqi Anadolu şivələrində işlənən isimlərin quruluşca növləri, hallanması, cəmlənməsi, mənsubiyyətə görə dəyişməsi və s. kimi məsələlərdən bəhs etmişik.

Ədəbi dilimizdə olduğu kimi, Culfa şivələrində isimlərin quruluşca üç növü vardır:

1. Sadə isimlər;
2. Düzəltmə isimlər;
3. Mürəkkəb isimlər;

Sadə isimlər. Culfa şivələrində işlənən sadə isimlərdə ədəbi dildəki isimlərdən əsaslı fonetik və semantik dəyişiklər olmasa da, bəzi maraqlı doğuran fərqli sözlərə rast gəlmək mümkündür. Culfa rayonunun Xanəgah kəndində “ata” mənasında işlədilən “ədə” sözü, “bəhanə” mənasında işlənən “mahna” sözü, “kələ” mənasında işlənən “sığır” sözü, toxuma aləti kimi istifadə edilən “sülü” sözü, “arıq” mənasında işlədilən “çöp” sözü, “çölarmudu” mənasında işlədilən “yalama”, “cır gavalı” anlamına gələn “alı”, “əmi arvadı” mənasını verən “əmmə”, “qardaş arvadı” mənasında “gülbacı”, kəsici alətləri itiləmək üçün istifadə edilən daş mənasında “qavara” sözü maraqlı sadə isimlərdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, “sülü” sözlünə həm toxuma aləti kimi həqiqi, həm də “arıq” mənasında məcazi anlamda İraq-Türkman ləhcəsində də rast gəlinir [4, s. 115].

Düzəltmə isimlər Culfa şivələrində şəkilçilərin müxtəlif nitq hissələrinə qoşulması nəticəsində əmələ gələn sözlər əsasən aşağıdakı morfoloji əlamətlərlə özünü göstərir:

Azərbaycan ədəbi dilindəki *-lıq, -lik, -luq, -lük* şəkilçilərinin *-lux, -lux (-nux, -nix, -mux, -nüx, -rix, -dix, -dux)* fonetik variantlarının isim və sifətə artırılması nəticəsində əmələ gələn sözlərdən aşağıdakıları göstərmək mümkündür: *İstirahət günü* mənasında işlədilən *oddux*, *xəsislik* mənasında işlənən *qırçılıx*, *xeyir iş*, *toy*, *qonaqlıq* mənasında işlənən *şaddıx*, *-a*, *-ə* şəkilçisi artırmaqla əmələ gələn və *xəmir mayası* anlamında *xəmrə*, *-ma*, *-mə* şəkilçisi artırmaqla yağ, su və undan hazırlanan məlhəm olan *təpitmə*, *eyvan* mənasında işlədilən *artırma*, düyü, ərİştə və ələyizdən hazırlanan yemək olan *çəx'mə*, *-am*, *-əm* şəkilçiləri artırmaqla payız yunu mənasında *güzəm*, *-rə* şəkilçisi artırmaqla üzümün budanmış kiçik budaqları mənasında *mövrə/möyrə*, *-t* sonluğunun artırılması ilə duzlanmış şordan yumrulanaraq hazırlanan və qurudulan yavanlıq mənasında *qurut*, *-ağa* şəkilçisini *yol* sözlünə artırmaqla əmələ gələn və həm həqiqi mənada *dar*, *ensiz yol*, həm də məcazi mənada *yol*, *yördəm* mənasını verən *yolağa*, *-ça* sonluğu ilə düzələn *mamaça*, *-tı* şəkilçisi ilə düzələn *yaxantı*, *-çılıx*, *-çilix*, *-culux*, *-çülux* sonluqlarının isim və sifətlərə artırılması ilə düzələn *müsəlmançılıx*, *qahımçılıx*, *narazıçılıx*, *narahatçılıx*, *kasıpçılıx*, *bədbaxçılıx* kimi düzəltmə isimlər Culfa şivələrinin xarakterik xüsusiyyətlərini nəzərə çarpdırır.

Şərqi Anadolu şivələrinə nəzər yetirən zaman *-çı*, *-çi* şəkilçilərilə *topçı*, *damırçı*, *novatçı* (1, səh.58), *arabaçı*, *hizmetçi*, *okıçı* (6, s. 35), *halıcı*, *savcı* (2, s. 47), *hamamçı*, *yardımcı*, *yolcu*, *davulçinin* (3, s. 28), *-lıh*, *-luğ* şəkilçilərilə *yangünlüh*<*yanqınlık*, *bolluğ*<*bolluk* (1, s. 58), *-lık*, *-lik*, *-liğ*, *-liğ*, *-nik*, *-nik* sonluqları ilə *yeşillik*, *samannık*, *ağaçlık*, *sulık* (6, s. 35), *-lık*, *-lik*, *-lıh*, *-lüh* şəkilçiləri ilə *eskillik*, *hasdalıh*, *satlık*, *aşlıhdan* (2, s. 47), *-lığ*, *-lıh*, *lug*, *-luğ*, *-luh* sonluqları ilə *ekmekli*, *çocukluğımız*, *darlığı*, *komşuluğ* (3, s. 28), *-ma*, *-mə* şəkilçilərilə *çıkma*, *bandurma*, *örtme* (2, s. 47), *açma*, *gözleme*, *gizdurma* (5, s. 25), *ıçırma*<*uçurma*, *tüşeme*<*döşeme*, *tigme*<*dikme tutırma* (6, s. 37), *salma*, *dolma*, *çevirme* (1, s. 59), *kesme*, *kavurma*, *sarma*, *burma* (3, s. 30) kimi nümunələrdə Azərbaycan dilinin Culfa şivələri ilə Türkiyə türkcəsinin Şərqi Anadolu bölgəsinə aid olan şivələrinin düzəltmə isimlərində ortaq cəhətlərin mövcud olduğu aydın şəkildə müşahidə edilməkdədir.

Lakin nümunələrdən də göründüyü kimi, Culfa şivələrində olan düzəltmə isimlərin bəzi formaları var ki, onlar müqayisə apardığımız şivələrdə mövcud deyildir, eləcə də Şərqi Anadolu şivələrindəki bir sıra isim düzəldən şəkilçilər Culfa şivələrində işlənir.

Mürəkkəb isimlər. Culfa şivələrində ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid olan sözlərin birləşməsindən əmələ gələn müxtəlif əşya və yer adları bildirən bir çox mürəkkəb isimlər mövcuddur. Culfa şivələri üçün səciyyəvi olan əsas mürəkkəb isimlər aşağıdakı üsullarla əmələ gəlir:

1. İki sadə ismin birləşməsindən – gülqət<gülqənd (qızılgül və şəkər tozunun qarışdırılaraq qısa saxlanılan forması), ətirşah (yarpaqlarına toxunanda xüsusi iy verən gül növü);
2. Sadə isim və feili sifət birləşməsindən – qarkürüyən (qar təmizləmək üçün alət), saçuzadan (heyvanın boyun tərəfində olan damar);
3. Qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan isimlə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş ismin birləşməsindən – qatığaşı (bişirilmiş göyərti və düyü ilə sulu qatığın qarışığı), ərİşdəaşı, toyuqqıçı (yarpaqları toyuq ayağına bənzəyən gül növü), Qılışyurdu (toponimik ad);
4. İsim, sifət və feilin birləşməsindən – ağızəmməz (az yeyən), qaradimməz (az danışan) və s.

İsmlərin hallanması. Culfa şivələrində isimlərin hallanması ədəbi dildəkindən əsaslı surətdə fərqlənməsə də, bəzi səciyyəvi xüsusiyyətlərini Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrindən fərqləndirici əsas xüsusiyyət kimi götürmək olar.

Yiyəlik hal: Culfa rayonu və onun əksər kəndlərində yiyəlik hal şəkilçisində dodaq ahəngi pozulur və *-nın*, *-nin*, *-nun*, *-nün* şəkilçiləri *-ın* şəkilçisi ilə əvəz olunur: *quzularının* > *quzuları:n*, *evinin* > *əvi:n*, *qolunun* > *qolu:n*, *gözüünün* > *gözü:n* və s. Lakin Xoşkeşin, Əlincə, Göydərə kənd şivələrində yiyəlik hal şəkilçiləri *-uun* şəklində təzahür edir. Məsələn: *quzularu:n*, *əvu:n*, *qolu:n*, *gözü:n* və s.

Yönlük hal: Culfa rayonunun bütün kənd şivələrində *a* və *ə* saitləri ilə bitən sözlərə yönlük hal şəkilçisi artıranda həmin saitlər *ı*, *i*, *u*, *ü* ilə əvəzlənir. Məsələn *arpiya*, *cücüyə*, *küçüyə*, *buğduya*, *sürmüyə* və s.

Təsirlik hal: Culfa şivələrində təsirlik hal ədəbi dilimizdə olduğu kimidir.

Yerlik hal: Culfa və Yaycı şivələrində sonu *k* samiti ilə bitən isimlərə çıxışlıq hal şəkilçisi artıran zaman *k* samiti *x* samitinə çevrilir və *-də* şəkilçisi *-da* formasında özünü göstərir. Məsələn, *yeməkdə* < *yemaxda*, *küləkdə* < *küləxda*, *çörəkdə* < *çörəxda*, *inəkdə* < *inəxda* və s.

Çıxışlıq hal: Culfa rayonunun əksər kənd şivələrində *-dan*, *-dən* şəkilçisi Culfa rayonunun və Yaycı kənd şivələrində sonu *k* samiti ilə bitən isimlərə çıxışlıq hal şəkilçisi artıran zaman da *k* samiti *x* samitinə çevrilir və *-dən* şəkilçisi *-dan* şəkilçisinə çevrilir.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz Şərqi Anadolu şivələrində ismin hallanmasında çox maraqlı məqamlarla rastlaşırıq.

Yiyəlik hal: Zonquldak-Bartın-Karabük şivələrində *-ın⁴*, (*onnarın*, *peyqamberin*, *koyu/koyün* < *köyün*), *-nin⁴* (*bubalarının* < *babalarının*, *evinin*), *-ıy⁴* (*sacıy üsdünde*, *salonuy ortasında*), *-niy⁴* (*qardeşiniy çocukları*, *hakkınıy beşini*), Keban, Baskil və Ağın şivələrində *-ın⁴* (*senin*), *-nin⁴* (*perçinin*), Osmaniye-Tatar şivələrində *-nın* (*tabaknın*), *-nin* (*ahiretnin*), nadir hallarda *-nün* (*hüyükün*), Diyarbakır şivəsində *-in* (*adamın*, *ağacın*), *-n* (*padişah'n*), *-in* (*misafirin*), *-nın* (*curunun*, *avlunun*), *-n'n* (*babasın'n*) şəkilçiləri vasitəsilə düzəlir.

Yönlük hal: Bu hal demək olar ki, tədqiqata cəlb etdiyimiz əksər şivələrdə *a*, *e* şəkilçiləri ilə düzəlir: *gıza*, *hasdaneye*, *omuziye*, *buraa* < *buraya*, *balıa* < *balığa*, *zonguldaa* < *zonguldağa*, *gariya* (2, səh.51), *bohcana/bohcan*, *goynuna/goynan* (1, s. 60), *misafıra*, *altuncıya*, *anneye*, *millete* (3, səh.36), *şurpasına/çorbasına*, *yağına*, *kuyine/köyüne*, *akşamga*, *komşuğa*, *kötige*, *yukarka*, *tabakka*, *devletke* (6, s. 39).

Vurğulamaq lazımdır ki, Osmaniye-Tatar şivəsində bu gün də işlənməkdə olan *-ga*, *-ğa*, *-ge*, *-ke* qıpcaq-qarluk ünsürü olan *-ğa*, *-gə* morfemidir (7, s. 201).

Təsirlik hal: Zonquldak-Bartın-Karabük şivələrində (*suyi*, *oduni*, *düvünü*, *bunu*, *midesini*, *çocuvu*), Keban, Baskil və Ağın şivələrində (*onı* < *onu*, *goynı* < *gönlü*, *beşigini*), Diyarbakır şivəsində (sadəcə *-ı*, *-i* sonluqları ilə: *akkoyı*, *ağaci*, *beyazi*) də təsirlik hal Culfa şivələrində olduğu kimi, yəni *-ı⁴* şəkilçiləri ilə düzəlir. Lakin bu halın şəkilçisiz də işlənməsi müşahidə olunur: *kılıcın/kılıcını*, *mektubun/mektubunu* (1, s. 60), *belan/belanı*, *canın/canını* (3, s. 36).

Yerlik hal: *-da²*, *-ta²* sonluqları qəbul etməklə düzəlir: *yatakda*, *durakda*, *evde*, *guman-danlunda* (2, s. 51), *kurşibizde* < *komşumuzda*, *medresede*, *yanında*, *pıçıkta* < *buçukta*, *başta* (6, s. 39), *aşahta/aşşagide*, *mezarlıhta*, *camide* (3, s. 36). Lakin Keban, Baskil və Ağın şivələrində fərqli şəkildə işlənmə formasına rast gəlinir. Ərazidən asılı olaraq *oradan* ölmüş < *orada ölmüş*, *bunun dışından bilemem* < *bunun dışında bilemem* (1, s. 60) bu cür modellərə də rast gəlirik.

Çıxışlıq hal: Bu hal *-dan²*, *-tan²*, *-nan²* şəkilçilərilə düzəlir: *korkıdan*, *bayramdan*,

nikahtan, tıştan, izaqtan, hatırımnan, haramnan, ahşamnan (6, s. 39), *gurtan, başdan, dipden, onnan, bunnan* (2, s. 51), *bizden, hepsinden, namazdan, gençten, çöcuktan* (3, s. 36). Keban, Baskil və Ağın şivələrində yerlik halda olduğu kimi, çıxışlıq halın düzəldilməsində də maraqlı bir məqamla rastlaşırıq. *Benda çalmış<benden çalmış, üzümde<yüzümden* kimi nümunələrdən çıxış edərək mütəxəssislər hər iki halı, yerlik və çıxışlıq hallarının bu cür işlənmə formalarını qədim türkcənin qalıqları olaraq dəyərləndirməkdədirlər (1, s. 60).

Qeyd olunanlardan aydın olduğu kimi Türkiyə türkcəsində mövcud olan isimlərin səkkiz formada hallanmasını araşdırmaya cəlb etdiyimiz şivələrdə nəzərdən keçirərkən Culfa şivələri ilə ortaq cəhətləri ilə yanaşı, fərqli cəhətlərini də müşahidə edirik.

İsimlərin cəmlənməsi. Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, Culfa şivələrində də isimlərin cəm forması *-lar, -lər* şəkilçiləri ilə düzəlir. Assimilyasiya hadisəsi ilə əlaqədar olaraq dialekt və şivələrimizdə, eləcə də Culfa şivələrində cəm şəkilçisi sonu *n* samiti ilə bitən isimlərə artırılarkən *-nar, -nər*, sonu *r* samiti ilə bitən isimlərə artırıldıqda *-rar, -rər*, cingiltili *d, z* və kar *t* samiti ilə bitən isimlərə artırılan zaman isə *-dar, -dər* şəklində işlənir: *heyvannar, qoyunnar, gəlinnər, təndirrər, xiyarrar, yaddar, daddar, qazdar, qızdar, şahitdər kürtədər, qurtdar* və s.

Şərqi Anadolu şivələrində də cəm şəkilçisi əsasən Culfa şivələrində olduğu kimi işlənsə də, bəzi fərqli məqamlara da rast gəlinir. Keban, Baskil və Ağın şivələrində *-lar, -lər, -ler* şəkilçiləri ilə cəmlənsə də, əsasən *-lar* şəkilçisi daha geniş yayılmışdır (*altunları, ağaşlar, güzlarını<gözlerini*). Əksər şivələrdə isə isimlərin cəm forması (Osmaniye, Diyarbakır, Bartın) söz sonuna *-lar², -nar²*, bəzi hallarda isə *-lā, -lē, -na, -ne, nā, nē* (2, s. 50) şəkilçisi artırmaqla düzəlir: *sofralar, tavıklar, irkekler, hayvannar, oynunnar, kimner, isimner* (6, s. 38); *adamlar, askerler, eyahlar, bostannara* (3, s. 34); *hazılıklar, okuzler, çocuklar, uşahla, gızla, dedele, teknele, gadınna, düvünne*.

Mənsubiyyət kateqoriyası. Culfa şivələrində mənsubiyyət şəkilçiləri ədəbi dildəkindən əsaslı surətdə fərqlənir. Lakin II şəxsin cəmində *-ınız, -iniz, -unuz, -ünüz* şəkilçiləri əksər kənd şivələrində *-ıız* şəklində, Xoşkeşin, Əlincə, Göydərə kənd şivələrində isə *-uuz* şəklində təzahür edir ki, bunlar Culfa şivələrinin əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Məsələn: *qapuz, əvüz, toxluz, üzümüz, qapuuz, əvuuz, toxluuz, üzümüuz* və s.

Şərqi Anadolu bölgəsinin tədqiqata cəlb etdiyimiz şivələrində də mənsubiyyət şəkilçiləri Türkiyə türkcəsinin ədəbi dilindəkindən o qədər də fərqlənir. Lakin II şəxsin təkində *-ın, -in, -un, -ün* şəkilçilərinin bəzi ərazilərdə *-ıy, -iy, -uy, -üy*, II şəxsin cəmində isə *-ıyız, -iyiz, -uyuz, -üyüz* formasında tələffüzü Zonguldak-Bartın-Karabük şivələri üçün xarakterik cəhət kimi götürülə bilər. Diyarbakır şivəsində isə II şəxsin cəmində *-ınız, -iniz, -unuz, -ünüz* şəkilçilərinin əvəzində *-z, -ız, -iz* sonluqlarını müşahidə edirik ki, bu model demək olar ki, Culfa şivələri ilə ortaq cəhəti formalaşdırır: *başızı, dayıza, çocığız* və s. Osmaniye Tatar şivəsində I şəxsin cəmində *-bız -biz*, II şəxsin cəmində *-gız, -giz* mənsubiyyət şəkilçiləri bu şivələri digərlərindən əsaslı surətdə fərqləndirir: *itibiz<köpeğimiz, atabız, hepibiz, vahıtlarımız, kızımız, ikmegimiz* və s. Keban, Baskil və Ağın şivələrində II şəxsin cəmini əmələ gətirən *nız/niz, ız/iz* sonluqları da Culfa şivələri ilə müəyyən dərəcədə bənzərlik yaradır: *çinızdan, evıza* və s.

Xəbərlilik kateqoriyası. Ədəbi dilimizdə olduğu kimi, dialekt və şivələrimizdə də, o cümlədən Culfa şivələrində də isim, sifət, say və əvəzliliklər xəbər vəzifəsində işlənmək üçün xəbər şəkilçiləri qəbul edir. Culfa rayon və Yayıcı kənd şivəsində *-ıq, -ik, -uq, -ük* şəkilçiləri əvəzinə *-ıx, bəzən isə -yux* (Yayıcı şivəsində daha qabarıq) şəkilçisi işlənir: *gördıx, gəldıx, kökıx, deeyıx*. II şəxsin cəmində isə *-sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz* şəkilçilərinin əvəzində isə Culfa

şivələrinin hamısında *-suz*, Saltaq şivəsində isə bəzən *-sıyız* şəklində təzahür edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu xüsusiyyətlər Culfa şivələrini Naxçıvan qrupuna daxil olan digər dialekt və şivələrdən əsaslı surətdə fərqləndirən cəhətdir.

III şəxsin tək və cəmində *-dır*; *-dir*; *-dur*; *-dür* şəkilçilərinin əvəzində Culfa şivələrində *-də*, *-di*, *-du*, *-dü* şəkilçiləri işlənir: *arıxdı*, *quzudu*, *keçidi*, *tüsdüdü*, *burdadılar*, *kəvşəndədilər*, *qurudular*, *üşdülər*.

Xəbərlilik kateqoriyasını düzəldən *idi* və *imiş* hissəcikləri *ydı* və *ymış* şəklində işlənir: *varıydı*, *varıymış*, *burdaydı*, *ordaymış*, *yaxşıydı*, *xırdaymış* və s.

Culfa şivələrində xəbərlilik kateqoriyasının inkarı *dəyir*, *dəyil* sözləri ilə düzəldilir. Məsələn: *yorqun dəyirəm/dəyiləm*, *savatdı dəyir/dəyil*.

Nəticə olaraq istər Culfa şivələrində, istərsə də Şərqi Anadolu şivələrində bir sıra fərqlərə baxmayaraq, düzəltmə isimlərdə, isimlərin hallanmasında, onların cəmlənməsində və o cümlədən mənsubiyyət kateqoriyasının düzəldilməsində müşahidə olunan ümumi cəhətlər onu göstərir ki, hər iki bölgənin şivələri ortaq kökdən qaynaqlanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmet Buran. Keban, Baskil ve Ağın yöresi ağızları. Ankara: Yükseköğretim Kurulu Matbaası, 1997, 209 s.
2. Eren E. Zonguldak-Bartın-Karabük illeri ağızları. Ankara: Yükseköğretim Kurulu Matbaası, 1997, 196 s.
3. Erten M. Diyarbakır ağızı. Ankara: Semih Ofset Matbaacılık Yayıncılık ve Ambalaj Sanayi Ltd. Şti, 1994, 175 s.
4. İraq-türkman ləhcəsi. Bakı: Elm, Nurlan, 2004, 422 s.
5. Korkmaz Z. Bartın ve Yöresi ağızları. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1994, 63 s.
6. Özkan F. Osmaniye Tatar ağızları. Ankara: Yükseköğretim Kurulu Matbaası, 1997, 152 s.
7. Tanrıverdi Ə.V. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 464 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: leyla-or@mail.ru

Leyla Safarova

NOUN IN JULFA ACCENTS IN COMPARISON WITH EAST ANATOLIAN ACCENTS

The paper deals with the nouns used in Julfa and Anatolian accents. During the research the nouns according to their structure, category of case, number, possession and predicativity are studied separately both in Julfa and East Anatolian accents. Therefore it becomes clear that there exist common and different aspects in noun section of searched accents of both regions. At the same time comparing some interesting facts which are came across in these accents with those in scientific literatures the ancientness of a number of elements approves itself. The abundance of common features in Julfa and East Anatolian accents give ground to come to a conclusion that both languages, Azerbaijanian and Turkish languages to be cognate and the roots of our mother tongue to go back a long way.

Keywords: *Julfa, East Anatolia, accent, noun, category of case, category of number, category of possession.*

Лейла Сафарова

**ИМЕНА СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ В ДЖУЛЬФИНСКИХ ГОВОРАХ
(В СРАВНЕНИИ С ГОВОРАМИ ВОСТОЧНОЙ АНАТОЛИИ)**

В статье говорится об именах существительных, употребляемых в говорах Джульфы и Восточной Анатолии. В данной работе автор в отдельности исследовал виды, спряжение, категорию количества, категорию принадлежности и категорию сказуемости употребляемых как в говорах Джульфы, так и Восточной Анатолии имён существительных. В результате становится ясно, что в исследуемых говорах обоих регионов касательно имён существительных имеются схожие и отличительные черты. В то же время при сопоставлении некоторых интересных моментов, встречаемых в этих говорах с фактами из научной литературы, выявляется древность многих элементов в данных говорах. Преобладание общих качеств говоров Джульфы и Восточной Анатолии, позволяет сказать, что, как турецкий, так и азербайджанский язык имеют общие корни, и что наш родной язык упирается корнями в глубокую древность.

Ключевые слова: *Джульфа, Восточная Анатолия, говор, имя существительное, категория состояния, категория множества, категория принадлежности.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 06.11.2019

Son variant 29.02.2020

UOT 81`28; 81`286

ZÜLFİYYƏ İSMAYİL

**NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ FONETİK DƏYİŞMƏNİN
DERİVATOLOJİ PROSESLƏRƏ TƏSİRİ**

Məqalədə Naxçıvanın dialekt və şivələrindəki bəzi dil faktlarında fonetik tərkibin dəyişməsi və onun söz yaradıcılığına təsiri proseslərindən, həmçinin əmələgəlmə yollarından bəhs olunur. Naxçıvanın dialekt və şivələrində söz yaradıcılığı prosesinin maraqlı üsullarından biri də fonetik üsuldur. Morfoloji üsulla söz düzəltməyə nisbətən daha az inkişaf etsə də, bu üsulla yaranan dil faktlarına da rast gəlinir. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialekt-şivə layı struktur-semantik, leksik-grammatik, grammatik formaları baxımından ədəbi dilə bənzəməsinə baxmayaraq, müəyyən derivatoloji məqamlar baxımından Azərbaycan ədəbi dilindən fərqlənir. Bu baxımından sintaksis və morfologiyanın münasibətlərini göstərən qiymətli, zəngin materiallarla qarşılaşırıq. Fonetik üsulla yaranan leksik vahidlərə Naxçıvanın dialekt və şivələrindən toplanmış dil faktları nümunə gətirilir.

Açar sözlər: Naxçıvan, fonetik dəyişmə, dialekt və şivə, söz yaradıcılığı.

Naxçıvan dialekt və şivələrinin formalaşma mərhələsinə nəzər saldıqda derivatoloji proseslərin bir neçə istiqamətdə getdiyini müşahidə edirik. Bu prosesə Azərbaycan dili fonunda müraciət etdiyimiz zaman B.Məhərrəmlinin fikirləri maraq doğurur. O, bu məsələ ilə bağlı yazır: “Bəzi ilkin söz kökləri tarixi inkişaf nəticəsində fonetik qanunauyğunluqlardan yaranan səbəblərlə bağlı olaraq yeni leksemlərə çevrilmiş, bir qrup köklərdə şəkilçiləşmə nəticəsində yeni derivatlar yaranmış, digər bir qrup söz kökləri asemantikləşməyə məruz qalmış, rudiment şəklində digər sözlərin tərkibində izlərini saxlamışdır” [7, s. 79]. Sözlərin səs tərkibi nisbi sabitliyə malikdir. Onlar zaman-zaman müəyyən dəyişmələrə uğramışdır. Bayram Əhmədovun təbirincə desək, sözlərin fonetik qabığı da tədricən dəyişir. Xüsusilə iki və çoxhecalı sözlərdə, şəkilçili və mürəkkəb sözlərdə bu proses daha güclü olur. Bunları izləmək çox vacibdir. O, bu barədə yazır: “Fonetik qanunları bilməklə biz çox zaman sözlərin ən qədim formalarını üzə çıxardır, onun əvvəllər daşdığı məna ilə sonra kəsb etdiyi mənalar arasında əlaqə və münasibətləri müəyyənləşdirdikdə bilirik” [4, s. 22]. Bu cür çoxşaxəli söz yaradıcılığı prosesi dilimizin lüğət fondunu zənginləşdirmişdir. Şəkilçiləşməyəqədərki dövrdə fonetik yolla sözyaratmanın müxtəlif istiqamətləri mövcud olmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində fonetik yolla söz yaradıcılığından S.Cəfərov, S.Əlizadə, M.Yusifov, F.Cəlilov, Q.Bağırov, B.Xəlilov, A.Hacıyeva və digərlərinin əsərlərində bəhs olunmuşdur. S.Cəfərov ilkin söz köklərində fonetik yolla söz yaradıcılığının səbəblərini və mahiyyətini izah etmişdir. Naxçıvan dialekt və şivələrində qədim söz yaradıcılığı üsullarından bəhs edərkən, təkhəcalı söz köklərindəki variantlılığın da derivatoloji mahiyyətini nəzərə almaq lazımdır. Söz kökündəki fonovariantlar tarixən semantik diferensiallaşmaya təkan vermiş faktlardan biridir. Fonoloji əvəzlənmələrin söz yaradıcılığı ilə nəticələndiyini qeyd edən S.Cəfərov göstərir ki, “...sözdə səslərin dəyişməsi nəticəsində yeni sözlərin əmələ gəlməsi prosesi dilimizin tarixi inkişafını, başqa türk dilləri ilə olan əlaqə və münasibətini öyrənmək işinə çox kömək edə bilər” [3, s. 91]. Beləliklə, Naxçıvan dialekt və şivələrində də söz tərkibində səslərin dəyişməsi prosesi böyük əhəmiyyət kəsb edir və tarixi-müqayisəli metodun əsas vasitələrindən biri olaraq özünü göstərir. Belə ki, söz köklərinin fonetik dəyişmələr əsasında semantik diferensiallaşması, göründüyü kimi, etimoloji mənəni mühafizə edən vahidlərdə daha aydın şəkildə öz əksini tapır. Etimoloji mənəsi müəyyən olmayan, yalnız fonetik oxşarlıq üzrə qarşılaşdırılan sözlərdə

isə köklərin eynimənşəli olması şübhəli qalır. Ə.Rəcəbli qeyd edir ki, “türk dillərinin inkişafının daha qədim dövrlərinə getdikcə leksik, morfoloji və sintaktik yollarla yeni sözlər yaratmağa nisbətən, fonetik yolla sözyaratmanın daha fəal olduğunu görürük” [2, s. 198]. Aparılmış təhlillər göstərir ki, şivələrdə də söz yaradıcılığı problemini səs dəyişmələri ilə əlaqəli tədqiqinə ehtiyac var. Naxçıvan dialekt və şivələrində çoxlu sözlər də var ki, onlar məhz səs dəyişmələri ilə formalaşmış və derivatoloji proseslərə təsir göstərmişdir. Onları ümumi halda belə qruplaşdırmaq olar. 1) səslərin əvəzlənməsi, 2) səs artımı, 3) səs düşümü, 4) səslərin yerdəyişməsi.

Səslərin əvəzlənməsi. Naxçıvan dialekt və şivələrindən toplanmış dil faktlarının təhlili göstərir ki, onlarda məna haçalanması səslərin əvəzlənməsi ilə müşayiət olunur. Yəni semantik ayrılma başlayan söz səsləri dəyişmə qanunları əsasında müstəqil sözlərə çevrilir. Belə səs dəyişmələrini üç qrupda birləşdirmək olar: a) saitlərin əvəzlənməsi, b) samitlərin əvəzlənməsi, c) sait və samitlərin əvəzlənməsi.

Naxçıvanın şivə leksikasında bir çox sözlər vardır ki, onlar məna tələbi əsasında saitlərin dəyişməsi ilə müxtəlif sözlərə çevrilmişdir. Belə ki, saitlərin dəyişməsi ilə semantik diferensiallaşma əvvəlində samit iştirak etməyən sözlərdə daha çox rast gəlinir. Yəni şivə sözlərində samitlə başlayan sözlərdə də məna fərqləndirici sait dəyişməsi ilə nəticələnməsini görürük. Biz əvəzlənən saitlərin fərqləndiyi sözlərdə iki cəhəti əsas götürürük: saitlərin əvəzlənmə qanunauyğunluğu, sözlərin semantik əlaqəliliyi. Bu iki cəhət indiki bir sözü başqa sözlə bağlayırsa, deməli, səs əvəzlənməsi ilə bir sözdən ikinci bir sözə keçid tamamlanır. Bu meyarla yanaşdıqda bir çox şivə sözlərinin məna tələbi və sait yerdəyişməsi nəticəsində başqa mənalı sözə keçdiyini görürük. Bu məsələ ilə bağlı A.A.Axundov yazır: “Azərbaycan dilinin saitlər sistemi özünün bütün tarixi inkişafı boyu qapalıq-açıqlıq fərqləndirici əlamətini qorumuşdur” [1, s. 35]. Başqa sözlə, qapalı və açıq saitlərin bir-birini əvəzlənməsinə demək olar ki, təsadüf edilməmişdir. Biz bu istiqaməti əsas götürürük ki, sait əvəzlənməsində açıq və qapalı saitlər öz növbəsində əvəzlənir və bu fonetik hadisə geniş yayılmışdır. Mövcud sözün geniş mənası bir formaya sığışmadıqda sait səs dəyişməklə semantik cəhətdən əlaqəli başqa bir sözə keçid başlanır. Bu prosesdə səs əvəzlənmələri ilə yanaşı yeni söz yaranmasında kökə qovuşmuş şəkilçinin də böyük rolu olur.

Naxçıvanın dialekt və şivələrində müşahidə olunan bəzi dil faktlarını təhlilə cəlb edək: məsələn, dələmə – yenicə maya tutan pendir. Dialektoloq A.Ə.Hüseynov qeyd alıb ki, dələmə sözü şimal şivələrində döləmə şəklində işlənir [4, s. 62]. Onda öncə kök olmuş döl (döl vaxtı, döl tutmaq və s) ö>ə əvəzlənməsi ilə dəl (əmə) kimi formalaşmalıdır. Döl sözü də qədim tö- ilə bağlanır. Burada əmə//ım=ə şəkilçi olub sözə qoşulmuş, əvvəlki kök müstəqilliyini itirmişdir. Goduş (bəzi fonetik variantlarda doduş kimi də təsadüf olunur) ağzı enli saxsı qab. Bu söz kök və şəkilçi qovuşuğundan ibarətdir. Onun kökü god, əslində gödək sözü ilə eyni köklüdür. God ö>o əvəzlənməsi ilə kod şəklinə çevrilmiş olur. Hər iki sözdə boyca alçaqlıq, kiçiklik mənası var. Burda -uş şəkilçisi kökə bitişmişdir. Bu kökdən törəmiş güdül “dibçək” sözü isə artıq qapalı açıq sait əvəzlənməsi formasındadır.

Naxçıvan dialekt və şivələrində bir çox sözlər işlənir ki, onların formalaşmasında qapalı saitlərin əvəzlənməsinin də rolu var. ı-i, i-ı əvəzlənməsi. Məsələn: pusqu //buşqu // pısqı// pışqu kiçik mişar. Sözün kökü biç- i>ı əvəzlənməsi nəticəsində biç şəklinə düşmüş, ona qoşulan şəkilçi isə sait ahənginə tabe olmuşdur. Quraş – parça kəsiyi. Bu söz mənacə ədəbi dildəki qıraş (kənar) sözü ilə bağlana bilər. Məna fərqi ı>u ilə ayrılır. Burada həmin sözü qulax sözü ilə bağlamaq olmaz. Çünki r hərfi l ilə əvəzlənə bildiyi halda, l hərfi r ilə əvəzlənə bilməz.

Puşqax evin küncü, divarların kəsişdiyi bucaq kimi yer. Bu sözün kökü biç-feli i>u əvəzlənməsi ilə bucaq //puşqax şəklinə düşür. Həqiqətən də müasir bucaq sözü də qədimdə “burçac//burçaq şəklində r samit düşümü ilə formalaşdığı kimi, buşqaq sözü də bıçqaq şəklində işlənmişdir” [4, s. 67]. Nəticədə sözlərdəki mənə fərqi formanın dəyişməsinə səbəb olmuşdur.

Naxçıvan dialekt və şivələrində samitlərin əvəzlənməsilə də derivatoloji proseslərin baş verməsini müşahidə etmək mümkündür. Naxçıvan dialekt və şivələrində dialektal kükü sözünün yuxarı məxrəc samitlərinin dəyişməsi nəticəsində əmələ gəlməsinə diqqət edək: kükü yumurta ilə göyərtinin qarışığından hazırlanan xörəkdir. Bu sözün etimologiyasını düzgün araşdırmaq üçün q-k-y xəttinə nəzər salaq: “qöqərçin-gögərçin-göyərçin, iqbə-ikbə-iydə, qöqçək-kökçək-göyçək, çiqərbək-çəkərbək-çəyirdək, əqri-əkri-əyri, boqul-bəkil-bəyil və s.” [2, s. 341]. Onda kükü sözü kük-ü şəklində kök və şəkilçi hissələrinə ayrılaraq kük öncə qoq-koq-kök-köy olur ki, bu da köy (ər-ti) sözü ilə bir mənə dairəsinə düşür. Kök+ü - kökü, ö>u ilə kükü şəklini alır. q-k samit dəyişməsi əsasında dialektal kəmə sözü də formalaşib. Kəmə taxıl biçimi zamanı iki-üç çəngənin üst-üstə qoyulmasına deyilir. Bu nümunələrdən yola çıxaraq deyə bilərik ki, k//ğ-v-k-y xətti də yeni sözlərin formalaşmasına gətirib çıxarır. Bu sıradan h>y əvəzlənməsi isə hel dağdan qopub yumalanan, uşaqların dağdan üzü aşağı dığırlatdıqları daş hellən // hellan bununla bağlı helləmək, tökmək, (əndərmək), helləməx itələmək, yuvarlatmaq sözlərindən bəhs etmək olar. Hel kökü yuxarı sıra samitləri y ilə h-nın əvəzlənməsinə görə hel ədəbi dildəki yel (yellənmək) sözü ilə eyni köklü olur. Hel sözü dialektal törəmə sayıla bilər. Pələ çayı keçmək üçün qamışdan qayırılmış nəqliyyat vasitəsi. Pələ düzəltmək üçün 5-6 ağacı bir-birinə bənd edib, altına 3-4 qoyun dağarcığını üfürüb bağlayır sonra üstündə oturub çay keçmək üçün istifadə edilib. Bununla yanaşı dialektal bələn sözü də işləkdir: bələn dağın döşündən başlayan xırda aşırım. “Pələt//pələb sözü qapıya, gəzə qoyulan hörmə mənasında Salyan, Masallı şivələrində qeydə alınıb. Hər yerdə pəl//bəl kökü yol, keçid anlamıdır. Türk dilinin Anadolu dialektində də belən aşırım mənasındadır” [4, s. 65]. Onda bu sözlər ədəbi dildəki bərə “keçid” sözü ilə bir semantik bölgəyə düşür. Barata - iz, nişanə, qalıq mənası və bir də ölü paltarı, ölü şeyləri, miras mənasını ifadə edir. Digər bir mənası da palçıq layı, bir parça palçıq deməkdir. Bu söz r-l ilə balata//balatı şəklini alır ki, bu isə Azərbaycan dilinin şimal şivələrdə xəmiri acıtmaq üçün əvvəlcədən saxlanan bir az xəmirə deyilir. Sözün bu mənası valata xəmirə vurulan maya (valata və barata şəklində də işlənir. Onda barata palçıq yumrusu, layı ilə balata//balatı (xəmir yumrusu) eyni kökün fonosemantik variantları və ya fərqli mənalı sözlərdir. Bu barata sözü isə fikrimizcə, bar- r>l, a>ə nəticəsində bəl kökünə (nişan, işarə) bağlanır. Bu ölçüyə B.Əhmədovun münasibəti belədir: “...ədəbi dildəki bur sözündən –a şəkilçisinin birləşməsinə bur+a (bula,- dialektal burkə//bulğa sözləri də törəyə bilər” [4, s. 77]. Qulan//qulun -at balasının körpə vaxtı. Söz qırğızca qulun, kümükça gülük şəklindədir. Bu söz qurik (r>l) şəklində Laçın şivələrində “atın kiçik balası” [2, s. 163] mənasındadır. Kitabı-Dədə Qorqud dastanlarında “At ayağı külük, ozan dili çəvük olur” ifadəsindəki külük diqqəti cəlb edir. Bu sözü bəzi türkoloqlar “çolaq” mənasında şərh edib. “Orxan Qokyayın izahında məşhur “Fərhənki-turki” lüğətində isə külük “yük atı” mənasındadır. Dialektal qurix “cavan güclü at” anlamı bu lüğətdəki mənə ilə daha yaxındır” [2, s. 208]. r>l ilə qurik//külük //qülün sözləri bir-birindən fərqlənir. Qaşqala - itburnu. Sözün birinci hecası qaş sözüdür. Bununla omonim qaş evin tirləri üstünə qoyulan əyri, qaş dağ sırası, silsilə dağlar sözü də var. Habelə Naxçıvanın dialekt və şivələrində qaşbənd ləçək, başa bağlanan parça, qaşqa heyvanların alın hissəsində ağ tüklər topası, qaşqal kimi faktlarda qaş sözünə rast gəlirik. Bu sözlərin hamısı ədəbi dildəki qaş sözü ilə bağlıdır. Qaşqala “itburnu” sözünün

də ilk hecası qaş bu sözdür. Lakin ikinci heca – qala, əslində qara sözdür. Burada $r > l$ əvəzlənməsi baş vermişdir. Həqiqətən də itburnunun başı//qaşı qara olur. Bu sözü indi qaraqaş kimi biçimləmək düz olar. Talaşa 1) odun doğrayarkən ağacdən qopan qırıntılar; 2) yonulan taxtdan burulub çıxan nazik təbəqə; 3) odun doğrayanda baltanın odunu kəsdiyi yerdən qopan qırıntılar talaşa adlanır. Bu sözlərin bildirdiyi məna tilişkə, tirişkə kimi fono quruluşda da işlənir. Bu sözlərdə (talaş-talaşa-taraşa-tirişkə-tilişkə) ümumi bir kök var: tar//tal və ya tir//til. Qapalı saitin açıq saitə keçdiyini sait əvəzlənməsi kimi götürəndə (tir $r > l$ ilə til) til kökü qəbul edilməlidir. Onda tir+əş+kə şəkli bərpa olunur və tilişkə//talaşqa//talaşa kimi fonovariantlar alınır. Nəticədə talaşa – odundan qopan qalın hissələr, tilişkə isə nazik hissələr kimi anlaşılır. Söz kökü öncə r ilə olub, $r > l$ baş vermişdir. Kökə şəkilçilər də qovuşmuşdur. Dığ-bığ - bir iş, hadisə haqqında təkrar-təkrar danışmaq, dedi-qodu, narazılıq söz-söhbəti. Bu sözə b-z uyğunluğu nöqtəsindən baxanda o səs, söz anlayışlı zığ-zıq//zuy-zuy, zığıltı, zuyultu sözləri ilə əlaqələndirmək olar.

Naxçıvanın dialekt və şivələrində t-d, d-y, z-y əvəzlənməsilə baş verən derivatoloji məqama nəzər yetirək. Bəllidir ki, Azərbaycan dili sözlərinin önündəki b və t samitləri qədim zamanlarda bir olub, gah t, gah da b fəallaşmış. Bu paralellikdə bir hal müşahidə olunur: bu da t-nin öncə b-nin isə indi üstünlüyüdür. Beləliklə, t-b münasibəti Naxçıvanın dialekt və şivələrində həm fonovariant sözlər əmələ gətirir, həm də müstəqil söz formalaşdırıcı vasitə kimi çıxış edir. Məsələn: Dubkeş-tüstüçəkən sözün keş hissəsi bizə görə keç-felidir. “Dub” hissəsi t-b əvəzlənməsi ilə tut sözündən olub qədim tüstü<tütüsü sözünün köküdür. Bəllidir ki, tütün sözü tüstü sözünün öncəki şəklidir. Bu haqda B.Əhmədov yazır: “Qədim mənbələrdə tüt tüstüləmək, tüstü buraxmaq, tütün “tüstü” kimi qeyd edilib. Dubkeş//tütkeç – yəni tüt-tüstü keç olub, bu da türk dillərinə məxsus söz yaratma formasıdır. Müqayisə et; dabankeç, qolaç, yazkəlbə” [4, s. 56] və s.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, Naxçıvanın dialekt və şivələrində söz köklərinin mənaca fərqlənməsi səslərin fonovariantlığı ilə əlaqədardır. Bəzən kök sözlərin fonetik dəyişmə ilə yeni sözlərin yaranması prosesi müşahidə olunur. Bu tip sözyaratma yolu türk dillərində də qədim dövrlərdən mövcuddur. Naxçıvan dialekt və şivələrində fonetik yolla derivatoloji proseslərin aşağıdakı istiqamətləri də müəyyənləşdirmişdir: sözün tərkibindəki qapalı saitlərin açıq saitlərə keçməsi; sözün tərkibindəki kar samitlərin cingiltiləşməsi; məxrəci yaxın olan səslərin bir-birinə keçməsi; tələffüzü mürəkkəb olan səslərin parçalanması, sadələşməsi və s. yollarla fonosemantik derivatoloji proseslər baş vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 280 s.
2. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti / Q.Ş.Kazımovun, redaktəsi ilə. Bakı: Elm, 2009, 448 s.
3. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
4. Əhmədov B.B. Azərbaycan dili söz yaradıcılığında sadələşmə meyli (şivə materialları əsasında). Bakı: API-nin nəşri, 1990, 90 s.
5. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2005, 452 s.
6. Qurbanov A.M. Azərbaycan dilçiliyi problemləri. Bakı: Elm və həyat, 2010, 443 s.
7. Məhərrəmli B.B. Türk dillərinin qədim leksikası. Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2017, 272 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ismayilzulfuyye@yahoo.com

Zulfiyyə İsmayıl

**INFLUENCE OF PHONETIC CHANGE IN DIALECTS AND ACCENTS OF NAKHCHIVAN ON
DERIVATIVE PROCESSES**

The paper deals with phonetic model of word-building in Nakhchivan dialects and accents and the methods of its formation. One of the interesting methods of word-building in Nakhchivan dialects and accents is the phonetic method. Although it is less developed than morphological method of word formation, but there are linguistic factors formed by this method. Although Nakhchivan dialectal layer of Azerbaijani language resembles literary language in terms of structural-semantic, lexical-grammatical, grammatical forms, it differs from literary language of Azerbaijan in terms of certain derivational aspects. Therefore, we encounter valuable, rich materials that display the relationship between syntax and morphology. Lexical units formed by phonetic method are sampled language facts collected from dialects and accents of Nakhchivan.

Keywords: *Nakhchivan, phonetic method, a dialect and an accent, word-building.*

Зульфья Исмаил

**ВЛИЯНИЕ ФОНЕТИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ В ДИАЛЕКТАХ И ГОВОРАХ НАХЧЫВАНА НА
ДЕРИВАТОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ**

В статье рассказывается о фонетическом способе словообразования в диалектах и говорах Нахчывана и о процессе его образования. Одним из интересных способов словообразования в диалектах и говорах Нахчывана является фонетический способ. Хотя он менее развит, чем морфологический способ словообразования, но часто встречаются языковые факторы, образованные этим способом. Несмотря на то, что слой Нахчыванских диалектов и говоров азербайджанского языка похож на литературный язык с точки зрения структурно-семантических, лексико-грамматических, грамматических форм, он отличается от азербайджанского литературного языка с определенного дериватологического подхода. При этом мы сталкиваемся с ценными, богатыми материалами, которые показывают синтаксические и морфологические отношения. Лексическим единицам, созданным фонетическим методом, в качестве примеров сопоставлены языковые факторы, собранные в диалектах и говорах Нахчывана.

Ключевые слова: *Нахчыван, синтаксический способ, диалект и говор, словообразование.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	18.10.2019
	Son variant	17.01.2020

UOT 81' 41; 801.7

AYSEL EMİNOVA

OĞUZ TAYFA ADI İLƏ YARANAN BƏZİ OYKONİMLƏR

Məqalədə Naxçıvanın etnik tərkibinin prototürk tayfalarından formalaşdığından bəhs olunur. Şübhəsiz ki, türk tayfa adlarını özündə yaşadan etnotoponimlər milli mədəniyyətimizin, tariximizin, mənşəyimizin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Qeyd edək ki, adlandırmalar əsasən, tayfa, tayfa birləşmələri, tirə, qəbilə və sülalə adları əsasında formalaşmışdır. Məhz bu üsulla yaranan oykonimlər etnooykonimlər adlanır. Məqalədə Şərur rayonu ərazisində olan oğuz tayfalarının adı ilə bağlı yaranan oykonimlərdən bəhs olunur. Məlumdur ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası oykonimlərinin leksik tərkibində öz izini yaşadan tayfalardan biri də ulu əcdadımız, soy kökümüz olan oğuz tayfalarıdır. Oğuzlar çox qədim tarixə malikdir. Məqalədə, əsasən, Yayı, Xələc, Qarxun, Oğuzkənd oykonimləri tədqiqatə cəlb olunmuş və Şərur rayonu ərazisində yerləşən bu oykonimlərin struktur quruluşu, leksik-semantik xüsusiyyətləri və s. kimi araşdırmalar öz əksini tapmışdır. Bu araşdırmaları apararkən təkcə elmi nəticəni təsdiqləyən tədqiqatlara deyil, eyni zamanda adları sadalanan etnooykonimlərin izahı ilə bağlı fərqli yanaşmalara da yer verilmişdir.

Açar sözlər: Şərur rayonu, oğuz tayfa adı, etnooykonim, Qarxun, Oğuzkənd.

Naxçıvan toponimlər sistemində etnotoponimlər ayrıca bir qat təşkil edir. İstər say etibarı ilə çoxluğu, istərsə də qədimliyi ilə diqqəti cəlb edən etnotoponimlər özündə xalqın etnik tərkibini, mənşəyini, kökünü, həyat tərzini əks etdirir. Türk tayfa adlarını özündə yaşadan etnotoponimlər milli mədəniyyətimizin, tariximizin, mənşəyimizin öyrənilməsində mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. Tarix və etnogenez məsələlərini işıqlandıran etnotoponimlərin tarixi çox qədimlərə dayanır. Azərbaycan xalqının mənşəyində iştirak etmiş etnos adlarından törənən yer adları türkdilli tayfaların və tayfa birləşməsinin adlarını indiyədək qoruyub saxlayan ən etibarlı mənbədir. Naxçıvanın etnik tərkibini türk dilli etnoslar təşkil edir. VII əsr qədim yazılı abidələrimizdən olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında, Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğəti-it-türk” əsərində qeyd olunan tayfa adlarından da bunu aydın görmək olur. M.Kaşğarının “Divan”ında (1073-1075) 24 oğuz tayfasının 22-nin adı çəkilir: kınık, kayığ, bayundur, iva (Yıva), salğur, əfşar, bəgtili, büğdüz, bayat, yazğır, eymür, karabölük, alqabölük, igdir, ürəgir, tutırka, ula yuntluğ, tükər, bəçənək, çuvaldar, çəpni, çarukluq [8, s. 218-129]. Qeyd olunan bu 22 oğuz tayfasının demək olar ki, hər biri Naxçıvan toponimlərində, həmçinin Şərur rayonunda da öz izini qoruyub saxlamışdır. Qeyd edək ki, Şərur rayonu ərazisindəki etnotoponimlərin adlarına rast gəlinən ən zəngin mənbələr təbii ki, XVI və XVIII əsrlərdə bölgənin Osmanlı dövləti tərəfindən idarə edildiyi dövrlərdə tərtib olunmuş icmal və müəfəssəl dəftərləridir.

Şərur rayonu ərazisindəki etnooykonimlərin fonetik təhlilini apararkən görürük ki, bu ərazidəki yaşayış məntəqələrinin adları əsasən iki və ya çoxhecalıdır, həmçinin bu ərazidəki etnooykonimlər əsasən ayrı-ayrı sözlər, söz və şəkilçilər əsasında yaranmışdır.

Oğuzkənd. Şərur rayonu ərazisində komonimlər qrupuna daxil edə biləcəyimiz etnooykonimlərdən biri də Oğuzkənddir. Şərur rayonuna aid müxtəlif tarixi qaynaqlarda Oğuz etnonimi ilə bağlı olan toponimlərə rast gəlinmişdir. Kəndin adı ilk dəfə XVIII əsr qaynaqlarında Şərur nahiyəsində iki Oğuzdaşı oykonimində rast gəlinir [10, s. 326; 7, s. 73]. Bir sıra müəlliflər bu tarixi etnooykonimlərin struktur-semantik təhlilini verərkən onu iki komponentə (oğuz+daş) ayırmış, buradakı daş leksemi daşlı, qayalı mənasında izah etmişlər [2, s. 97]. Lakin bu addakı daş leksemi heç də yuxarıda göstərilən mənanı daşımır, kəndlərin adı “Dış

oğuz” sözünün inversiya olunmuş formasıdır. Məlumdur ki, Oğuz tayfaları iç oğuzlar və dış oğuzlar olmaqla iki yerə ayrılmışlar. Bu mənada hər iki tarixi etnooykonim “Dış oğuzların yaşadığı məkan” kimi izah edilə bilər. Hazırda Şərur rayonu ərazisində mövcud olan Oğuzkənd yaşayış məntəqəsi tarixin müxtəlif dövrlərində müxtəlif cür adlandırılmışdır. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində kənd Kırım xanlarından olan A.Şahingireyin malikanəsi olmuş və tarixi xəritələrdə Şahingirey adı ilə qeyd alınmışdır [3, s. 48]. Qeyd edək ki, F. Rzayev də apardığı təhlillərdən sonra belə ehtimal edir ki, kəndlərin ətrafında əski oğuz qəbirlərinin olması və Tanrıçılıqla bağlı işarə və əşyaların tapılması mümkündür [13, s. 144].

Oğuzkənd etnooykoniminin struktur-semantik təhlilinə gəlincə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu komonim “kənd” komponentli oykonimlər qrupuna aiddir. Etnooykonimin birinci hissəsi “Oğuz” türk tayfalarının ən böyük qollarından birini ifadə edir, ikinci hissə isə “kənd” sözü mürəkkəb quruluşlu oykonim yaradan komponentdir.

Xələc. Xələclərin ilk yurdu ilə bağlı konkret fikir olmasa da, tarixi mənbələrdə onların bəlli olan ilk yurdu Amudərya çayının Xorasan sahilləri hesab edilir. Tarixçilərin bir çoxu bu qənaətdədir ki, ən qədim dövrdən Abdal, Hun, Gorus, Quşçu, Bayan kimi türk tayfalarının məskunlaşdığı Naxçıvan ərazisinə XI-XII əsrlərdə Səlcuq oğuz türkləri də gəlmişlər.

Bu məqama diqqət çəkən akademik İsmayıl Hacıyev bu tayfalar içərisində Yayı, Bəkdililərlə yanaşı Xələclərin də adını çəkmişdir [6, s. 99, 131].

Xələc/Qalac adına hələ “Oğuz dastanı”nda rast gəlinir. Dastanda Oğuz xanın öz ordusunda olan Tömürdü Kağul Təgən adlı döyüşçüyə qapıları bağlı olan böyük bir imarətin qapısını açmaq üçün “Kal-aç!” əmrini verdiyi göstərilir. Dastanda qeyd olunur ki, bu vəzi-fəsindən ötrü həmin igidə “Kalaç/Xalaç” adı verildi [11, s. 25].

Xələc adına rast gəlinən yazılı mənbələrdən biri də Mahmud Kaşğarlının “Divani-lüğət-it-türk” əsəridir [3, s. 79].

Türklərin soy kökü barədə zəngin məlumatları əks etdirən “Şəcərəyi-tərakimə” əsərində Əbülqazi Bahadur xan da Xalac/Xələc adının məhz Oğuz xanın döyüşçüsünə verdiyi tapşırıqla əlaqədar olaraq “Kal ac/aç”dan yarandığını göstərir.

“İrəvan əyalətinin icmal dəftərində” və “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə Şərur rayonunun Xələc kəndinin adı “Xələc” kimi göstərilmişdir [7, s. 169; 10, s. 328].

Rus işğalından sonra Naxçıvan ərazisində yaradılmış qondarma “erməni vilayəti” haqqında təsviri xarakterli əsər yazan İ.Şopen əsərində İrəvan əyalətinin Şərur mahalına daxil olan bu yaşayış məskəninin adının Xalaç olaraq göstərmişdir [3, s. 275].

Türk tədqiqatçısı Bahəddin Ögəl “Oğuz xaqan” dastanına əsaslanarsa da, adın izahını “qal aç(maq)” kimi deyil, “qal ac” kimi vermişdir [12, s. 178].

Tədqiqatçı F.Rzayev də xələclərin adını oğuz türk tayfalarından biri olaraq qeyd etmiş, “xalac” sözünün “ulu güc” mənasını daşdığını və adın Tanrı ilə bağlılığına üstünlük verir [13, s. 139]. A.Bağırov Naxçıvan ərazisində yerləşən eyni adlı toponimin adının izahı üçün A.Bakıxanovun qeyd etdiyi Xələc toponimi ilə paralellər aparmış və o da Xələc oykoniminin məhz oğuzların bir qolu olan xalac tayfası ilə bağlı olması fikrini irəli sürmüşdür [2, s. 80]. Filoloq Əbülfəz Əzimli Xələcin arxeoloji tarixinə həsr olunmuş kitaba yazdığı ön sözdə Xələc toponimini “Oğuz xaqan” dastanının motivləri əsasında təhlil edərkən onu “qıfilları açan”, “bacarıqlı” və “qabiliyyətli” kimi izah etmişdir [15, s. 12-13].

Bütün bu etimologiyaları nəzərə aldığımız zaman Xələc etnotoponiminin Xələc etnonimi əsasında formalaşdığı və Xələclərin məskunlaşdığı yer mənasında işləndiyi aydınlaşır. Xələc etnoniminin özünün isə leksik təhlil zamanı iki komponentdən formalaşdığı aydın olur.

Etnonimin ilk hissəsi “xal/qal” feilidir. Bu isə dilimizdə “qalmaq”, “dayanmaq” mənasındadır. Xələclərin dillərində bu feil “xal” kimi ifadə olunur. Etnonimin ikinci hissəsi olan *ac/ac/aç* komponentini mənbələrə əsasən iki cür izah etmək olar. Birinci *ac* mənasında, sifət kimi, digəri isə *aç* mənasında feil kimi. Maraqlı cəhət də orasıdır ki, Şərur rayonunun ərazisindəki Xələc toponimi bəzi mənbələrdə məhz “Xələc” kimi qeydə alınmışdır. Rayonun əhalisi də bu etnooykonimi Xələc kimi deyil Xələç/Xələc və Xalaç formasında ifadə edir.

Beləliklə, etnonimin bu cür təhlilində birinci halda (*qal ac*) feil-sifət, ikinci halda isə (*qal aç*) feil-feil tərkibində formalaşdığı aydın olur. Türk dillərində feillərin də, *ac* sifətinin özünün də alınma olmadığını nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, “Xələc” adlandırması ya bu tayfanın özünün özünü adlandırılması, ya da qonşu türk tayfalarının bu tayfaya verdiyi ad olmuşdur. Xələclərin yaşadığı digər bölgələrdəki qeyri-türkdilli xalqlar da bu adlandırmanı məhz türkdillilərdən götürmüşlər.

Yaycı. Şərur rayonu ərazisində etnooykonim olduqları heç bir şübhə doğurmayan toponimlər sırasında Aşağı Yaycı və Yuxarı Yaycı toponimləri xüsusi qeyd edilməlidir. Yaycı tayfaları tarixən Qafqaz və Mərkəzi Asiya ərazilərində çox geniş bir arealda yayılmışdır. Belə ki, bu toponim Culfa rayonunda, Qərbi Azərbaycan (tarixi Sürməli, Qırxbulaq, Dərəçiçək mahallarında), Türkmənistan ərazilərində, Türkiyə Cümhuriyyətinin İğdır vilayətində də qeydə alınmışdır. XIX əsrdə Azərbaycan ərazisində 8 Yaycı toponiminin qeydə alındığını yazan Q.Qeybullayev bu tayfanın mənşəcə səlcuq-oğuzları ilə bağlı olduğunu göstərmişdir [9, s. 67]. F.Rzayev apardığı tədqiqatlar nəticəsində belə bir qənaətə gəlmişdir ki, Yaycı adı və yaycılıqlar heç də Səlcuqlularla deyil, daha qədim dövrlərlə bağlıdır. Müəllif yazır ki, Naxçıvan ərazisindəki Yaycı oykonimləri tarixi e.ə. III-II minilliklərdə mövcud olmuş Yaycı-Yuci tayfa adı ilə bağlı olaraq yaranmışdır [14, s. 394-396]. Oğuzların möhtəşəm və şanlı tarixini qələmə alan Xivə xanı, görkəmli şair, hərbi və tarixçi Əbülqazi Bahadır xan özünün ilk kitabında yazır ki, Qara Qazi bəyin Ögüzçik oğlunun övladlarından birinin adı Yaycı idi. Yaycının törəmələri hal-hazırda Qara Kulun yaxınlığında, Amu çayının sahillərində yaşayırlar; hələ indi də onları Yaycı adlandırırlar [4, s. 128]. Yekun olaraq bu qənaətə gəlirik ki, oykonim heç şübhəsiz ki, oğuz tayfalarının adı ilə yaranmış etnooykonimdir.

Qarxun. Şərur rayonu ərazisindəki əsas etnooykonimlərdən biridir. Toponim mənbələrdə karkın, karkun, karqun, qarqın, qarxın, qarqın formalarında rast gəlinən səlcuq oğuzlarının Karkın tayfasının adıdır [7, s. 37; 16, s. 300]. Qarxun oykonimi ilə paralellik təşkil edən etnotoponimlər Quba, Yevlax rayonlarında, Qərbi Azərbaycan ərazisində də qeydə alınmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tayfanın adı Mahmud Kaşğarlının əsərində Oğuz tayfaları sırasında çəkilməmişdir. Sonradan F.Rəşidəddin “Oğuznamə”sində Qarxunları Yulduz xanın törəmələrindən olduğunu göstərmişdir [5, s. 40]. “Azərbaycan toponimləri” ensiklopedik lüğətində bu oykonimin qədim oğuzlara qoşulmuş qarxun/karkın tayfasının adı ilə bağlı olduğu qeyd edilir [1, s. 39]. A.Bağirov toponimin karkın, qarqın kimi formalarından bəhs etsə də, yalnız onun etnotoponim olması fikrini irəli sürməklə kifayətlənmişdir [3, s. 84]. Karkın və ya Qarxun etnoniminin semantik mənasına dair heç bir fikir irəli sürməmişdir. F.Rzayev toponimin qara hunlarla bağlı olduğunu heç bir şübhə doğurmadığını yazır [13, s. 184-185]. Göründüyü kimi, qarxun etnonimi müxtəlif fonetik variantlarda işlənərək bu gün toponimlərin tərkibində yaşayır. Nəticə olaraq hesab edirik ki, İrəvan xanlığının Sərdarabad mahalı ərazisindəki Qarxun qədim türk tayfası olan karkın (qarxın) etnonimi əsasında əmələ gələn oğuz mənşəli toponimlərdəndir.

Apardığımız araşdırmalardan bu nəticələrə gəlmək olar:

Şərur rayonunun Xələc kəndinin, Xələc dağı, və Xələc dağı toponimlərinin formalaşması birbaşa olaraq Oğuzların bir boyu olan xələclərlə bağlıdır. Xələclər Səlcuqlu axınları ilə bölgəyə gəlmiş və yerli türk tayfaları ilə mədəniyyət və adət oxşarlığına görə burada məskunlaşmış və bölgə əhalisinin etnogenezində əhəmiyyətli rol oynamışlar. Xələc sözünün struktur semantik təhlilinə əsasən biz o qənaətdəyik ki, etnonim “bacarıqlı, məharətli, bağlı qapıları açan”, “ac qalan” mənaları ilə yanaşı “Qalın oğuzlar” mənasında da izah oluna bilər.

Oğuz tayfaları iç oğuzlar və dış oğuzlar olmaqla iki yerə ayrılmışlar. Bu mənada hər iki tarixi etnooykonim, yəni Oğuzkənd və Oğuzdaş “Dış oğuzların yaşadığı məkan” kimi izah edilə bilər.

İrəvan xanlığının Sərdarabad mahalı ərazisindəki Qarxun qədim türk tayfası olan karkın (qarxın) etnonimi əsasında əmələ gələn oğuz mənşəli toponimlərdəndir. Oğuz tayfalarının Şərur rayonu oykonimlərinin yaranmasında xüsusi rolu olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan toponimlərin ensiklopedik lüğəti: 2 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
2. Bağirov A.N. Onomologiya problemləri. I c., Bakı: Elm və təhsil, 2010, 436 s.
3. Bağirov A.N. Naxçıvan oykonimləri. Bakı: Nurlan, 2008, 336 s.
4. Bayramova A.İ. İrəvan xanlığının toponimləri. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 256 s.
5. Fəzlullah R. Oğuznamə (Fars dilindən tərcümə, ön sözü və şərhlərin müəllifi R.M.Şükürova), Bakı, 1992.
6. Hacıyev İ. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 192 s.
7. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
8. Kaşğari M. Divanü lüğat-it-türk. I c., Bakı: Ozan, 2006, 512 s.
9. Гейбуллаев Г. Топонимия Азербайджана. Баку: ЭЛМ, 1986, 182 с.
10. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı: Sabah, 1997, s. 326.
11. Oğuz Kağan Destanı. İstanbul: MEB Yayınları, 1970
12. Ögel B. Türk Mifolojisi. C. 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010, 644 s.
13. Rzayev F.H. Qədim Şərur oykonimlərinin mənşəyi. Bakı: Nurlan, 2006, 225 s.
14. Rzayev F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən (m.ö. II-I minilliklər). II c., Bakı: ADPU, 2017, 588 s.
15. Seyidov A., Baxşəliyev V., Mahmudova V. Xələc. Bakı: Elm, 2010, 220 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ayselmetinoguz@gmail.com

Aysel Eminova

SOME OIKONYMS DESCENDED FROM THE NAME OF THE OGUZ TRIBE

The paper provides the ethnic composition of Nakhchivan consisting of proto-Turkic ethnos. Undoubtedly, ethnotoponyms, which bear the names of the Turkic tribe, are important in the study of our national culture, history and origin. When naming geographical objects, certain signs and features of objects have been taken into account. The naming is often formed on the basis of the names of any person, tribe, division, clan and dynasty. The oiconyms formed by this way are considered ethnooiconyms. It is also mentioned some Sharur oiconyms formed under the name Oghuz. It is known that our ancestor Oghuz tribes are one of the tribes that keep their mark in the lexical composition of the Nakhchivan Autonomous Republic. Oghuz has a very ancient

history. The article has mainly involved the study of oiconyms of Yayci, Khalaj, Karkhun, Oghuzkand and studies such as structure, lexical-semantic features of these oiconyms located in Sharur and etc. have been reflected in the research. When naming geographical objects, certain signs and features of objects have been taken into account. The naming is often formed on the basis of the names of any person, tribe, division, clan and dynasty. The oronyms formed by this way are considered as ethnooronyms.

Keywords: *Sharur district, the name Oghuz, ethnooconym, Karkhun, Oghuzkand.*

Айсель Эминова

НЕКОТОРЫЕ ОЙКОНИМЫ, ПРОИЗОШЕДШИЕ ОТ НАЗВАНИЯ ПЛЕМЕНИ ОГУЗОВ

В статье говорится о том, что этнический состав Нахчывана состоит из прототюркоязычных этносов. Несомненно, этнопонимы в названиях тюркских племен имеют особое значение в изучении нашей национальной культуры, истории и происхождения. Название было сформировано на основе имени какого-либо человека, племен, племенных соединений, рода, племени и династии. Возникшие таким образом ойконимы считаются этноойконимами. И здесь речь идет об ойконимах, связанных с именем огузских племен, находящихся на территории Шарурского района. Известно, что одним из племен, которые сохранили в своем лексическом составе следы ойконимов Нахчыванской Автономной Республики, являются наши предки, родовой корень – огузские племена. Огузы имеют очень древнюю историю. В статье в основном рассматриваются ойконимы Яйджи, Халаджа, Гархуна, Огузкенда и отражается структурное строение, лексико-семантические и другие свойства ойконимов, расположенных на территории Шарурского района. Неслучайно, что при проведении анализов было уделено место не только исследованиям, подтверждающим полученный научный результат, но и разным подходам к описанию названных ойконимов.

Ключевые слова: *Шарурский район, название огузского племени, этноойконим, Гархун, Огузкенд.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 03.12.2019

Son variant 08.01.2020

UOT 81' 41; 801.7

CƏMİLƏ MƏHƏRRƏMOVA

RÜTBƏ VƏ ŞƏXS ADLARI BİLDİRƏN ORONİMLƏRİNİN LİŊVİSTİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə Babək rayonunda mövcud olan rütbə, titul və şəxs adları bildirən oronimlərdən bəhs olunur. Oronimlər dilimizdə mövcud olan söz qrupları əsasında yaranmış, məna əsasına görə müxtəlif yollarla formalaşmışdır. Oronimlərin bir çox hissəsi uzaq tarixi keçmişlə, bir qismi isə son dövrlərə aid olan dil faktlarıdır. Coğrafi obyektlərə ad verərkən obyektlərin müəyyən əlamət və xüsusiyyətləri nəzərə alınmışdır. Adlandırma daha çox hər hansı şəxs, rütbə, titul adları əsasında formalaşır. Bu rayonun ərazisində olan Qaracalar, Qasım dağı, Gərməçataq, Canqulu təpə dağı, Bəhram xan təpəsi, Süleyman ağılı, Cahangir ağılı, Heydər dərəsi, Əbülhəsən diki, Məcid dərəsi, Hacı Fərzali təpəsi, Molla Əli düzü, Leyli bəndi, Nənə xəndəyi, Hacıqır dağı, Sürəmlik dağı, Xan yurdu, İsfəndiyar piri, Çobançuxuru dağı və s. bu kimi oronimlər tədqiqata cəlb olunmuşdur. Qeyd edək ki, bu oronimləri elmi cəhətdən öyrənmək üçün qədim və orta əsr abidələri, yazılı və şifahi ədəbiyyat nümunələri, aşığı ədəbiyyatı, qədim və müasir xəritələr, müxtəlif lüğətlər və ensiklopediyalar, tarixi sənədlər və arxivlər, qəzet və jurnallar, siyahıya alma sənədləri, statistik məlumatlardan və s. istifadə olunur. Təsədüfi deyil ki, təhlillər aparılarkən yalnız alınan elmi nəticəni təsdiqləyən tədqiqatlara deyil, adları sadalanan oronimlərin izahı ilə bağlı fərqli yanaşmalara da yer verilmişdir.

Açar sözlər: Babək rayonu, toponim, oronim, rütbə, titul, şəxs adları.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki oronimlər kəmiyyətinə, funksiyasına, linqvistik xüsusiyyətlərinə görə çox zəngin və maraqlı lay təşkil edir. Oronim – yunanca *oros* – “dağ” və *onim* – “ad” sözlərinin birləşməsindən yaranmış və yer səthinin relyef quruluşu ilə bağlı bir-birindən fərqlənən *dağ, daş, dərə, təpə, qaya, düz, dik, aşırım, gədik* və s. kimi coğrafi obyektlərin adlarını bildirir. Respublika ərazisinin relyefini müxtəlif quruluşlu *zirvə, dağ, daş, dərə, təpə, eniş, yoxuş, gədik, aşırım, düzənlik, çökəklik, çuxur, yargan, vadi, burun, meşə, çəmən, sahə, yaylaq, biçənək* və s. təşkil edir ki, bunların da hər birinin öz adı və yaranma qanunauyğunluqları vardır. Bu kimi adlar işlənmə formalarına görə bir-birindən fərqlənən makrooronim və mikrooronim adı ilə iki qrupa bölünür. Makrooronimlər geniş coğrafi arealda işlənən, tanınan coğrafi obyekt adlarını bildirir. Mikrooronimlər isə regional səciyyə daşıyır, konkret ərazilərdə yaşayan əhaliyə məlum olur, dilin özünəməxsus sözlərindən formalaşır. Bu adların leksik tərkibində hələ də bizə məlum olmayan sirli mənalar durur, hər ad bir tarix yaşadır, olub keçənləri daş kitabələrdə qoruyub saxlayır.

Naxçıvan oronimlərini tədqiq etmək üçün ilk növbədə xaraktercə müxtəlif mənbə və qaynaqları müəyyənləşdirmək, qədim səyyahların yol qeydlərini, arxivləri araşdırmaq, folklor nümunələrinin dərinədən öyrənilməsi vacibdir. Bu diyarı dərinədən öyrənmək üçün milli yaddaşımızın daşıyıcısı olan “Kitabi-Dədə Qorqud dastanı”nı, “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ni, “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ni, “Naxçıvan ensiklopediyası”nı, “Naxçıvan abidələri ensiklopediyası”nı, rus dilində çap olunmuş elmi tədqiqat əsərləri, statistik məlumatları, qəbalə və vergi sənədlərini, müxtəlif xəritə və atlasları, lüğət, elmi və bədii ədəbiyyat nümunələrini, mətbuat orqanları araşdırılıb təhlil edilmişdir. Ümumiyyətlə, ekspedisiyalar zamanı informatorlardan, yaşlı nəsilədən məlumatlar toplanmışdır ki, bunlar tədqiqat üçün xüsusi elmi əhəmiyyət daşıyır.

Oronimlər dilimizdə mövcud olan söz və söz qrupları əsasında yaranmış, məna əsasına

görə müxtəlif yollarla formalaşmışdır. Oronimlərin bir çox hissəsi uzaq tarixi keçmişlə, bir qismi isə son dövrlərə aid olan dil faktlarıdır. Coğrafi obyektlərə ad verərkən obyektlərin müəyyən əlamət və xüsusiyyətləri nəzərə alınmışdır. Oronimlərin bir qrupu da vardır ki, onların yaranmasında şəxs adları üstünlük təşkil edir. Babək rayonu ərazisində bu qəbildən olan oronimlər çoxluq təşkil edir. Ərazidə, Qasım dağı, Gərməçataq, Canqulu təpə dağı, Bəhram xan təpəsi, Süleyman ağılı, Cahangir ağılı, Heydər dərəsi, Əbülhəsən diki, Məcid dərəsi, Hacı Fərzalı təpəsi, Molla Əli düzü, Leyli bəndi və s. kimi antroponim səciyyəli oronimlər mövcuddur. Bunların bəziləri oykooronim hesab olunur, çünki onlar həm kənd adı, həm də dağ, dərə, təpə adlarını bildirirlər.

Qasım dağı. Babək rayonunun Sirab kəndi ərazisində dağ adıdır. Nə vaxtsa Qasım adlı şəxs dağ ətrafında məskunlaşdığı üçün dağa onun adı verilmişdir. Antroponim səciyyəli adlar sırasına daxildir.

Gərməçataq dağı. Eyniadlı məntəqə adına 1590 və 1727-ci illərə aid mənbələrdə Kərməçataq və Kərmə çatağı şəklində Mülki-Arslan nahiyəsində rast gəlinir [7, s. 166; 11, s. 28]. XIX əsrdən sonrakı dövrlərə qədər bu ad Kərməçataq, Kərim çatax, Gərməçataq variantlarında işlənmişdir. XIX əsrdə Naxçıvan əyalətinin Məvaziyi-Xatun mahalına [14, s. 492], XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan qəzasına aid kənd olmuşdur [12, s. 95]. Xatırladaq ki, indiki Ermənistan ərazisindən başlayaraq Şahbuz rayonu ərazisindən axan eyniadlı çay da mövcuddur [2, s. 284]. Həmçinin Babək rayonunun Gərməçataq kəndi ərazisində eyniadlı dağ mövcuddur.

Toponim mürəkkəb quruluşlu olub *gərmə* və *çataq* sözlərindən ibarətdir. Bəzi tədqiqatçılar *gərmə* sözünü *girmə* (çayın keçid yeri) sözünün fonetik variantı hesab edirlər [2, s. 284]. Digər bir fikrə görə, adın tərkibindəki *gərmə* sözü *kərmə* – “qoyun yatağı, qışlaq” sözünün fonetik variantıdır [5, s. 50]. Lakin sözün daha öncəki variantına əsaslanıb ehtimal etmək olar ki, adın birinci tərəfi *Kərmə* (və ya *Kərim*) şəxs adları ilə bağlıdır. *Çataq* türk dillərində “iki dağın birləşdiyi yer” mənasında işlədilir [9, s. 608]. *Kərmə* (yaxud Kərim) və *çataq* tərkib hissələrindən ibarət olan bu ad “iki dağın birləşdiyi yerdə Kərmə (yaxud Kərimə) məxsus yer məkan” mənasında işlənmişdir” [5, s. 50, 51]. Müasir dövrdə rəsmi şəkildə Gərməçataq variantında işlənir. Bütövlükdə “iki dağın birləşdiyi yerdə Kərmə (Kərimə) məxsus yer” mənasını daşıyır. Antroponim səciyyəli adlar sırasına daxildir.

İsfəndiyar piri. Xalq arasında və mənbələrdə İsfəndiyar Zaviyəsi (piri) kimi tanınan ziyarətگاه Cəhri kəndinin qərbində “Qaş” adlanan dağ silsiləsinin ətəyindədir. Cəhri kəndindən, təxminən, 2 kilometr qərb tərəfdə, dağlıq ərazidə yerləşən bu sufi mərkəzi orta əsrlərdən tanınır. “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə bura İsfəndiyar zaviyəsi kimi təqdim edilərək yazılır ki, [11, s. 122-123] bu zaviyə İbadullahın ziyarətگاهıdır. Yay günlərində buraya qurbanlıq gətirib kəsilərək, kasıb camaata sədaqə verildiyini kənd əhalisi xəbər verir. Bu qayda dəftərdə qeyd olunmuşdur. Kitabda bu ziyarətگاه İsfəndiyar zaviyəsi vəqfi kimi verilir [6, s. 116-118]. Deməli, bura XVIII əsrdən zaviyyə adlandırılıbsa, onun vəqf torpaqları, mülkü olubsa, bura əvvəlki dövrlərdən də ziyarətگاه kimi tanınmışdır. Oronim şəxs adı ilə bağlı yarandığı üçün antroponim səciyyəli hesab olunur.

Bəzi oronimlər də vardır ki, onlar antroponim səciyyəli oronimlərin daxilində rütbə, titul, vəzifə və s. ilə bağlı yaranırlar. Buna Xan yurdunu, Qaracalar, Çobançuxuru, Hacıqır dağı, Xanlıq arxının altı, Bəhmən xan təpəsi, Nənə xəndəyi, Ağalıq bağı və s. kimi oronimləri nümunə göstərmək olar. Bu oronimlərdən bir neçəsini tədqiqata cəlb etmişik. Bunların bəziləri oykooronim hesab olunur, çünki onlar həm kənd adı, həm də dağ, dərə, təpə adlarının bildirirlər.

Hacıqır dağları. Antroponim səciyyəli adlar sırasına daxildir. Babək rayonunun

Nəzərabad kəndi ərazində, Naxçıvan-Şahbuz avtomobil yolunun sol hissəsində təpəlikdən ibarət olan sahədir. Məntəqə adı iki komponentdən (hacı və qır) ibarətdir. Birinci tərkib hissəsi olan “hacı” şəxs adını bildirir, ikinci hissəsi olan “qır” isə “düzən, çöl” mənasında işlənir [1, s. 137]. Adın mənasını Hacıya məxsus təpəlik yer, düzən, çöl kimi izah etmək olar.

Canqulu təpə dağı. Babək rayonu ərazisində dağ adıdır. Ad *Canqulu* şəxs adına *təpə* topoformatının artırılması yolu ilə yaranmışdır. Vaxtilə ərazi Canqulu adlı şəxsə mənsub olduğu üçün dağa bu ad verilmişdir. Bu səbəbdən də ad antroponim mənşəli hesab olunur.

Çobançuxuru dağı. Babək rayonu ərazisində dağ adıdır. Bir çox tədqiqatçılar adı monqol mənşəli çobanlar tayfasının adı ilə bağlayırlar. Fikrimizcə, çoban komponentli adların hamısını monqol mənşəli hesab etmək düzgün deyil. S.Babəyev bu dağ adının “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının qəhrəmanlarından Qaraca çobanın adı əsasında yarandığını yazır [3, s. 82]. Fikrimizcə, bu dağ adı heyvandarlığın inkişafı ilə bağlı sənət, peşə adından yaranmışdır və ən əsası da Qaraca Çobanın adı ilə bağlıdır.

Qaracalar. Eyniadlı məntəqə adına 1727-ci il arxiv sənədlərində Naxçıvanın Qışlağat nahiyyəsində rast gəlinir [11, s. 30]. Bu ada sonrakı tarixi qaynaqlarda rast gəlinmir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində bu sözün müxtəlif variantlarına rast gəlmək olur. Qaraca sözü bütövlükdə morfoloji cəhətdən sifət kimi “*qara rəngli, qaramtıl, dəyərsiz, qiymətsiz*”, isim kimi isə “*dəni qara toz halına salan taxıl xəstəliyi*” mənalarında göstərilmişdir. Lakin “*qara*” sözünün ayrılıqda leksik mənasını nəzərə alsaq “*böyük, güclü, əzəmətli, nəhəng, hündür*” və s. bu kimi izahlar [2, s. 68-69] məntəqənin etimoloji izahına uyğun gəlmir. “*Qaraca*” şəxs adıdır. Ad iki komponentdən (qara+ca) ibarətdir. Burada birinci komponent olan “qara” sözü böyük, iri və s. kimi mənaları ifadə edir. İkinci komponent olan –ca isə sifətin çoxaltma dərəcəsinin şəkilçisidir. Bu səbəbdən də adın mənası bütövlükdə “*əzəmətli, nəhəng, güclü*” anlamlarını ifadə edir. Buna görə də məntəqə adını antroponim səciyyəli hesab etmək olar.

Xan yurdu. Bu adın mənşəyini S.Babəyev “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının qəhrəmanı Qazan xanın adı ilə bağlı izah edir [3, s. 131]. Dağ Babək rayonu ərazisində yerləşir. Xan yurdu Naxçıvan xanlarına məxsus yaylaq yeridir. Bu səbəbdən də S.Babəyevin fikri ilə razılaşırıq.

Orta Sürəmlik dağı və Sürəmlik dağı. Eyni adlı məntəqə adına 1590-cı il tarixli “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə Naxçıvanın Naxçıvan nahiyyəsində Yuxarı və Aşağı Sürəmərək, 1727-ci il tarixli “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə Naxçıvanın Sair Məvazi nahiyyəsində Yuxarı və Aşağı Sürəmərək, 1874-1892-ci illərə aid arxiv materiallarında Naxçıvan uezdinin tərkibində Sürəmlik şəklində adı çəkilmişdir [10]. Elnur Kəlbizadə Sürəməri qalası haqqında tədqiqat apararkən, Naxçıvan ərazisində (indiki Babək rayonu ərazisində) XX əsrin ortalarına qədər Sürəmlik toponiminin mövcud olduğunu qeyd etmişdir [8, s. 72-73]. F.Rzayev bu adın izahını Şir tayfa adı ilə bağlayaraq yazır ki, bu adda *i* saiti düşmüş və ilkin variantda *sür+əm+ər+uk* şəklində Şir tayfa adı və prototürk dil elementləri ilə formalaşmışdır. Şir tayfa adına qoşulan **im/em-** *sadə xalq, bəzən də xeyrə aparan yol, ər – kişi igid, ik/uk-* oğul, varis kimi qədim türk sözləri məntəqə adını “Şarların sadə igid oğlu” mənasında izah edir və müəllif adda türk dilləri üçün xarakterik olan *şəs, əşü, eşə, uşi* fonetik səsvəzlənmələrinə rast gəldiyini söyləmişdir [13, s. 296-297]. AMEA-nın müxbir üzvü Adil Bağirov da, XVI əsrin sonlarına qədər bu ad yuxarı Sürəmərək və aşağı Sürəmərək adları ilə qeydə alındığını yazmışdır [4, s. 186-187; 5, s. 83]. XX əsrin ortalarından etibarən bu məntəqə adı haqqında heç bir məlumat yoxdur. Sürəmlik bir sıra tədqiqatlarda *Sürəmlik* yazılışında izah olunmuş və *sur* komponentini ərəb dilində qala, məlik isə şəxs adı olaraq göstərilmişdir. Ümumilikdə Sürəmlik məntəqə adı “Məliyə məxsus qala” kimi izah olunmuşdur [4, s. 187].

Bu səbəbdən də məntəqə adı antroponim səciyyəli oronimlər sırasına daxildir və eyniadlı kəndin ərazisində əhali yaşamadığı və müasir coğrafi bölgədə yer almadığı üçün passiv fonda keçmiş hesab olunur.

Qaracalal dağı. Babək rayonu ərazisində dağ adıdır. Lakin Naxçıvan ərazisində kəngərlilərin geniş yayılmış tayfalarından biri olan Qaracalar tayfası olmuşdur [5, s. 68-69]. Ərazidəki bu dağ adı da həmin tayfa adı əsasında yaranmış, tələffüz zamanı sözün sonundakı r-l əvəzlənməsi (qərar-qəral) nəticəsində Qaracalar sözü Qaracalal şəklinə düşmüşdür. Yerli sakinlər dağ adının *Qara* ləqəbli *Cəlal* şəxs adı ilə bağlı olduğunu söyləyirlər. Burada Qara sözünün semantikasına (*böyük, güclü, əzəmətli, nəhəng, hündür*) [4, s. 68-69] nəzər salsaq görürük ki, ad şəxs adı əsasında formalaşmışdır və bu səbəbdən də antropooronim hesab olunur.

Məqalədə aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir.

1. Bir qrup adlara rast gəldik ki, onlar həmin ərazilərdə yaşayıb kök salmış dəyərli şəxslərin adı ilə bağlı olmuşdur.

2. “Kitabi Dədə-Qorqud” dastanının qəhrəmanlarından biri olan Qaraca Çobanın adı ilə də bağlı oronimlərə də rast gəlinmişdir.

3. Qədimdən günümüzədək formalaşan və formalaşmağa da davam edən bəzi təxəllüslər, ləqəblər, rütbə və vəzifələr də vardır ki, onlar da advermə ənənəsində iştirak etmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, III c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
2. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti: 2 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
3. Babayev S.Y. Naxçıvanda “Kitabi Dədə Qorqud” toponimləri, Bakı: Yeni nəşrlər evi, 1999, 284 s.
4. Bağirov A. Naxçıvan oykonimləri, Bakı: Nurlan, 2008, 333 s.
5. Bağirov A. Oronimlərin linqvistik xüsusiyyətləri (Naxçıvan Muxtar Respublikasının materialları əsasında), Bakı: Elm və təhsil, 2011, 220 s.
6. Qadizadə H.Q. Cəhri çay vadisi M.Ö. IV minillikdən günümüzədək. Naxçıvan: Qızıl Dağ, 2007, 160 s.
7. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: Z.Bünyadov və H.Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: Elm, 1996, 184 s.
8. Kəlbizadə E. Naxçıvanın tarixi coğrafiyası. Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 200 s.
9. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. Москва: Мысль, 1984, 653 с.
10. Naxçıvan MR Mərkəzi Dövlət Arxivi, fond 24, siyahı 1, iş № 434.
11. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı: Sabah, 1997, 336 s.
12. Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края. Тифлис: Типография К.П.Казловского, 1913, 530 с.
13. Rzayev F. Naxçıvan əhalisinin etnogenezini tarixindən: 2 cildə, II c., Bakı: ADPU, 2017, 589 s.
14. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург, 1852, 644 с.
15. Tanrıverdi Ə.B. “Kitabi- Dədə Qorqud”da şəxs adları, Bakı: Elm, 1996.

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: CemileNihatMeherremova@gmail.com

Jamila Maharramova

LINGUISTIC FEATURES OF THE ORONIMS DENOTING PERSONAL NAMES AND TITLES

The paper deals with the route, title and personal names in oronyms existing in Babek district. Oronyms were created on the basis of groups of words existing in our language and formed in different ways on the basis of meaning. Most of the oronyms are language facts that relate to our distant past, and some to recent times. When naming geographical objects, certain signs and features of objects have been taken into account. The naming is often formed on the basis of the names of any person, rout and title. Oronyms such as Garadjalar, Gasim mountain, Garmachatag, Djangulu mountain, Bahram khan, Suleyman agily, Djahangir agily, Heydar valley, Abulhasan stepm, Macid valley, Haji Ferzaly hill, Molla Aly valley, Leyly dam, Nene ditch, Hajigyr mountain, Surmelik mountain, Khan yurdu, Isfendiyar piry, Chobanchukhuru mountain belonging to Babek region. It should be noted that to study these oronyms scientifically, ancient and medieval monuments, written and oral literature samples, ashig literature, ancient and modern maps, various dictionaries and encyclopedias, historical documents and archives, news papers and magazines, census documents, statistical data, etc. are used. It is no coincidence that when analyzing, not only studies confirming the scientific result obtained, but also different approaches related to the explanation of the oronyms listed.

Keywords: *Babek region, toponym, oronym, rout, title, personal names.*

Джами́ла Мага́ррамова

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОРЕНИМОВ ОБОЗНАЧАЮЩИХ ЛИЧНЫЕ ИМЕНА И ЗВАНИЯ

В статье рассказывается о значении личных имён и званий в оронимах, существующих в Бабекском районе. Оронимы образовались на основе существующих в нашем языке групп слов и сформировались с различным смысловым значением. Большая часть оронимов – это языковые факты, относящиеся к далекому историческому прошлому, а другая часть – к недавнему. При названии географических объектов учитывались определенные признаки и особенности объектов. Название было сформировано на основе каких-либо личных имён, титулов, званий. На территории этого района были привлечены к изучению такие оронимы, как Караджалар, гора Касым, гора Гермечатак, холм Джангулу, холм Бахрам хан, Сулейман агылы, Джахангир агылы, долина Гайдар, вертикаль Абулгсан, долина Маджид, холм Гаджы Фарзалы, долина Молла Али, плотина Лейли, ров Нене, гора Гаджыгыр, гора Суремелик, юрд Хана, пир Исфендияра, гора Чобанчухуру, относящиеся к Бабекскому району. Отметим, что для научного изучения этих оронимов используются древние и средневековые памятники, образцы письменной и устной литературы, ашугская литература, древние и современные карты, различные словари и энциклопедии, исторические документы, архивы, газеты и журналы, приписные документы, статистические данные и т. д. Неслучайно, что при проведении анализа было уделено место не только исследованиям, подтверждающим полученный научный результат, но и разным подходам к описанию данных оронимов.

Ключевые слова: *Бабекский район, топоним, ороним, звание, титул, личные имена.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 18.12.2019

Son variant 16.01.2020

UOT 81:002

KÜBRA VƏLİYEVƏ

KƏRBƏLAYİ KAZIM ORDUBADININ “AVAMİL” ƏLYAZMASININ
PALEOQRAFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ELMİ ƏHƏMİYYƏTİ

Zəngin tarixi keçmişimiz haqqında qiymətli məlumatlar verən qədim əlyazma və çap kitabları istər Azərbaycanın orta əsr və XIX əsr dövrü haqqında, istərsə də Yaxın və Orta Şərqi tarixi, ədəbiyyatı və incəsənətinin öyrənilməsi baxımından zəngin bir mənbədir. AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunda ümummilli sərvətimiz olan əlyazmalardan ərəb dilinin qrammatikası bəhs edən “sərf” və “nəhv” elminə dair əlyazma nüsxələri də qorunub saxlanılmaqdadır. Bunlardan biri də Kərbəlayi Kazım ibn Kərbəlayi Ağə Saleh Ordubadinin “Avamil” əlyazmasıdır.

“Avamil” əmil sözünün cəm forması olub ərəb dilində söz sonlarının oxunuşuna təsir edən xüsusiyyətləri öyrədən elm və ona dair kitab mənasında başa düşülür.

“Avamil” kəlməsi qrammatik termin olaraq ərəb dilində cümlədə olan bir sözün son hərf və ya hərəkəsi üstündə dəyişiklik edən, təsir edən, idarəedici digər ünsürlərə deyilir.

“Amilin” təsir göstərdiyi kəlməyə məmul, söz sonunda etdiyi dəyişikliyə isə irab (sintaktik təhlil) deyilir. Buna görə də avamil üç əsas hissəyə ayrılır: əmil, məmul, irab.

Məqalədə ilk dəfə olaraq XIX əsrin birinci yarısında yaşayıb-yaratmış Kərbəlayi Kazım ibn Kərbəlayi Ağə Saleh Ordubadinin müəllifi olduğu “Avamil” əlyazmasının paleoqrafik xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir. Həmçinin müəllifin nəhv elminə aid elmi mülahizələri və bəzi dilçilik problemlərinə münasibəti də araşdırılmışdır.

Müəllifin gəldiyi qənaətə görə bu əsər ərəb dilinin qrammatikasını tədqiq edən dəyərli mənbə olmaqla yanaşı, həm də XIX əsrdə Naxçıvanın elmi mühitinin səviyyəsi haqqında təsəvvür yaratmaq baxımından əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: *əmil, avamil, məmul, nəhv, ərəb dili, əlyazma, Ordubad, Naxçıvan, Kərbəlayi Kazım ibn Kərbəlayi Ağə Saleh Ordubadi.*

AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunda mühafizə olunan qədim kitab və əlyazmalar arasında ərəb dilinin morfologiya və sintaksisini əhatə edən əlyazma nüsxələri də qorunub saxlanılır.

Orta əsrlər dövründə olduğu kimi bu dövrdə də alim və mütəfəkkirlərimiz əsərlərini ana dilində, o cümlədən, ərəb və fars dillərində də yazırdılar. Bunlardan biri də fondada B-183/334 şifrəsi altında qorunan üç kitabın bir cildə toplandığı “Sərfi-Mir”, “Təsrif”, “Avamil” adlı əlyazmadır. Kərbəlayi Kazım ibn Kərbəlayi Ağə Saleh Ordubadinin müəllifi olduğu bu əlyazma ərəb və fars dillərində qələmə alınmışdır.

Əsər hicri qəməri 1227 (1812)-ci il tarixində yazılmışdır. Əsərin müəllifi Kərbəlayi Kazım ibn Kərbəlayi Ağə Saleh Ordubadinin Naxçıvanın Ordubad şəhərindən olduğu aşkarlanmışdır. Əsərin sonunda göstərilən tarixə əsasən onun XIX əsrin birinci yarısında, təqribən 1810-1860-cı illərdə yaşadığını və fəaliyyət göstərdiyini təxmin etmək olar. O, bir alim və maarifpərvər ziyalı kimi öz dövrünün görkəmli şəxsiyyətlərindən biri olmuşdur. Kərbəlayi Kazım ibn Kərbəlayi Ağə Saleh Ordubadi şərq dillərini öyrənmiş və dilçilik sahəsində dövrünün tanınmış alimlərinin fikirlərini dəyərləndirmiş və eyni zamanda öz fikir və mülahizələrini də söyləmişdir.

Müəllifin ərəb və fars dillərində 105 vərəqdən ibarət əsəri əlyazma şəklində əlimizə gəlib çatmışdır. Onun ərəb dilinin qrammatikası bəhs edən həmin əsəri bu gün də öz elmi əhəmiyyətini itirməmişdir.

Müəllif əlyazmanın sonunda fars dilində qeyd edir ki, “Bu kitab Allahın lütfu ilə şənbə günü tamam oldu. Kitabı Allahın qulu, həqir Kərbəlayi Kazım ibn Kərbəlayi Ağa Saleh Ordubadi yazdı. Hər kim bunu oxudusa ondan dua istəyirəm. Ona görə dua eləsin ki, mən bir günahkar bəndəyəm” [2, s. 207].

Tədqiqata cəlb etdiyimiz nüsxənin bəzi paleoqrafik xüsusiyyətlərinin üzərində dayanmaq istərdik.

Nəstəliq-süls xətti ilə işlənmiş bu əlyazmada bir cildə üç kitab toplanmışdır: “Sərfi-Mir”, “Təsrif” və “Avamil”. Orta əsrlər dövründə səhifələmə metodu paqinasiya üsulundan ibarət olduğuna görə əlyazmaya səhifələr vurulmamışdır. Araşdırma zamanı vərəqlərin nömrələnməsi şərti olaraq bizim tərəfimizdən icra edilmişdir. Əlyazmanın həcmi 105 vərəqdən – “Sərif” bölməsi 46, “Təsrif” bölməsi 22, “Avamil” bölməsi isə 37 vərəqdən ibarətdir. “Sərif” bölməsi səhifə 2-dən başlayıb 92-də bitir. “Təsrif” bölməsi səhifə 93-dən başlayıb 135-də bitir. “Avamil” bölməsi isə 136-dan başlayıb 207-ci səhifədə bitir. Vərəqin ölçüsü 17x21 sm., mətnin yazılı hissəsi 15x9 sm., hər səhifədəki sətirin sayı 10-a bərabərdir.

Əlyazmanın üçüncü hissəsi “Avamil”ə aiddir. Bu bölmə ərəb dilində [2, s. 136] qırmızı mürekkəblə هَذَا الْكِتَابُ عَوَامِلٌ وَ بِهِ نَسْتَعِينُ cümləsi ilə başlamışdır.

[“Həzə-l-kitabu avamili va bihi nəstəin” yazılmışdır] [şəkil 1].

Tərcüməsi: “Bu kitab avamildir və Onun (c.c) köməyi ilə”.

Bütün islami mənbələrdə olduğu kimi bu kitabın da əvvəli:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ أَجْمَعِينَ

[“Bismillahi-rahmani-rahim əl-həmdü lilləhi rəbbi-l-ələminə va-s-salavatu va-s-sələmu alə seyyidinə muhəmmədin va əlihi əcməinə”]

Tərcüməsi: “Rəhman və rəhim olan Allahın adı ilə, həmd ələmlərin rəbbi olan Allaha məxsusdur, salat və səlam böyüyümüz Hz. Məhəmmədə və ona tabe olanların hamısına olsun” sözləri ilə başlamış və müqəddimə olmadan ərəb dilinin sintaksis bölməsinə keçmişdir [2, s. 136].

Kərbəlayi Kazım ibn Kərbəlayi Ağa Saleh Ordubadi əlyazmanın “Avamil” bölməsini bu ifadə ilə başlayır:

”أَمَّا بَعْدُ فَإِنَّ الْعَوَامِلَ فِي نَحْوِ عَلَى مَا أَلْفَهُ الشَّيْخُ الْقَاضِلُ عَبْدُ الْقَاهِرِ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْجُرْجَانِيُّ مِائَةً عَامِلٍ وَ هِيَ ”

[“Əmmə bəadu fə innə-l-avamilə fi nəhvə alə mə əlləfəhu-ş-şeyxu-l-fədilu Abdul-qahiribnu abdil-r-rahmani-l-curcaniyyu miətu amilin va hiyə”] [şəkil 1].

Tərcüməsi: “Mövzuya gəlincə nəhv (sintaksis) elmində amillər (təsir edənlər) Şeyx Abdülqahir bin Abdurrahman əl-Cürcaninin təlif etdiyinə görə yüz ədəddir” [şəkil 1].

Əlyazmanın “Avamil” hissəsində müəllif nəhv elmini misallar üzrə açıq şəkildə təhlil etmiş və bəzi dilçilik məsələlərinə öz münasibət və fikirlərini də bildirmişdir.

Mətnin tərcüməsindən məlum olur ki, bu hissə klassik ərəb dilinin sintaksis bölməsini əhatə edir. “Sərifi-Mir” bölməsindən fərqli olaraq, “Təsrif” bölməsindəki kimi əlyazmanın “Avamil” bölməsində də terminlərdən əlavə, əsas mətnlər də ərəb dilində verilmişdir.

Əlyazmanın müqəddiməsində ərəb dilində verilən mətnin tərcüməsində [2, s. 136] deyilir ki, “ amillər iki qismə ayrılır: ləfzi (müəyyən bir söz vasitəsilə ifadə olunan, qrammatik) olanlar, mənəvi (müəyyən bir söz vasitəsilə ifadə olunmayan, ağılla dərk olunan, məntiqi) olanlar. Ləfzi olanlar iki qismə ayrılır: səmai (eşidilməklə bilinən, müəyyən bir qaydaya tabe olmayan, qaydasız) olanlar və qiyasi (müəyyən bir qaydaya tabe olan, qaydalı) olanlar. Səmai olanlar doxsan bir amildir. Qiyasi olanlar yeddi amildir. Mənəvi olanlar iki ədəddir. Və beləliklə, hamısı yüz amildir”.

Ərəb dilinin morfologiya bölməsini “sərf” (الصرف) elmi və sintaksis bölməsini isə “nəhv” (النحو) elmi əhatə edir.

Əlyazmanın birinci bölməsi sərf elmindən bəhs edir. Sərf elmi istənilən mənanı əldə etmək üçün kəlmənin aldığı şəkillərdən bəhs edən elmdir. Sərf elmi ancaq isimi və feili əsas götürərək, bunlardakı forma dəyişiklikləri ilə məşğul olur.

Əlyazmanın ikinci bölməsi təsrif elmindən bəhs edir. Təsrif (التصريف) bir sözün bir şəkildən digər şəkə çevrilməsinə deyilir. Bu elmdə feillərin və ismlərin təsrifi fərqli olur. Feillərin təsrifi keçmiş zamandan indiki zamana və indiki zamandan əmr feilinə ötürməklə olur. Məsələn, يَفْعُ – يَفْعُهُ – يَفْعُهُ feilin təsrifi kimi. İsmələrin təsrifi isə təsniyə və cəmə, ismi təsgirə, ismi mənsuba olur. Məsələn, بُحْرَان – بُحْرَانُ – بُحْرَانُ isminin təsrifi kimi.

Əlyazmanın üçüncü bölməsi isə nəhv elminin qısaldılmış formasından, yəni avamildən bəhs edir. Nəhv elmi isə kəlmənin cümlə içindəki vəziyyətini və bu vəziyyətinə görə irabını (sintaktik təhlil) təhlil edən elmdir. Bu elmin əsasını xəlifə Əli İbn Əbu-Talibin (r.a) əmri ilə məşhur nəhvçi alim Əbul-Əsvəd əd-Duəli qoymuşdur. Alim kəlməni isim, feil və hərf olmaq üzrə üç yerə bölmüşdür. Və bunu nəhv elmi adlandırmışdır.

Nəhvçilərin ortaya qoyduğu qaydalar bizə murab (dəyişən) olan kəlmələrin sonlarının vəziyyətini və məbni (dəyişməyən) kəlmələrin cümlədəki yerlərini (məhəlli irablarını) öyrədir.

Avamil (عوامل) amil (عامل) sözünün cəm forması olub ərəb dilində “tərkib və cümlə içərisindəki sözlərin irabına təsir edən ünsürlər” deməkdir. “100 amil” mənasına gələn “əl-avamilul-miə” ifadəsi zamanla nəhv mövzularını amil-məmul (təsir olunan) əsasına görə təsnif edərək yığcam şəkildə bəhs edən kitab növünün adı olmuşdur. Əməvilər dövründən etibarən əl-Avamil, əl-Avamilul-miə, Miətu amil, Avamilul-irab, əl-Muxtasar, əl-Muqaddimə adlarıyla kiçik ölçüdə bir çox kitab yazılmışdır. Nəhv elminin qısaldılmış formasının ilk əsəri olan əl-Avamilin tarixi Xəlil ibn Əhmədə söykənir. Həmçinin əl-Kisayinin “Raiyyə” adı ilə adlanan eyni addakı mənzum risaləsi və Əbu Əli əl-Farisinin “əl-Avamil” və ya “Muxtasaru Avamili-l-irab” adlı əsəri bu sahənin ilk məhsullarından sayılır. Bunlardan sonra isə Abdulqahir əl-Cürcaninin böyük bir şöhrətə sahib olan “əl-Avamilul-miə”si gəlir. Birgivinin “əl-Avamil”i ilə Cürcaninin eyni adlı əsəri bu sahədə ən geniş yayılmış kitablar olduğundan Cürcaninin əsəri “əl-Avamilul atiq” (“köhnə Avamil”), Birgivinin isə “əl-Avamilul cədid” (“yeni Avamil”) adlandırılmışdır. Ancaq bu iki kitab arasında amillərin sayı və yazılış tərzini baxımından əsaslı fərqlər mövcuddur.

İbn Mənzur “Lisanu-l-arab”da ərəb dilində amilin qrammatik mənasını belə şərh edir:

والعامل في العربية: ما عملَ عملاً ما فَرَعَ أو نُصِبَ أو جَزَّ، كالفعل والناصب والجزم وكالأسماء التي من شأنها أن تعمل أيضاً وكأسماء الفاعل

“Ərəb dilində amil hər hansı bir hərəkəti idarə edən şeydir. O, feil, ismin təsirlik halını və feilin arzu formasını, feilin şərt şəklini tələb edən ədat və idarəetmə funksiyasına malik isimlər və feili isimlər kimi ismi (ad qruplu sözləri) adlıq hala, feili isə xəbər formasına, yaxud ismi (ad qruplu sözləri) təsirlik hala, feili isə arzu şəklinə, yaxud da ismi (ad qruplu sözləri) yiyəlik hala salır” [1, s. 46; 3, a-m-l maddəsi].

Əbu Bəkr Əli Əbdü-l-Əlim amilin izahını bir qədər də asanlaşdıraraq başa düşüləcək tərzdə belə təqdim edir:

هو ما يؤدي إلى رفع الكلمة أو نصبها أو جرّها، أو جزمها فحين نقول: (ضحكك الطفل) فالطفل: فاعل مرفوع، و "العامل الذي أدى إلى رفعه هو الفعل (ضحكك) و حين نقول: (أحب النظام) فالنظام مفعول به منصوب، والعامل الذي نصبه هو الفعل (أحب)، و مثل هذا: (فكرت في الأمر) فالأمر: مجرور، و عامل الجر هو حرف الجر (في)، و كذلك قولك: (اقرأ في علم النحو) فالنحو (مجرور، و عامل الجر هو الإضافة، و في (لم يحضر أحد) عامل الجزم في (يحضر) هو (لم) ... وهكذا

“Amil sözün adlıq, təsirlik, yiyəlik, yaxud sükun halında qoyulmasına gətirib çıxarır. (ضحك الطفل) – “Uşaq güldü” dedikdə “الطفل” – feili cümlənin mübtədası olub adlıq halda qoyulmuşdur. Onun adlıq halda qoyulmasına səbəb olan amil isə (ضحك) feilidir. Növbəti (أحب النظام) – “İntizamı sevirəm” cümləsində “النظام” – vasitəsiz tamamlıq olub təsirlik halda işlənmişdir, onu təsirlik hala salan amil (أحب) feilidir. (فكرت في الأمر) misalında “الأمر” – yiyəlik hala salınmış sözdür, onun yiyəlik hala salınmasının amili (في) ön qoşmasıdır. Yaxud (أقرأ في علم النحو) – “Sintaksis elmini oxuyuram” misalında “النحو” – yiyəlik haldadır və burada yiyəlik halın amili izafətdir. (لم يحضر أحد) cümləsində isə “يحضر” feilindəki sükunun amili (لم) ədatıdır və s.”

[1, s. 46; 4, s. 357-358].

Abbas Həsənin amil haqqında dedikləri bir çox müasir ərəb dilçilərinin fikirləri ilə üst-üstə düşür:

العامل هو: ما يدخل على الكلمة فيؤثر في آخرها؛ بالرفع، أو النصب، أو الجر، أو الجزم؛ كالفعل فإنه يؤثر في آخر الفاعل " فيجعله مرفوعاً، و في آخر المفعول فيجعله منصوباً. و كالأجزاء، فإنه يؤثر في آخر المضارع فيجعله مجزوماً. و كحرف الجر؛ فإنه يؤثر في آخر الأسماء فيجعله مجروراً، و كذا

“Amil sözə daxil olaraq onu ismin adlıq halına və feilin xəbər formasına, yaxud ismin təsirlik halına və feilin arzu şəklinə, yaxud ismin yiyəlik halına və ya feilin şərt şəklinə (əmr formasına) salan şeydir. Məsələn, feili cümlənin mübtədasının sonuna təsir edərək onu adlıq hala, tamamlığın sonuna təsir edərək onu təsirlik hala salan feil amili kimi. Və ya müzarenin sonuna təsir edərək onu şərt şəklinə salan ədat kimi. Yaxud da ismin sonuna təsir edərək onu yiyəlik hala salan ön qoşma kimi və s.” [1, s. 53; 5, s. 441].

Kərbəlayi Kazım ibn Kərbəlayi Ağa Saleh Ordubadi əlyazmanın “Avamil” bölməsinin sonunu qırmızı mürəkkəblə ərəb dilində və qara mürəkkəblə isə fars dilində [2, s. 206] bu ifadələr ilə bitirir:

Ərəb dilində: [“Fin-nəhvi təmmət bihəmdilləhi təalə və husnu təvfiqihi”].

“Həmd olsun uca Allaha və onun xoşməramlı köməliyi ilə nəhv kitabı tamamlandı”.

Hicri-şəmsi təqvimini ilə fars dilində: [“Bittərix i yəvnu şənbe bisto nohome şəhri”]

“Ayn 29-u şənbə günü tarixində”

Hicri-qəməri təqvimini ilə ərəb dilində: [“Rəcəbul-murəcəb sənə 1227 h.q.”].

“Hicri-qəməri təqvimini ilə mübarək rəcəb ayında 1227 (1812 m)-ci ildə”.

Beləliklə, əsərin giriş hissəsində açıqlanan başlıqlardan məlum olur ki, Kərbəlayi Kazım ibn Kərbəlayi Ağa Saleh Ordubadinin “Avamil” əlyazması nəhv elminə həsr olunan bir əsər kimi ərəb dilçiliyində özünəməxsus əhəmiyyətə malikdir. Əlyazmanın geniş tədqiqi azərbaycanlı alimlərin ərəb dilçiliyinə verdikləri töhfə olaraq, həm də gələcək tədqiqatçılar üçün istinad edilə biləcək ana mənbələrdən biri hesab edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov İ.Ə. Ərəb dilində sintaktik kateqoriyalar və bəlağət. Bakı: Bakı Çap Evi, 2011, 440 s.
2. Kərbəlayi Kazım ibn Kərbəlayi Ağa Saleh Ordubadi. Sərfi-Mir. 1227 h.q. AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu. B-183/334, 208 s.

3. ابن منظور، لسان العرب، المجلد العاشر، ط 4، بيروت 2005

4. أبو بكر علي عبد العليم، الموسوعة النحوية و الصرفية الميسرة، القاهرة 2004، 543 ص

5. عباس حسن، النحو الوافي مع ربطه بالأساليب الرفيعة و الحياة اللغوية المتجددة الجزء الأول، دار المعارف، ط 12، 712 ص

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: kubra.valiyeva@yahoo.com

Kubra Valiyeva

PALEOGRAPHIC FEATURES AND SCIENTIFIC SIGNIFICANCE OF THE MANUSCRIPT “AVAMIL” OF KARBALAYI KAZIM ORDUBADI

Ancient manuscripts and printed books that provide valuable information about our rich history are rich in both the medieval and nineteenth centuries of Azerbaijan, as well as the history, literature and art of the Near and Middle East. Manuscripts about “Sarf” and “nahw”, which speak Arabic grammar, are also preserved in the Fund of Manuscripts of the Nakhchivan Branch of ANAS. One of them is the manuscript “Avamil” written by Karbalayi Kazim ibn Karbalayi Agha Saleh Ordubadi.

The “Avamil” is a plural form of amil, and it is understood as a science and a book that studies the features of the Arabic language that affect the reading of word endings.

The word “Avamil”, as a grammatical term, refers to other elements that change, affect, control over the last letter or action of a word in the sentence in Arabic.

The word that “Amil” influences is “mamul”, and the change at the end of the word is called irab (syntactic analysis). Therefore, avamil is divided into three main parts:amil, mamul, irab.

For the first time, the paleographic features of the manuscript “Avamil”, written by Karbalayi Kazim ibn Karbalayi Agha Saleh Ordubadi, who lived and created in the first half of the nineteenth century, as well as scientific considerations of the author on nahw (syntax) and his attitude to some linguistic problems have been investigated and studied in the article.

According to the author, this work is not only a valuable source of study of Arabic grammar, but also an important point of view about the level of Nakhchivan’s scientific environment during the 19th century.

Keywords: *amil, avamil, mamul, nahw(syntax), Arabic, manuscript, Ordubad, Nakhchivan, Karbalayi Kazim Ibn Karbalayi Agha Saleh Ordubadi.*

Кубра Валиева

ПАЛЕОГРАФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ И НАУЧНОЕ ЗНАЧЕНИЕ РУКОПИСИ «АВАМИЛ» КЕРБАЛАИ КЯЗЫМА ОРДУБАДИ

Древние рукописи и печатные книги, дающие ценную информацию о нашем богатом историческом прошлом, являются ценным источником изучения как средневекового, так и XIX века Азербайджана, истории, литературы и искусства Ближнего и Среднего Востока. В Фонде рукописей Нахчыванского отделения НАНА хранятся также образцы рукописей «сарф» и «нахв», которые рассказывают о грамматике арабского языка и являются нашим общенациональным достоянием. Одним из них является рукопись Кербалаи Кязыма ибн Кербалаи Ага Салеха Ордубади «Авамил».

Слово «Авамил» – форма множественного числа слова «амил», наука, изучающая особенности, влияющие на чтение суффиксов слов в арабском языке, понимается в смысле науки и книги о нем.

Слово «Авамил» – это грамматический термин, который называет элементы, которые проводят изменения в последней букве и произношении слова, играют влияющую и управляющую роль в арабском языке.

Слово, на которое влияет «Амил» называется «мамул», а изменения в конце слова «ираб» (синтаксический разбор).

Впервые в статье были исследованы и изучены палеографические особенности рукописи «Авамил», автором которой является Кербалаи Кязым ибн Кербалаи Ага Салех Ордубади, живший в первой половине XIX века, а также научные суждения автора о науке нахв и отношении к проблемам языкознания.

По мнению автора, это произведение важно не только как ценный источник изучения грамматики арабского языка, но и с точки зрения создания представления об уровне научной среды Нахчывана в XIX веке.

Ключевые слова: *Амил, авамил, мамул, арабский язык, рукопись, Ордубад, Нахчыван, Кербалаи Кязым ибн Кербалаи Ага Салех Ордубади.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 22.10.2019

Son variant 28.01.2020

UOT 81'44;81-2

NİCABƏT İSLAMOVA

“QAMUSUL-MUHİT”-DƏ SÖZLƏRİN DÜZÜLÜŞÜ VƏ İZAHİ

Lüğət dedikdə hər hansı bir dildə olan sözlərin böyük bir qisminin kökləri, işləndiyi yerlər, gəldikləri mənalar, başqa dillərdə olan qarşılıqları, sinonimləri, ümumiyyətlə sözə aid olan hər şeyin toplandığı bir kitab ağılımıza gəlir. Həm dövrümüzdə, həm də bizdən əvvəl yaşayıb yaratmış dilçi alimlər də hər bir millətin dilinin o milləti digərlərindən fərqləndirən əsas amil olduğunu təsdiq edirlər. Hər bir dilin ana xəzinəsi onun lüğət kitablarıdır. Dili təmiz saxlamanın, kənar dillərdən olan sözlərin hər hansı bir dildə işlənən sözləri sıxışdırıb çıxardaraq onun yerini tutmasının qarşısının almağın birinci yolu həmin dildə olan lüğətlərin yazılması və çoxaldılmasıdır.

Lüğət bizim hər zaman etibar edərək müraciət etdiyimiz və hər bir söz haqqında orada yazılanları mübahisə etmədən, tərəddüdsüz qəbul etdiyimiz bir mənbədir. Bütün bunları da nəzərə alsaq lüğətin hər bir millətin inkişafı və tarix səhnəsində qalması üçün nə qədər vacib bir mənbə olduğunu söyləyə bilərik.

Ərəb dilinin bəşəriyyətin ən qədim və zəngin dillərindən olduğu dünya dilçiləri tərəfindən qəbul edilmiş bir faktdır. Lakin, lüğətçiliyə və lüğətlərin tərtibinə gəldikdə isə burada vəziyyət tamamilə başqa cürdür. Ərəb dilində lüğətçilik ənənələri digər dillərə nisbətən daha gec yaranmağa başlamışdır. Bir çox başqa elmlər kimi ərəb dilində olan lüğətlərin tərtibatı da islam dininin gəlişindən sonra inkişaf etməyə başlamışdır. İllər ötüb keçdikcə ard-arda zəngin söz ehtiyatına malik olan maraqlı lüğət kitabları yazılmışdır. Belə kitablardan biri də “Qamusul-muhit” adı ilə məşhur olan lüğətdir.

Açar sözlər: lüğətçilik, “Qamusul-muhit”, söz kökü, bab, söz ehtiyatı.

Lüğət dedikdə hər hansı bir dildə olan sözlərin böyük bir qisminin kökləri, işləndiyi yerlər, gəldikləri mənalar, başqa dillərdə olan qarşılıqları, sinonimləri, ümumiyyətlə sözə aid olan hər şeyin toplandığı bir kitab ağılımıza gəlir. Həm dövrümüzdə, həm də bizdən əvvəl yaşayıb yaratmış dilçi alimlər də hər bir millətin dilinin o milləti digərlərindən fərqləndirən əsas amil olduğunu təsdiq edirlər. Hər bir dilin ana xəzinəsi onun lüğət kitablarıdır. Dili təmiz saxlamanın, kənar dillərdən olan sözlərin hər hansı bir dildə işlənən sözləri sıxışdırıb çıxardaraq onun yerini tutmasının qarşısının almağın birinci yolu həmin dildə olan lüğətlərin yazılması və çoxaldılmasıdır.

Ərəb dilinin bəşəriyyətin ən qədim və zəngin dillərindən olduğu dünya dilçiləri tərəfindən qəbul edilmiş bir faktdır. Lakin, lüğətçiliyə və lüğətlərin tərtibinə gəldikdə isə burada vəziyyət tamamilə başqa cürdür. Ərəb dilində lüğətçilik ənənələri digər dillərə nisbətən daha gec yaranmağa başlamışdır. Bir çox başqa elmlər kimi ərəb dilində olan lüğətlərin tərtibatı da islam dininin gəlişindən sonra inkişaf etməyə başlamışdır. İllər ötüb keçdikcə ard-arda zəngin söz ehtiyatına malik olan maraqlı lüğət kitabları yazılmışdır. Belə kitablardan biri də “Qamusul-muhit” adı ilə məşhur olan lüğətdir.

Firuzabadi 1410-cu ildə yazıb tamamladığı “Qamusul muhit” də kəlmələri Cövhəri üsulu ilə düzmüşdür. Bu da dilçilərin işlərini xeyli asanlaşdırmışdır. Bundan başqa o həmçinin ərəb lüğətçiliyi tarixində ilk dəfə olaraq qısaltmalardan da istifadə etmişdir. Bu qısaltmalardan bəzilərinə nəzər salaq. Lüğətdə “ج-ع” hərfi çoxluq mənasını bildirir, “ع-اين” hərfi yer adlarını bildirir, “د-ال” hərfi şəhər adlarını, “م-مim” kənd adlarını bildirmək üçün istifadə edilmişdir. Əsərin kənarında haşiyələr yazılmışdır.

Əsərə əlavə də çoxlu şərh və haşiyələr yazılmışdır. Bu şərh və haşiyələr içərisində ən çox tanınanı Murtaza əz-Zəbitin qələmə aldığı “Tacul-arus min cəvahirul-qamus” adlı əsəridir. Ərəb dilində yazılmış əsərdə “Qamusul-muhit” geniş bir şəkildə araşdırılmışdır. Digər bir

müəllif Tahir Əhməd əz-Zavi əsərdəki sözləri köklərinin birinci hərflərinə görə düzərək “Tərtibul-Qamusul-muhit alə tariqatıl-misbahil-munir və əsasil-bəlağa” adı ilə nəşr etdirmişdir.

Şərh, haşiyyə və tərcümələr vasitəsiylə tədqiq olunan “Qamusul-muhit”-ə geniş həcmli tənqidi mətnlər də yazılmışdır. Belə tənqidi mətnlərdən biri də Məhəmməd Səadullah b. Nizaməddin əl-Hindi əl-Muradabadi tərəfindən qələmə alınan “Əl-Qaulul-məanus fi sıfatil-Qamus” adlı əsərdir. Bu əsərdə müəllif “Qamusul-muhit”-i otuz beş istiqamətdə tədqiq etmişdir. Əhməd Faris əş-Şidyak adlı digər bir müəllif də “Qamusul-muhit”-i iyirmi dörd hissədə tənqid etmişdir.

“Əl-Qamus” əsəri bir neçə dəfə tərcümə olunmuşdur. Bu əsər ilk dəfə 1632-ci ildə İtaliyada latın dilinə tərcümə olunmuşdur. Bundan sonra əsəri Məhəmməd b. Yahya fars dilinə tərcümə etmişdir. Daha sonra isə adı çəkilən əsər türkcəyə tərcümə olunmuşdur. Bunlardan başqa öz dövrünün tanınmış müəlliflərindən olan Əhməd Faris “Qamus”u tədqiq və tərcümə etmiş, onda olan müsbət və mənfi cəhətləri ortaya çıxaran əsər yazmışdır. Mütərcim Asim əfəndiyə qədər XVI əsrdə Şeyx Əhməd “Qamusul-muht”i “Babus” adı ilə qısa şəkildə tərcümə etmişdir.

“Qamusul-muhit”in ən çox məşhur olan tərcüməsi Mütərcim Asim tərəfindən edilmişdir. Asimim 5 illik gərgin əməyi nəticəsində meydana gələn bu möhtəşəm əsər 1225 (1810)-ci ildə tamamlanaraq II Murada təqdim olunmuşdur. II Murad tərəfindən çox bəyənilən əsər tezliklə nəşr olunmuşdur.

Ümumiyyətlə ərəb dilində lüğət mənasına gələn iki sözdən istifadə edilir. Bunlardan birincisi “المعجم” sözüdür. Bu sözün istifadə tarixi daha qədimlərə gedir. Bu ifadədən daha geniş istifadə olunur. Mucəm sözün morfoloji baxımdan nəzər salaraq ismi-məful kimi götürsək bu sözün bağlı, örtülü olan nəyisə açan mənasına gəldiyini deyə bilərik. Yəni bu zaman həmin ifadənin “sözlərin mənalarnın açıldığı bir yer” mənasında işləndiyini söyləmək olar. Eyni sözü məsdər kimi götürsək də bu söz yenə də eyni mənaya gəlir.

Digər söz isə “ألفاموس” kəlməsidir. Qamus sözü ق م س hərflərindən əmələ gələn “قسم” kökündən əmələ gəlmişdir. Sözün kökünün əmələ gətirdiyi mənalara baxsaq görürük ki, bu söz suya girmək, suyun dərinliklərinə baş vurmaq kimi mənalara gəlir. “ألفاموس” – Qamus sözü isə dənizin dibi, dənizin ən dərin yeri kimi mənalara gəlir. Bütün bunlardan da göründüyü kimi “qamus” sözü lüğət mənasına gəlmir. Belə olan surətdə ortaya sual çıxır ki, bəs nəyə görə ərəblər lüğət mənasında bu sözdən istifadə edirlər. Bunu bilmək üçün bu sözün ilk işləndiyi yerlərə nəzər salmaq lazımdır.

Ərəb dilçilərinin tədqiqatları göstərmişdir ki, bu söz vasitəsi ilə yazdığı lüğətə ad verən ilk müəllif Firuzabadi olmuşdur. Firuzabadiyə qədər heç kim bu sözdən nə lüğət mənasında, nə də hər hansı bir kitaba ad vermək məqsədi ilə istifadə etməmişdir. Onu da qeyd edək ki, Firuzabadi də “qamus” sözünü məhz lüğət mənasında istifadə etməmişdir. Sadəcə yazdığı lüğəti bu sözlə adlandırmışdır. Həmin dövrdə yazdıqları kitablara çox mənaya gələn sözlərin ad olaraq verilməsi müəlliflər tərəfindən ənənə halını almışdır. Firuzabadi də bu ənənəni davam etdirərək okean mənasına da gələ bilən “qamus” sözündən istifadə edərək əsərinə “Qamusul-muhit” adını vermişdir. Bu haqda müəllif belə demişdir: Mən yazdığım kitaba “Əl-Qamusul-muhit” adını verdim çünki bu əsər “Əl-Bəhrul-Əzəm”-dir [2, s. 45-51]. Yəni ən böyük dənizdir. Bununla da o əsərinin zəngin və samballı olduğunu bildirmək istəmişdir. “Qamusul-muhit” ərəbcə olan sözləri ərəbcə izah edən bir lüğətdir. Yəni izahlı lüğətdir. Firuzabadi əvvəlcə “Əl-lamiul-mulamul-ucabu əl-cami beynəl-muhkəm val-ubab” adlı bir lüğət yazmağı nəzərdə tutmuş, lakin, beş cildini yazdıqdan sonra fikrindən vaz keçmişdir. Daha son-

ra yenidən lüğətçilik istiqamətində tədqiqatlarını davam etdirərək yeni bir lüğət hazırlamışdır.

Doğurdan da Firuzabadının bu əsəri hamı tərəfindən təqdirlə qarşılanmışdır. Həm dövrün müəllifləri, həm daha sonrakı dövrlərdə yaşamış alimlər bu lüğətin həqiqətən sözlərin okeanı olduğunu bildirmişlər. Bu əsər o qədər məşhur olmuşdur ki, sonralar əsərin adındakı “qamus” sözü lüğət mənasında işlənməyə başlamışdır. Beləliklə, bu söz insanların leksikonunda öz əvvəlki mənaları ilə yanaşı yeni bir mənada da işlənməyə başlamışdır.

Sözlər müxtəlif maddələrə uyğun düzülmüşdür. Hər bir maddənin başında həmin sözün mənbəyinin hansı dilə aid olduğu göstərilmişdir.

Bunu da qeyd edək ki, lüğətdə həmçinin küllü miqdarda tibbi terminlərin də mənaları yazılmışdır. Burada həmçinin tibbi cəhətdən faydalı olan otlardan da bəhs edilmişdir. Müəllif həmin otların adları ilə yanaşı onların köməyi ilə hansı xəstəlikləri müalicə etməyin mümkün olması barəsində də məlumat vermişdir.

Firuzabadının yazdığı lüğətlər içərisində ən məşhuru “Qamusul-muhit” olsa da, digər lüğətləri də dilçilər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Həmin lüğətlərə qısa da olsa nəzər salaq:

1. “Tahbirul-muvaşşin fi-tabiri bi-sin va şin.” Bu əsərdə müəllif eyni zamanda həm şin həm sin hərfi ilə yazıla bilən kəlmələri bir araya toplayaraq onların mənalarını geniş şəkildə izah etmişdir.

2. “Əl-düralul-mubəssəsə fi qurelil-musəlləsə.” Bu əsərdə hərəkələri dəyişdiyi zaman mənaları da dəyişə bilən sözlər toplanmışdır [6, s. 142-143; 8, s. 143-144].

Bu məqalədə tədqiqat obyektimiz “Qamusul-muhit” olduğuna görə məhz bu kitabda olan sözlərin düzülüşünə nəzər salaq. Məsələn: kitab, cəlb, kəlb, harb, kəsb, cəzb (h, r, b), məktəb (k, t, b), təcrübə (c, r, b) sözlərin hamısı eyni babdadırlar. Yəni burada da qeyd edildiyi kimi “faslul-ba” babındadırlar. Bu məlumatlara əsaslanaraq hər hansı bir sözü aşağıdakı ardıcılıqla tapa bilərik.

Bunun üçün əvvəlcə mənasını bilmək istədiyimiz sözün əvvəlcə kök hərfini tapırıq.

İkinci mərhələ olaraq sözün kökünün son hərfindən nəzərən həmin sözün mənsub olduğu babı açırıq.

Sonra həmin sözün ilk hərfinə görə yazıldığı fəslə axtarıb tapırıq.

Daha sonra isə sözün ikinci hərfinə də əsaslanaraq həmin sözün yazıldığı yeri dəqiq olaraq tapa bilərik.

Məsələn Qamusul-muhitdə “ğaşvun” sözünü tapmaq istəyirik. Buna görə “ğşv” söz kökünə baxırıq. Bu sözün kökündə son hərf “v” hərfidir. “v” hərfi əlifbanın iyirmi beşinci hərfidir. Qamusul-muhitdə vav babında sonu “v” olanlar bölümünə baxmaq lazımdır. Burada “ğayn” hərfi ilə başlayanlara baxırıq. Burada “ğşv”-yə baxaraq “ğaşvun” sözünü tapırıq.

Əl-ğatmun-“ğtm” kökündəndir. Hər hansı bir canlının istiliyinin onun huşunu itirəcək dərəcədə olmasını bildirir.

أَغَبَ - hər hansı bir sözü düzgün şəkildə tələffüz edə bilməmək mənasına gəlir.

عَمَ - qara rəngə çox yaxın olan boz rəngə deyilir.

إِغْبَا - bir adamın yanına onu bezdirəcək qədər gedib-gəlməyə deyilir.

تَوَمَعَ - bir şeyin içinə başqa bir şey qatmaq.

غَيْمَ - fitnə, qarışıqlıq, dava

əl-tağabun- bu söz təfəul babındadır və biri birini aldatmaq mənasına gəlir.

əl-igtiban-nəsə bir şeyi qolunun altında gizlətmək mənasına gəlir.

əl-ğabin-kor, kar, əli iş tutmayan bir adama deyilir.

Kitabda sözlərin yazılışına nəzər salsaq görürük ki, sətirlər arasındakı bəzi sözlər mötərizə içərisində yazılıb. Həmin söz ana sözdür. Əvvəlcə sözü yazıb. Onun kənarında isə izahını geniş şəkildə vermişdir.

Ümumiyyətlə bu lüğətin tədqiqi bu gün də çox aktualdır. Çünki dünyanın söz ehtiyatı baxımından ən zəngin dillərindən biri olan ərəb dilində bu gün çap olunan lüğətləri “Qamusul-muhit”lə, həmçinin həmin dövrlərdə yazılmış lüğətlərlə müqayisə etdikdə bizim onlardan öyrənəcək hələ çox şeyin olduğunu görürük.

ƏDƏBİYYAT

1. Asım. Türk dünyası edbiyyatçıları ansiklopedisi. I c., Ankara, 2002, 532 s.
2. Hüseyn A.M. Əl-Firuzabadi val Qamus. Məcəllətul-kulliiyyətul-arab. IV c., Bağdad, 1961, 389 s.
3. Hulusi K. Əl-Kamusul-muhit, 44 cildə, c. 24, İstanbul: TDVİA, 2012, 588 s.
4. Hulusi K. Firuzabadi. 44 cildə, c. 13, İstanbul: TDVİA, 1996, 555 s.
5. Karşı İ. Mütercim Asım efendi ve arap lüğətçiliğinde yeri, Erzurum, 2000, 226 s.
6. Sönmez M.A. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: 44 cildə, XIII c., İstanbul, 2012, 555 s.
7. Firuzabadi əş-Şirazi. Qamusul-muhit. AMEA Naxçıvan Bölməsi, Əlyazmalar Fondu. Şifr: D-11/29.
8. <http://www.nisanyansozluk.com.tr>

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: İslamovanecabet77@gmail.ru

Nijabət İslamova

ORDER AND EXPLANATION OF WORDS IN “QAMUS AL-MUHIT”

When we say dictionary, a book with the roots of a large part of words in any language, where they are processed, the meanings, their equivalents in other languages, synonyms, in general everything related to the word comes to mind. Linguistic scholars of our time, as well as our predecessors, have argued that the language of each nation is the cornerstone of distinguishing it from others. The main treasure of each language is its vocabulary books. The first way to keep the language clean, to prevent foreign words from taking its place by compressing the words in any language is to write and multiply the dictionaries in that language.

Dictionary is a source that we rely on at all times and accept every word about it without arguing or hesitating. With all of this in mind, we can tell how important the dictionary is for each nation to remain on the stage of development and history.

It is a fact that the Arabic language is one of the most ancient and rich languages of mankind, accepted by world linguists. However, when it comes to vocabulary and the compilation of dictionaries, the situation is quite different. The traditions of vocabulary in Arabic began to emerge later than in other languages. Like many other sciences, the compilation of dictionaries in Arabic has also begun to develop since the advent of Islam. Over the years, interesting dictionary books with rich vocabulary have been written. One of such books is a dictionary known as “Qamus al-muhit”.

Keywords: *vocabulary, “Qamus al-muhit”, root word, equal, lexicon.*

Ниджабет Исламова

ПОРЯДОК И ОБЪЯСНЕНИЕ СЛОВ В «ГАМУСУЛЬ-МУХИТ»

Под словарем мы обычно понимаем книгу, в которой собрана большая часть слов на любом языке, их корни, контексты, значения, их соответствия в других языках, синонимы, в целом все, что относится

к слову. Как современные ученые-языковеды, так и жившие до нас подтверждают, что язык каждой нации является основной опорой, отличающей эту нацию от других. Главное богатство каждого языка – это его словарные книги. Первый способ сохранить язык чистым, не допустить, чтобы иноязычные слова вытеснили слова, используемые в данном языке, и заняли их место – это написание и воспроизведение словарей на этом языке.

Словарь – это источник, к которому мы всегда обращаемся с уверенностью и принимаем без колебаний, несмотря на то, что там написано о каждом слове. Учитывая все это, мы можем сказать, что словарь является важным источником для развития и сохранения на исторической сцене каждой нации.

Арабский язык – это один из древнейших и богатейших языков человечества, данный факт признается всеми мировыми лингвистами. Однако, что касается лексикографии и составления словарей, то здесь ситуация совсем другая. Традиции лексикографии в арабском языке стали возникать позднее, чем в других языках.

Как и многие другие науки, составление словарей на арабском языке стало развиваться после прихода ислама. Много лет спустя были написаны интересные словарные книги с богатым запасом слов. Одна из таких книг – словарь, известный как «Гамусуль-мухит».

Ключевые слова: лексикография, «Гамусуль-мухит», корень слова, глава, словарный запас.

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 07.11.2019

Son variant 30.01.2020

ƏDƏBİYYAT

UOT 82.0

FƏRMAN XƏLİLOV

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ İLƏ APARILAN BİR MÜBAHİSƏ
HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR

Cəlil Məmmədquluzadənin "Molla Nəsrəddin" jurnalının 1907-ci il 20-ci nömrəsində dərc olunan "Erməni və müsəlman övrətləri" felyetonu o vaxt Azərbaycan ictimaiyyətində böyük əks-səda doğurmuşdur. Ruhanilər C.Məmmədquluzadənin qadınların örtünməsinə aid fikirlərini bəyənməmiş, mətbuat vasitəsilə ona öz etirazlarını bildirmişlər. Bu ruhanilərdən biri də Hacı Mirbağır Mirheydərzadə idi.

Məqalədə o vaxt Tiflis şəhər məscidinin vaizi Hacı Mirbağır Mirheydərzadə Naxçıvanının "Tazə həyat" qəzetinin 1907-ci il may nömrələrində "Cavab" və "Tiflisdən" adlı yazıları ilk dəfə olaraq tədqiqata cəlb edilmişdir.

M.Mirheydərzadənin bu məqalələrində jurnalist H.Minasazovun "Zaqafqaziya" qəzetinə Tiflis məscidində qadınların örtük örtüb-örtməmələrinə həsr olunan müzakirə haqqında təhrif olunmuş məlumat göndərilməsi və C.Məmmədquluzadənin hicab məsələsi ilə bağlı mövqeyi tənqid olunur.

C.Məmmədquluzadə və M.Mirheydərzadənin felyeton və məqalələrini təhlil edən müəllif belə qənaətə gəlir ki, onların eyni mövzuya müxtəlif mövqedən yanaşması qəbahətli bir iş deyil. Hər ikisinin fikir və mövqeyinə hörmətlə yanaşmaq bugünkü demokratik düşüncəli hər bir şəxsin borcudur.

Açar sözlər: *Cəlil Məmmədquluzadə, Mirbağır Mirheydərzadə, Hüseyn Minasazov, "Molla Nəsrəddin" jurnalı, "Tazə həyat" qəzeti, hicab məsələsi.*

Jurnalist Hüseyn Minasazov (1881-1932) XX əsrin əvvəllərində Tiflisdə rus dilində nəşr olunan "Zaqafqaziya" qəzetində dərc etdirdiyi "Müzakirə" adlı yazısında (9, s. 30-31) mübahisə və etiraz doğuran bir əhvalatı oxuculara çatdırmışdır. Yazıda bildirilir ki, 23 may 1907-ci ildə Tiflis məscidinin vaizi Mirbağır Mirheydərzadə "Müsəlman qadınının şəriətə görə örtüksüz gəzməyə hüququ varmı" mövzusunda geniş məruzə etmiş, "Molla Nəsrəddin" jurnalının əməkdaşı Ömər Faiq Nemanzadənin cavab nitqinə maneçilik törətsə də, buna müvəffəq olmamışdır. Söz almağa fürsət qazanan Ö.Nemanzadə isə öz məntiqli və əsaslandırılmış çıxışı ilə orada iştirak edən müsəlmanlara böyük təsir bağışlamışdır. M.Mirheydərzadə məscidə toplaşanları "Molla Nəsrəddin" jurnalını baykot etməyə çağırmışdır.

M.Mirheydərzadənin H.Minasazova verdiyi cavaba keçməzdən əvvəl onu diqqətə çatdırmaq istəyirik ki, bu xoşagəlməz mübahisənin ortaya çıxmasının səbəbi C.Məmmədquluzadənin "Molla Nəsrəddin" jurnalının 1907-ci il 20-ci nömrəsində "Erməni və müsəlman övrətləri" adlı felyetonunun və "İdarədən" ünvanlı "Zövci-axər" sərlövhəli yazının dərc edilməsi idi. Bu yazıların çapından üç gün sonra H.Minasazovun yazdığı kimi dindarların Tiflis məscidində böyük bir yığıncağı keçirilmiş, gərgin müzakirələr aparılmışdır. Müzakirələrdə daha çox fəallıq edən M.Mirheydərzadə və Ö.F. Nemanzadə olmuşdur.

Bundan başqa M.Mirheydərzadə "Tazə həyat" qəzetinin 1907-ci il 27, 29, 30 may tarixli 40, 41 və 42-ci nömrələrində çap etdirdiyi "Cavab" adlı irihəcmli məqaləsində "Molla Nəsrəddin"də dərc olunan "Zövci-axər" yazısı və "Erməni və müsəlman övrətləri" adlı felyeton da söylənilənləri bəyənməmiş, bu barədə Quran və müxtəlif dini ədəbiyyatdan sitatlar gətirməklə öz fikirlərini əsaslandırmağa çalışmışdır.

M.Mirheydərzadə C.Məmmədquluzadənin zövcü-axər məsələsinə münasibətinə toxunaraq yazır: “Zövcü-axər barəsində yazdığın mətləb ki, guya bir firəng səndən bu barədə sual edib səni. Ondan inkar edib bir belə məsələnin islam dinində və Quranda olmamaqlığını ona söyləmişən və cümlə müsəlmanlara da tövsiyə edirsən ki, bu məsələnin üstünü açmayıb gizlətsinlər. Sizin bu sözünüzdən anlamaq olmur ki, siz, görən, hər böylə məsələnin şəriətdə, Quranda olmağında şəkkiniz var və yəinki məsələnin olmağını bilib onun biməna və müxalif hikmət və mədəniyyətliyinə görə istehzayanə inkar edirsiniz. Hərgah əsl hikmətin olmağından şəkk edirsənsə, heç şübhə edib və özgüləri də şübhəyə salmayınız. Əsl bu məsələnin hökmü Qurani-şərifdə sureyi-Bəqərədə böylə nəş və vazeh buyurulmuşdur ki, onda heç bir kəs şübhə və ya inkar edə bilməz” (8, № 40).

Sonra müəllif “Bəqərə” surəsinin 229-cu ayəsinə və “Təfsiri-Məcməül-bəyan” kitabına istinad edərək vurğulayır ki, tələqa aid ayə nazil olmamışdan qabaq “vəhşi və insaniyyətsiz kişilər övrətindən heç bir zad üstə rəncidə olub fourən ona tələq verib beş gündən sonra genə rücu edirdilər ta nə qədər ki, keyfləri istəyirdi. Çoxusu məhz övrətə əziyyət və azar etmək üçün rücu edib qoyurdular ki, biçarə övrət bundan yaxasını qurtarmışkən başqa kişiylə ələ getsin... Ona binaən hamam moriddə bu ayeyi-şərifə nazil olub bu tələq verib rücu etmək üçün bir hədd və bir qərar müəyyən etdi və övrətləri bir dərəcəyə qədər kişilərin bu cür zülm və əsarətindən xilas etdi” (8, № 40). M.Mirheydərzadənin bu izahı əsaslı və inandırıcıdır.

M.Mirheydərzadənin C.Məmmədquluzadənin “Erməni və müsəlman övrətləri” felyetonuna münasibəti də özünəməxsusluğu ilə seçilir. C.Məmmədquluzadə həmin felyetonda Qurani-şərifin “Nur” surəsinin 31-ci, “Əhzab” surəsinin isə 59-cu ayələrinə əsaslanaraq belə qənaətə gəlir ki: “Bu ayələrin heç birində bir xırda da əmr olunmur ki, arvadlar üzvlərini qapasınlar. Birinci ayənin (“Nur” 31-ci ayə – F.X.) ən sərih mənası budur: naməhrəm məhəllərə, naməhrəm hallara baxmayınız, övrətlərinizi (ərəbcəsinə diqqət ediniz) örtünüz, təbii zinətlərinizi, yəni bədəninizin zinət təşkil olan içəri məhəllələrini aşkar etməyiniz, amma əl, üz kimi zahir zinətlərinizi aşkar ediniz.

Budur birinci ayənin əsl ruhu, əsl mənası! İkinci, üçüncü ayələrdə də (“Nur” 31-ci ayə, “Əhzab” 59-cu ayə - F.X.) üz qapatmağa dair bir tük qədəri də işarə yoxdur”.

C.Məmmədquluzadə bu fikrinin kimlərdəsə etiraz doğuracağını nəzərə alaraq din alimlərinə müraciət edir: “Hansı alim üz açmağı Quran ayəsi ilə haram bilirsə, buyursun, ən mükəmməl dəlillərlə cavab verməyə hazırıq, amma indidən burasını deyirik ki, “qayıрма hədislərlə” bizim işimiz yoxdur”.

M.Mirheydərzadə bunun cavabında yazır: “Alimin borcudur ki... öz bildiyini izhar etsin. Ona görə ki, mən də “Molla Nəsrəddin”in yazdıqlarını müxalifi-şərri, Məhəmmədi bilib ədillə və ayat mocibincə ona cavab verməyi və həqqi-şəriəti izhar etməyi özümə vacib bilib bu sözləri yazmağa mübadirət etdim” (8, № 40). O, Quranın “Əhzab” surəsinin 59-cu, “Nur” surəsinin 60-cı ayələrinə və “Məcməül-bəhreyn”, “Qamus”, “Əxtər”, “Təfsiri-Məcməül-bəyan” kitablarına istinad edərək bu mənbələrdə qadınların üz və əllərinin açıq saxlamasına aid heç bir hökmün olmadığını bildirir.

“Nur” surəsinin 31-ci ayəsinin məzmunu budur ki, qadınlar təbii zinətlərini örtməlidirlər, zahirdə olan zinətlərindən savayı.

“Vəla yübdinə zinətəhünnə illa mazəhərə minha” (zahirdə olan zinətlərindən savayı) hökmünün üzərində dayanan M.Mirheydərzadə yazır ki, “Molla Nəsrəddin” onu “Vəla yübdinə zinətəhünnə illa mazəhərə minha”nı – F.X.) təfsir edir üzuaçıq olmağın cəvazinə” (qadağan olmamasına – F.X.) (8, № 41).

M.Mirheydərzadə bu təfsiri düzgün hesab etmir. Onun fikrincə, zinəti-zahiri deyərkən qadınların üst libasları başa düşülməlidir: “Çadırşəbin özü də bir zinətdir. Gərək çadırşəb də bir ayrı şey ilə gizlənəydi, o ayrı şey də yenə zinət olub ehtiyacı olacaq idi bir ayrı şey ilə gizlədilməyə. Burdan lazım gələcək idi osr və hürre. Onda gərək övrətlər dustaq kimi olduqları evlərindən heç bir qədim də dışarı çıxmıyaydılar. Allah-təala bu osr və hərəci götürməkdən ötrü zinəti-zahirini ki, ibarət olsun övrətlərin üst libaslarından və əllərindən ki, bəzən əcnəbi yanında alış-veriş üçün çıxartmaq lazım olar, əcnəbilərə göstərməkdən mane etmədi, çünki dediyimiz kimi hərgah zinəti-zahiriyyəni də ki, ibarət olsun üst libaslardan göstərməyi haram etsə idi, övrətlər üçün dolanmaq qeyri-mümkün idi” (8, № 41).

M.Mirheydərzadə məqaləsinin sonunda C.Məmmədquluzadəni məzəmmət edir: “Siz fəqəhadan və üləmayi-təfsirdən olmaya-olmaya... bu cür müstəhziyanə əhkami-şərri barəsində danışmağınız çox eyib və qəbihdir... Sizə heç yaraşmaz ki, dörd yüz milyon bir millətin Quran və şəriətinə və o şəriətin hafız və mübəyyini olan müctəhid və üləmalara iztehzə və tohin edəsiniz. Qərəz, səhviniz çox böyükdür” (8, № 42).

Məqalənin bir yerində M.Mirheydərzadə C.Məmmədquluzadəyə müraciət edərək “tövsiyə edirəm ki, bu işinizdən üzr istəyib gələcəkdə dəxi bu cür işlərin ətrafına dolanmayasınız”, - yazır (8, № 42).

“Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri qadağan olunduğu üçün C.Məmmədquluzadənin cavabı 25 gün ləngiyir. Jurnal yenidən nəşrə başlayan kimi 23-cü nömrədə (1907) onun “Hicab məsələsi və cavabımız” adlı geniş bir məqaləsi dərc edilir. Məqalənin bir yerində qeyd olunur: “Üz və əllərin açılmağında üləma ixtilaf edib... Bizə “Tazə həyat” sütunlarında uzun-uzadı etiraz yazanlar zəhmət çəkib üz açmağın haramlığına şəhadət verən dəlilləri yazıblar. Məsələ, madam ki, ixtilafıdır, əlbət haramlığına dair də dəlillər çox olacaq, caizliyinə də”.

Bu cavab təkcə M.Mirheydərzadəyə yox, “Tazə həyat”da “Erməni və müsəlman övrətləri” felyetonuna etiraz edən digər müəlliflərə də aid idi. C.Məmmədquluzadə cavabında nə M.Mirheydərzadə, nə də başqa müəlliflərin adlarını çəkir.

C.Məmmədquluzadə onu ittiham edənlərə müraciətən qətiyyətlə yazır. “Mən heç vaxt damdandüşmə deməmişəm ki, haşa, hicab yoxdur. Bu söz mən Molla Nəsrəddin barəsində sırf böhtandır. Mən demişəm və genə də deyirəm ki, arvadların üz və əllərindən savayı cəmi bədəni “övrət”dir... Biz üz və əllərin göstərməyin caiz olmağını özümüzə demirik, bəlkə məşhur üləmanın aşağıdakı ibarələrindən qanırıq”.

Sonra C.Məmmədquluzadə tanınmış üləmadan olan Şeyx Tusi, Şeyx Yusif Böhrani, Şeyx Küleyni, Seyid Sahibi-Riyaz, Əllamey-fəxr Razi, Qazi Beyzavi, Fazili-hindi və digərlərinin “Nəhayə”, “Tibyan”, “Şərhi-kəbir”, “Hədayiq”, “Təfsiri-kəbir”, “Təfsiri-ibn-Səud”, “Təfsiri-Qazi”, “Təfsiri-Cəlalın”, “Təfsiri-Safi” , “Kitabi-İxtiyar”, “Müntəqi-Fitva”, “Kəşfül-lisam”, “Məbsud”, “Mötəbər”, “İslah”, “Cəme”, “Müntəha” kimi kitab və təfsirlərində “Vəla yübdinə zinətəhünnə illa mazəhərə minha”da üz və əllərin nəzərdə tutulmasına aid fikirlərini ifadə edən sözlərindən səhifələrini göstərməklə 20-dək nümunəni diqqətə çatdırır və beləliklə də “Müsəlman və erməni övrətləri” felyetonunda hicab məsələsinə aid yazdıqlarına haqq qazandırır.

Həm C.Məmmədquluzadə, həm də M.Mirheydərzadə mövzu ilə bağlı öz fikirlərini ifadə edərkən etik normadan kənara çıxmamağa çalışsalar da, bəzi məqamlarda buna riayət edə bilməmişlər. Məsələn, M.Mirheydərzadə yazır: “Sizin vəzifəniz ancaq politikaya, siyasətə, iqtisada, ədəbiyyati-ürfiyyəyə dair bəhs etməkdir, ondan ki, hər elmin, hər fənnin bir sahibi vardır. Təbib mühəndislik, dərzi dəmirçilik edə bilməz. Sizi bu barədə bən də artıq günahkar

bilib izhari-nifrət edirəm... Siz bu yazınız ilə bütün qəzetçiləri və azaditələbləri camaat nəzərində çirkəndirib etibardan salırsınız (8, № 42).

C.Məmmədquluzadənin cavabındakı ifadələr isə daha sərtidir: “Ey nadan mollaların sözüne qulaq asıb məndən bir neçə günlüyə üz çevirən camaat!... Mən Molla Nəsrəddinə inanmayıb, sizi bu günlərə, bu həqarətlərə salan bir para ruhani dərisindəki qurdların sözüne aldanırsınız”.

Dini ədəbiyyatda hicab məsələsinə münasibət Mirzə Cəlil demişkən, “şərab və zinanın haram olmağı kimi deyildir, ixtilafıdır”. Bir halda ki, belədir, yenə Mirzə Cəlil demişkən, “haramlığına dair də dəlillər çox olacaq, caizliyinə də”.

Məsələyə bu baxımdan yanaşanda nə C.Məmmədquluzadənin, nə də M.Mirheydər-zadənin hicab məsələsinə münasibətində heç bir qəbahət yoxdur. Bu, onların özünəməxsus mövqeyidir.

Qayıdaq M.Mirheydər-zadənin H.Minasazova verdiyi cavabın üzərinə. Bu cavab “Tazə həyat” qəzetinin 5 iyun 1907-ci il tarixli 46-cı nömrəsində dərc edilmişdir. Çox sərt şəkildə yazılmış həmin cavabda M.Mirheydər-zadə H.Minasazovun 23 mayda Tiflis məscidində baş verənlər haqqında “Zaqafqaziya” qəzetinə təhrif olunmuş məlumatlar göndərməsinə öz etirazını ifadə edir: “Minasazovun bu yazısından çox təəccüb edirəm, ondan ötrü bir adam ki, özünü kulturu və intiligent adlandırırsa, onun vicdanı necə yol verər ki, sətrinə üç qəpik pul almaqdan ötrü bu cürə iftira və yalanlar ilə qəzetə sütunlarını doldursun. Hərçənd ki, Minasazovun məsləki və əqidəsini yaxşı bilən heç təəccüb etməməlidir və halonki işin həqiqəti boylə olubdur ki, “Molla Nəsrəddin” məcmuəsində “Zövcü-axər” və “Erməni və müsəlman övrətləri” ünvanlı məqalə Tiflisdə camaat içində böyük bir inqilab və cürbəcür danışqlara səbəb olmuşdur. Hətta bazarlarda avam camaatlardan oylə adamlar da vardı ki, istəyirdilər “Molla Nəsrəddin”-in müdir və mühərririni döyüb biabır etsinlər. Lakin bir neçə tədbirli və islahxah adamlar və mən də məscidə gedib camaatı sakit etməkdən ötrü mən də çıxıb camaata xitabən dedim: Camaat, siz bura cəm olmusunuz bundan ötrü ki, “Molla Nəsrəddin” idarəsi övrətlər barəsində belə tələb yazmışdır və özü də tələb etmişdir ki, hər kəsin cavabı vardır ki, cavab versin görək bu işin həqiqəti nə imiş. İndi mən də sizə onu deyirəm ki, “Molla Nəsrəddin”-in yazısı mütabiqi-Quran və şəriət deyildir. Budur onun cavabları həm zövcü-axər və həm hicab barəsində. Qurani-şərifin sureyi-Bəqərədən və sureyi-Nurda və sureyi-Əh-zabdan bir neçə ayətlər zikr edib müəyyən elədim hansılar ki, iki gün əvvəl “Tazə həyat” ruznaməsində yazdığımıza görə dəxi burada təkrar etmək istəmirəm” (2, № 46 1907) .

Məsciddə Ö.Faiqin cavab nitqinə maneçilik törətmək məsələsinə gəldikdə isə M.Mirheydər-zadə bu məlumatın da təhrif edildiyini bildirir: “Ömər Faiq Nəmanzadə ayağa durub camaata xitabən dedi: “Camaat, mən də sizin biriniz. İzn verirsiniz mənə mən də çıxım bir neçə kəlmə söz danışım? Heç kəsdən cavab olmadı. Mən ona dedim ki, minbər ruhani sinfinə münhəsir olmağına görə minbərə çıxıb bilməzsən. Ancaq minbərin yanında durduğun yerdə bu mətləbə dair hər nə sözün olsa, deyə bilərsən. Faiq durub bu mətləbdən kənar riba və qeyr məsələlər üstündə danışmaq və bütün üləmaları hiyleyi-şərri qayıрмаq ilə zəmm edib tohin etdi” (2, № 46).

Sonra M.Mirheydər-zadə məsciddə Ö.Faiqə qarşı heç bir təzyiq göstərilməməsindən, “Molla Nəsrəddin”i baykot etmək fikrinin böhtan olmasından bəhs edir.

Tədqiqatçılardan Qulam Məmmədli, Tofiq Hacıyev, Əsgər Qədimov, Ataxan Paşayev, Şamil Qurbanov, Arif Əliyev bu məsələdən bəhs edərkən heç bir səbr və tərəddüd etmədən H.Minasazova haqq qazandırmış, M.Mirheydər-zadəni isə “riyakar” (3, s. 39), “fitnəkar” (5, s. 136), “mühafizəkar” (4, s. 19) adlandırmışlar.

M.Mirheydərzadənin bu cür qiymətləndirməsi sovet dövründə kommunist ideologiyasının həmin tədqiqatçılara yönləndirici mənfi təsiri ilə bağlıdır. Yəni o vaxt din xadimlərinin fikirlərini, təklif və təşəbbüslərini ağına-bozuna baxmadan qaralamaq, inkar etmək və zərərli fəaliyyət kimi damğalamaq qarşıya qoyulmuş icrası zəruri olan tələblərdən biri idi.

Tədqiqatçıların həmin mövqeyinin yanlışlığını əsaslandıran bir məqam da vardır. Bu, 23 may 1907-ci ildə Tiflis məscidində keçirilən Ö.Faiqlə M.Mirheydərzadənin qarşı-qarşıya gəldiyi müzakirədən sonra baş verən hadisələrdir. Diqqət edək: Bu müzakirələrdən 9 gün sonra, yəni jurnalın 2 iyun 1907-ci il tarixli 22-ci nömrəsində dərc edilmiş C.Məmmədquluzadənin qadın azadlığı məsələsinə həsr olunan “Şeyxülislama iki dənə açıq məktub” felyetonu mollaları daha da qıcıqlandırmış və hər vasitə ilə jurnalı bağlatdırmaq istəmişlər. Tiflis müvəqqəti general-qubernatoru N.P.Timofeyevin 8 iyun 1907-ci il tarixli əmri ilə jurnalın nəşri dayandırılmışdır (6, s. 39).

Tədqiqatçılar hadisələrin bu cür gedişinə istinad edərək uzun müddət C.Məmmədquluzadənin Qafqaz Şeyxülislamına yazdığı açıq məktubunu jurnalın nəşrinin dayandırılmasının əsas səbəbi hesab etmişlər. Lakin tarix elmləri doktoru A.Paşayevin araşdırmaları qəti şəkildə sübut etmişdir ki, 1907-ci ilin iyununda “Molla Nəsrəddin”-in nəşrinin dayandırılmasının “əsl səbəbi qadın azadlığı məsələsi deyil (Şeyxülislama yazılan açıq məktubda bu məsələdən söhbət gedirdi – F.X.), Türkiyə haqqında verilmiş karikaturalar olmuşdur” (6, s. 9). Bu faktı o vaxt Qafqaz canişini dəftərxanasının sorğusuna Mətbuat İşləri üzrə Tiflis Komitəsinin sədri V.Kolobovun cavabı tam təsdiq edir. Cavabda yazılır: “Molla Nəsrəddin” jurnalının bağlanması barədə müvəqqəti genral-qubernator tərəfindən verilmiş sərəncamla əlaqədar olaraq general Timofeyevlə (Tiflis genral-qubernatoru – F.X.) danışmağımdan aydın oldu ki, həmin jurnal haqqında görülmüş tədbirə səbəb (yəni jurnalın bağlanmasına səbəb – F.X.) qonşu müsəlman dövlətlərinin hökmdarlarına qarşı yönəldilmiş və diplomatik nöqtəyi-nəzərdən manasib olmayan kəskin məqalələrin dərc edilməsi olmuşdur” (6, s. 43).

Jurnalın bağlanması əsl səbəbi o vaxt çar inzibati orqanları tərəfindən çox gizli saxlanıldığı üçün heç C.Məmmədquluzadənin özü də bundan xəbər tutmamışdır. Bu fikrin doğruluğunu C.Məmmədquluzadənin “Molla Nəsrəddin” jurnalının 2 dekabr 1907-ci il tarixli nömrəsində dərc olunan Bakı qız məktəbinin müdiri Məryəm xanıma həsr etdiyi felyetonunda yazdığı sözlər təsdiq edir: “20-ci nömrədə yazanda ki, bizim kişilərimiz öz kəbinli övrətlərini evdə qoyub, gedirlər mütrübbazlığa və uşaqbazlığa qurşanırlar, dünyanın hər bir tərəfindən müsəlmanlar töküldülər üstümüzə və başladılar bizi təkfir eləməyə və mərhum şeyx məcmuəmizi bağlatdı”.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının bağlanması səbəbi haqqındakı fikirlərin gizlədilməsi “parçala, hökm sür” siyasətini həyata keçirən çar hökumətinin marağında idi. Çünki ruhani təbəqə ilə digər ziyalılar arasında intriqa salıb onu qızıqsdırmaq, Qafqaz xalqlarını bir-birinə qırdırmaq onun bu ərazidə şovinist niyyətlərini həyata keçirməsi üçün sərfəli idi.

Beləliklə, aydın olur ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1907-ci ildə qadağan olunmasında tədqiqatçıların güman etdiyi kimi nə Şeyxülislamın, nə də M.Mirheydərzadə və onu müdafiə edənlərin barmağı olmuşdur. Əslində jurnalın nəşrinin Şeyxülislama görə qadağan olunmasını M.Mirheydərzadənin heç özü də istəməzdi. Çünki bu, həmin Şeyxülislam idi ki, xoşu gəlmədiyi üçün vaxtilə onu ruhani idarəsindəki işindən çıxarmış, 1907-ci ildə isə ruhanilik hüququndan məhrum etmişdi (7, s. 1).

Tədqiqatçıların M.Mirheydərzadəni xoşagəlməz epitetlərlə təqdim etməsinin əsas səbəblərindən biri də məhz bu məsələlərdən xəbərdar olmamalarıdır.

M.Mirheydərzadə rus çarizminin mənfur siyasətini anladığı üçün XX əsrin lap ilk illərində inqilabi fəaliyyətə başlamışdı. Bu məqamda o, çar mütləqiyyətinin əleyhinə açıq-açıqlığa çıxış edən C.Məmmədquluzadə ilə eyni mövqedə idi. (İnqilabi fəaliyyətinə görə 1905, 1907-ci illərdə həbs olunub Metex qalasına salınan M.Mirheydərzadənin “Tərcümeyi-halında belə bir cümlə var: “Çar mütləqiyyətinə qarşı fəhlələr arasında təbliğat və təşviqat işləri aparırdım” (7, s. 2). Lakin İranda mükəmməl dini təhsil alan M.Mirheydərzadənin hicab məsələsində özünəməxsus baxışları imkan vermirdi ki, C.Məmmədquluzadə ilə eyni mövqedən çıxış etsin. Buna görə ona “riyakar” və “mühafizəkar” demək olarmı? Yox!

M.Mirheydərzadənin sonrakı inqilabi və elmi fəaliyyəti (O, 1925-1928-ci illərdə Naxçıvanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin elmi katibi, 1930-1945-ci illərdə isə Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinin direktoru olmuşdur) sübut etdi ki, onun da C.Məmmədquluzadə kimi məfkurəsinin formalaşmasında 1905-ci il rus inqilabının, sosial-demokrat təşkilatlarının ciddi rolu olmuşdur. M.Mirheydərzadənin “Hümmət” qrupunun üzvü kimi sonralar hətta Ö.F.Nemanzadə ilə əməkdaşlığı haqqında da məlumatlar vardır. “Molla Nəsrəddin” jurnalının “Tiflisdə yaşayan əməkdaşlarından... Ö.F.Nemanzadə gürcü demokratları arasında yaxşı tanınmaqla Naxçıvan dənəyi ilə əlaqəli olmuş və lazımı məlumat göndərmişlər” (1, s. 7).

Belə mənalı həyat yolu keçən azad və demokratik cəmiyyət uğrunda mübarizə aparan bir şəxsi inandığı həqiqətləri (qadın məsələsində) dilə gətirdiyi və öz mövqeyini müdafiə etdiyi üçün “fitnəkar” adlandırmaq olarmı? Yox!

İstər C.Məmmədquluzadə, istərsə də M.Mirheydərzadə Azərbaycan xalqının oğullarıdır. Onların hər ikisinin fikrinə və mövqeyinə hörmətlə yanaşmaq bugünkü demokratik düşüncəli hər bir şəxsin borcudur.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Ə. Naxçıvanda sovet hakimiyyətinin qurulması və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə. Bakı: Azərbaycan SSR Siyasi və Elmi Bilikləri Yayan Cəmiyyət, 1960, 38 s.
2. Hacı Mirbağır Mirheydərzadə. Tiflisdən. “Tazə həyat” qəz., 1907, № 46.
3. Hacıyev T. Tiflis ədəbi mühiti. Bakı: Yazıçı, 1980, 183 s.
4. Qədimov Ə. Qardaş ədəbiyyatların dostluğu. Bakı: Azərbaycan “Bilik” Cəmiyyəti, 1981, 62 s.
5. Məmmədli Q. Molla Nəsrəddin. Bakı: Gənclik, 1984, 520 s.
6. “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri tarixindən. Nəşrə hazırlayan A.Ə.Paşayev. Bakı: Çarşıoğlu, 2009, 356 s.
7. Naxçıvan MRDA: f. 582, siy. 1, iş 103.
8. Tiflis məscidinin vaizi axund Mirbağır Mirheydərzadə Naxçıvani. Cavab. “Tazə həyat” qəz., 1907, № 40, 41, 42.
9. Минасазов Г. Избранные произведения. Баку: Язычы, 1982, 229 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: fermanhalilov@yahoo.com

Ferman Khalilov

SOME NOTES ABOUT A DISPUTE WITH JALIL MAMMADGULUZADEH

Topical satire “Armenian and Muslim wives” published in the 20th issue of Jalil Mammadguluzadeh’s magazine “Molla Nasraddin” in 1907 and echoed in the Azerbaijani public at that time. The clerics did not like Jalil Mammadguluzadeh’s views on women’s covering and expressed their objections to him through the press.

One of these clerics was Haji Mirbagher Mirheydarzadeh.

For the first time the articles “Reply” and “from Tbilisi”, published in “Taza Hayat” newspaper in May 1907 were studied in the article and this newspaper was founded by Haji Mirbagher Mirheyderzadeh Nakhchivani, the preacher of Tbilisi City mosque.

Sending distorted information about veiling of women in the Tbilisi mosque to “Zagafgaziya” newspaper founded by journalist H.Minasazov and J.Mammadguluzadeh’s position on hijab were criticized in these articles of Mirbagher Mirheydarzadeh

Analyzing the articles of Mammadguluzadeh and Mirheydarzadeh, the author concludes that their different approach to the same topic is not a blamable behavior. Respecting the views and positions of Mammadguluzadeh and Mirheydarzadeh is the duty of every democratic-minded person today.

Keywords: *Jalil Mammadguluzadeh, Mirbagher Mirheydarzadeh, Hussein Minasazov, Molla Nasraddin magazine, Taza Hayat newspaper, hijab issue.*

Фарман Халилов

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕТКИ О СПОРЕ С ДЖАЛИЛОМ МАМЕДГУЛУЗАДЕ

Фельетон Джагила Мамедгулузаде «Армянские и мусульманские обычаи», опубликованный в 1907 году в 20-м номере журнала «Молла Насреддин», в то время вызвал большой резонанс в азербайджанской общественности. Духовенство не одобрило мнения Дж. Мамедгулузаде о покрытии женщин и выразило ему через прессу свои протесты. Одним из этих священнослужителей был Гаджи Мирбагир Миргейдарзаде.

В то время в мае 1907 года впервые были привлечены исследованию статьи «Ответ» и «Из Тифлиса» в газете «Тезе Хаят» проповедника мечети города Тбилиси Гаджи Мирбагира Миргейдарзаде.

В этих статьях М. Миргейдарзаде критикуется послание Х.Минасазовым в газету «Закавказье» искаженной информации об обсуждениях, посвященных покрытию и не покрытию женщин в мечети Тбилиси, и позиция Дж. Мамедгулузаде по вопросу хиджаба. Анализируя фельетон и статьи М. Миргейдарзаде, автор приходит к выводу, что их подход к одной и той же теме с разных позиций не является предвзятым делом. Уважительное отношение к мнению и позиции обоих – долг каждого человека с сегодняшним демократическим мышлением.

Ключевые слова: *Джалил Мамедгулузаде, Мирбагир Миргейдарзаде, Гусейн Минасазов, журнал «Молла Насреддин», газета «Тезе Хаят», вопрос хиджаба.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 05.02.2020

Son variant 12.03.2020

UOT 82:316.3

HÜSEYN HƏŞİMLİ

ƏLİ SƏBRİ QASIMOVUN TƏRCÜMƏÇİLİK FƏALİYYƏTİ

Məqalə unudulmuş ədib Əli Səbri Qasimovun (1892-1983) yaradıcılığına həsr olunmuşdur. Əli Səbri Qasimov Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində mühüm yer tutur. O, iyirminci əsr Azərbaycan ədəbiyyatında sentimentalizm ədəbi cərəyanının görkəmli nümayəndələrindən biridir. Onun nəsr əsərləri humanizmi, dərin hissiyyatlılığı ilə seçilir.

Məqalədə Əli Səbri Qasimovun 1910-1970-ci illəri əhatə edən tərcüməçilik fəaliyyəti ədəbiyyatşünaslıqda ilk dəfə araşdırılır. Onun müxtəlif xalqların ədəbiyyatlarından etdiyi tərcümələr (L.N.Tolstoyun, A.P.Çexovun, V.Dmitriyevanın, M.Çumandrinin, P.Vərşiqoranın, V.Şekspirin, R.Taqorun, V.Pşavelanın və digərlərinin əsərləri) təhlil olunur, onların səciyyəvi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir. İşdə Əli Səbrinin Azərbaycan ədəbiyyatından rus dilinə etdiyi tərcümələr (M.S.Ordubadinin, Y.V.Çəmənzəminlinin, S.Şamilovun, F.Qasımzadənin və s. əsərləri) də nəzərdən keçirilir. Məqalədə həmçinin Əli Səbri Qasimovun redaktorluğu ilə nəşr olunmuş tərcümələrə də diqqət yetirilir.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, bədii tərcümə, Naxçıvanda ədəbi mühit, Əli Səbri Qasimov.

Naxçıvan ədəbi mühitində bədii tərcümənin zəngin tarixi vardır. İyirminci yüzillikdə də Azərbaycanda bədii tərcümə sənətinin inkişafında naxçıvanlı ədiblərin diqqətəlayiq xidmətləri olmuşdur ki, onlardan biri də Əli Səbri Qasimovdur (1892-1983). Əli Səbrinin yaradıcılıq fəaliyyəti çoxşaxəli və zəngindir. O, 1910-cu illərdən etibarən “Solğun çiçək”, “Şəbi-hicran, yaxud müsibəti-Şadi”, “Qaraçılar”, “Gombul ayı balası”, “Himayə”, “Firuzun kədəri” kimi oxunaqlı roman, povest və hekayələr, sayı dörd yüzü ötən ədəbi-tənqidi və publisistik məqalələr yazmaqla yanaşı, bədii tərcümə sahəsində də diqqətəlayiq işlər görmüşdür. Lakin istedadlı yazıçının tərcüməçilik fəaliyyəti araşdırılmamış, yalnız bəzi ədəbiyyatşünaslar onun dilimizə çevirdiyi bir neçə əsərin adını çəkməklə kifayətlənmişlər. Bu məqalədə unudulmaz ədibin Azərbaycan bədii tərcümə sənəti tarixindəki xidmətlərinə müfəssəl nəzər salmaq istəyirik.

Yazıçının xatirələrində nəzərə çatdırdığı kimi, ədəbi mühitə gəlişində, o cümlədən bədii tərcüməyə meyl göstərməsində Qori Seminariyasında müəllimi olmuş məşhur pedaqoq və ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərli mühüm rol oynamışdır. Əli Səbri Firidun bəyin seminariyada təhsil alan tələbələrini ədəbi yaradıcılığa həvəsləndirdiyini minnətdarlıqla yada salaraq yazırdı: “Firidun bəyin bizdə ədəbiyyata böyük bir maraq oyatdığının nəticəsi olaraq Rəcəb Əfəndiyev, Ələkbər Abbasov (Qərib), Zülfüqar Ağakışibəyov və mən rus ədiblərindən Azərbaycan dilinə bir sıra əsərlər tərcümə etməyə və əsər yazmağa başladıq. Bunların çoxu Bakıda Orucovların mətbəəsində çap olundu” [5, s. 269].

Əli Səbri Qasimov ədəbiyyat aləminə bədii tərcümə ilə qədəm qoymuşdur. Yazıçı ömrünün qocalıq çağlarında qələmə aldığı xatirələrində və müsahibələrində bədii tərcüməyə 1912-ci ildə başladığını, ilk olaraq da rus ədibi L.N.Tolstoyun dörd hekayəsini dilimizə çevirdiyini bildirsə də tədqiqat nəticəsində müəyyənləşdirdik ki, Ə.Səbrinin çapdan çıxmış ilk tərcümə kitabı 1911-ci ilə aiddir. On doqquz yaşlı seminariya tələbəsi ikən o, rus yazıçısı A.P.Çexovun “Qız istəmək” adlı bir pərdəli, yumoristik məzmunlu dramatik əsərini dilimizə çevirmişdi. Həmin tərcümə 1911-ci ildə Bakıda kitabça şəklində nəşr olunmuşdu [3].

Bunun ardınca isə Ə.S.Qasimov rus ədibi L.N.Tolstoydan tərcümələr etmişdir. Yazıçı xatirələrində bu barədə yazırdı: “Bir gün L.N.Tolstoyun hekayələrindən birini dilimizə

tərcümə etdim... Cəsarətlənib həmin tərcüməni Firidun bəyə göstərdim... Firidun bəy mənə növbətçi otağına çağırırdı. Tərcüməni başdan-ayağacan oxudu. Bəzi yerlərini düzəltdi... Həvəslənib Tolstoydan daha üç hekayə tərcümə elədim. Firidun bəy bunların da çatışmazlıqlarını aradan qaldırdı. Bu tərcümələr “Dörd hekayə” adı ilə bir azdan Bakıda ... çapdan çıxdı. Tərcümələr üçün mənə 28 manat pul göndərildilər” [14, s. 138]. Əli Səbrinin L.N.Tolstoydan çevirdiyi “İlyas”, “Fransuaza”, “Karenı Vasilyeviçin sərgüzəşti”, “Fəhlə Yemelyan və boş baraban” adlı həmin tərcümələr 1912-ci ildə “Dörd hekayə” adı ilə Bakıda Orucov qardaşlarının mətbəəsində nəşr edilmişdi [15]. 109 səhifəlik bu kitab, ədəbiyyatşünas Alməmməd Alməmmədovun qeyd etdiyi kimi: “L.Tolstoyun o vaxtadək Azərbaycan dilində nəşr olunan kitablarının həcm etibarilə ən böyüyü idi” [1, s. 129].

Əli Səbri Qasimov Bakıda çıxan “İqbal” qəzetinin 13 oktyabr 1913-cü il tarixli sayında dərc olunmuş “Solğun çiçək” haqqında” adlı məqaləsində də L.N.Tolstoydan etdiyi həmin tərcümələr üzərində müəllimi Firidun bəy Köçərlinin dəyərli redaktə işini, həmçinin ədəbi dildə sadəlik, xəlqilik, lüzumsuz alınma sözlərə yer verilməməsi barədə qiymətli tövsiyələrini minnətdarlıqla etiraf etmişdir. Məqalədə oxuyuruq: “Solğun çiçək”i yazmamışdan qabaq (*yazıçının 1913-cü ildə nəşr olunmuş eyniadlı romanı nəzərdə tutulur* – H.H.) Tolstoyun bir neçə hekayələrini tərcümə etdikdən sonra Firidun bəy həzrətlərinə təşhif üçün vermişdim. Zati-aliləri isə Osmanlı şivəsinə təqlidən yazılan sətirləri pozub, öz şivəmizə döndərmişdi... Möhtərəm ustadımız Firidun bəy həzrətlərinin “Ana dili millətin mənəvi diriliyidir”, “Həyatın mayəsi mənziləsindədir”, “Onu əziz tutmaq hər kəsə borcudur” kəlamı unudulmayacaqdır” [10].

Əli Səbri Qasimovun Bakıda çıxan “Məktəb” jurnalının 22 may 1912-ci il tarixli 13-cü sayında oxuculara çatdırılmış “Kəndli və Su adamı” adlı tərcüməsi də L.N.Tolstoydan çevirmə kimi maraq doğurur [16, s. 201-202]. Jurnalda mətnin sonunda verilən “Qori, Əli Qasimov” qeydi də tələbə mütərcimin bu əsəri həmin şəhərdə təhsil aldığı vaxt dilimizə çevirdiyini göstərir. Bəlli olduğu kimi, Lev Tolstoy uşaqlar üçün bir sıra nağıllar və təmsillər də yazmışdır ki, “Kəndli və Su adamı” da onlardan biridir. Əsər orijinalda «Мужик и водяной» adlanır. Həcmcə kiçik olmasına baxmayaraq, bu alleqorik əsər mühüm ibrətamiz mündəricəyə malikdir. Hekayədə düzlük, həqiqətpərəstlik, mənəvi ləyaqətin maddiyyatdan üstün tutulması, bu yüksək keyfiyyətlərin mükafatlandırılmasına inam ideyası təbliğ olunur.

F.Köçərlinin bir məktubundan öyrənirik ki, Əli Səbri Qasimov Qori Seminariyasında tələbə ikən L.N.Tolstoydan başqa tərcümələr də etmişdir. O zaman Kiyevdə təhsil alan azərbaycanlı tələbələr (Yusif Vəzir və s.) dogma dildə kitabçalar çap etmək niyyəti ilə nəşriyyat yaratmışdılar. Onların kömək üçün müraciət etdikləri şəxslər sırasında məşhur ədib F.Köçərli də var idi. Firidun bəy Yusif Vəzirə yazdığı 17 mart 1913-cü il tarixli məktubda onların təşəbbüsünü yüksək dəyərləndirmiş, çap üçün özünün bəzi tərcümələri ilə yanaşı, Qori Seminariyasında təhsil alan Əli Səbri Qasimovun L.N.Tolstoydan çevirdiyi, “şirin oxunan və faydalı” – “Uşaq və qələm” hekayəsinin tərcüməsini də göndərəcəyini bildirmişdi [11, s. 88-89].

1913-cü ildə isə Əli Səbri ilə Abbas Qafarovun tərcüməsində “Gözəl hekayələr” adlı kitabça Bakıda Orucov qardaşlarının nəşriyyatında çap olunmuşdu. Otuz yeddi səhifəlik həmin kitabçada rus ədəbiyyatından tərcümə olunmuş aşağıdakı dörd hekayə verilmişdi: “Cümlə millət üçün Allah birdir”, “Nadinc uşaq”, “Doktor Qaazın müxtəsər tərcüməyi-halı”, “Çinovnikin ölməyi” (6). Kitabçanın ilk səhifəsindəki qeydlərdən öyrənirik ki, ilk üç hekayəni Ə.Səbri, sonuncunu isə A.Qafarov dilimizə çevirmişdir. Ədəbiyyatşünas A.Alməmmədov hekayələrin hamısını A.P.Çexovun əsərləri kimi sadalamışdır [1, s. 120]

Əli Səbrinin tərcümə yaradıcılığının 1920-ci ilə qədərki ilk mərhələsinə aid diqqətəlayiq

nümunələrdən biri də rus yazıçısı V.İ.Dmitriyevanın “Малыш и Жуцка” hekayəsini “Balaca və Xallı” adıyla tərcümə və təbdil edərək 1914-cü ildə Bakıda Orucov qardaşlarının nəşriyyatında çap etdirməsidir [2]. 62 səhifəlik bu kitab sadəcə tərcümə deyildi. Ə.Səbri rus yazıçısının əsərinin mövzunu, mündəricəsini ümumən saxlasa da hadisə və obrazları Azərbaycan mühitinə, milli koloritə uyğunlaşdırmışdı. Bütün bunlara görə “Balaca və Xallı” tərcümə yox, tərcümə və təbdil kimi nəşr edilmişdi. “Balaca oxuculara sovqat” kimi təqdim olunan bu kitabın cildinin içəri üzündə “Oxucularımıza bir neçə söz” başlıqlı aşağıdakı mətn verilmişdir:

“Rus dilində yazılmış bu hekayəni Zaqafqaz Seminariyasının direktoru F.A.Semyonov cənablarının xahişinə görə onun və bəzi müəllimlərimin hüsurunda müsəlman şöbəsində təhsiledici mübtədilərə oxudum. Seminariyada bala şagirdlərə hekayənin məzmunu artıq dərəcədə təsir etdi. O cəhətə bunun tərcüməsi barəsində möhtərəm müəllimim Firidun bəy Köçərli cənabları ilə məsləhətləşdim. O cənab da mənim bu fikrimi təsdiq etdi. Və onun köməkliyi ilə türkcəyə sadə ləhzədə tərcümə və təbdil etdim. Bununla zatyi-alilərinə təşəkkürümü izhar edirəm. Əli Səbri”.

Burada bir məsələyə də aydınlıq gətirmək istərdik. Qori Seminariyasının başqa bir naxçıvanlı məzunu Xəlil ağa Hacılarov 1957-ci ildə Firidun bəy Köçərli haqqında xatirələrində yazırdı: “Xatirimdədir, bizim tələbə yoldaşlarımızdan Əli Qasımov nəinki qəzetələrə tez-tez məqalələr göndərüb çap etdirərdi, o, məşhur Çexovun “Жуцка” adlı hekayəsini şirin dil ilə tərcümə edib, kitabça şəklində çap edilməsinə də müvəffəq oldu... Tələbələrin bu sahədəki fəaliyyətlərinə istiqamət yaradan Firidun bəy Köçərli idi” [5, s. 277-278].

Burada X.Hacılarov yanlışlığa yol vermişdir. Belə ki, Əli Səbri Qasımov rus yazıçısı A.P.Çexovun yox, V.İ.Dmitriyevanın “Жуцка” əsərini tərcümə və təbdil etmişdi.

Əli Səbrinin tərcümə və təbdil üçün V.İ.Dmitriyevanın “Малыш и Жуцка” (“Balaca və Xallı”) hekayəsini seçməsi təsadüfi deyildi. Belə ki, 1896-cı ildə yazılmış bu əsər qısa müddətdə balaca oxucuların böyük rəğbətini qazanmış, dəfələrlə nəşr olunmuşdu. Ə.Səbri “Balaca və Xallı” üzərində sovet dövründə yenidən işləmiş, 1926-cı ildə onu təbdil kimi çap etdirmişdir. Sonralar da bu sahədə yaradıcılıq axtarışları aparan müəllif əsərin əsas obrazı Balacanın – Xalidin sonrakı taleyini, böyüyüb həkim olmasını, vaxtı ilə ona təmənnəsiz qayğı göstərmiş Nəzakət müəlliməni ölümdən xilas etməsini və s. hadisələri də qələmə almışdır. “Bəlkə də, bu ikinci yaradıcılıq prosesi əsəri sonralar orijinal povest kimi təqdim etmək üçün müəllifə əsas vermişdir” [8, s. 47]. Ə.Səbri süjeti lüzumsuz əlavələrlə ağırlaşdırmamış, hadisə və personajların yığcam və koloritli təsvirinə nail olmuşdur.

Əli Səbrinin ilk tərcümələri, o cümlədən “Balaca və Xallı” ədəbi mühitin diqqətini çəkmiş, bu tərcümələr barədə “İqbal”, “Bəsirət”, “Yeni iqbal” və digər mətbuat orqanlarında məlumatlar verilmişdi. Dövrün məşhur tənqidçisi Seyid Hüseyn Kazımoğlu “İqbal” qəzetinin 12 iyun 1914-cü il tarixli sayında dərc etdirdiyi “Yaralarım” adlı məqaləsində Əli Səbrinin tərcüməçilik fəaliyyətini müsbət qiymətləndirərək yazırdı: “Cavan yazıçılarımızdan Əli Səbri əfəndinin tərcümə və təlifləri vardır... Tərcümələri və təlifləri bizdən ötrü əhəmiyyətsiz deyil. Bu günlərdə “Balaca və Xallı” adlı yeni bir tərcüməsi meydana-intişarə qoyulmuşdur” (9).

Əli Səbri sovet dövründə də bədii tərcümə ilə ardıcıl məşğul olmuşdur. O, rus yazıçısı M.F.Çumandrinin 1928-ci ildə yazdığı “Rablenin fabriki” romanını dilimizə çevirmiş, bu tərcümə 1930-cu ildə Bakıda Azərnəşrdə tanınmış ədib M.S.Ordubadinin redaktorluğu ilə nəşr olunmuşdur. Tərcümənin əvvəlində rus ədəbiyyatşünası A.Selivanovskinin müqəddiməsi də verilmişdir [4, s. 3-7]. İstedadlı mütərcim yaradıcılıq fəaliyyəti boyunca bəzi digər rus ədiblərindən də tərcümələr etmişdir. O cümlədən rus yazıçısı, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı

P.P.Verşiqoranın Dövlət mükafatına layiq görülmüş “Təmiz vicdanlı insanlar” adlı irihəcmli sənədli nəsr əsəri də Əli Səbrinin mükəmməl tərcüməsi sayəsində 1978-ci ildə Azərbaycan oxucularına çatdırılmışdır.

Əli Səbrinin gürcü ədəbiyyatından da tərcümələri vardır. O, tanınmış gürcü yazıçılarından bəzi hekayələrini müxtəlif vaxtlarda dilimizə çevirərək mətbuatda oxuculara çatdırmışdır: Vaja Pşavela “Darecan” [12], Tedo Radzikaşvili “Ovçu” [13] və s. Ə.Səbrinin bu istiqamətdə səmərəli tərcüməçilik fəaliyyətinin nəticəsi kimi nəşr olunmuş “Gürcü hekayələri” adlı kitab da [7] oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır. Həmin kitabda onun gürcü ədəbiyyatından çevirdiyi “Dar ağacı yanında” (İ.Çavçavadze), “Əsmət bibi” (G.Sereteli), “Darecan” (V.Pşavela), “Çobanın xatirələri” (A.Kazbeqi), “Mənzərə”, “Tinanın ləzgi rəqsi” (Y.Qabaşvili) kimi hekayələr toplanmışdı.

Əli Səbri bir sıra digər Şərq və Qərb klassiklərinin də əsərlərinin mahir tərcüməçisi kimi tanınmışdır. Məşhur ingilis ədibi Vilyam Şekspirin “Şiltaq qızın yumşalması” pyesinin Ə.Səbri tərəfindən tərcüməsi də uğurlu alınmış, bu tərcümə bir neçə dəfə nəşr olunmuşdur. Bakıda çıxan “Kommunist” qəzetinin 18 oktyabr 1928-ci il tarixli sayında verilmiş elandan öyrənirik ki, V.Şekspirin “Şiltaq qızın yumşalması” komediyası Əli Səbrinin tərcüməsində tamaşaya qoyulmaq üçün teatrın repertuarına daxil edilmişdir. Bu isə onu göstərir ki, Ə.Səbrinin həmin tərcüməsi 1920-ci illərin ikinci yarısına aiddir.

Əli Səbri məşhur hind ədibi Rabindranat Taqorun “Fəlakət” romanını da Azərbaycan dilinə yüksək səviyyədə çevirmişdir. Onu da xatırladaq ki, R.Taqorun bu romanı Azərbaycan dilində ilk dəfə 1929-cu ildə X.Əzizbəylinin tərcüməsində nəşr olunmuşdu. Lakin sonradan bu əsərin dilimizə yenidən tərcüməsinə ehtiyac duyulurdu. Ə.Səbri bu çətin işin öhdəsindən məharətlə gəlmiş, R.Taqorun “Fəlakət” romanı Azərbaycan dilində onun tərcüməsində 1958-ci ildə çapdan çıxmışdır. Mükəmməlliyi ilə razılıq doğuran bu tərcümə sovet dövründə, eləcə də respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra bir neçə dəfə çap edilmişdir. Əlavə olaraq onu da deyək ki, Əli Səbrinin R.Taqordan məhz “Fəlakət” romanını tərcümə etməsi təsadüfi deyildi. Bəllidir ki, hind ədibinin bu romanı əsasən sentimental səciyyəli idi və vaxtı ilə “Solğun çiçək”, “Şəbi-hicran, yaxud müsibəti-Şadi”, “Qaraçılar” və s. kimi dəyərli sentimentalist nəsr əsərləri yazmış Əli Səbrinin diqqətini həm də bu xüsusiyyətinə görə cəlb etmişdi.

Ümumiyyətlə, Əli Səbri Qasımov tərcümə üçün əsər seçərkən ədəbi nümunələrin ideyabədii mükəmməlliyini həmişə nəzərə alır, təsadüfi əsərlərin tərcüməsinə meyl göstərmirdi. Bədii tərcümə işini ciddi yaradıcılıq sahəsi sayan ustad mütərcim Əli Səbri ömrünün qocalıq çağlarında qələmə aldığı xatirələrində yazırdı: “Tərcümə sahəsində bir sıra yaxşı işlərlə bərabər xeyli keyfiyyətsiz nümunələrə də rast gəlirəm. Özü də bu tərcümələrdə öz dilimizi yaxşı bilməmək, hərfi tərcüməçiliyə aludəçilik özünü göstərir” [14, s. 138-139]. Ə.Səbri isə həm doğma dilimizi, həm də tərcümə əsərinin aid olduğu dili mükəmməl bilən bir mütərcim kimi öz işinin öhdəsindən yüksək professionallıqla gəlirdi. Hər bir tərcümə üzərində böyük məsuliyyətlə, diqqətlə işləməsinin nəticəsidir ki, onun dilimizə çevirdiyi əsərlər dəfələrlə nəşr olunmuş, həmişə oxucular və ədəbi ictimaiyyət tərəfindən maraqla qarşılanmışdır.

Geniş yaradıcılıq diapazonuna malik Əli Səbri uzunmüddətli fəaliyyəti boyunca bir sıra elmi-kütləvi, ictimai-siyasi məzmunlu əsərləri də yüksək professionallıqla Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Məsələn, onun ruscadan tərcüməsində “Yeni üsul maldarlıq” (1923), “Ticarət kapitalı dövrü (Krepostnoyluq üsulunun meydana çıxması)” (1929), “Fontan avadanlığı, quraşdırma və yoxlanılması” (1934) kimi kitabçalar da nəşr olunmuşdu.

Həmçinin dilimizə çevrilmiş bir sıra tərcümə kitabları onun redaktorluğu ilə işıq üzü

görmüşdür. İ.K.Oqulcanskinin “Həzi Aslanov” povesti (tərcümə edənlər: N.Nağıyev, S.Şamilov, Bakı, 1956), “Hindistan və Pakistan hekayələri” adlı kitab (tərcümə edənlər: Ə.Mehdiyeva, İ.İbrahimov, N.Əfəndiyeva, Bakı, 1955), M.Qorkinin on beş cildlik “Əsərləri”nin altıncı cildi (tərcümə edənlər: E.İbrahimov, M.Rzaquluzadə, C.Cəfərov, Ə.Məmmədخانlı, Bakı, 1957) və s. bu qəbildəndir. Tədqiqatçı Cümşüd Əzimovun “Tərcümə prinsipləri” adlı kitabının da (Bakı, 1955) məhz professional mütərcim olan Ə.Səbrinin redaktorluğu ilə çapdan çıxmasını bu məqamda xatırlatmaq yerinə düşər.

Əli Səbri Qasimov Azərbaycan ədəbiyyatından rus dilinə tərcümə sahəsində də əhəmiyyətli işlər görmüşdür. Məmməd Səid Ordubadi, Seyfulla Şamilov və başqa Azərbaycan yazıçılarının bəzi əsərlərinin rus dilinə tərcüməsi də onun qələminə məxsusdur. Bu baxımdan tanınmış yazıçı M.S.Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” tarixi romanının dördüncü kitabının rus dilinə tərcüməsini qeyd etmək olar. Yazıçı Seyfulla Şamilovun hekayələrindən ibarət “Laçın” adlı kitabın da rus dilinə tərcüməçisi Əli Səbri Qasimov idi. 267 səhifəlik həmin kitab 1958-ci ildə Bakıda işıq üzü görmüşdür. Ə.Səbri yazıçı Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin “Qızlar bulağı” romanının rusçaya tərcüməsi üzərində də işləmiş, bu tərcümədən bir neçə parça «Девичий источник» adı ilə 1934-cü ildə «Литературный Азербайджан» jurnalında dərc olunmuşdur [5-6, s. 20-24].

Əli Səbrinin Azərbaycan dilindən rusçaya çevirdiyi əsərlər sırasında ədəbiyyatşünaslıq materialları da vardır. Məşhur ədəbiyyatşünas, akademik Feyzulla Qasımzadənin “Abbasqulu ağa Bakıxanov (Qüdsi): həyatı və yaradıcılığı”, “Nəcəf bəy Vəzirov” adlı monoqrafik tədqiqatlarını Əli Səbri Qasimov rusçaya çevirmiş, həmin tərcümələr 1958-ci ildə Bakıda ayrıca kitablar şəklində nəşr olunmuşdur.

Deyilənlər göstərir ki, Naxçıvan ədəbi mühitinin istedadlı yetirməsi olan Əli Səbri Qasimovun tərcüməçilik fəaliyyəti də çoxşaxəli və zəngindir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan bədii tərcümə sənəti tarixində mühüm xidmətləri olan naxçıvanlı tərcüməçilərin, o cümlədən Əli Səbrinin yaradıcılığının ətraflı şəkildə araşdırılmasına ehtiyac var.

ƏDƏBİYYAT

1. Alməmmədov A.M. Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri. Bakı: Yazıçı, 1982, 215 s.
2. Dmitriyeva V. Balaca və Xallı (ruscadan tərcümə və təbdil edən Ə.S.Qasimov). Bakı: Nəşriyyati-bəradəran Orucov, 1914, 62 s.
3. Çexov A.P. Qız istəmək (bir pərdədən ibarət qayət müzhik bir vodevildir), (mütərcimi Ə.S.Qasimov, nəşiri Ə.Ələkbərov). Bakı, 1911, 40 s.
4. Çumandrin M.F. Rablenin fabriki (çevirəni Ə.Səbri). Bakı: Azərnəşr, 1930, 270 s.
5. Fəridun bəy Köçərlinin şəxsi arxivi (tərtib edən və nəşrə hazırlayanı M.Adilov). Bakı: Nurlan, 2006, 280 s.
6. Gözəl hekayələr (mütərcimi Ə.Qasimov, A.Qafarov). Bakı: Nəşriyyati-bəradəran Orucov, 1913, 37 s.
7. Gürcü hekayələri (tərcümə edən Ə.Səbri). Bakı: Azərnəşr, 1977, 136 s.
8. Həşimli H.M. Əli Səbri. Bakı: Nurlan, 2007, 142 s.
9. Kazımoğlu. Yaralarım. “İqbal” qəz., Bakı, 12 iyun 1914, № 676.
10. Qasimov Ə.S. “Solğun çiçək” haqqında. “İqbal” qəz., 13 oktyabr 1913, № 478.
11. Məmmədov K.D. Yusif Vəzir Cəmənzəminli. Bakı: Azərnəşr, 1987, 272 s.
12. Pşavela V. Darecan (tərcümə edən Ə.Səbri). “Azərbaycan” jur., Bakı, 1976, № 4, s. 160-170.
13. Radzikaşvili T. Ovçu (tərcümə edən Ə.Səbri). “Azərbaycan” jur., 1970, № 10, s. 174-179.

14. Səbri Ə. Ömürdən yarpaq düşür. Bakı: Gənclik, 1983, 168 s.
15. Tolstoy L.N. Dörd hekayə (ruscadan mütərcimi Ə.S.Qasimov), nəşiri: Bəradəran Orucov. Bakı, 1912, 109 s.
16. Tolstoy L.N. Kəndli və Su adamı (tərcümə edəni Ə. Qasimov). "Məktəb" jur., Bakı, 22 may 1912, № 13, s. 201-202.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: huseyn.hashimli@mail.ru

Huseyn Hashimli

TRANSLATION ACTIVITIES OF ALI SABRI GASIMOV

The article deals with the creativity of the forgotten literary Ali Sabri Gasimov (1892-1983). Ali Sabri takes an important place in the history of Azerbaijan literature. Ali Sabri Gasimov is one of the most prominent sentimentalism of the Azerbaijani literature of XX century. His prose is rich with deer humanistic sences and qualities.

The article deals with the creativity of the forgotten translator Ali Sabri Gasimov. It explores the translation activity of Ali Sabri Gasimov in the 1910-1970 for the first time, analyzes his translations from the literatures of different peoples and establishes their specific features (A.P.Chekov, L.N.Tolstoy, W.Dmitriyeva, M.Chumandrin, P.Wershigora, W.Shakespeare, R.Tagor, W. Pshavela works and others).

The article also investigates A.S.Gasimov's translations from Azerbaijani literature into Russian (M.S.Ordubadi, Y.V.Chemenzeminli, S.Shamilov, F.Gasimzadeh works and others).

The article also studies the translations edited by Ali Sabri Gasimov.

Keywords: *Azerbaijan literature, literary translation, literary environment in Nakhchivan, Ali Sabri Kasimov.*

Гусейн Гашимли

ПЕРЕВОДЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЛИ САБРИ КАСУМОВА

Статья посвящена творчеству забытого литератора Али Сабри Касумова (1892-1983). Али Сабри Касумов занимает значительное место в истории азербайджанской литературы. Он является одним из выдающихся представителей азербайджанской сентиментальной литературы двадцатого века. Его проза пронизана гуманизмом, глубокими чувствами.

В статье впервые в литературоведении исследуется переводческая деятельность Али Сабри Касумова в 1910-1970-е годы. В работе анализируются переводы, сделанные литератором из литературы различных народов (произведения А.П.Чехова, Л.Н.Толстого, В.Дмитриевой, М.Чумандрина, П.Вершигоры, В.Шекспира, Р.Тагора, В.Пшавелы и др.), определяются их специфические особенности. В работе также исследуются переводы, сделанные А.С.Касумовым с азербайджанской литературы на русский язык (произведения М.С.Ордубади, Ю.В.Чемеземинли, С.Шамилова, Ф. Касумзаде и др.).

В статье также рассматриваются образцы переводов, изданных под редакцией Али Сабри Касумова.

Ключевые слова: *азербайджанская литература, художественный перевод, литературная среда в Нахчыване, Али Сабри Касумов.*

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 07.11.2019

Son variant 21.01.2020

UOT: 82.02

RAMİZ QASIMOV

**AZƏRBAYCAN TƏNQİDİ REALİST UŞAQ ƏDƏBİYYATI VƏ
İDEYA-ESTETİK MƏSƏLƏLƏRİ
(C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabir yaradıcılığı əsasında)**

Məqalədə Azərbaycan tənqidi realist uşaq ədəbiyyatı və ideya-estetik məsələlərindən bəhs olunur. Milli tənqidi realizmin iki görkəmli nümayəndəsi olan Cəlil Məmmədquluzadə və Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığından uşaq ədəbiyyatı nümunələri təhlil edilir. Qeyd edilib ki, Azərbaycan tənqidi realist uşaq ədəbiyyatının banisi və başçısı Cəlil Məmmədquluzadədir. Onun yaradıcılığının gözəl örnəklərindən olan “Danabaş kəndinin əhvalatları” povesti, “Buz”, “Poçt qutusu” və b. kimi əsərləri tənqidi realist uşaq ədəbiyyatının sanballı nümunələrindəndir. Bu əsərlərdə uşaqların gələcək qayğıları və şəxsiyyətin hazırlığından söhbət açılır. M.Ə.Sabirin “Uşaq və buz”, “Yaz”, “Məktəb şərqi” kimi şeirləri, “Molla Nəsrəddinin yorğanı”, “Molla Nəsrəddin və oğru” və s. kimi mənzumələri də uşaq ədəbiyyatının gözəl örnəklərindən hesab edilir. Bu əsərlərdə uşaqların tale və qayğılarından bəhs olunur, məktəb və təhsilə çağırış edilir, eyni zamanda ictimai nöqsanlar tənqid edilir.

Açar sözlər: uşaq ədəbiyyatı, tənqidi realizm, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir.

Əxlaqi-mənəvi tərbiyə, həyat hadisələrini dərk və ideya-xarakter hazırlığı bədii ədəbiyyatın başlıca vəzifəsi, əsas məqsədidir. Bu üzdən ən qədim dövrlərdən uşaqları tərbiyə vasitəsi olaraq bədii ədəbiyyat kömək durmuşdur. Zəngin uşaq folkloru nümunələri məhz bu zəngin mirasın əzəmətli abidəsi olaraq diqqəti cəlb edir. Yazılı ədəbiyyatımızın qüdrətli nümayəndələri də uşaqlar üçün bədii nümunələr yaratmış, onların zövqünü oxşayan qiymətli nümunələr ortaya qoymuşlar. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ictimai-ədəbi mühitində əlamətdar bir yer tutan tənqidi realist sənətkarlar da öz yaradıcılıq ideallarına uyğun qiymətli bədii nümunələr ərsəyə gətirmiş, uşaq ədəbiyyatımızın zənginləşməsinə vəsilə olmuşlar. Cəlil Məmmədquluzadə və Mirzə Ələkbər Sabirin qiymətli əsərləri bu gün də öz əhəmiyyətilə bədii sərvətimizin qızıl fondunu təşkil edir.

Uşaq ədəbiyyatı nümunələri: 1. uşaqlar üçün yazılması; 2. uşaqlara həsr olunması; 3. uşaqlara ibrətverici xüsusiyyət kəsb etməsi; 4. uşaqların arzu və istəklərini əks etdirməsi; 5. uşaqlar haqqında arzu və ideallar əks etdirməsilə səciyyələnmə, xarakterizə oluna bilər. Bu mənada sırf uşaqlar üçün yaranan ədəbiyyatla bərabər uşaqları və uşaqlığı qəsd edən əsərləri də nəzərdən qaçıрмаq olmaz. “Yaxşı uşaq ədəbiyyatı nümunələrini böyüklər də maraqlı oxuduqları kimi, uşaqlar da öz növbələrində tez böyüməyə can atır” (9, s. 3-4). Həmçinin “uşaq ədəbiyyatı uşaqların yaş səviyyəsinə münasib bir üslubda” (7, s. 5) yazılmaqla bərabər, “kiçikyaşlı məktəblilərə nisbətən ortayaşlı məktəblilərin oxuduğu bədii əsərlər öz məzmunu və mündəricəsi baxımından daha geniş məsələləri əhatə” (7, s. 7) etdiyi artıq qeyd edilmişdir. Elmi ədəbiyyatlarda “uşaq deyilərkən əsasən dünyaca yenicə göz açan körpədən tutmuş, 16-17-yaşa qədər olan insan övladı nəzərdə tutulur” (2, s. 9). Bu mənada “ədəbiyyatımıza kiçik hekayəni və kiçik adamı ... gətirmiş” (1, s. 639), “realist uşaq nəsrinin əsasını qoyan” (2, s. 92) C.Məmmədquluzadənin “Buz”, “Saqqallı uşaq”, “Poçt qutusu”, “Usta Zeynal”, “Danabaş kəndinin əhvalatları” nəsr nümunələri, M.Ə.Sabirin “Uşaq və buz”, “Yalançı çoban”, “Yaz günləri” və b. kimi şeirləri, “Molla Nəsrəddinin yorğanı”, “Molla Nəsrəddin və oğru” və b. çoxsaylı mənzumələri uşaq ədəbiyyatının gözəl nümunələri hesab edilə bilər.

Bu əsərlərin səciyyələndirilməsi o şeyləri diqqət mərkəzinə gətirir ki, artıq qeyd etdiyimiz kimi, bu əsərlərin bir qisminə sırf uşaqlara aid ideya etik-estetik məsələlər əks etdirilmiş, bəzilərində isə uşaqların gələcəyi baxımından müəyyən problem və düşüncələr əks etdirilmişdir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, tənqidi realist uşaq ədəbiyyatında da bu cərəyanın, metodun tələblərinə uyğun uşaqların sosial həyatı və statusu ilə bağlı təhlil aparılır, onların real, xoşəgəlməz vəziyyəti tənqid edilir, həmçinin oxucularında köhnə dəyərlərə, stereotiplərə, həyat tərzinə qarşı oyanıq fikirlər yaradılır, yenilikçiliyə, müasir inkişafa doğru çağırış və dəvətlər edilirdi. Bu baxımdan Cəlil Məmmədquluzadənin bütün əsərləri tənqidi realist metodla yazılsa da, Sabirin yaradıcılığında fərqli metod və yanaşmalar mövcud idi. Bu mənada M.Ə.Sabirin “Məktəb şagirdlərinə töhfə”, “Elmə təğrib”, “Məktəbə təğrib” və b. əsərlərini tənqidi realist uşaq ədəbiyyatı nümunəsi hesab etmək olmaz. Bu əsərlər sadəcə Sabirin olduğu üçün və uşaq ədəbiyyatının gözəl nümunələri sayıldığına görə təhlilə daxil edilir. Böyük ustadın “Yaz günləri”, “Uşaq və buz” və bu kimi bir qisim əsərləri isə sırf uşaqlar üçün yazılması və uşaqlarda elmə, məktəbə, dərsə, öyrənməyə motivasiya yaratması ilə əhəmiyyət qazanır. Amma bəzi əsərləri, o cümlədən “Yalançı çoban”, “Molla Nəsrəddinin yorğanı”, “Molla Nəsrəddin və oğru”, “Artıq alıb alıb əskik satan tacir” kimi mənzumələri, “Oxutmuram əl çəkin”, “Dinmə uşaqdır uşağım”, “Bah, nə görübdür bizim oğlan oxumaqdan” və s. əsərləri isə, fikrimizcə, tənqidi realist metodla yazılan, uşaqların taleyi, gələcək idealları kimi vacib mövzu və problemləri əhatə etməsi etibarilə uşaq ədəbiyyatının gözəl, sanballı nümunələri sırasına daxil olan nümunələridirlər. Ancaq bununla belə “Elmə təğrib”, “Molla Nəsrəddinin yorğanı”, “İsgəndər və fəqir” və b. bu kimi əsərləri təkcə kiçikyaşlı uşaqlar üçün deyil, həmçinin böyükyaşlı adamlar və yaxud uşaqlığı qoruyanlar üçün də maraqlı olub, vacib sosial məsələləri özündə ehtiva edir. Xüsusilə satiralarında böyükklər üçün uşaqların taleyi ətrafında ciddi qayğılar və vəzifələr müəyyənləşdirir, təhsilə, elmə xor baxan köhnə düşüncəli, mövhumatçı valideynləri tənqid və təşhih edir.

Cəlil Məmmədquluzadənin əsərləri isə, bizim fikrimizcə, heç bir tərəddüd və şübhə yeri buraxmadan sadəcə uşaqlığı qoruyanlar üçün yazılmış əsərlər kimi səciyyələndirilə bilər. Bu əsərlərin çoxunda maraqlı uşaq obrazları yaradılsa da, uşaqların taleyi məsələsini açıq qabartsa da, ciddi sosial mahiyyəti ilə böyükklər üçün yazılmış, cavabdeh qüvvələr qarşısında vəzifələr müəyyənləşdirən əsərlər olaraq diqqətimizi cəlb edir. Bu mənada adıgedən əsərlər haqqında bəhs edilərkən deyilməlidir ki, bu əsərlərdə: 1. Ciddi, aktual sosial problemlərin qoyulması; 2. İctimai-mənəvi geriliyi əks etdirən sosial yaş probleminin ehtiva edilməsi; 3. Uşaqları bu nöqsanlardan uzaq tutub inkişafa səslənilməsi başlıca olaraq yer almışdır. Konkret olaraq C.Məmmədquluzadənin əsərləri uşaq obrazları ilə zəngin olsa da, böyükklər üçün nəzərdə tutulan, lakin sosial yaş və uşaq qayğılarını aktuallaşdıran əsərlər olaraq diqqət mərkəzinə gəlir. “Realist uşaq nəsrinin əsasını qoyan Cəlil Məmmədquluzadənin hekayələri böyükklər üçün yaranan nəsrin ifadə tərzindən, təhkiyə üsulundan tam azad olmasa da, bu əsərlərdə uşaqların tərbiyəsi ilə bağlı cəmiyyəti düşündürən bir sıra problemlər öz əksini tapmışdır” (2, s. 92). “Danabaş kəndinin əhvalatları”nda Məhəmməd həsən əmi, Zeynəb ana, Xudayar bəy və b. kimi maraqlı obrazlarla bərabər Əhməd və Zibə kimi yaddaqalan uşaq surətləri də yer alıb. Onların faciəvi taleyi uşaqlardan daha çox böyükkləri düşündürən, onların qarşısında vacib vəzifələr müəyyənləşdirən bir bədii vasitədir. Biz bu məqsədlə, bu amalla təqdim olunan uşaq obrazlarına C.Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin məktəbi”, “Danabaş kəndinin müəllimi”, “Ölülər”, “İki alma”, “Lal” və digər əsərlərində də rast gəlirik. Xüsusilə “Danabaş kəndinin əhvalatları” silsiləsinə daxil olan əsərlərdəki (“Eşşəyin itməkliyi” və ya “Danabaş kəndinin əhvalatları”, “Danabaş kəndinin məktəbi”, “Danabaş kəndinin

müəllimi”) uşaq obrazları ilə eyni məqsədi daşıyır. Lakin Əhməd və Zibanın obrazları təqdim, canlılıq, bütün sosial problem və bədii məqsədi ehtivası baxımından daha ümumiləşdirici, konkret və realdırlar. Doğrudur, Əhmədin yaşadığı zülm, Xudayar bəyin zoğal dəyənəyinin ağrısına məruz qalmaq, eşşəyindən ötrü gecə-gündüz ağlamaq, ayaqyalın yollar aşib şəhərə getmək və s. oxucuda onun faciəvi taleyi baxımından dərin iz buraxır. Eləcə də köməksiz və məzlum Zibanın ürək göynədən faciəsi, taleyi hər bir oxucunun qəlbində silinməz kədərli izlər yaradır. Qeyd edək ki, bu obrazlar, Əhməd və Ziba surətləri özünün təbiiliyi, təsirliliyi, eləcə də qaldırdığı ciddi sosial məsələlər baxımından böyük Azərbaycan nasiri Mir Cəlalın (qeyd edək ki, bu görkəmli nasir C.Məmmədquluzadə məktəbinin ən uğurlu davamçılarından – R.Q.) “Bir gəncin manifesti” əsərinin Baharını və böyük fransız yazıçısı Viktor Hüqonun “Səfillər” əsərinin Qavroşu və Kozettasını xatırladır və onların taleləri ilə birləşir. İstər Əhməd olsun, istər Ziba, istərsə də “Danabaş kəndinin məktəbi”, “Danabaş kəndinin müəllimi”, “Buz” əsərlərindən yaddaqalan uşaq surətləri olsun, hər şeydən əvvəl ifadə etdikləri əsas məsələ onların məşğuliyyəti, bu yaşda onların məktəbə getmələri, dərslər öyrənmələrini diqqətə çatdırmaqdır, nəinki Əhmədin eşşəkdən ötrü dəridən-qabıqdan çıxıb gözüünün yaşını töküüb ağlamağı və yaxud “Buz” hekayəsindəki kimi küçədə daşlaşmaları və söyüşmələridir. Müəllifin ilk növbədə qaldırmaq istədiyi mətləb budur. Baxmayaraq ki, zahirdə daha çox bu uşaqların, xüsusilə Əhmədin Xudayar bəy kimi əzəzil məmurun zülmünə məruz qalması çox diqqəti cəlb edir, halbuki onun niyə diqqətdən kənarda qalması, tərbiyə və təlimdən xali olması, məktəbə getməməyi, kitab oxumamağı ondan heç də kiçik məsələ deyil və öz vacibliyini daha da çox nümayiş etdirir. Əgər o məktəbə getsə idi, əlbəttə, gününü eşşək minməklə keçirən biri yox, ali ideallar üçün çalışan, gələcək sınaqlara hazır olan bir şəxsiyyət-insan olacaqdı və əhəmiyyətsiz bir məsələ ilə də diqqət mərkəzinə daşınmayacaqdı. Amma, sözsüz ki, bu fikirləri tam mənasında Zibanın və onun bacılarının, “Zəlzələ” hekayəsində ortada yetim və köməksiz qalmış uşağın taleyi haqqında demək olmaz və doğru da deyil. Ədibin burada ictimai məsuliyyət, qayğı və yardımlaşma məsələsini qabartdığını qeyd edə bilərik. Belə ki, ədib “Zəlzələ” əsərində zülmün və fəlakətin nəticəsində ortada köməksiz qalan böyüklərlə bərabər ürəyi yana-yana uşaqları da təsvir edir. Ədib bu əsərində də məmur etinasızlığının ən ümumiləşmiş nümunəsini yaradır. Əsərdə təhkiyəçi ziyalı müəllim və məmurların zəlzələdən zərər çəkən insanlara, fəlakətə və onun nəticələrinin aradan qaldırılmasına biganə münasibətini təqdim edir: “Bahadır yüzbaşı dedi ki, burada bizim üçün bir kömək etmək yeri qalmır, çünki indi camaat dam-daşın altında qalan adamları və heyvanları söküb çıxartmağa məşğuldur. Bu da ki əli belli və kürəkli fəhlə-fühlə işidir” (4, s. 331).

Sənətkarı burada narahat edən məsələlərdən biri və bəlkə də başlıcası sahipsiz, yetim qalan uşağın taleyi, aqibətidir. “Ax yazıq uşaqlar” – deyə təəssüf edən ədib mövcud cəmiyyətin ictimai etinasızlığından irəli gələn narahatlığı, sahipsiz qalan uşağın baxımsız qalacaq həyatını dərin kədərlə anır. Bu mənada “Yaşadığı cəmiyyətin yarıtılmaz idarəçiliyindən irəli gələn ictimai yardımsızlığı diqqətə çəkir, sadə, “kiçik” insanların timsalında sosial yardımlaşma üçün mənəvi zəmin olmasına baxmayaraq ictimai təsisatların, inzibati qayğının olmamasından dərin təəssüf keçirir, sahipsiz insanların, fəlakətin ortasında köməksiz qalan adamların, zərərdidələrin timsalında bu problemi aktuallaşdırır” (3, s. 124-125). Bu baxımdan, fikrimizcə, ədibin başlıca məqsədi məhz bu uşaqların taleyinə biganə münasibəti ciddi tənqid etmək və onların taleyi qarşısında məsuliyyət hissini cavabdeh qüvvələrin qarşısında qaldırmaqdan, gündəmə gətirməkdən ibarət idi. Necə ki vaxtilə görkəmli ədibin özü Sijimqulu imzalı Əli Nəzminin yazdığı bu mövzulu əsərə münasibət bildirərkən də məhz belə yazmışdı: “On səkkiz yaşında Bəşir çıxır çinar ağacına dolaşa tutsun, quşu cibinə qoyandan sonra ağacdən yıxılır,

qılçası sınır. Atası gəlib oğlunun yıxılmasını gördükdə onun qılçasının sınmağının qeydinə qalmır, ancaq oğlunun cibindəki quşun əhvalını soruşur, çünki atası özü də quşbaz imiş. Bu bir neçə sətir ilə şairimiz bir bunu demək istəyir ki, on səkkiz yaşında Bəşir gərək dərstdə ola, gərək bu yaşda məktəbi bitirməkdə və uca məktəbə daxil olmaq fikrində ola, nəinki ağaca çıxıb quş tutmaqda ola” (5, s. 258-259). Əlbəttə, böyük ədibin bu fikirlərini, bir az əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, öz obrazlarının taleyi ilə də bağlı deyə bilərik. Bu mənada, ədib təkcə Əhmədləri, Pirverdiləri deyil, həm də onların taleyinə cavabdehlik daşıyan valideynləri, geniş ictimai qüvvələri təhsilə maraqsızlıqda günahlandırır, tənbeh edir. Çünki Bəşirin atası övladının təhsili ilə deyil, onun qəzaya uğramış quşu ilə maraqlanır, beləliklə də, öz laqeydliyini nümayiş etdirmiş olur.

Tənqidi realizmin görkəmli nümayəndəsi, böyük ədib C.Məmmədquluzadənin uşaq ədəbiyyatı çərçivəsində ərsəyə gətirdiyi sədevrləri içərisində qaldırdığı mühüm problem və əks etdirdiyi ciddi obrazlardan biri də “saqqallı uşaq” obrazı və problemi idi. “Saqqallı uşaq” bir tərəfdən obrazdırsa, digər tərəfdən və ən əhəmiyyətli ictimai problem olmasıdır. Ədib təkcə kiçikyaşlı uşaqların qayğı və problemlərini deyil, həm də “böyükyaşlı uşaqların”, yəni “boydan böyüyüb ağıldan hələ kiçik qalanların” qayğısını da aktual problemə, ağırçəkili bir dərddə çevirir. Doğrudan da, ədibin 40-50 yaşlı obrazları olan Məhəmmədhəsən, Novruzəli, Usta Zeynal, Məhəmmədəli, Kəblə Əzim və b. öz məlumat dairəsi, bilik səviyyəsi, davranış üsulları, saflığı, sadəlövlüyü və s. ilə heç də uşaqlardan geri qalmırlar. Xüsusilə də, ədibin daha çox əhəmiyyət verdiyi maarif və savad səviyyəsinə, ictimai davranış formaları və tələbat həddinə görə uşaqdan heç nədə fərqlənmirlər. Hətta bəzi şeylərə görə: məsələn, Məhəmmədhəsən əmi Əhməddən, Novruzəli erməni uşağından, Usta Zeynal qardaşı uşağından, əsasən də, erməni Muğdusi Akopun uşağından, Kəblə Əzim təhkiyəçinin uşaqlarından və b. çox geri qalırlar, heç irəli də getməyiblər. Bu obrazlar boydan buğlu-saqqallı böyük kişilər olsalar da, heç də digər əqli xüsusiyyətləri, davranışları, məlumat dairələri ilə onlardan irəlidə görünmürlər. Doğrudan da, fərqi nədir ki, Əhməd də “eşşək qovalayır”, onunla az qala nəfəs alır, Məhəmmədhəsən əmi də. Hələ bəlkə Məhəmmədhəsən əmi Əhməddən daha çox uzunqulağa bağlı idi. Erməni uşağı üçün poçt qutusuna zərfi salmaq bir içimlik su kimidir. Ancaq Novruzəli heç bunu da bilmir və əminliklə demək olar ki, barmaq boyda bir erməni uşağı Novruzəli kimi “heç də uşaq olmayan” (“niyə, xan, uşaq deyiləm ki...”) ağsaqqal kişini məməttəl qoyurdu. Usta Zeynal təkcə xətti ilə öyündüyü qardaşı oğlundan deyil, müasir təhsil alan, dünya işlərinin dəqiq haq-hesabını öyrənən yarisı boyda erməni uşağından da az qala bir əsrlik geridə qalıb. Bu mənada görkəmli xalqçı ədib bu obrazları “saqqallı uşaq” adlandıraraq sələfləri və xələflərindən də ən ciddi, yaralı bir problemə toxunmuş olur. Bu baxımdan Kəblə Əzim “saqqallı uşaq” tipikliyinə ən mükəmməl, ən əyani nümunəsidir. Kəblə Əzim öz “qurbağa oxşarı” yazıları ilə (bu işarələr piktoqrafik yazı nümunəsidir ki, bu da ədibin “əsri-maarif” əsrində “müasir” azərbaycanlına ibtidailik, primitivlik və gerilik halı olaraq təsvir edir – R.Q.) uşaqların gülüşünə səbəb olur və “saqqallı uşaqlığını” təsdiq edir. Müəllif Kəblə Əzimin timsalında ibtidai bilik və yaşamaq qabiliyyətinə malik olmayan savadsız, avam, sadə adamlara bütün nöqsan və problemləri yüklənmir, əksinə, bunları “maarifsizliyin, məktəbsizliyin” nəticəsi kimi göstərir. Necə ki, özünün bu mövzuya ayrıca həsr etdiyi “Saqqallı uşaqlar” adlı məqaləsində də yazırdı ki, “iş başında olan bəzi işçilər, xidmətçilər bu hala qədər onlar üçün açılan savad məktəblərində tənbellikləri üzündən savadsızlıqlarını təsviyə etməmişlər. Həyat irəli getmiş, ...bu kimi saqqallı uşaqlar isə geri qalmışlar” (5, s. 290). Ədib çox maraqlı sual ilə də təsvir etdiyi bu adamların “uşaqlığının” məzmununu və mahiyyətini

yətini də üzə çəkir: "...zəmanəmizin tələbatının müqabilində bu saqqallı uşaqlarımız dayanıb dura biləcəklərmi? " Ədib bunu da çox qəti və doğru olaraq bilirdi ki, nəinki tək-cə Şura hökuməti, bütövlükdə inkişaf edən, dəyişən, mədəniləşən, elmi-texniki tərəqqi dövrü keçən həyat belə "bu savadsız işçiləri, saqqallı uşaqları özünə yaraşdıra bilməyəcəkdir" (5, s. 291). Bəs kimdir "saqqallı uşaqlar?" Ədib kimlər üçün bu adı kəşf edib, kimlərə işarə edib? "Mən saqqallı uşaqlar o kəslərə deyirəm ki, otuz və qırx yaşa çatıb, ancaq adlarını yazmağa acizdirlər" (5, s. 290). Maraqlıdır ki, sosial psixologiyada da insan yaşının üç növündən: xronoloji, sosial və psixoloji yaşdan danışılır. İnsanın yaşı xronoloji, sosial və psixoloji olmaqla müəyyənləşdirilir. Bu, sözün əsl mənasında, ədibin böyük kəşfi, dərin müşahidəsinin nəticəsi idi ki, sosial münasibətlərdə tələbat, maraq və davranış, bilik və məlumatına görə çoxdan həyatdan və cəmiyyətdən geri qalan insanları ədib "saqqallı uşaq" kimi təqdim və təsbit edirdi.

"İki alma" əsərində görkəmli ədib saf, təmiz niyyətli azərbaycanlı balasının kimsəsiz, köməyə ehtiyacı olan bir rus uşağına göstərdiyi mərhəmət, səxavət və qayğının müqayisəsində bu kimi uşaqlara qayğı göstərmək və onların taleyinə məsuliyyət daşıyan böyük-lərin laqeydlik, biganəlik və qayğısızlığını təqdim edir. "Burada mənim fikrim getdi yetimə pul verməməyimə və dilənçiyə pul vermək lazımdı, ya lazım deyilmi məsələsinə" (4, s. 326) – deyən ədib "Anamın kitabı" əsərindəki intilgentlərin aclara kömək olunması məsələsinə müzakirə edib, kömək olunub-olunmaması kimi əhəmiyyətsiz müzakirələri, eyni zamanda bürokratlığı, iclasbazlığı, cəmiyyətin yaşayış və həyatına birbaşa məsuliyyət daşıyan adamlardakı laqeydliyi kəskin surətdə tənqid edir, ictimai məsuliyyətə vətəndaş yangısı tələb edirdi. "Lal" əsərində də ədib köməyə, bir tikə çörəyə, qayğıya, sevgiyə ehtiyacı olan baxımsız uşaqları təsvir edir. Burda da böyük ədib intilgentin, mömin müsəlmanın, çinovnikin timsalında cəmiyyətin atılmışlarına, qayğıya möhtac olanlarına birbaşa məsuliyyət daşıyan insanları və sözün geniş mənasında böyük ictimai zümrələri təqdim edir, ağzı, dili olan, "dədə vay!" deyib ağlaşan qəlbisinq uşaqların ürək göynədən sədalarını eşidən bu sağlam insanların mənəvi korluğuna, laqeydlik və biganəliyinə, mərhəmətsizlik və qəlbidaşlığına ifşaedici nəzərlərlə baxır. Ancaq milliyyəti bəlli olmayan dilsiz-ağızsız, kar bir lalın uşaqlara olan qayğıkeşliyini, sevgi və mərhəmətini təqdim etməklə milliyyət, din tanımayan sevgiyə, mərhəmətə, humanizmə insanları dəvət edir. Adi adamdakı bu humanizmi, dərin insanpərvərliyi, sevgi və mərhəmət dolu olan bir qəlbi göstərən ədib ictimai vəzifələri ilə cəmiyyətin hər bir insanına, fərdinə məsuliyyət və qayğı daşıyan geniş ictimai zümrələrin nöqsanlarını ifşa edir. "İki alma" əsərində: "Bir dənə qırmızı alma öz-özlüyündə bir şey deyil... Amma mənəvi işlərdə bir almanın dəyəri ola bilər çox böyük olsun" (4, s. 326), – deyər yazdığı kimi ədib hər bir ictimai məsələdə mənəvi əhəmiyyət, məna axtarır, insana məhəbbəti təlim və təbliğ edir.

Böyük ustad Mirzə Cəlillə bərabər digər sənətkarlarımız, xüsusilə M.Ə.Sabir, qeyd edildiyi kimi, məktəb və tərbiyə məsələsinin əhəmiyyətinə daha böyük həssaslıqla yanaşmışdır. Tənqidi realizmin ikinci böyük sütunu və onun "ağır artilleriyası" olan M.Ə.Sabir həm bir tərəfdən məktəbsizlik və təhsilsizliyin yaratdığı nöqsanları bədii hədəfə çevirməklə tənqid etmiş, digər tərəfdən də məktəbə, təhsilə çağırış etmiş, motivasiya yaratmaq əzmi göstərmişdir. Həm də tanınmış bir müəllim olan Sabir öz təcrübəsindən də çıxış edərək məktəb və təhsili xalqın gələcəyinin qarantı hesab etmişdir. Necə ki görkəmli pedaqoq-ədib M.T.Sidqi məktəbi "cəhəlat dərdinin dərmanı" adlandırırdı. Vaxtilə ədib bu xüsusda da yazırdı ki "əmin oluruq ki, ...millət pişrəftinə vəsileyi-nəcat olan ruhanilərimiz, ürəfələrimiz, sərmayədarlarımız ...hər cəhətlə ən geridə qalmış cəmətiimizi və məarifsizlikdən xərəbəzarə döənən vətənimizi ciddi

şərəfləndirəcək olan mərtəbeyi-əqsəlkəmalə dəxi isal etdirib, istiqbalımız üçün daha parlaq vəsilələr ...sai olacaqlar” (8, s. 190). Sabir xüsusi şövqlə XX əsrin tələbi və ehtiyacına uyğun olaraq xalqın nicatını məktəbdə, təhsildə görərək “Məktəb şərqi”, “Məktəbə təğrib”, “Elmə təğrib” kimi əsərlərilə məktəbə çağırış edir, uşaqlara həvəs və maraq aşılayırdı. Onun “Məktəb uşaqlarına töhfə”, “Məktəb şagirdlərinə töhfə” kimi əsərlərində böyüklərin uşaqların təlim və tərbiyəsi yolunda vəzifələri də gündəmə gətirilirdi. “Məktəb şərqi” məktəbin malik olduğu üstünlükləri qabardaraq onu marşa çevirən ədib “Məktəb təğrib” əsərində “Get məktəbə cavanım” kimi şüarlarla səslənir, uşaqları məktəbə, elmə, maarifə səsləyirdi.

Elm öyrən, imtahan ver,

Öz fəslini nişan ver.

Qədrini bil elmü fəzlin,

Elmin yolunda can ver (8, s. 109) –

deyən şair elmi, məktəbi insanın taleyi üçün ucada, zirvədə görürdü.

Elmin izzəti payidar olur,

Cəhlin nikbəti canşikar olur.

Hər kəs elm oxur, bəxtiyar olur,

Millət elm ilə bərqərar olur (8, s. 110) deyər, “Elmə təğrib” şeirində elmin faydasını ümummillə inkişafda daha ziyadə görür və şöhrətə mindirirdi. Böyük ədib vaxtilə “Zəman nə istəyir? Amma biz?..” başlıqlı məqaləsində o dövrün aktual məsələlərini təhlil edərək bu qənaəti ifadə və ehmal edirdi ki: “o cəvanlar rahi-nicata, tərifi-səadətə dəlil, hadi ola bilir ki, oxumuş olalar, ali mədrəsələrdə təhsili-elm, təhsili-kəmalət etmiş olalar. Ana dillərindən, dinmi əmrlərindən ...kafi qədər xəbərdar olmuş olalar” (8, s. 205). Bu baxımdan böyük tənqidi realist şair M.Ə.Sabir qeyd edilən məlum fikrinin məğzinə uyğun olaraq “Oxutmuram əl çəkin”, “Dinmə, uşaqdır uşağım” və b. bu kimi əsərlərilə maraf və məktəbə olan ictimai münasibətsizliyi ciddi tənqid etmişdir. Adıgedən əsərlər dil cəhətdən də bir az fərqli təsir bağışlayırlar. C.Məmmədquluzadə dildən-daşdan tənqidi realist olduğu üçün onun yaradıcılıq dilində fərq özünü hiss etdirmir. Onun əsərləri tənqidi realist metoda uyğun olaraq çox sadə, anlaşıqlı, xalq danışığı dilinə yaxın bir tərzdədir. Burada sadə cümlələr, danışığı sintaksisi və leksikası üstünlük təşkil edir. Yeri gələndə zarafat və yumor da bu sadə dilin imkanları və texnikası daxilində tənqid edilir. Lakin M.Ə.Sabir əsərləri haqda bunu demək olmaz. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Sabirin “Məktəb şərqi”, “Elmə təğrib” və b. əsərlərilə “Oxutmuram əl çəkin”, “Dinmə uşaqdır uşağım” və b. əsərləri arasında məzmun-metod fərqi olduğu kimi dil-üslub fərqi də vardır. Sabirin mənzumələri, xüsusilə də “Molla Nəsrəddin”də çap edilən əsərləri, əlbəttə, “Dinmə, uşaqdır uşağım”, “Oxutmuram, əl çəkin”, “Nə görübdür bizim oğlan oxumaqdan” və s. çoxsaylı əsərlərinin dili digərlərindən fərqli olaraq tənqidi realist metoda uyğun olaraq sadəliyi, xalq danışığı dilinə yaxınlığı və texnikası etibarilə ona uyğunluğu ilə seçilir. Hətta qüdrətli şairin “Uşaq və buz”, “Yaz günləri” kimi şeirləri dil-üslub baxımından o qədər sadə və anlaşıqlıdır ki, digərlərilə müqayisə oluna bilməz. Amma, əlbəttə, bu, hər şeydən əvvəl, həmin əsərlərin hansı yaş fərqləri üçün yazıldığını da dərhal nümayiş etdirir. “Uşaq və buz”, “Yaz günləri” kimi əsərlər sırf kiçikyaşlı uşaqlar üçün yazıldığı üçün onların yaş psixologiyası və metodikasına uyğun olaraq çox sadə, anlaşıqlı bir dildə, kiçik həcmdə, oynaq templi, heca vəznində, yeddihecalı şeir şəklində yazılmışdır. Bu da şeirin həm anlaşılması, həm də rahat oxunması və mənimsənilməsi üçün ən mümkün şərait yaradır və s.

Beləliklə, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm istiqamətlərindən birini uşaqlar üçün əsərlər yaratmaqla bərabər uşaqların qayğısını qələmə alan əsərlər ortaya

çıxarmaq idi. Bu cəhətdən tənqidi realizmin iki görkəmli nümayəndəsi və ağır sütunları olan C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabirin yaradıcılığında belə əsərlər çoxluq təşkil etməklə bərabər, həm də uşaq ədəbiyyatımızın ən gözəl örnəklərini təşkil edir. Bu əsərlərin hər birində böyük ideallar və problemlər qaldırılmışdır. Bu əsərlərin hər birində Əhməd, Zibə və b. kimi uşaq obrazlarının timsalında uşaqların gələcək taleyi barədə nigarəncilik və qayğılar yer almaqda, ictimai-mənəvi nöqsanlar tənqid olunmaqdadır. Bu gün bu əsərlər ədəbiyyatımızın uşaqlara həsr olunan nümunələrinin qızıl fondunu təşkil etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibbəyli İ. "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbi və molla-nəsrəddinçilik // İ.Həbibbəyli. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı: Nurlan, 2007, 696 s.
2. Xəlil Z., Əsgərli F. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Pedaqoji Universitetin nəşri, 2011, 498 s.
3. Qasımlı R. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında "kiçik" adam obrazlarının ictimai-bədii funksiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 216 s.
4. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə, I c., Bakı: Öndər, 2004, 664 s.
5. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə, IV c., Bakı: Öndər, 2004, 472 s.
6. Məmmədov M., Babayev Y., Cavadov T. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992.
7. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1983, 276 s.
8. Sabir M.Ə. Hophopnamə: 2 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 384 s.
9. Yusifoglu R. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Şirvanəşr, 2006, 268 s.
10. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası: 3 cildə, II c., XX əsr uşaq şeiri. (tərtib edən: Q.Namazov). Bakı: Öndər, 2004, 264 s.
11. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası: 3 cildə. Nəsr. III c. (tərtib edən: Q.Namazov). Bakı: Öndər, 2005, 240 s.
12. Qaraxanoğlu M. Mirzə Cəlilin son cümlələri / <http://www.panorama.az/az/mirze-celilinson-cumleleri-mehman-qaraxanolu-yazir/>

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ramizasef@yahoo.com.tr

Ramiz Gasimov

CRITICAL REALIST CHILDREN LITERATURE OF AZERBAIJAN AND ITS IDEA-AESTHETIC ISSUES (On the basis of C.Mammadguluzade and M.A.Sabir's creativity)

The article talks about Azerbaijan's critical realist children's literature and its idea-aesthetic problems. Examples of children's literature from Jalil Mammadguluzade and Mirza Alakbar Sabir yarodijiliği, two prominent representatives of national critical realism, are analyzed. It was noted that Jalil Mammadguluzadeh, the founder and head of critical children's literature of Azerbaijan. One of the beautiful examples of his work is the narrative "Danabash kandinin ahvalatlari" ("Stories of Danabash village"), "Buz" ("Ice"), "Pocht gutusu" ("Mailbox") and so on. his works are critical examples of realist children's literature. These works talk about the future care of children and the preparation of personality. M.The A.Sabir's poems such as "Ushag va buz" ("Child and ice"), "Yaz" ("Summer"), "Maktab shargisi" ("School song"), "Molla Nasraddin yorgani" ("Molla Nasreddin's quilt"), "Molla Nasraddin va obru" ("Molla Nasreddin and thief") etc. Children's literature is considered one of the best examples of such apartments. These works talk about the fate and care of children, call for school and education, as well as public shortcomings are criticized.

Keywords: *child literary, critical realism, J.Mammadguluzade, M.A.Sabir.*

Рамиз Гасымов**АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ КРИТИКО-РЕАЛИСТИЧЕСКАЯ ДЕТСКАЯ ЛИТЕРАТУРА И ЕЕ
ИДЕЙНО-ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ****(На основе творчества Дж.Мамедгулузаде и М.А.Сабира)**

В статье рассказывается об азербайджанской критико-реалистической детской литературе и ее идейно-эстетических вопросах. Анализируются образцы детской литературы по творчеству двух выдающихся представителей азербайджанского национально-критического реализма Джалила Мамедгулузаде и Мирзы Алекпера Сабира. Отмечается, что основателем является азербайджанской детской критико-реалистической литературы Джалиль Мамедгулузаде. Из прекрасных примеров его творчества – повести «Данабаш кендинин ахвалатляри» («События деревни Данабаш»), «Буз» («Лед»), «Почт гутусу» («Почтовый ящик») и др. такие произведения, являются образцами критико-реалистической детской литературы. В этих произведениях раскрывается дальнейшая забота детей и подготовка личности. М.А.Сабира «Ушаг ва буз» («Ребенок и лед»), «Яз» («Весна»), «Мяктаб шаргиси» («Школьная песня»), «Молла Насрадинин йорганы» («Одеяло Муллы Насреддина»), «Молла Насрадин ва огру» («Молла Насреддин и вор») и др. Произведения М.А.Сабира считаются прекрасными примерами национальной детской литературы. В этих произведениях рассказываются о судьбах и заботах детей, они призываются в школу и образованию, в то же время критикуется недостатки в обществе.

Ключевые слова: *детская литература, критический реализм, Дж.Мамедгулузаде, М.А.Сабир.*

(AMEA-nın həqiqi üzvü İsa Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:**İlkin variant 16.10.2019****Son variant 24.01.2020**

UOT: 82-3.512.162

AYGÜN ORUCOVA

**DİNİ MÖVHUMAT VƏ XURAFAT ƏLEYHİNƏ MÜBARİZƏNİN
MİRZƏ CƏLİL NÜMUNƏSİ**

Yaxın Şərqi ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olan Naxçıvan həm türk, həm də islam mədəniyyətinin əsas mərkəzlərindəndir. “Naxçıvan” sözünün Nuh peyğəmbərlə bağlılığı, məşhur din alimlərinin burada formalaşması, müqəddəs dini ziyarətgahlar, pirlər, ocaqlar, tarixi abidələrdə həkk olunmuş Quran ayələri, Quranın və Şərq ədəbiyyatının burada yüksək səviyyədə tədris olunması Naxçıvanın islam mədəniyyətinin paytaxtı hesab edilməyinin əsas səbəblərindəndir.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaşamış Naxçıvan ədəbi mühitinin yetirməsi, istedadlı nasir, dramaturq, satirik “Molla Nəsrəddin” jurnalının baş redaktoru Cəlil Məmmədquluzadə ibtidai təhsilinin ilkin mərhələsində Quranı, ərəb və fars dillərini dərindən mənimsəmiş, Şərq ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərini orijinaldan mütaliə etmişdir. Məhz müqəddəs dini kitaba və onun mömin müsəlmandan tələblərinə, şərtlərinə bələd olduğuna görə Cəlil Məmmədquluzadə Qurana deyil, sonradan uydurulmuş bəzi dini hədislərə əsaslanaraq xalqı avamlığa, dini xurafata sürükləyən, dünyəvi elmlərə, texnikanın inkişafına qarşı çıxan, şəxsi mənafeləri üçün çalışan dırnaqarası din xadimlərini kəskin satira atəsinə tutmuşdur. Böyük mütəfəkkir ədib Şərq istibdadına qarşı mübarizəni bütün həyatı boyu və yaradıcılığının bütün janrlarında davam etdirmişdir.

Açar sözlər: *dini mövhumat, xurafat, mübarizə, molla, Quran.*

İslam mədəniyyətinin paytaxtı Naxçıvan nəinki Şərqi, hətta dünyanın ilkin yaşayış və mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Tarixin bütün dövrlərində burada dini dəyərlər milli mentalitet və mənəvi dəyərlərlə bərabər səviyyədə hörmətlə qarşılanmışdır. Dini elmlər, Şərq dilləri, Şərq ədəbiyyatı ən yüksək səviyyədə mədrəsələrdə tədris olunmuş, dinimizin müqəddəs kitabı Quranı əzbərləmək dinin ən yüksək mərtəbəsinə çatmaq, hafizlik sayılmışdır.

İslam dini insanları humanizmə, bərabərliyə, insafa, hər zaman insanlara yaxşılıq etməyə, nəfsinin hakimi olmağa, haramdan çəkinməyə, Allaha olan borclarını verməyə dəvət etdiyi halda, XIX-XX əsrlərdə bir çox din xadimləri diqqəti tamamilə fərqli istiqamətlərə yönəltdi, dinin tələblərinə dair ifrata varır və elmi inkar etməyə çalışırdılar. Məhz bu səbəbdən də zaman keçdikcə ictimai məzmunlu bədii ədəbiyyatın əsas ifşa obyektlərindən birini də yalançı din xadimləri təşkil etməyə başladı. Bu səbəbdən də həmin mövzu “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin yaradıcısı Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığının bütün sahələrindən qırmızı xətt kimi keçir. Böyük ədib Cəlil Məmmədquluzadənin müxtəlif məzmunlu əsərlərində Şərqi qəflət yuxusunun müxtəlif cəhətdən təqdimi ilə, yuxuya dalmış, bu dünyada bədbəxt, axirətdə xoşbəxt müsəlmanlarla rastlaşırıq. Böyük ədib xurafat və dini fanatizmi, din ehkamlarını xalqın inkişafına mane olan bir sədd, divar hesab etmişdir: “Biz müsəlmanlar ətrafımıza bir divar çəkmişik və unuduruq ki, bu divardan əcnəbi millətlər çox asanlıqla aşırıb biz yatanları baslayacaqlar” [7, s. 186]. Mirzə Cəlil XX əsr ədəbiyyatımızda mömin milli müsəlman obrazlarını – Usta Zeynal, Novruzəli, Məhəmməd həsən əmi, “ölülər” və s. böyük məharətlə, özünəməxsus şirin dil və üslubla yaratmağı bacarmışdır. Şeyx Nəsrullah kimi yalançı din xadimlərinin – “Danabaş kəndinin əhvalatları”nda, “Ölülər”, “Dəli yığıncağı” əsərlərində, “Molla Nəsrəddin” jurnalının “Niyə mənə döyürsünüz?” və s. felyetonlarında, karikatura və məqalələrində – bir sözlə, yaradıcılığının bütün ədəbi janrlarında iç üzünü xalqa göstərmiş, pərdə arxasındakı acı həqiqətlərdən insanları xəbərdar etmişdir.

İlk növbədə dahi ədibin bir neçə istiqamətdə mübarizə vasitəsi olaraq düşündüyü mətbuat orqanının adının və öz təxəllüsünün “Molla Nəsrəddin” seçilməyi barədə onu qeyd edərək bilərik ki, Molla Nəsrəddin islam tarixində kəskin siyasi vuruşma və çəkişmələrin nəticəsi olaraq yaranmış bir şəxsiyyət idi. XX əsrdə də müsəlman aləmində vəziyyət eyni dərəcədə gərgin və ağır idi. Bir tərəfdən rus müstəmləkəçiliyi, bir tərəfdən erməni-müsəlman davası, digər tərəfdən sinfi bərabərsizlik, mülkədar və rəiyyət çəkişmələri, bir yandan da ruhanilərin hökmranlığı. “Xalq və vətən uğrunda lazım gələn, mümkün olan hər vasitədən məharətlə istifadə edən” [3, s. 26] Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının “şah əsəri” [2, s. 7] “Molla Nəsrəddin” jurnalı – buradakı satirik felyetonlar, xəbərlər, elanlar, karikaturalar, nəsihəti-hükəma, poçt qutusu, lətifələr, nağıllar, atalar sözləri, tapmacalar və s. jurnalın müdiri və baş mühərriri şəxsiyyəti və qabiliyyəti, geniş ürəyi, misilsiz cəsarəti, yüksək humanizmi, ləyaqəti, dəyanəti, əzilən və haqqı tapdanan, cahil və avam rəiyyətin acınacaqlı halını təsvir edərkən keçirdiyi daxili ağrı və iztirabları haqqında geniş təsəvvür yaradır. Özünü dəliliyə vuraraq xalqa əsl həqiqəti anladan Molla Nəsrəddin kimi “Molla Nəsrəddin” jurnalı da həqiqətin carçısı və tərəfdarı idi. Zarafat yolu ilə həqiqəti ifadə edərək xalq arasında geniş yayılan və sevilən lətifə janrının məşhur qəhrəmanlarından birinə çevrilən Molla Nəsrəddin kimi bu adı daşıyan jurnal da zarafat, satira və yumor yolunu tutmuşdu. Jurnalda əks olunan, ilk baxışda zarafat kimi başa düşülən hadisələrin reallığına müasir oxucu bəzən inana bilmir, insanlıq adına yaraşmayan və sığışmayan bu cür hadisələri insan ağı da qəbul edə bilmir. Bu barədə Mirzə Cəlil özü belə yazmışdır: “Ay yüz il bundan sonra dünyada yaşayan nəvə və nəticələrimiz! Bəlkə yüz il bundan sonra “Molla Nəsrəddin”in köhnəlmiş və qat yemiş vərəqləri tozlanmış və çürümüş kitabların içindən çıxıb düşə əlinizə oxuyasınız! Mən qorxuram ki, siz o vədə deyəsəniz ki, bu rəhmətlik Molla Nəsrəddin bizim rəhmətlik babalarımıza böhtan deyib, çünki bu yazdığı əməlləri heç qədim əsrlərdə Germaniyanın çardağ altında yaşayan millətləri də tutmazdılar” [8, s. 379]. Öz əqidəsinə sadıq qalan baş redaktor məqsədinə nail oluncayadək usanmadan yazıb-yaratmış, xalqın çətin və dözülməz həyatını, onun qüsurlarını güzgü kimi əks etdirmişdir: “Naxçıvanda və Şamaxıda camaat bütə sitayiş etməkdən əl çəkməyincə biz də onlardan əl çəkməyəcəyik” [8, s. 399]. “Bütə sitayiş etmək”lə müəllif nəyi nəzərdə tuturdu? XX əsrin əvvəllərində xalqın canı-dildən pərəstiş etdiyi, hörmət və ehtiram bəslədiyi canlı bütələr saysız-hesabsız idi: şeyxülislam, hacı, molla, rövşəxan, “on dörd min yeddi yüz otuz beş” seyid, dərviş və s. Jurnalın 1907-ci il 6-cı nömrəsində bu pərəstiş bütün incəliyi və təfəsilatı ilə rəsm olunmuşdur. Baş əmmaməli axund məscidin qarşısından keçir: ətrafındakıların hamısı ikiqat olub ona baş əyməkdədir, bir nəfər üzünü üstə yerə yığılıb sağ əlini, biri sol əlini, biri ayaqqabısını, bir neçəsi arxalığının ətəyini öpür. Şəklində isə belə yazılıb: “Naxçıvanda, Şamaxıda və hər yanda” [8, s. 376]. Molla Nəsrəddinin hesab məsələlərində də bu mövzuya toxunulmuşdur: “Əkinçi əkdirdi buğdanın otuzdan on hissəsini verir mülkədara, on hissəsini verir molla və dərvişə, on hissəsini də qlava və pristava rüşvət və divan xərci. Əkinçinin özünə nə qədər buğda qaldı?” [4, s. 44].

Cəlil Məmmədquluzadə “lap cavan vaxtından, on doqquz yaşında müəllim olduğu günlərdən cəhalətə, mövhumata qarşı, insanları həyat və həqiqətdən uzaqlaşdıran dini etiqad, ehkama qarşı fəal mübarizəyə başlamışdır” [9, s. 205]. İslam dininin buyurduğu xeyirxah əməllərdən biri də zəngin şəxslərin maddi səviyyəsi aşağı olanlar üçün hər ildə bir dəfə mütləq Ramazan bayramının sonuncu gecəsi Fitr günü pul, buğda, düyü və s. ilə maddi dəstəyin çatdırılması və ilin digər on iki ayında da onlar üçün gəlirinin bir hissəsini ayırmaq və ehsan təşkil etməkdir. Xalq arasında imam ehsanı adlandırılan bu mərasim maddi səviyyəsi aşağı olanlar, ac-yalavaclar üçün təşkil olunur ki, bu xeyirxah işin qarşılığında savab qazanılır. Lakin

acgöz mollalar və varlılar ehsanı da kasıbların əlindən alıblar: “Ehsana dəvət olunan molla, xan və bəylər cəm olan kimi küçə qapıları bağlanır ki, fəqirlər həyatə dolanmasınlar. İldə iki min dəfə belə ehsan verilsə, neçə fəqirin qarnı doyar?” [4, s. 44].

Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının nəsr sahəsinə nəzər yetirək. “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində Xudayar bəy din xadiminin və yalançı şahidlərin köməyiylə rüsvətlə, vəzifəsindən sui-istifadə ilə vəfat etmiş yaxın dostunun həyat yoldaşının zorla, heç bir razılığı olmadan kəbini özünə kəsdirmişdir. Həm Zeynəbin, həm də onun uşaqlarının faciəsinə səbəb olmuş Xudayar bəy qədər əsərdə onun bu çirkin arzusunun həyata keçməsində həlledici vasitə rolunu oynayan yalançı din xadimi də günahkardır. Zeynəbin və yetimlərinin var-dövlətinə sahib olmaqçün hər cür çirkin vasitəyə əl atan və Məhəmmədhəsən əminin həyatda maddi olaraq yeganə var-dövləti Həcc ziyarəti – dini borcunu yerinə yetirmək məqsədilə saxladığı eşşəyini də zorla aparıb şəhərdə satan Xudayar bəyin Tanrı qarşısındakı günahları saysız-hesabsızdır. Eşşəyi ilə yanaşı gələcəklə bağlı planları, arzuları və ümidləri əlindən alınan Məhəmmədhəsən əminin Xudayar bəydən şikayət etmək üçün divanxanaya gələrkən orada bəylə qarşılaşmağı və ələcsiz qalıb geri qayıtmağı, əlbəttə ki, təsadüfi deyil. Müqəddəs dini kitabımızda buyurulmuş borcunu yerinə yetirmək məqsədilə saxladığı uzunqulağının əlindən alınması və bir möminin müqəddəs bir arzusunun ürəyində qalması və onun dərdi ilə də dünyadan köçməsi ancaq dünya malı üçün çarpışan xudayarbəylərin və din xadimlərinin vecinə belə deyildi. Dahi ədib Cəlil Məmmədquluzadənin nəsr əsərlərində diqqəti cəlb edən mömin müsəlman obrazları isə “Poçt qutusu”ndakı Novruzəli, “Usta Zeynal” hekayəsində Usta Zeynaldır. Novruzəli mədəni geriliyinin, texnikadan, elmdən xəbərsizliyinin səbəblərini özündə axtarmaqdansa, hər şeyi – başına gələn bütün fəlakətləri qəzavü-qədər, Allahın yazısı adlandırır. Usta Zeynal həqiqətən də, mömin müsəlmandır. Bunu onun erməninin ləyəmindən, küpəsindən istifadə etməməsi, dinin hər zaman təmiz hesab etdiyi axar sudan istifadə etməsi, namazının vaxtını keçirməməsi, ümidini yalnızca Allaha bağlaması, dünya malında gözü olmaması, dini ziyarətə hələ çox gənc yaşından getməsi, var-dövləti buna imkan verdiyi halda Kərbəla ziyarətinə getməyən Ağə Sadıqı “biqeyrət müsəlman” [6, s. 144] adlandırıb erməni ilə müqayisə etməyi və s. onun dinin qayda-qanunlarını çox dərindən bildiyini təsdiqləyir: “Usta Zeynal mömindir, Allah bəndəsidir, qeyrətlidir, sadıqdır, iş görəndir, zirəkdir, ağıllıdır, nəhayət dərəcədə vəfalıdır və indiyə kimi bir dəfə də namazını qəzaya qoymayıb” [6, s. 149]. Usta Zeynalın bir millət olaraq ermənilər haqqındakı qənaətləri isə təkcə dini fərqliliklə bağlı deyil, ümumiyyətlə insanlıqla, humanizmlə bağlıdır və müəllifin düşüncələri ilə üst-üstə düşür. Usta Zeynalın dilindən əsərdə ifadə olunan fikirlərə diqqət edək: “...belə fərz elə, ermənilərin hamısı çönüb müsəlman oldu, - onda cəhənnəmi Allah kimdən ötrü xəlp edib və kimi ora göndərəcək? Bu işlərin hamısının bir səbəbi var; yoxsa ermənilər çox yaxşı bilirlər ki, bizim məsəbimiz onlarınkindən yaxşıdır. Xüdəyi-əzz və cəll (Allah əziz və cəlləlidir)” [6, s. 147].

1905-ci ildə qələmə alınan bu hekayədə əslində zahirən Usta Zeynalın fanatizmi gülüş obyektidir. Daha dərin qatlarda isə erməni millətinə, heç də bütün xristianlara deyil, yalnız ermənilərə olan nifrət, bir millət olaraq azərbaycanlıların onlardan daim üstün tutulması Usta Zeynalın həm də milliyyətpervərliyindən xəbər verir. Öz qardaşı oğlunun xəttini Muğdusi Akopun 14 il Tiflisdə təhsil almış oğlunun xəttindən gözəl hesab etməsi, murdar saydığı erməninin heç bir əşyasından istifadə etmək belə istəməməsi, erməniyə padşahlarının olmasının səbəbləri barədə suallar və ən nəhayət: “Qurban, Allah sənə lənət eləsin! Erməninin küpəsində su gətirib gəc qayırdın və dünya aləmi mirdar elədin. Allah sənə lənət elsin!” [6, s. 149] - sözləri, bu mürdərliyi heç bir vəchlə qəbul etməyib, söz vermiş olduğu işini dayan-

dırması, bütün paltarlarını və canını bu mürdərlikdən təmizləmək üçün yudurtması hekayənin daxili qatında ifadə olunan dini və milli sevginin təzahürləridir.

Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının dramaturgiya sahəsinə nəzər yetirsək, bu sahənin də ana mövzusunun cəhalət və dini fanatizmin, xurafatın və yalançı din xadimlərinin tənqidi olduğunu görürük. “Ölülər” tragikomedyasındakı Şeyx Nəsrullah obrazı ilə Mirzə Cəlil özünü qeyri-adi gücə, məharətə malik müqəddəs bir şəxs kimi qələmə verərək, xalqın cahilliyindən istifadə edib, onun həm mənəviyyatını, həm də irzini-namusunu alt-üst edənlərə öldürücü zərbəni endirmişdir. Bütün əməlləri pərdə arxasında gizli olan müqəddəs insanın xalqa görünməyən əsl simasının açıb göstərən Mirzə Cəlil bu səbəbdən də belə din xadimlərinin hiddətinə səbəb olmuş, dəfələrlə haqqında ölüm fitvası verilmişdi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda məscid və ruhanilər hökumət üzərində böyük nüfuza malik olduğundan, hətta mətbuat da onların nəzarəti altında idi. Yalan və mövhumatla qorxudaraq itaətdə saxladıkları cəmiyyətin aşağı təbəqələrinin üzərində hakimiyyəti qorumağa çalışan ruhanilər dini təşkilatların imtiyazlarını zəiflədə biləcək, fanatizmi şübhə altına salacaq, hətta kökündən sarsıdacaq dünyəvi elmlərin, yeniliyin, texnikanın inkişafının, mədəniyyətin əleyhinə idilər. Texnikanı “şeytan əməli”, qəzet və məcmuə yazarları və oxuyanları “kafir”, “babı”, “dini imanı danıb yoldan azanlar” adlandıraraq nüfuzdan salmağa çalışan ruhanilərin yeniliyin qarşısını almaq cəhdləri mütərəqqi qüvvələr tərəfindən nə qədər gülüş doğururdusa, bir o qədər də hiddət və nifrətə səbəb olurdu. Eyni zamanda onlara qarşı mübarizə aparmaq olduqca çətin idi. Çünki Mirzə Cəlilin özünün yazdıqlarına əsaslanaraq deyə bilərik ki, o zamanlar “dini mövhumat ilə mübarizəyə çıxan bir cəridə, dəxi ümumkütlələr və hizblər içində rəvnəq tapa bilməzdi” [5, s. 158]. Molla Nəsrəddin zamanının yeganə həqiqi mollası idi. Yalançı, rüşvətxor, özündən saxta şəriət yaradan, yalandan min cür hədislər uydurub xalqı qorxu hissi ilə itaətdə saxlayan, varlılara və vəzifəli şəxslərə yaltaqlanan, min bir hiylə və bəhanələrlə xalqın pulunu əlindən alan, yağlı plovçün canını qurban verən, şəriəti bir kənara qoyub şəxsi mənfəəti üçün çalışan saxtakar ruhanilərə qarşı qoyulan Molla Nəsrəddinin fikrincə, bir məmləkətdə iki padşah ola bilmədiyi kimi, bir əsrdə də iki molla ola bilməz. Necə ki, işıqla qaranlıq, odla su, günəşlə yarasa bir yerdə mövcud ola bilməz. “Qəbrdən məktub” felyetonunda və 1906-cı ilin 3-cü nömrəsində Molla Nəsrəddinin qamutül-ələmindən verilmiş “Lügət”də verilmiş sözlərin satirik izahında yenə də yalançı din xadimlərinin qeyri-adi istedad və ya bacarıqlarından bəhs olunur: “Ehtimal – yəni birinin malına həmlə etmək. Həmin ləfz Gəncə, Quba, Qarabağ və Naxçıvan mahallarında çox işlənir. Ehsan – gözəl adamların xörəyi, məsələn qırqovul ya toyuq ilə bişmiş plov. Əzlal – Xələiqi vəz və nəsihət ilə lal etmək. Bu sözü məhz vaizlər istemal edirlər. İstehya – ölünü diriltmək. İslam aləmində keçən vaxtlarda çox işlənirdi, amma indi bərkəs surətdə istemal olunur” [8, s. 39]. Əlində yoğun dəyənəkləri olan həmin mollaları xalqın düşməni adlandıran Molla Nəsrəddin özünün onlardan fərqlini “Niyə mənə döyürsünüz?” felyetonunda belə sadalayır: “Mən molla ola-ola müsəlman qardaşlarıma vəz edən vaxt deyirəm: Bir Allaha sitayiş edin, bir də peyğəmbərə və imamlara itaət edin. Amma siz deyirsiniz: Allaha da sitayiş edin, peyğəmbərə də, imamlara da, mollalara da, dərvişlərə də, ilan oynadanlara da, fala baxan, tas quran, cadükün, həməzad, əcinnə, şeytan, div, ... mığmığ, mozalan – bunların cümləsinə sitayiş edin! İkinci: Mən də mollayam, siz də molla. Amma mən müsəlman qardaşlara deyirəm: Ey müsəlmanlar, gözünüzü açın mənə baxınız, amma siz mollalar deyirsiniz: Ey müsəlmanlar, gözünüzü yumunuz, mənə baxınız. Üçüncü: Mən bir müsəlman uşağı küçədə görəndə deyirəm: Bala, burnunu sil və haman uşaq arxalığının sol qolu ilə başlayır burnunu silməyə. Amma siz mollalar həməm uşağı görəndə deyirsiniz: Gədə, qırışmal, qaç atana de ki, vədə elədiyini bu gün göndərməsə, bir elə bəd dua

oxuram ki, yeridiyi yerdə daşa dönər” [8, s. 42-43]. Diqqət edilsə, müəllif burada iki cümlə vasitəsi ilə bir sıra məqamlara aydınlıq gətirir: Birincisi odur ki, islam dini təkallahlı din olduğuna görə Allahın vahidliyinə inanmağı və yalnız ona sitayiş etməyi tələb edir. Peyğəmbərə və imamlara sitayiş yox, itaət etmək, yəni inanmaq tələb olunur. Dinin əsl mahiyyətinə, qanun və qaydalarına, ərəb və fars dilinə, Qurana yaxşı bələd olan Molla Nəsrəddin xalqdan mığmığa, mozalana sitayiş etməyi təkidlə tələb edən yalançı ruhaniləri satiralarının tənqid hədəfinə çevirir.

Jurnal mollaların daxili və zahiri eybəcərliklərini, riyakar əməllərini açıb xalqa göstərmək üçün hər bir vasitəyə əl atır, istənilən janr vasitəsilə onlara öldürücü zərbə endirirdi. “Atalar sözləri”nə diqqət edək: “Haram mal halaldır” [8, s. 30], “Lalın dilini molla bilər”, “Malyeməzin malını molla yeyər, “Malını yaxşı saxla, molla oğru tutma”, “Molla halvanı gördü, Quran yadından çıxdı”, “Mollaya plov de, Marağaya qədər yol de, “Hər oxuyan molla olar”, “Yavaş gedən çox gedər, tərpaşməyən dəxi də çox” [8, s. 86] və s. Bu misralardan oğru, tamahkar, nəfsinin və şəhvətinin qulu olan mollaların obrazı təsəvvürümüzdə canlanır. “Məktub” janrından istifadə edən ədib peşəsi rüşvət alıb xalqın kəbinli övrətlərinin dübarə kəbinini bir özgəsinə kəsməklə ruzi qazanan Həştərxan müftisinin öz dililə rəzil əməlini ifşa edir: “Bu beş günlük dünyada hər bir kəs səy və tələş edir ki, çoxluca pul qazanıb əmri-məişətini xoşluqla keçirtsin. Dəxi nə səbəbə ürəyimi sıxım?” [4, s. 28].

“Qafqaz şeyxül-islamına açıq məktub”da Tiflisdə “İstitut” məktəbində erməni, rus və gürcü qızlarının əksinə olaraq, müsəlman qızlarına elmi-ilahi və ana dili dərsi verilməməsi hadisəsinə göz yuman, onlarla rusca danışan şeyxül-islama Mirzə Cəlil kinayə ilə yazır: “Cənab şeyx, mən Qazı ağa Mirkərim ağa buyurduğu kimi “kafir” ola-ola yenə müsəlman qızlarına yazığımı gəldi və məktəbin rəisinə dedim ki, niyə müsəlman qızlarına elmi-ilahi və ana dili oxutmursunuz, - amma siz müsəlmanların şeyxi ola-ola bu barədə heç kəsə bir söz demədiniz. Sən allah, cənab şeyx, buyurunuz görək bunlar nə işdir?!” [4, s. 186]. Jurnalın birinci ilinin 14-cü nömrəsində çap olunmuş “Axund və keşişin vəzi” felyetonunda müəllif eyni bir coğrafi məkanda (Azərbaycanın İrəvan quberniyasının Samanlıq kəndində), eyni tarixdə - XX əsrin əvvəllərində və eyni tarixi şəraitdə yaşayan bir kəndin erməni və müsəlman əhalisini müqayisə edir. Erməni uşağı ağacın dibində oturub dərslər oxuduğu halda, müsəlman uşağı bekarçılıqdan pişiyin quyruğuna ip bağlayıb həyətin o tərəf-bu tərəfinə qaçır. Həyətin birində bir neçə erməni çörək yediyi halda, keşiş yemir, ayaq üstə durub sağ əlini yuxarı qaldıraraq “vətən, vətən, vətən” deyir. O biri həyətdə molla kitabdan həcəmət, həməz, əcinnə, şeytan, onların həftənin üç günü etdikləri qonaqlıq və bayramları haqqında oxuyur. Keşiş deyir: “Ey mənim qardaşlarım, nə qədər ki, millət, dil və vətən yolunda fəda olmağa biz qadirik, cəmi dünyanın tayfaları müvəffəq olub bizim üstümüzdə hücum gətirələr, biz yenə onların qabağında dayanıb dilimizi vətənimizi mühafizət edə biləcəyik. Yaşasın, yaşasın vətən!” [4, s. 52].

Şəxsi mənfəəti üçün çalışan, bu yolda murdar hesab etdiyi rus vəzifəliyərinə və padşahına yaltaqlanmağı özünə ar bilməyən, çarizmin ruslaşdırma siyasətinə göz yuman molla və ruhaniləri tənqid etmək üçün Mirzə Cəlil məşhur filosofların fikirlərindən nümunələr gətirir: “Sokrat dörd yaşında olanda gözlərinə və qulaqlarına deyirmiş ki, əgər dünyanı görməsəniz və eşitməsəniz mən sizi tələf elərəm” [8, s. 306]. Tiflis gimnaziyasında məscid açılışı zamanı gah ərəbcə, gah rus, gah da türkcə bəlağətli nitq söyləyən molla əfəndi bir saata qədər padşaha dua edəndən sonra rus ədibi Turgenyevin şəklini padşahın şəkli sanıb qabağında durub ağlayaraq dua edir. Müsəlmanlardan bir neçəsi qulağına pıçıldasalar da eşitməyən mollaının hərəkətləri rus qulluqçularının gülüşünə səbəb olur. Mirzə Cəlilin gülüşünə səbəb isə mollaının fiziki qüsurları deyil, ətrafında baş verən hadisələri – çarizmin müstəmləkəçilik,

milli və dini ayrışdırılıb kənardan baxmaq siyasətini görməyən, eşitməyən, mahiyyətini anlamayan din xadiminin şəxsi mənfəəti üçün millətin ən qaniçən, qəddar düşməni olan rus padşahına yaltaqlanaraq dua etməyidir. Belə “kar, kor, lal” din xadimlərini müəllif kinayə ilə alim, filosof adlandırır: “İndi də bizim sokratlar əlli-altmış yaşında ola-ola aynanın qabağında durub mübarək surətlərinə baxanda deyirlər: ay mənim gözlərim və qulaqlarım, Allah sizi mənə verib görməkdən və eşitməkdən ötrü, indi kef sizindir, istəyirsiniz görün və eşidin, istəyirsiniz kor və kar olun. Hər nə edirsiniz edin, amma qarnınnan işiniz olmasın” [8, s. 307].

XX əsr Azərbaycan tarixinin qələm qəhrəmanı, xalqla bir vuran ürəyi, düşünən beyni olan Cəlil Məmmədquluzadə bir əsrin övladı deyil, o, bir zamana və dövrə sığışmayan, qəlibə, dar çərçivəyə salına bilməyən, böyük uzaqgörənliklə gələcəkdən xəbər verən, baş verən hadisələri təhlil edərək nəticə çıxarmağı bacaran, elmin müxtəlif sahələrində yüksək biliyə malik bir ziyalı olmuşdur. Mirzə Cəlil məşhur filosoflarla, əcnəbi millətlərlə, başqa din xadimləri ilə müqayisələr aparmaq yolu ilə müsəlman yalançı din xadimlərini tənqid etməklə onları etdikləri əməllərdən utanmağa və usanmağa, vətən, dil, millət kimi ictimai amallarla yaşamağa, nəinki Azərbaycan, bütün islam aləminin tərəqqi və inkişafı üçün çalışmağa, mədəni ölkələrin səviyyəsinə çatmağa çağırırdı. XX əsrin əvvəllərində sadaladığımız mənfə hallar və hadisələrin baş verdiyi Azərbaycanın bugünkü qüdrətli və güclü, demokratik Azərbaycana çevrilməsi prosesində milləti qəflət yuxusundan oyadaraq onun gözünü açan və “bir neçə mətləblərdən agah” [8, s. 42] edən Cəlil Məmmədquluzadənin və mollanəsrəddinçilərin böyük rolu və əməyi olmuşdur. Çox böyük siyasi uzaqgörənliklə gələcəyi görən, ədəbiyyatda azərbaycançılıq ideologiyasının qurucusu, təqiblərə mərdliklə sinə gərən həmişə azad olan Cəlil Məmmədquluzadə məhz buna görə də bu gün bizimlə birlikdədir!

Beləliklə, aydın olur ki, yalançı din xadimlərinə, mövhumat və cəhalətə qarşı mübarizə Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığının əsas xəttini təşkil edir. Xalqı xabi-qəflətdə yatırmaqda maraqlı olan ruhanilərin əksinə olaraq şair elə bir “nərilti və gurultu” qopartdı ki, bu səsle həm yatan xalqı yuxudan oyadaraq ona dostunu və düşməninə tanıtdı, həm də cəhalətpərəst mollaları vahiməyə saldı. Çünki onların eybəcər daxili aləmi və gizlin əməlləri bütün çılpalığı ilə xalqa çatdırıldı. Buna görə də Mirzə Cəlilin şəriəti oğurlayıb öz xeyrinə dəyişən ruhaniləri tənqid və ifşa edən əsərləri mühüm əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Algar H. Nakşibendilik (Haz. A.Cüneyd Köksal), İstanbul: İnsan Yayınları, 2007.
2. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə. Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 170 s.
3. Məmmədquluzadə C. Əsərləri (Tərtib edən H.Səmədzadə və M.Əziz). III c., Bakı: Azərnəşr, 1947, 517 s.
4. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 3 cildə, II c., Bakı: Azərnəşr, 1967, 750 s.
5. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 6 cildə, VI c., Bakı: Azərnəşr, 1985, 309 s.
6. Məmmədquluzadə C. Əsərləri (Tərtib edən İsa Həbibbəyli): 4 cildə, I c., Bakı: Öndər, 2004, 664 s.
7. Məmmədquluzadə C. Məqalələr və xatirələr (Tərtibçiləri: Zamanov A., İbrahimova R., İbadoğlu Ə.) Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1967, 460 s.
8. “Molla Nəsrəddin” (Tərtib edən Turan Hüseynzadə), 12 cildə, I c., Bakı: Elm, 1988, 720 s.
9. Paşayev M.Ə. Klassiklər və müasirlər. Bakı: Azərnəşr, 1973, 295 s.
10. Paşayev M.Ə., Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı (dərslik). Bakı: Maarif, 1982, 425 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: orujovaaygun82@gmail.com

Aygun Orujova

**AN EXAMPLE OF MIRZA JALIL'S STRUGGLE WITH RELIGIOUS
PREJUDICES AND SUPERSTITIONS**

Nakhchivan, one of the oldest settlements of the Middle East, is one of the main centers of Turkish and Islamic culture. The connection of the word "Nakhchivan" with prophet Noah, the formation of famous religious scholars in this region, sacred religious shrines, sacred places, holy places, the Koran verses carved on the historical monuments, the high level of teaching of the Koran and Eastern literature are the main reasons for considering Nakhchivan as the capital of Islamic culture.

Jalil Mammadguluzadeh, the poet of the Nakhchivan literary environment at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries, talented prose writer, dramatist, the chief editor of satirical magazine "Molla Nasreddin", had deeply learned the Koran, Arabic and Persian languages at the early stages of his elementary school and read the works of Oriental literary classics in original. Entirely, Jalil Mammadguluzadeh understood the holy book and its requirements from Muslims, he criticized satirically the so called religious people who were driven to the people to the literacy and superstitions and were against to the religious sciences, and secular science by basing not the Koran, but rather the religious tales that created later. The great thinker continued his struggle against the East against all his life and creativity in his all genres.

Keywords: *religious fanaticism, superstition, fight, mollah, Koran.*

Айгюнъ Оруджова

**ПРИМЕР БОРЬБЫ МИРЗЫ ДЖАЛИЛА С РЕЛИГИОЗНЫМИ
ПРЕДРАССУДКАМИ И СУЕВЕРИЯМИ**

Нахчыван, одно из древнейших поселений на Ближнем Востоке, является одним из главных центров как турецкой, так и исламской культуры. Связь названия «Нахчыван» с пророком Ноем, формирование здесь известных ученых-теологов, возникновение средоточия святых мест паломничества и поклонения, суры Корана, отчеканенные на исторических памятниках, преподавание на высоком уровне Корана и восточной литературы стали основными причинами того, что Нахчыван считается столицей культуры Ислама.

Воспитанник литературной среды Нахчывана конца XIX и начала XX веков, талантливый прозаик, драматург и главный редактор сатирического журнала «Молла Насреддин» Джалил Мамедгулузаде на ранних этапах своего начального образования в совершенстве освоил арабский и персидский языки, изучал Коран, читал в оригинале произведения классиков восточной литературы. Именно из-за его знания священной книги и требований к верующему мусульманину Джалил Мамедгулузаде под огонь его резкой сатиры попадали так называемые религиозные деятели, преследующие свою личную выгоду, выступающие против светских наук, технического развития, которые опирались не на Коран, а на некоторые впоследствии выдуманные религиозные хадисы и вовлекали народ в невежество и религиозные предрассудки. Борьбу против восточного деспотизма великий литератор и мыслитель продолжал всю свою жизнь и во всех жанрах творчества.

Ключевые слова: *религиозные предрассудки, суеверие, борьба, мулла, Коран.*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Hüseyn Həşimli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 13.12.2019

Son variant 15.01.2020

UOT 13

SƏBUHİ İBRAHİMOV

**HACI MOLLA MƏHƏMMƏD NAXÇIVANININ
“MƏZAHİR ƏL-ƏNVAR” ƏSƏRİNİN MƏNTİQİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Məqalədə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Məzahir əl-Ənvar” əsərinin məntiqi xüsusiyyətləri geniş şəkildə təhlil edilərək araşdırılmışdır. Araşdırmalar nəticəsində müəyyən olmuşdur ki, onun yaradıcılıq fəaliyyəti nə qədər zəngin və hərtərəfli bir sahəni əhatə edir. Onun əsas yaradıcılıq nümunəsinin məhsulu olan “Məzahir əl-Ənvar” əsəri, məzmun etibarilə məntiqi cəhətdən təhlil olunmaqla bərabər, onun bəzi fəlsəfi aspektləri daha da diqqəti cəlb etmiş və kitabda müxtəlif maraqlı hadisələrin mahiyyəti araşdırılaraq müəyyən nəticələr əldə olunmuşdur.

Əsərin zənginliyi ondan ibarətdir ki, kitabda təhlil olunan Vacibul-vücut məsələsi və eyni zamanda hər hansı bir predmet, hadisə və mövzu öz məzmun etibarilə şərh olunaraq izah edilmişdir.

Açar sözlər: *Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani, əsər, məntiq, fəlsəfə, əlyazma, zəngin.*

Naxçıvanda yaranan ədəbi məktəblərdə fəlsəfi motivlərə ən çox orta əsrlərdən təsadüf edilməsinə baxmayaraq XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəllərində də tez-tez rast gəlinir. Bu da indiki dövrümüz üçün Naxçıvana dair əlyazmaların filoloji və tekstoloji baxımdan işlənməsi üçün böyük marağa səbəb olur. Belə ki, tarixin müəyyən fəlsəfi aspektlərinə dərinlən nəzər saldıqda bir daha aydın olur ki, tarixin fəlsəfəsi nə qədər geniş və hərtərəflidir. Bunun üçün isə yazılı abidələrin tədqiqi ilə bağlı elmi axtarışları genişləndirmək tələb olunur. Belə ki, bütöv Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvanda da müsəlman mədəniyyətinin kökləri VII əsrə gedib çıxır. Həmin əsrin ikinci yarısından başlayaraq, xilafətin müxtəlif elm, təhsil və mədəniyyət mərkəzlərində məskunlaşan Naxçıvanın görkəmli nümayəndələri öz əsərlərini ərəb dilində qələmə almış, qədim Naxçıvanın öz ərazisində yaşayan müəlliflər isə yalnız X əsrdən etibarən ərəbcə yazıb-yaratmağa başlamışlar. Sonralar tarixi şəraitin dəyişməsi Naxçıvan ədəbiyyat və mədəniyyətinin zənginləşməsinə, ərəb dili ilə yanaşı, fars və türk dillərində yazılmış ədəbi sahənin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinə qədər bəzi müəlliflər əsərlərini həm ərəb, fars dillərində, həm də türk dilində yazılmasına üstünlük vermişlər. Fars dilində yazılan əsrlərdən biri də XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Məzahir əl-Ənvar” əsəridir. Müəllifin qələmə aldığı “Məzahir əl-Ənvar” (Nurların zahir olduğu yerlər) əsəri 1319 h.q. (miladi – 1898) il tarixində daşbasma üsulu ilə çap edilmişdir.

Təəssüflər olsun ki, bu vaxta qədər XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Məzahir əl-Ənvar” əsəri tədqiq edilməmişdir. Adı əsərlərində müxtəlif səpkidə çəkilən müəllif “Məzahir əl-Ənvar” kitabında “Naxçıvanın vaizi Hacı Məhəmməd Naxçıvani” [5, s. 2], “Səhabəd-Dümu” kitabında “Tədqiqatlarında elmlərin mahiyyətini açan alim, fəzilət sahibi, kamala yetişən Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani” [3, s. 1] və həmçinin həmin əsərdə “Məhəmməd ibn Zaman, el arasında məşhur ləqəbi Məşhədi Baba Naxçıvani kimi tanınan” [3, s. 1], “Qürrətül-Əbsar” əsərində isə “Səhabəd-Dümu, Qürrətül-Əbrar və Dürretül-Əbrar əsərlərinin müəllifi Naxçıvan şəhərinin vaizi cənab Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani” [1, s. 1] və ən-nəhayət “Kəşkülü-Nur” kitabında isə “Məhəmməd ibn Məşhədi Baba bin Bayraməli Naxçıvani-Kəngərli” [4, s. 3] kimi çəkilən mütəfəkkir, alim Naxçıvan şəhərində dünyaya göz açmışdır.

Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani ilk növbədə öz zəngin yaradıcılığını milli-mənəvi dəyərlər əsasında quraraq inkişaf etdirmişdir. Onun dərin düşüncələri, maarifçilik ənənələri, fəlsəfi duyğuları, bilik və bacarığı dövrünün ən dərin qatlarına nüfuz etmiş, yeni-yeni elmi kəşflərin, dəyərli kitabların, qiymətli əsərlərin yazılmasına səbəb olmuşdur. Hələlik yaradıcılıq fəaliyyətində onun beş əsas kitabı daha da diqqəti cəlb edir.

Araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur ki, əsərdə bir neçə fəlsəfi və bədii terminlər diqqəti daha tez cəlb edir. Belə ki, Şərq aləmində ilk yaranış nəzəriyyəsi və onun əsas predmetləri geniş izah edilmişdir.

H.M.Naxçıvani Şərq fəlsəfəsində ən çox mübahisə doğuran amillərdən biri Vacibul-Vücut və mümkün-vücut nəzəriyyələrinə aydınlıq gətirmişdir. Təhlillər göstərir ki, əsərdə Vacibul-Vücut anlayışında Allah-Təalanın səkkiz sifətlə izah olunması əsas yer tutmuşdur: Qadiri-Muxtar, Alim, Həyyi, Murid, Müdrik, Qədim, Mütəkəllim, Sadıq.

Əsərdə deyilir: “Bu bir həqiqətdir ki, Sifati-Sübutiyyə yəni; o sifətlər ki, Allah Təalanın müqəddəs zəti üçün isbat edilmişdir. Belə ki, Səlbə deyilən sifətlər o sifətlərdir ki, yalnız Allah Təalanın müqəddəs zəti üçün seçilib müəyyən olmuşdur. Bunlardan birincisi Qüdrətli olmasıdır. Bu mənada ki, əgər hər nə istəsə öz əmri-iradəsi ilə yerinə yetirsin - qadirdir etsin. Əgər etmək istəməsə, etməz. Yəni Haqq-Təalanın öz iradəsi kifayətdir. Məsələn Allah Təalanın müqəddəs zəti Atəş (od) mislində deyil yandırma və yaxud Günəş mislində deyil ki, işıqlandıra, nur saçma. Bunlar hamısı öz-özlüyündə ixtiyarsızdır. Od öz-özlüyündə yandırma bilməz. Həmçinin Günəş öz-özlüyündə nur saçma bilməz. Buna görə vacibdir ki, Allahın hər şeyə Qadir olmasına, Vacibul-Vücut olmasına etiqad edilsin. Çünki Allah Təalanın müqəddəs zəti **Qadiri-Muxtardır** (ixtiyar sahibidir) yaratdığı məxluqa. Onun ixtiyarı olmadan nə od yandırma bilər, nə də Günəş nur saçma bilər” [5, s. 78].

Müəllif bu dəlilləri gətirməklə Allah-Təalanın sifətlərindən olan ikinci sübutiyyəni izah etməklə öz mülahizələrini irəli sürür:

“Bilmək lazımdır ki, İlahi sifətlərdən Sifati-Sübutiyyənin ikincisi elmdir. Bu mənada ki, Allah-Təalanın müqəddəs zəti **Alimdir**. Yəni külliyyat və cüziyyətinə xilqətdən (yaranişdan) əvvəl və sonra nə baş verəcək xəbərdardır.

Necə ki, fəqərlər (təfsir alimləri) bunun isbatında buyurublar:

”ايجا قبل عليما كان دالعلم والعلة و كان قويا قبل وجودالقوة والقدرة“

Yəni; “Allah Təala Alimdir o şeyə ki, o, icad olmamışdan əvvəl bilir onun elm və illətini və qüvvət sahibi olmağını, qüdrətli olmağını, hansı qüvvət və qüdrətə malik olmamışdan əvvəl”.

Bəs vacibdir ki, etiqad edilsin Allah Təalanın Müqəddəs-Zatına ondan ötrə ki, həqiqətən Allah Təala Alimdir bütün külliyyat və cüziyyətlərin hamısına. Hərçəndi ki, onun dəqiqəsindən, cəliləsindən və xəfiyyəsinəndən xəbərdardır. O şeylər ki, sinələrdə pünhan olar, ondan da xəbərdardır. Gözlərin xain baxışlarından da xəbərdardır. Necə ki, “Qurani-Kərim”in şərəfətli ayələrinin bir neçəsində deyilir: **يعلم خائنة الاعين وما تخفى الصدور**

Yəni; “Allah xəyanət gözləri bilir və həmçinin o şeyləri ki, sinələrdə pünhan (gizlin) olar”.

Həyyi. “Bilmək lazımdır ki, Allah-Təalanın sifətlərindən biri də **Həyyidir**. Həqiqətən inanmaq olar ki, Vacibul-vücut sifətində olan həqiqi varlıq – Xudavəndi-Aləm zində; yəni diridir. Bu mənaya ki, Onun ölməzliyi, faniliyi və vəfat etməkliyi mənasızdır. Buna görə ki, Onun Müqəddəs-Zatı Qadir və Alimdir. Bu halda lazımdır ki, Onun həmişə diri (oyaq) olması zəruri olsun. “Qurani-Məcid”in bir çox surə və ayələrində Allah-Təala özünü diri və davamlı

(həmişə oyaq) olmaq sifəti ilə yad etdirir. Belə ki, Bəqərə surəsinin 255-ci ayəsi buna bariz nümunədir” [5, s. 79-80]:

Tərcüməsi:

“Allahdan başqa heç bir tanrı yoxdur. Diridir, qəyyumdur. O nə mürgü, nə də yuxu bilər. Göylərdə və yerdə nə varsa (hamısı) Onundur. Allahın izni olmadan Onun hüsurunda kim şəfaət edə bilər? O, bütün yaranmışların keçmişini və gələcəyini (bütün olmuş və olacaq şeyləri) bilir. Onlar (yaranmışlar) Allahın elmindən Onun Özünün istədiyindən başqa heç bir şey qavraya bilməzlər. Onun kürsüsü göyləri və yeri əhatə etmişdir (O, göylərə, yerə, bütün kainata hökm edir). Bunları mühafizə etmək Onun üçün heç də çətin deyildir. Ən uca, ən böyük varlıq da Odur!” (əl-Bəqərə, 2/255); (5, s. 80).

Ayətül-Kürsi olaraq adlandırılan bu ayə sanki uca dinimiz İslamın əsası və xülasəsi kimidir. Ayətül-Kürsi uca Rəbbimizi bizə ən gözəl şəkildə tanıdan bir ayədir. Biz Allahın qulları olaraq ona qarşı vəzifələrimizi ancaq Onu tanıyaraq yerinə yetirə bilərik. İbadət etdiyimiz, hər şeyin yaradıcısı və yaşadıcısı Rəbbimizə layiq insanlar olmağın yolu onu tanımaqdan keçər. Bu ayənin biz müsəlmanların həyatında böyük bir yeri var. Müqəddəs Kitabımız “Qurani-Kərim” əsl mövzusu olan Rəbbimizi və Onun birliyini izah edir. Ayədə tövhid inancının əsasları açıq bir şəkildə ifadə edilmişdir. Ayətül-Kürsi cəmi on cümlədir. Bu ayə bizə bunları xəbər verir: Allah-Təala birdir. O daim diridir. Mürgüləmə və dalğınlıq kimi insana aid sifətlərdən uzaq olub, kainatı öz idarəsində saxlayır. Onun icazəsi olmadan kimsə şəfaət edə bilməyəcək. Onun biliyi əzəli olmaqla əbədi aləmi əhatə edir. Qüdrəti ərz (yeri) və səmanı (göyü) əhatə edir. Zəti çox ucadır.

”Ayətül-Kürsi” haqqında sevimli Peyğəmbərimizin (s.ə.s.) söylədikləri bir neçə gözəl hədisləri vardır. Həzrət Peyğəmbər (s.ə.s) Übey ibn Kəbdən “Allahın kitabında hansı ayə, ayələrin ən böyüyüdür” - deyər soruşdu “Ayətül-Kürsidir” – cavabını alınca da çox sevinmiş və səhabəsini bu cavaba görə təbrik etmişdir.

Bir başqa söylədiyi hədisdə isə sevimli Peyğəmbərimiz belə buyurmuşdur: ”Quranın ən fəzilətli ayəsi Bəqərə surəsindəki Ayətül-Kürsidir. Bu ayə bir evdə oxunduğu zaman şeytan oradan uzaqlaşar”.

Yenə sevimli Peyğəmbərimiz (s.a.s.) xüsusilə gündəlik vacib namazlardan sonra, axşam, səhər və yatağa girəndə bu ayənin oxunmasını tövsiyə etmişdir.

Ayətül-Kürsinin səhər-axşam dua olaraq oxunması da tövsiyə edilmişdir. Bu ayə şəfa və qorunmağa da vəsilə edilmişdir. Həzrət Peyğəmbər (s.ə.s.) “Yatağına girərkən onu oxuyan kimsəni Allahın qoruyacağını və şeytanın ona yaxınlaşa bilməyəcəyini bildirmişdir”.

Müəllif də öz əsərində bu ayənin içində Allahın ən uca adlarının olmasını və bu adların fəzilətləri səbəbi ilə Ayətül-Kürsini namazların sonunda oxunmasını bəyənilmiş savab əməllərdən hesab edir.

Murid. “Murid yəni Allah-Təala istədiyi bir şeyə iradə edər necə ki, bəzi şeylərə əmr edib olsun və digərlərinə isə nəhy edib olmasın.

Bu baxımdan da Allah-Təalanın Murid olması zəruridir. Zira (buna görə də) iradəsizlik əmr (yerinə yetirilməsi) və nəhyin (yerinə yetirilməməsi) icra edilməsi mümkün deyil. Necə ki, Yasin surəsinin axıncı ayələrində buyurulur” [5, s. 80-81]:

Müdrək. “Yəni Allah-Təalanın Müqəddəs zəti hər şeyi dərk edir. Buna görə ki, Allah Təala həmişə diridi, alim və xəbərdardır. Allah xəbərdardır bütün dərk olunmuşlara və gələcəkdə baş verəcək hər hansı bir hadisə və məlumatlara. Şübhəsiz ki, Allah Təala bütün gizliliklərdən və aşkarlıqlardan məlumatlıdır. Necə ki, “Qurani-Kərim”də buyurulur” [5, s. 81]:

تدركه الابصار و هو يدرك الابصار و هو اللطيف الخبير (انعام - 103)

Yəni: *Gözlər və onların görmə qabiliyyəti Onu dərk etməz və O, gözləri və görmələri dərk edər. O lətif və xəbərdardır [Ənam surəsi – 103].*

Əzəli və Əbədi (Həmişəlik və Daimilik). “Əzəli dedikdə yəni, Varlığın olmaqlığı lap öncədən mövcud idi. Deməli, əzəldən, əzəl də var idi. Onun varlığı sonradan, sonra da var andır. Dəyişməlik və məhv olmaqlıq, yenidən hasil olmaqlıq Ona xas olan sifətlərdən deyildir. Yəni, Allah-Təalanın müqəddəs həqiqəti Qədimdir ki, başqa bir varlıqdan asılı deyildir. Ondən öncə hansısa bir varlıq olmamışdır. O, əvvəl və lap əvvəldir. Ondən sonra da bir sonuncu varlıq yoxdur. O Allah əzəldən olduğu kimi, sonu da pak və münəzzəh olan sonluqdur. Yəni, O Allah əvvəlin və axirindir” [5, s. 81].

“Fənilik və zavallıq (məhv olmaqlıq) Onun üçün mənasızdır. Çünki Onun vücudi Vacibul-Vücuddur. Məhal və mümtəniyədir. Fəna və zavallıq mümkün-vücudə xasdır. Yəni, mümkün-vücud odur ki, Allah-Təala onu hadis (yaratmış) və xələ etmişdir. Əvvəl yoxuydu, sonra Onun iradəsi ilə var oldu (yaradıldı). Həqiqətən Allah-Təalanın müqəddəs zəti Qədim olmaqla Əzəli və Əbədidir, məhv və zəval olmayandır” [5, s. 82].

Əsərdə Naxçıvanının fəlsəfi düşüncələrinə ümumi baxış zamanı onun ilk öncə Vacibul-Vücud (Vacib-Varlıq) haqqında təhlillərini və mülahizələrini açıq şəkildə görürük. Varlıq, Allahın zəhnin xaricində həqiqətinin olduğunu və yoxluğunun düşünülə bilməyəcəyini ifadə edən Allahın şəxsi sifətlərindən biridir. Lügətdə “var olmaq, olmaq, varlıq” mənasındakı vücud sifəti, fəlsəfə termini olaraq bir şeyin zəhnində və ya zəhninin xaricində gerçək varlığa sahib olması yaxud bir şeyin ağıllı təhlil yolu ilə təyin olunan mahiyyəti, şəxsi deyə təyin oluna bilər.

Vacibul-Vücud isə, Allahın zəhninin xaricində həqiqətən varlığının olduğu və hətta mövcudiyyəti zəruri bir varlıq olduğu deməkdir. Allahın varlığı özündəndir. Onun xaricindəki varlıqların mövcudiyyəti isə özləri xaricindəndir. Qurani-Kərimdə insanların anadan olandan Allahın varlığına dair məlumata və ya meylə sahib olduqları, bu səlis fitrətin pozulmayacağı ifadə edilir.

Varlıq sifətinə bağlı olan mübahisələrin səkkizinci əsrdən etibarən başladığını deyə bilərik. Allaha nisbət edilən vücud, varlığın başlanğıcı və sonu olmayan mütləq bir mövcudiyyəti “Vacibul-Vücud”i ifadə edir.

Bir çox görkəmli şəxslər vücud ilahi şəxsə aid olmayıb mənadan ibarət olan sübutu bir sifətmə, yoxsa şəxsin eyni olan və fərqlilik göstərməyən bir sifətmə olduğu mövzusunı mübahisə etmişlər. Fəxrəddin ər-Raziyə (Fəxri Razi) qədər bütün kəlamçılarla İslam filosofları, Allahın şəxsi ilə varlığının eyni olduğu, şəxsinə aid mənadan ibarət bir vücud sifətinin olmadığı qənaətinə gəlmişlər. Allahın vücud sifəti mövzusunda bu zamana qədər ortaya çıxan fərqli fikirləri beləcə yekunlaşdırmaq mümkündür:

1. Vücud sifəti, ilahi şəxsin eyni olub şəxsə əlavə olunan bir mənə və ya ayrı bir sifət deyil, hətta tək Allah haqqında deyil bütün varlıqlarda bu belədir, vücud ilə mahiyyət arasında başqalıq yoxdur.

2. Allahın şəxsinə aid zahid bir mənə olan vücud sifəti, üstünlük ifadə edən bir kamal sifətidir, Onun şəxsiylə də eyni deyil. Əksinə düşünüləydi şəxsi ilahiyyə söz mövzusu üstünlük və kamaldan məhrum olardı.

“Fəlsəfə tarixində vücud anlayışını gündəmə gətirən ilk filosofun Parmenid olduğu deyilir. Parmenid, “Varlıq vardır, yoxluq yoxdur” deyərək düşüncəyə mövzu olanın varlıq olduğunu söyləyir” [7, s. 61].

Heraklit və Anaksimən da eyni fikri mənimsəyərək varlığın əzəli olduğunu müdafiə

edir. Əflatun (Platon) isə yoxluq anlayışı üzərində dayanır. Ona görə yoxluq mütləq olmayan nisbi bir anlayışdır. Aristo (Aristotel) isə, var olanın yoxluğundan söz edilə biləcəyini söyləyir; əl-Fərabî və Əbu Əli İbn Sina da eyni fikirləri söyləyirlər.

Varlıq termini dəlil və isbata gərək olmadan insan zehni tərəfindən bir anda qavranır. Varlığın tam başa düşülməsi üçün filosoflar onu müxtəlif dərəcələrə və hissələrə ayıraraq araşdırmışlar. Varlıq anlayışının xatırlatdığı başlıca ayırmalar bunlardır: “Qədim-hədis, mümkün-vacib, sadə-mürəkkəb, vahid-kəsr, külli-cüzü, cəvhər-əraz, qüvvə-fel, tam-nöqsanlı, xəstəlik-məlul” [6, s. 48].

“İbn Sina, düşüncə ilə varlıq arasındakı əlaqədən hərəkətlə bu anlayışı, düşüncədə varlıq, dildə varlıq, xarici dünyada varlıq və yazıda varlıq şəklində dörd dərəcədə dəyərləndirir” [8, s. 140].

Mütəkəllim. “Mütəkəllim dedikdə belə hasil olur ki, Allah-Təla samit və kong (susan və lal) deyildir. İslam alimləri bu məsələdə yekdil fikirdədirlər ki, Allah-Təalanın sübutiyyə sifətlərindən biri Mütəkəllim olmasıdır. Mütəkəllim olmamaqlıq eyb və naqis hesab edildiyi üçün, Allah-Təalanın müqəddəs zəti nöqsansız olduğuna görə mütəkəllim sifəti sübut edilmişdir” [5, s. 82].

Sadiq. “Həqiqətən Allah-Təalanın səkkizinci sifəti Sadiqdir. Zira ki, yalançılıq, çirkinlik və məzəmmətçilik olmamaqdır. Onun müqəddəs zəti pis işlərdən, qəbahətlərdən və cinayətlərdən uzaq və kənardır. Həmçinin bütün yalançılıq Onun pak zəti üçün eyb və nöqsandır. Allah-Təalanın müqəddəs zəti cəmi eyb və nöqsanlardan pak və münəzzəhdir. Bəs Onun mübarək zəti Sadiqdir ki, “Qurani-Şərif”in bir neçə yerində qeyd edilmişdir” [5, s. 89-90].

Beləliklə, Allah-Təalanın bu səkkiz sifətə sahib olması əsərdə “Sifati-sübutiyyə” deyə adlandırılmışdır.

Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Məzahir əl-Ənvar” əsərinin məntiqi xüsusiyyətləri araşdırılarkən həm Vacibul-Vücut məsələsi, həm də mövzu ətrafında olan fəlsəfi aspektlər geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Əsərin təhlili zamanı aydın olmuşdur ki, Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani həm ərəb, həm də fars dillərini mükəmməl şəkildə mənimsəmiş və öz yaradıcılığını Azərbaycan dilində yazmaqla bərabər, bu iki dildə də inkişaf etdirməyə çalışmışdır.

Bu baxımdan da Naxçıvana dair əlyazmaların öyrənilməsi və tədqiq edilərək nəşr olunub müasir nəsiləyə çatdırılması günün ən aktual məsələlərindən biridir.

ƏDƏBİYYAT

- ص 546. ق. 1318. راصبالا قرق تمحم الم جاح ین او ج خ ن
ص 377. ق. 1315 رارالا قرد تمحم الم جاح ین او ج خ ن
ص 492. ق. 1295 عومدل باحس تمحم الم جاح ین او ج خ ن
ص 560. ق. 1312 رونلا لوكشك تمحم الم جاح ین او ج خ ن
ص 602. ق. 1317 راونا ال رهازم تمحم الم جاح ین او ج خ ن
6. İbn-i Sina, en-Necât (nşr. Abdurrahman Umeyre), Beyrut, 1412/1992, 174 s.
7. Kranz W. Antik Felsefe (terc. Suad Baydur), İstanbul, 1976, 288 s.
8. Kaya M. “Vücut” Maddesi, DİA, c. XLIII, Ankara, 2013, 458 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: s.ibrahimov71@mail.ru

Sabuhi Ibrahimov

**LOGICAL FEATURES OF “MAZAHIR AL-ANWAR” OF HAJI MOLLA MOHAMMED
NAKHCHIVANI**

The article explores and extensively investigates the logical features of the work of Mazahir al-Anwar by Haji Mollah Mohammed Nakhchivan, who lived and created in the late 19th and early 20th centuries. Studies have revealed how rich and comprehensive his creative work is. The work of Mazahir al-Anwar, which is the product of his main creative example, is not only philosophical analysis of the content, but also some of its logical aspects, and the book examine the essence of various interesting events.

The richness of the work is that every detail written is explained and explained by its content.

Keywords: *Haji Molla Mohammed Nakhchivani, works, logic, philosophy, manuscript, rich.*

Сабухи Ибрагимов

**ЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ «МАЗАХИР АЛЬ-АНВАРА» ГАДЖИ МОЛЛЫ
МУХАММЕДА НАХЧЫВАНИ**

В статье подробно исследуются логические особенности работы Мазахира аль-Анвар, написанной хаджи Моллой Мохаммедом Нахчываном, который жил и творил в конце 19 и начале 20 веков. Исследования показали, насколько богат и полон его творческий труд. Произведение Мазахира аль-Анвар, являющееся продуктом его основного творческого примера, представляет собой не только философский анализ содержания, но и некоторые его логические аспекты, а книга исследует суть различных интересных событий.

Богатство работы заключается в том, что каждая написанная деталь объясняется и объясняется ее содержанием.

Ключевые слова: *Хаджи Молла Мухаммед Нахчывани, произведения, логика, философия, рукопись, богатые.*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Hüseyn Həşimli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 25.11.2019

Son variant 16.01.2020

UOT 82.0:002.6

SAHAB ƏLİYEVƏ

HÜSEYN RAZİ VƏ “ŞƏRQ QAPISI” QƏZETİ

Məqalədə Hüseyn Razinin “Şərq qapısı” qəzetindəki fəaliyyəti tədqiq edilmiş, onu publisistikaya bağlayan əsas məqamlar diqqətə çatdırılmışdır. Qeyd olunmuşdur ki, Razi doğma yurdunun ictimai-siyasi problemlərini bədii yaradıcılığında təsvir etməklə kifayətlənməmiş, bu məsələlərin qəlbində, düşüncəsində yaratdığı əks-sədanı daha geniş oxucu kütləsinə çatdırmaq üçün davamlı olaraq publisistikaya müraciət etmişdir. “Şərq qapısı” qəzetinin həm H.Razinin istedadlı bir publisist kimi yetişməsində, həm də Naxçıvandakı bir sıra ədəbi qüvvələrin Hüseyn Razi məktəbindən keçərək formalaşmasında oynadığı rol konkret nümunələr əsasında müəyyən olunmuşdur. Məqalədə, həmçinin onun ictimai-siyasi və ədəbi-tənqidi məqalələrinin 1950-1990-cı illər Naxçıvan həyatının öyrənilməsindəki əhəmiyyəti vurğulanmış, yazılarının yaşadığı dövr və mühitin səviyyəvi cəhətlərini, cəmiyyətin ümumi mənzərəsini əks etdirməsi də diqqətə çatdırılmışdır.

Açar sözlər: Naxçıvan ədəbi mühiti, Hüseyn Razi, “Şərq qapısı” qəzeti, publisistika.

XX əsr Naxçıvan ədəbi-mədəni mühitinin görkəmli nümayəndələrindən olan Hüseyn Razi yarım əsrə yaxın ədəbi, publisistik fəaliyyəti müddətində qələmə aldığı bədii əsərləri, məqalələrində dövrünün ən mühüm mətləblərini ustalıqla işıqlandırmış, Vətəninə, xalqına olan dərin sevgisini ən səmimi duyğularla ifadə etmiş, gördüyü haqsızlıqlara qarşı barışmaz mövqe tutaraq, xalqına, ədəbiyyatımıza sədaqətlə xidmət göstərmişdir. Şair, nasir, dramaturq, publisist kimi tanınan H.Razinin 14 kitabı çap olunmuş, yüzlərlə ədəbi-tənqidi və publisistik məqalələri müxtəlif mətbuat orqanlarında dərc olunmuş, 6 pyesi tamaşaya qoyulmuşdur. O, bir çox şair və yazıçının üzə çıxarılması, istiqamətləndirilməsi və ədəbi mühitdə parlamasında mühüm rol oynamış, akademik İsa Həbibbəylinin də qeyd etdiyi kimi “Naxçıvanda yaşayıb-yaradan yazıçı və şairlər “Şərq qapısı” qəzetində və Hüseyn Razi ədəbi məktəbində yetişib formalaşmışlar” [2, s. 367].

H.Razinin yaradıcılığında bədii əsərləri ilə yanaşı, publisistikası da aparıcı mövqe tutmuş, “uzun illər ərzində “Şərq qapısı” qəzetində “Ədəbiyyat və incəsənət” şöbəsinə uğurla rəhbərlik etmiş görkəmli şair Hüseyn Razi “Ədəbiyyat səhifələri” vasitəsilə ədəbi mühiti idarə etmişdir” [2, s. 366]. “Publisistika – zamanın, mühitin tələblərinə müvafiq olaraq yaradıcılıq potensialını aktiv ictimai fəaliyyət üsuluna çevirmək vasitəsi, sənətkarın həyata nüfuzunun başlıca barometri, mövcud problemin həlli istiqamətində düşünməyə və hərəkətə sövq edən yeni fikir, ideya, enerji ötürücüsüdür” [9]. Bu mənada ədəbi fəaliyyətə 1941-ci ildə “Şərq qapısı” qəzetində çap olunan “Partizanın andı” şeiri ilə başlayan, “Şərq qapısı” şeir məktəbinin yaradıcısı [2, s. 381] hesab olunan Razinin “Azərbaycanın o vaxtkı mətbuat orqanlarının hamısında (“Göyərçin” jurnalı istisna olmaqla)” [3, s. 110] yüzlərlə yazısı çap olunmuşdur. Onun mövzucə rəngarəng, aktual məzmunla malik məqalələri Azərbaycanın bir çox mətbuat orqanlarında – “Azərbaycan müəllimi”, “Azərbaycan gəncləri”, “Kommunist”, “Azərbaycan pioniəri”, “Möhtəşəm Azərbaycan”, “Günəy”, “Ədəbiyyat və incəsənət”, “Sovet kəndi”, “Leninçi”, “Şərq qapısı”, “Sovet Naxçıvanı”, “Советская Нахичевань”, “Бакинский рабочий” qəzetlərində, “Kənd həyatı”, “Azərbaycan”, “Ulduz”, “Elm və həyat” jurnallarının səhifələrində dərc olunmuş, yazılarında yaşadığı dövr və mühitin səviyyəvi cəhətləri, cəmiyyətin ümumi mənzərəsi konkret faktlar əsasında əks olunmuşdur.

H.Razinin publisistikasının mühüm qolunu ictimai-siyasi məzmunlu məqalələri təşkil edir. “Sayı 700-dən çox olan bu yazılarda Naxçıvanın ictimai-siyasi həyatı, sənayesi, kənd

təsərrüfatı, xalq təsərrüfatı, mədəni-məişət şəraiti, maarifi, səhiyyəsi, tikinti və quruculuq işləri, rabitə sistemi, istehsal və xidmət sahələri, ədəbi mühiti, müəyyən sahələrdəki nöqsanları, bir sözlə 1950-1990-cı illər Naxçıvanın hərtərəfli ümumi siması öz əksini tapmışdır. Bu məqalələri həmin dövr Naxçıvan həyatının güzgüsü adlandırmaq olar” [5, s. 62]. Publisistikanın “siyasi mübarizlik, müasir həyatı və hadisələri tənqidi cəhətdən təhlil və tədqiq etmək, siyasi-ictimai problemlərin ən mühüm ifadə vasitəsi olması” [1, s. 152] kimi cəhətləri H.Razini də publisistikaya bağlayan ən mühüm məziyyətlərdəndir. Razi doğma yurdunun ictimai-siyasi problemlərini bədii yaradıcılığında təsvir etməklə kifayətlənməmiş, bu məsələlərin qəlbində, düşüncəsində yaratdığı əks-sədanı daha geniş oxucu kütləsinə çatdırmaq üçün davamlı olaraq publisistikaya müraciət etmişdir. Müəllif bu istiqamətdəki yazıları ilə dövrünün “bir sıra aktual problemləri, quruculuq işləri, əmək qəhrəmanları, sülh arzuları, müharibə dəhşətlərinə etiraz, maarif-mədəniyyət sahəsindəki uğurlar” [6, s. 160] və başqa məsələlərini təsvir edərək, öz ədəbi-ictimai mübarizəsinin təsir dairəsini daha da genişləndirmişdir. Onun “mətbuatda dərc etdirdiyi yazılarının bir qismi imzasız, digər qismi isə “Hüseyn Razi”, “H.Razi” və “H.Rza-yev” imzaları ilə çap olunmuşdur. İmzasız məqalələrin əksəriyyəti “Şərq qapısı” qəzetində dərc edilən bəzi baş məqalələr və “Bizim təqvim” rubrikası ilə müxtəlif şair və yazıçılara həsr olunan yazılardır” [4, s. 12]. 1947-ci ildən “Şərq qapısı” qəzeti ilə əməkdaşlığa başlayan Razi, 1949-1952-ci illərdə həmin qəzetdə şöbə müdiri, 1955-1959-cu illərdə ədəbi işçi, 1962-1989-cu illər ərzində isə sözügedən qəzetin “Ədəbiyyat və incəsənət” şöbəsinə rəhbərlik etmişdir. Məqalələri respublika daxilində bir sıra mətbuat səhifələrində dərc olunsa da, onun publisist kimi yetişməsində “Şərq qapısı” qəzetinin mühüm rolu olmuşdur. Əlli ilə yaxın bu qəzetdə müxtəlif məzmunlu məqalələrlə çıxış edən H.Razinin publisistikasının əsasını “Şərq qapısı”nda dərc etdirdiyi yazıları təşkil edir. Akademik İ.Həbibbəylinin sözləri ilə desək, “Şərq qapısı” böyük elmin və ədəbiyyatın, maarifçiliyin və publisistikanın açıq və işıqlı bir qapısıdır. Xalq yazıçıları Mirzə İbrahimov, Əli Vəliyev, Hüseyn İbrahimov, görkəmli şair Hüseyn Razi, istedadlı qələm sahibi Elman Həbib, ədəbiyyatımızın sonrakı istedadlı nəsiləri - Vəqif Məmmədov, Xanəli Kərimli, Asim Yadigar, Muxtar Qasımzadə, Hüseyn Bağır, Elxan Yurdoğlu... “Şərq qapısı”nın ədəbiyyat mühitindən, bu qəzetin mühitində formalaşan ənənələrdən pay almışlar, faydalanmışlar” [2, s. 381-382]. Doğrudan da, “Şərq qapısı” qəzetinin həm H.Razinin istedadlı bir publisist kimi yetişməsində, həm də Naxçıvandakı bir sıra ədəbi qüvvələrin Hüseyn Razi məktəbindən keçərək formalaşmasında böyük rolu olmuşdur.

Publisistik fəaliyyətə 1948-ci ildə “Şərq qapısı” qəzetində dərc olunan “Çobanın qoçaqlığı” məqaləsi ilə başlayan Razinin felyeton, очерк, məktub, müsahibə, replika, rəy, çıxış, gündəlik qeyd və xatirə və başqa janrlarda qələmə aldığı yazıları dövrünün ən mühüm ictimai-siyasi məsələlərinə həsr olunmuşdur. Onun publisistikasında Naxçıvan Muxtar Respublikasının tərəqqisi, gözəlliyi, inkişafı, sənayesi, kənd təsərrüfatı və mədəni quruculuq sahəsindəki nailiyyətləri, mədəniyyət, incəsənət və ədəbiyyat sahəsindəki uğurların təsviri, II Dünya müharibəsində iştirak edən naxçıvanlı döyüşçülərin şücaət və qəhrəmanlığı, Arpaçay dəryaçasının inşası, müxtəlif peşə və təsərrüfat sahələrində çalışan əmək adamlarının uğurları, görülən işlərə tənqidi yanaşma, müşahidə edilən nöqsanların obyektiv şəkildə dəyərləndirilməsi məqamları əsl publisist məharəti ilə işıqlandırılmışdır. 1950-1990-cı illər Naxçıvan ictimai-siyasi və mədəni həyatında elə bir məqam tapılmaz ki, H.Razi qələmi ilə ictimailəşməsin. Yüksək istedad və zəngin dünyagörüşündən irəli gələn məqamdır ki, “Şərq qapısı” qəzetinin əsas müxbirlərindən biri kimi ən mühüm tədbir, görüş, səfər təəssüratlarının işıqlandırılması H.Raziyə həvalə olunmuşdur. Onun SSRİ tərkibindəki respublikalara səfər

təəssüratlarını əks etdirən oçerkləri, yol qeydləri, etüdləri, xatirələri, Bakıda və Naxçıvanda keçirilən ədəbiyyat və incəsənət günlərində, gənc yazıçıların respublika müşavirəsində, “Şərq qapısı” qəzetinin müxtəlif şəhərlərdə təşkil etdiyi oxucular konfransında və dəyirmi masalardakı çıxışları, ölkənin bir sıra tanınmış dövlət və incəsənət xadimləri ilə müsahibələri, müxtəlif sahələrdə müşahidə etdiyi nöqsanların tənqidinə həsr etdiyi replika, felyeton və satiraları, Azərbaycanın bir sıra ədəbiyyat, incəsənət və mədəniyyət xadimləri və onların Naxçıvanla əlaqələrinin əks olunduğu məqalələri onun peşəkar jurnalist məharətini göstərən əhəmiyyətli publisistika nümunələridir. Eyni zamanda “Şərq qapısı” qəzetindəki əksər baş məqalələrin yazılmasının H.Raziyə həvalə olunması qəzetdəki əhəmiyyətli mövqeyinin göstəricisi, ona oxucu sevgisi qazandıran yüksək istedadının, zəhmətsevərliliyinin nəticəsi idi.

H.Razi “Şərq qapısı” şeir məktəbinin yaradıcısı kimi bir çox gənc şair və yazıçının formalaşması və ədəbi mühitdə parlamasında da mühüm rol oynamışdır. O, həmin qəzetdə “Ədəbiyyat və incəsənət” şöbəsinə rəhbərlik edərək yeni nəsillə yazıçı və şairlərin üzə çıxarılması və istiqamətləndirilməsində mühüm rol oynamaqla yanaşı, “çap etdirdiyi ədəbi icmalar dövrün yaradıcılıq mühitinin həm salnaməsi, həm də inkişafın istiqamətlərini müəyyən edən bələdçisi olmuşdur” [2, s. 367]. Onun “Söz ürəkdən gələndə”, “Dolğun misralar axtarışında”, “Məqsəd gözəl olsa da”, “Fikir təzələnsin, söz təzələnsin” yazılarında həmin dövrdə yaradıcılıqla məşğul olan gənc şair və yazıçılar haqqında məlumatlar verilmiş, onların yaradıcılıqlarındakı üstün cəhətlər, çatışmazlıqlar, eyni zamanda Razinin gənclərə olan irad və tövsiyələri geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. 1976-cı ildə yazılan “Söz ürəkdən gələndə” yazısında muxtar respublikada istedadı ilə fərqlənən bir sıra gənc ədəbiyyat həvəskarlarının – Vaqif Kərimov, Vaqif Məmmədov, Abbasqulu Mirzəyev, Budaq Təhməzov, Mahmud Novruzov, Püstəxanım Məmmədova, Hüsəməddin Tağıyev, Həsənəli Eyvazov, Yunis Məmmədov və başqalarının şeirləri təhlil olunmuş, irad və tövsiyələr nəzərə çatdırılmışdır: “Söz ürəkdən gəlməlidir. Belə olduqda misraların düzülüşündə sərrastlıq, sətirlərdə ahəngdarlıq, sözlərdə musiqi, fikirlərdə dərin səmimiyyət və hərarət özünü göstərir. Bugünkü şeir müasirlərimizin yüksək estetik zövqünə, arzu və mühakimələrinə ahəngdar olmalı, öz cazibəsi və qüdrəti ilə ürəklərə yol tapmalıdır. Ədəbiyyat həvəskarları həmişə axtarışda olmaqla, sözçülükdən qaçmalı, fikrin lakonik, məna çalarlarının aydın, ideya istiqamətinin parlaq və səfərbəredici olmasına daha çox diqqət yetirməlidirlər” [7]. Müəllifin bu istiqamətdə qələmə aldığı digər yazıları da eyni xarakterlidir. Hər birində ayrı-ayrı gənc şairlərin şeirləri təhlil süzgəcindən keçirilmiş, üstün və nöqsanlı tərəfləri aydınlaşdırılmış, gələcək uğura gedən yolun əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir: “Şeir çox yüksək duyğuların və gözəl fikirlərin sintezi olmaqla istedad və ağır zəhmət bahasına yaranır. Biz istedadlı gənclərə xatırlatmaq istəyirik ki, tələsmədən, səylə yazıb öz şeirlərinin dolğun və yüksək bədii səviyyədə olmasına çalışsınlar. Yaxşı şeirlər üçün mətbuatın səhifələri həmişə açıqdır. İstedadına və zəhmətinə güvənib ədəbi yaradıcılığa başlayan gənclərə “uğur olsun” deyirik” [8].

Sonrakı illərdə H.Razi məktəbində püxtələşən əksər yazıçı və şairlərin xatirələrində öz müəllimlərinə yüksək ehtiram və etiraflarının ən səmimi duyğularla təqdim olunması onun zəhmətinin, tələbkeşliyinin hədəf getmədiyini bir daha sübut edir. Vaqif Məmmədovun, İbrahim Yusifoğlunun, İnqilab Orxanın, Rüstəm Behrudinin və başqalarının yazılarında H.Raziylə bağlı xatirələri yüksək sevgi ilə təqdim olunmuşdur. V.Məmmədovun “Mənim yaddaşımda yaşayan Hüseyn Razi” yazısına nəzər yetirək: “Hüseyn Razinin şeirə, sənətə necə tələbkər olduğunu, kimliyindən asılı olmayaraq zəif yazanları redaksiyanın həndəvərinə belə buraxmadığını bildirdim. Yazımın çap olunacağını deyəndə sevincdən gözlərim yaşardı...18-

19 yaşlarımdan bu sevinci mənə bəxş edən, mənə nəsə yazıb yaratmağa ruhlandıran, bəlkə də, Hüseyn Razinin ilk qayğısı oldu” [3, s. 58]. R.Behrudinın da xatirələrində H.Raziyə bağlı məqamlar diqqətəlayiqdir: “Mən H.Razini şəxsən 1979-cu ildə yaxından tanıdım. Ordubadda dağ kəndində dərs deyirdim. Yazılarımı ora (redaksiyaya) aparmışdım. Baxdı və heç nə demədi. “Şərq qapısı”nın növbəti nömrəsində böyük bir yazıyla mənim şeirlərimi çap eləmişdi. Onun yazısı mənə yazılmış ilk “uğurlu yol” idi” [3, s. 88]. H.Razi İ.Yusifovun xatirələrində də yaşayır: “Son sözü qəti və ciddi oldu: Cavan oğlan, hər şeydə güzəşt olar, ancaq poeziyada yox. Zəif şeirlərini ömründə dərc etməyəcəyəm. Çox oxu, az yaz, ancaq oxucu qəlbini ovsunlayan şeirlərin müəllifi ol!” [3, s. 98]. İncilab Orxanın “Sözü diri olanın özü də həmişə diridir...” yazısı da bu baxımdan maraqlıdır: “Hüseyn Razi sanki ürəyimin qanı ilə yoğrulmuş şeirlərin üzərində elə bir əməliyyat apardı ki, sınıan ehkamlar, dağılan ideoloji şəbəkələr bir yana, mən hətta içimdə də nələrinə çilik-çilik olduğunu hiss etdim. Mən heç bir söz demədən və heç bir qeyri-etik hərəkətə yol vermədən “şil-küt” olmuş o şeirləri götürüb redaksiyanı tərk etdim və bir də heç zaman o binaya ayaq basmadım” [3, s. 92]. Və bunun kimi onlarla qələm əhlinin formalaşması və istiqamətlənməsində H.Razinin və “Şərq qapısı” qəzetinin mühüm rolu olmuş, burada dərc olunan tənqidi məqalələr gənc yazarların gələcək istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Doğrudan da, Naxçıvan ədəbi mühitinin əksər nümayəndəsinin ilkin yaradıcılıq məktəbi olan “Şərq qapısı” qəzetinin və həyatını istedadlı, yaradıcı ədəbi gəncliyin formalaşmasına həsr etmiş H.Razinin yüksək tələbkərliliyinin nəticəsidir ki, bu gün muxtar respublikamızın ədəbi mühiti istedadlı şair və yazıçılarla təmsil olunur. Bu mənada Naxçıvanda yaşayıb-yaradan və formalaşan ədəbi nəsillər “Şərq qapısı” qəzetinə və müəyyən zaman kəsiyində bu qəzetin ədəbiyyat məktəbini formalaşdıran H.Raziyə minnətdar olmalıdırlar.

Nəticə olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, əsas həyat amalı Naxçıvana xidmət olan, bədii və publisistik yaradıcılığında doğma torpağının ictimai-siyasi problemlərini ustalıqla işıqlandıran, yaradıcı ədəbi gəncliyin formalaşması istiqamətində bütün qüvvəsi ilə çalışan H.Razinin “Şərq qapısı” qəzetindəki fəaliyyəti və dərc etdirdiyi yazıları 1950-1990-cı illər Naxçıvanın ictimai-siyasi və mədəni həyatının öyrənilməsində qiymətli mənbə, əhəmiyyətli qaynaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev İ. Ədəbiyyat, mətbuat və publisistika problemləri. Bakı: Elm, 2008, 504 s.
2. Həbibbəyli İ. Nuhçıxandan-Naxçıvana. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 846 s.
3. Hüseyn Razi-80. Xatirələr işığında. Bakı: Nurlan, 2004, 256 s.
4. Hüseyn Razi. Biblioqrafiya. Naxçıvan: Əcəmi, 2015, 304 s.
5. Xəlilov F. Naxçıvanın elmi, ədəbi və mədəni mühiti: tədqiqlər. İkinci kitab. Naxçıvan: Əcəmi, 2019, 200 s.
6. İsmayılov N. Hüseyn Razinin yaradıcılıq yolu. Bakı: Elm, 2003, 248 s.
7. Razi H. Söz ürəkdən gələndə. “Şərq qapısı” qəz., Naxçıvan, 1976, 29 iyul.
8. Razi H. Məqsəd gözəl olsa da. “Şərq qapısı” qəz., Naxçıvan, 1977, 14 dekabr.
9. <http://edebiyatqazeti.az/news/diger/1891-elcin-mehreliyev>

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: sahabaliyeva89@gmail.com

Sahab Aliyeva

HUSSEİN RAZI AND “SHARG QAPISI” NEWSPAPER

The paper has investigated activity of Huseyn Razi in “Sharg qapisi” newspaper, and highlighted the key points that link him to publicity. It has been noted that Razi was not content with describing the socio-political problems of his native land in his artistic creativity, and constantly appealed to the publicity to convey the reflection he created in his mind and heart to the wider audience. The role of “Sharg qapisi” newspaper in the development of H. Razi as a talented publicist, as well as in the formation of a number of literary writers in Nakhchivan through the Hussein Razi School has been determined on concrete examples. The article also emphasizes the importance of his socio-political and literary-critical articles in the study of Nakhchivan’s life in the 1950s and 1990s, reflecting the level of the period and environment of his writings, and the general picture of society.

Keywords: *Nakhchivan literary environment, Hussein Razi, “Sharg Qapisi” newspaper, publicity.*

Сахаб Алиева

ГУСЕЙН РАЗИ И ГАЗЕТА «ШЕРГ ГАПЫСЫ»

В статье изучена деятельность Гусейна Рази в газете «Шерг гапысы», освещены основные моменты, связывающие его с публицистикой. Было отмечено, что Рази не довольствуясь описанием социально-политических проблем своей родины, в своем художественном творчестве постоянно обращается к общественности с просьбой донести до широкой аудитории то отражение, которое он создал в своем разуме и сердце. На основе конкретных примеров была определена роль Рази в его становлении как талантливого публициста, так и в формировании ряда литературных сил в Нахчыване, проходя через школу Гусейна Рази. В статье также подчеркивалось значение ее общественно-политических и литературно-критических статей в изучении жизни Нахчывана в 1950-1990 годах, подчеркивалось их значение, отражающее уровень жизни и окружающей среды, общую картину общества.

Ключевые слова: *литературная среда Нахчывана, Гусейн Рази, газета «Шерг гапысы», публицистика.*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 16.10.2019

Son variant 08.01.2020

UOT 801.73

FƏXRƏDDİN EYLAZOV

XIX ƏSRDƏ YAZILMIŞ İKİ AZƏRBAYCAN TƏZKİRƏSİ HAQQINDA

XIX əsrdə Azərbaycanda yazılan təzkirələr bir çox cəhətdən orta əsr mənbələrindən fərqlənirdi. Belə ki, bu təzkirələrin bir çoxu məhəlli xarakter daşıdığından, adı yaşadığı qəzadan kənarda tanınmayan şairlər də orada öz əksini tapa bilirdi. Bu dövrdə tərtib olunan mənbələrdə Yaxın Şərqi müxtəlif xalqlarının nümayəndələrinə rast gəlirdiksə, XIX əsrin ikinci yarısında yazılan bir çox təzkirələrdə, demək olar ki, ancaq Azərbaycan sənətkarları haqqında məlumat verilir və məhəlli xarakter daşıyırdı. Məhəlli xarakterli təzkirələrin bariz nümunəsi olan Mir Möhsün Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab” və Azərbaycan təzkirəçiliyi tarixinə öz yeniliyi ilə daxil olan Məhəmmədəğa Müctəhidzadənin “Riyazül-əşiqin” təzkirəsi ədəbiyyat tarixçiliyimizin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu təzkirənin yazılması XIX əsr Azərbaycan, ədəbi mühiti ilə sıx bağlıdır.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ilk nümunələri olan Təzkirələr klassik irsin toplanması, yayılması və təbliği, ayrı-ayrı yazıçılar haqqında müxtəlif xarakterli məlumatların qorunub saxlanması sahəsində qiymətli mənbədir. Təzkirə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ən uzunömürlü və həm də ən kütləvi şəkllərindən biridir.

Məqalədə elmi-ədəbi janr olaraq təzkirənin XIX əsrdə yaranması və formalaşması tarixini nəzərdən keçirmək, Azərbaycan təzkirəçiliyini Yaxın və Orta şərq kontekstində öyrənmək, günümüzədək bu sahədə aparılmış müxtəlif tədqiqatlarda “Təzkireyi-Nəvvab”, “Riyazül-əşiqin” təzkirələrinin ədəbiyyat tariximiz üçün məziyyətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: *Mətnşünaslıq, Naxçıvan, Təzkirə, Riyazül-əşiqin, Təzkireyi-Nəvvab, ədəbiyyat tarixi.*

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklər ədəbiyyat tarixçiliyimizə də təsir göstərərək yeni meyarların və dəyərlərin üzə çıxmasına səbəb oldu. Ədəbiyyatşünaslığımız klassik irsimizin öyrənilməsində milli kök və qaynaqlara söykənmək şansı qazandı. Bu qaynaqlardan ən mükəmməli təzkirələrdir. Keçmiş sovet rejimi dövründə ədəbiyyat tarixi kitablarında adı çəkilməklə kifayətlənilən və ikinci dərəcəli qaynaq rolunu oynayan, ehtiva etdiyi bilgilərə daha çox şübhə ilə yanaşılan təzkirələrin klassik irsimizin öyrənilməsindəki rolu və əhəmiyyəti danılmazdır.

Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatşünaslığında klassik ədəbi-bədii irsi toplayıb saxlayaraq əsrlərdən-əslərə, nəsillərdən-nəsillərə ötürən əsərlər çoxdur. Bunlar təzkirə, hədiqə, dəhvə, səfinə, töhfə, cüng və fayət, sicil, məcmuə kimi adlar daşıyır.

Sayıdığımız bu adlar içərisində yalnız təzkirələr deyil, bu janrların hər biri ədəbi irsin tədqiqində elmi əhəmiyyətə malikdir. Yuxarıda adı çəkilən janrlar içərisində təzkirə ədəbiyyat tarixi və ədəbi tənqidin vəzifəsini daha çox yerinə yetirdiyinə görə bu gün ədəbiyyatşünaslığın tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Sami Sam Mirzənin “Töhfeyi-Sami” əsəri ilə başlayan Azərbaycan təzkirəçiliyi tarixində orijinallığı ilə seçilən təzkirələr quruluşuna və xarakterinə görə bir-birindən fərqlənir. Lakin bu əsərlərin hamısını birləşdirən ümumi bir məziyyət onlarda milli mənsubiyyətin qabarıq ifadəsidir. “Soydaşı Sam Mirzədən fərqli olaraq “Gülşənüş-şüəra” müəllifi Azərbaycan dilində yazılmış ədəbi əsərlərdən nümunə verməklə, artıq milli təzkirəçilik ənənəsinin başlanğıcını qoyur. Sadıq bəy Əfşar öz əsərində isə “Şairləri türk və tacik şairlərinə bölür ki”, bu, ədibin yaşadığı dövrdə milli şüurun varlığından xəbər verir. “Atəşkədə”nin bir bölməsi ümumən Azərbaycana, onun coğrafi mövqeyinə, burada baş vermiş tarixi hadisələrə, onun şairlərinə həsr edilib. M.M.Nəvvabın təzkirəsi isə yalnız Azərbaycan şairlərini əhatə edən ilk

təzkiyədir. Lütfi bəy Azərdən fərqli olaraq M.Ə.Tərbiyət “Azərbaycan” adını kitabın sərlövəsinə çıxarmış, ümumən Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi gedişini (klassik proses) və nümayəndələrinin yaradıcılığını (XX əsrədək) ətraflı işıqlandıra bilmişdi [13, s. 8].

Təzkiyələrin tədqiqi tarixi buradakı klassik irsin araşdırılması ilə eyni vaxta düşür. Lakin təzkiyəçiliyin inkişaf tarixinin elmi şəkildə öyrənilməsinə 1960-cı illərdən başlanılmışdır. Günümüzədək bu sahədə müxtəlif tədqiqatlar aparılmış, “Məcməül-xəvas”, “Gülşənüş-şüəra”, “Atəşkədə”, “Təzkireyi-Nəvvab”, “Riyazül-əşiqin” təzkiyələrinin ədəbiyyat tariximiz üçün məziyyətləri və qiymətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyində təzkiyələrin ilk tədqiqatçısı kimi görkəmli ədəbiyyatşünas Salman Mümtazı hesab edə bilərik. Salman Mümtazın “Azərbaycan ədəbiyyatı” silsiləsindən olan əsərlərinin yazılmasında əsas mənbələrdən biri kimi orta əsrlər və XIX əsr təzkiyələri götürülmüşdür. Şairlərin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş əsərlərində müəllif ilk növbədə təzkiyələrə müraciət edir. Salman Mümtaz özü də 1900-cü ildən başlayaraq iyirmi beş ildən artıq bir müddət ərzində apardığı tədqiqat işlərində əsas məxəzlərdən birinin “mürğənələr, güvələr ağızlarından, siçanlar və kəsəyənlər boğazlarından artıq qalmış cırıq-mırıq yarpaqlar və darmadağın cümlələr və bəyazların” olduğunu qeyd edir. Ədib öz məqalələrində bəzi təzkiyələrə tənqidi yanaşır, onların ədəbiyyat tariximizi yaratmalarına geniş imkanları olduğu halda fərsəfil tendensiyaya uymaqla yanlış mövqe tutaraq millilikdən uzaqlaşmış başqa xalqlara xidmət göstərmələrini ürək ağrısı ilə qarşılayırdı: “Əgər bizi doğru və düz yolumuzdan azdıran yazıçıların hamısı əcnəbi millətlərdən olsa idilər, bəlkə də mən bir o qədər acımazdım. Amma təəssüf olsun ki, Azərbaycan oğlu müvərrixlərimiz, ədiblərimiz, şairlərimiz də həmin o zehniyyətə qapılmış və o yabançı hisslərin axıntısında özləri ilə bizi də baş aşağı axıdıb getmişlər” [11, s. 31]. Salman Mümtaz təzkiyələrin bəzi çatışmayan cəhətlərinə baxmayaraq onları araşdırmaqdan yorulmamış, bəzilərini əldə edə bilmədiyi üçün təəssüflənmiş, gələcək tədqiqatlar üçün bir sıra təzkiyələrin adını yaddaş səhifələrinə qeyd etmişdir. AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun 24 nömrəli fondunda 414 sayılı saxlanma vahidi altında Salman Mümtazın bir səhifəlik təzkiyə adlarını əks etdirən vərəq qorunur ki, bu da onun təzkiyələrin tədqiqinə böyük maraq göstərməsini təsdiqləyir. Bu əlyazması ən qədim fars təzkiyəsi olan “Lübab-əl-əlbab”dan başlayaraq, XX əsrin əvvəllərində tərtib olunmuş Azərbaycan müntəxabatlarına qədər bir çox antoloji əsərləri əhatə edir [10, s. 79].

Ədəbiyyatşünas Əziz Mirəhmədov təzkiyəni elmi-ədəbi əsər kimi qiymətləndirmiş, orta əsrlərin ədəbiyyatını öyrənmək üçün mühüm mənbə hesab etmişdir. Ə.Mirəhmədovun “Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti”ndə təzkiyələr haqqında kifayət qədər bilgi verilməmiş, bu ədəbi növün daha çox mənfə cəhəti nəzərə çatdırılaraq qeyd olunmuşdur ki, “bu əsərlərə tənqidi yanaşmaq, bəzi müəlliflərin qeyri-obyektiv, mübaligəli, bir çox hallarda sinfi məqsədlə təhrif olunmuş iddialarına aldanmamaq lazımdır” [10, s. 168]. Ə.Mirəhmədovun fikrincə, təzkiyələrdə bioqrafik cəhət və sənətkarlıq məsələləri üstünlük təşkil edir.

Görkəmli alim Həmid Araslının XIX əsr təzkiyələri haqqında mülahizələrinin yekunu olaraq yenə də bu janrın kəsir cəhətləri vurğulanmışdır. H.Araslıya görə, təzkiyəçilərin əsərlərində bir sıra dolaşılıqlar da vardır. Onlar bəzən ağızdan-ağıza eşitdikləri təhrif olunmuş məlumatları həqiqət kimi verirlər. Buna görə də istifadə edilən təzkiyələrə mütləq tənqidi yanaşmaq, onlardan daha çox faktik materialları təsbit etmək işində istifadə etmək lazımdır [1, s. 6].

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında təzkiyələrin öyrənilməsi sahəsində görülən işlərdən birincisi onların tərcümə və yaxud transfoneliterasiya olunaraq nəşr edilməsidir. Bu günə kimi

Azərbaycan təzkirələrindən Seyid Əzim Şirvaninin “Təzkirətüş-şüəra”, Məhəmmədəli Tərbiyətin “Danışməndani-Azərbaycan”, Məhəmmədəğa Müctəhidzadənin “Riyazül-əşiqin”, Mir Möhsün Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab” (1998) əsərləri kiril əlifbası ilə nəşr olunmuşdur [9, s. 34].

Tam qətiyyətlə deyə bilərik ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında təzkirələrin elmi dəyəri ilk dəfə akademik Kamal Talıbzadənin “Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi” əsərində verilmişdir. Görkəmli alim öz əsərində təzkirəni Azərbaycan ədəbi fikrinin üç istiqamətindən biri hesab edir və onun ədəbiyyat tarixçiliyimiz üçün əhəmiyyəti haqqında yazır: “Orta əsr ədəbi tənqidinin tarixi inkişafına güclü təsir göstərən mənbələrdən biri də təzkirədir. Təzkirə şərqdə ədəbiyyatşünaslığın ən kütləvi, yayılmış janrlarından olmuş və ədəbi fikrə çox zaman keçilən ədəbi yolun müasir oxunuşu baxımından təsir göstərmişdir” [12, s. 36]. K. Talıbzadə haqlı olaraq orta əsrlər ədəbi fikrinin inkişaf mərhələlərinin XIX-XX əsrlərdə demokratik Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin inkişafı üçün zəmin olması fikrini irəli sürmüşdür [12, s. 35].

90-cı illərdən etibarən bu sahədə davam etdirilən tədqiqat daha sistemli bir şəkildə almağa başlamışdır. Azadə Musayeva və Cavid Musayevin “Bağdadda yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı” əsəri Əhdi Bağdadinin “Gülşənüş-şüəra” təzkirəsindən ətraflı bəhs etmişdir. Tahirə Nurəliyevanın “Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqində əlyazma kolleksiyalarının əhəmiyyəti” əsərində isə Bəhmən Mirzənin təzkirəsi ilə tanış oluruq [6, s. 64].

Təzkirələrin öyrənilməsi sahəsində dəyərli işlərdən birini də Vəcihə Feyzullayevanın Əhdi Bağdadi və onun “Gülşənüş-şüəra” təzkirəsi [2] məqaləsidir. Məqalədə Əhdi Bağdadinin yaşadığı dövr və mühit təsvir olunmuş, təzkirəçinin şəxsiyyəti və dünyagörüşü əks olunmuş, “Gülşənüş-şüəra” təzkirəsinin əhatə etdiyi azərbaycanlı şairlər haqqında bilgilər verilmişdir. Müəllif Əhdi Bağdadinin təzkirəsinin məziyyətlərindən danışdıqdan sonra bildirir ki, kiçik bir məqalə həcmində böyük çalışmasının cüzi bir hissəsini verməklə kifayətlənmişdir. Məqalənin yazılmasında əsas məqsəd XVI əsrdə Bağdadda Azərbaycan ədəbi mühitini, ədəbi-estetik fikrimizin əsas qaynaqlarından biri kimi Əhdi təzkirəsinin böyük əhəmiyyətini açıqlamaq olmuşdur [2, s. 89].

Azərbaycan təzkirəçiliyinin təmayül tarixini izləmək və bu elmi-ədəbi janrın xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından Rəqub Qasimovun “Məhəmməd ağa Müştəri” [5], Aytən Hacıyevanın “Riyazül-əşiqin” və “Təzkireyi-Nəvvab” təzkirələrinin müqayisəli təhlili [3] və s. məqalələr, Məntiqə Muradovanın “Sadiq bəy Sadiqinin həyat və yaradıcılığı”, Cənnət Nağıyevanın “Azərbaycanda Nəvai” əsərləri və Aljira Topalovanın “Ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsində təzkirələrin rolu və Ağ Məhəmməd Müctəhidzadənin “Riyazül-əşiqin” təzkirəsi [14] monoqrafiyaları, Aytən Hacıyevanın “Mir Möhsün Nəvvabın ədəbi-bədii irsi” adlı namizədlik dissertasiyası da diqqətəlayiqdir.

XIX əsrdə Azərbaycanda yazılan təzkirələr bir çox cəhətdən orta əsr mənbələrindən fərqlənirdi. Belə ki, bu təzkirələrin bir çoxu məhəlli xarakter daşıdığından, adı yaşadığı qəzadan kənarda tanınmayan şairlər də orada öz əksini tapa bilirdi. Məsələn, Nəvvabın öz təzkirəsinə daxil etdiyi səksəndən artıq şairin hamısı keçən əsrdə Şuşa və onun ətraf kəndlərindəndir. Əlbəttə, bu şairlərin çoxunu Şuşadan kənarda tanıyan yox idi. Bu dövr təzkirələrinin xüsusi cəhətlərindən biri də xalq şeiri üslubunda yazanları da əhatə etməsidir.

Bu dövrdəki tərtib olunan mənbələrdə Yaxın Şərqi müxtəlif xalqlarının nümayəndələrinə rast gəlikəsə, XIX əsrin ikinci yarısında yazılan bir çox təzkirələrdə, demək olar ki, ancaq Azərbaycan sənətkarları haqqında məlumat verilir [4, s. 79].

Məhəlli xarakterli təzkirələrin bariz nümunəsi olan “Təzkireyi-Nəvvab” nəinki Mir Möhsün Nəvvabın əsərləri içərisində, həmçinin ədəbiyyat tarixçiliyimizdə də xüsusi əhə-

miyyəət kəsb edir. Bu təzkirənin yazılması XIX əsr Azərbaycan, ən əsas isə Şuşa ədəbi mühiti ilə sıx bağlı olub. Bu dövrdə Şuşa şəhərində iki ədəbi məclis – “Məclisi-üns” və “Məclisi-fəramuşan” fəaliyyət göstərirdi. Mir Möhsün Nəvvab da “Məclisi fəramuşan”a rəhbərlik etmişdir. Klassik irsin araşdırılması, poeziya və ədəbi nümunələrin təhlili, başqa ədəbi məclis üzvləri ilə şəirləmə, bu şəirləmələrin nəticələrinin təhlili “Təzkireyi-Nəvvab” kimi bir əsərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Mir Möhsün Nəvvab təzkirənin müqəddiməsində etiraf edir ki, bu əsəri yaxın dostlarının təhriki ilə 1891-ci ildə yazmağa başlamış və 1892-ci ildə bitirdikdən sonra da üzərində işləmişdir. Bunu təzkirədə olan qeydlər və boş buraxılmış səhifələr də sübut edir [8].

Təzkirənin maraqlı, diqqətəlayiq cəhətləri çoxdur. Məsələn, bir çox şəirlərin nə münasibətlə yazılması o dövrün ədəbi prosesini izləmək, şairlərin həyat və yaradıcılığını ətraflı öyrənmək baxımından olduqca dəyərlidir. “Təzkireyi-Nəvvab”ın diqqətəlayiq cəhətlərindən biri də indiyədək təzkirələrin heç birində rast gəlmədiyimiz avtoqraf toplamaqdır. Təzkirəni yazarkən müəllif bir çox şairləri yanına dəvət etmiş və şəirlərini xatirə olaraq avtoqraf kimi həmin kitaba yazdırmışdı. Bu mümkün olmadıqda isə şairlərdən avtoqraf vərəqləri alaraq təzkirəsinə tikmişdir.

Azərbaycan təzkirəçiliyi tarixinə öz yeniliyi ilə daxil olan əsərlərdən biri də Məhəmmədəğa Müctəhidzadənin “Riyazül-əşiqin” təzkirəsidir [8]. 1912-ci ildə İstanbulda çap olunmuş “Riyazül-əşiqin” təzkirəsinin orijinal əsər və ya tərcümə olması barədə də fikir ayrılığı mövcuddur. Təzkirənin müqəddiməsində yazırdı. “Riyazül-əşiqin” iki mövqeyə və bir bağçaya məqsun olundu. Bu ifadədən anlaşılır ki, təzkirə iki cild şəklində planlaşdırılmışdır.

Azərbaycan dilində yazılan “Riyazül-əşiqin” təzkirəsi də XIX əsr milli-məhəlli təzkirələr üçün xarakterik olan bir formada – iki hissədə yazılmışdır. Birinci hissədə təzkirə yazılarkən artıq dünyasını dəyişmiş şairlər haqqında, ikinci hissədə isə müəllifin müasiri və həyatda olan ədiblər haqqında olan məlumatlar, onların əsərlərindən nümunələr verilmişdir. Əsərin müqəddiməsindən məlum olur ki, təzkirə İskəndər bəy Rüstəmbəyovun sifarişi ilə yazılmışdır. Əsər hicri qəməri 1325-ci ildə müəllif tərəfindən sona çatdırılmışdır. Bu barədə müəllif müqəddimədə məlumat verərək yazmışdır: “Qərək, çu təmənnamın surəti miratizəmirimdə ciltvəgər idi. Tainki hicrətin min üç yüz iyirmi beşində bir gün cənabi-səkkar İskəndər bəy Rüstəmbəyov ki, cümleyi-əyani-vilayətdən və darayi-zəkavətü-mərifət idi və iqlimu danişü qiyasətdə vaqiəh İskəndərü-zəmanü zülmati-Qarabağ içrə abən cəddi Çün abihəyat mənbəyi-cudü ehsan idilər hüzuruna müşəvvəf olub ayineyi-qəlbimdə müsəvvər olan müddəanı nian verib və ərəiti-bəndəliyi yerinə yetirdim” [7].

Göründüyü kimi, Müctəhidzadənin Türkiyədə təhsil alması və əsərin İstanbulda nəşri onun qrammatik prinsiplərinə təsirsiz qalmamışdır.

Təzkirədə şairlərin sıralanması onların vəfat tarixləri üzrə olsa da, bu qaydaya hər zaman əməl olunmamışdır. Bu cür düzlüş əsas etibarilə 1255-ci ildən sonraya aiddir. Təzkirələrdə bu uyğunsuzluğun səbəbi isə şairlərin bioqrafiyasında ölüm tarixlərinin göstərilməsi ilə bağlı olur [26, s. 60].

“Riyazül-əşiqin” təzkirəsinin ən yadda qalan cəhəti isə Azərbaycan təzkirə ənənəçiliyində ilk dəfə olaraq şairlərin avtoqraflarının verilməsidir.

Araşdırmalar AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunda mühafizə olunan Müştəri Müctəhidzadə Qarabağının “Riyazul-əşiqin” və Mir Möhsün Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab” təzkirələrinin üzərində aparılmışdır. Məqsəd müxtəlif müəlliflər tərəfindən tərtib olunan bu təzkirələrin xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq, onların səciyyəvi elmi məziyyətlərini

müəyyənləşdirmək və Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin izlənilməsi və yazılmasındakı əhəmiyyətini dəyərləndirməkdir.

Araşdırmalar nəticəsində gəlinən qənaətlər budur ki, bu təzkirələr məhəlli xarakter daşdığından adı yaşadığı regiondan kənarda tanınmayan şairlər də orada öz əksini tapa bilmişdir. Digər təzkirələrdə Yaxın Şərqi müxtəlif xalqlarının nümayəndələri haqqında məlumatlara rast gəlikəsə, XIX əsrin ikinci yarısında yazılan həmin təzkirələrdə, demək olar ki, ancaq Azərbaycan sənətkarları haqqında məlumat verilir.

Tədqiqata cəlb olunan təzkirələrin bir böyük elmi əhəmiyyəti də bundan ibarətdir ki, onlarda təqdim olunan şeir və nəsr nümunələri həm Azərbaycan ədəbi dilinin müəyyən inkişaf mərhələsini, həm də bəzi dialekt və şivələrinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini araşdırmaq üçün zəngin material verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Araslı H. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: ADU-nun nəşri, 1956, 327 s.
2. Feyzullayeva V. "Gülşəni-şüəra" təzkirəsi // Ədəbiyyat məcmuəsi, XVI c., Bakı, 1999, s. 121-124.
3. Hacıyeva A. "Riyazül-əşiqin" və "Təzkireyi-Nəvvab" təzkirələrinin müqayisəli təhlili. Tədqiqatlar (elmi məcmuə). Bakı, 1999.
4. Qarayev N. "Təzkireyi-ziyayi" və "Təzkireyi-Nəvvab" haqqında bəzi qeydlər // Azərbaycan əlyazması xəzinəsi. IV c., Bakı: Elm, 1976, s. 53-60.
5. Qasimov R. Məhəmməd ağa Müştəri // "Ulduz" jur., Bakı, 1988, № 8, s. 93-95.
6. Qəhrəmanlı N. Milli ədəbiyyat tarixçiliyi: genezis, inkişaf, dövrləşdirmə problemləri. Bakı: Qartal, 1997, 196 s.
7. Müstəhidzadə M.Q. Riyazül Aşiqin, 1328 h.ş., İstanbul, 278 s., AMEA Naxçıvan Bölməsi, Əlyazmalar Fondu, şifr: B 85/165.
8. Mir Möhsün N. Təzkireyi Nəvvab, Bakı, 1913, 248 s., AMEA Naxçıvan Bölməsi, Əlyazmalar Fondu, şifr: B 86/166.
9. Məmmədova M. Orta əsrlər təzkirəsi // Bakı: Elm və həyat, 1974, № 12, s. 34-41.
10. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: Maarif, 1978.
11. Mümtaz S. Azərbaycan ədəbiyyatı qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1986, 446 s.
12. Talıbzadə K.A. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi. 1800-1920-ci illər. Bakı, Maarif, 1984.
13. Tərbixət M. Danişməndani-Azərbaycan. Bakı: Azərənşir, 1987, 434 s.
14. Topalova A. Ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsində təzkirələrin rolu və Ağ Məhəmməd Müctəhidzadənin "Riyazül-əşiqin" təzkirəsi (namizədlik dissertasiyası). Bakı: Elm, 2001, 310 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail:eylazov.f@gmail.com

Fakhraddin Eylazov

ABOUT TWO AZERBAIJAN TAZKIRAS WRITTEN IN XIX CENTURY

Tazkiras written in the 19th century, in Azerbaijan differed in many aspects from medieval sources. As many of these tazkiras were of a local character, the poets who were not known beyond the district which they lived in were also able to find their reflection there. Though we have encountered representatives of various peoples of the Middle East in the sources compiled up to that time, many of the tazkiras of the second half of the 19th century are only informative about Azerbaijanian artists and of local character. An outstanding example of local tazkiras is Mir Mohsen Nawab's "Tazkireyi-Navwab" and the "Riyazul-ashigin" by Mohammedaga Muhtahidzadeh which is a contribution to the history of Azerbaijan's tazkira history with its novality are of great

importance in the study of our literature history. The writing of this tazkira is closely connected with 19th century Azerbaijan literary environment.

The Tazkiras, the first examples of Azerbaijani literary criticism, are valuable sources in the collection, dissemination and promotion of classical heritage, and the preservation of various types of information about individual writers. The tazkira is one of the longest and most popular forms of Azerbaijani literary criticism.

The article provides an overview of the history of the 19th-century origins and formation of tazkira as a scientific and literary genre, the study of the Azerbaijani tazkira in the context of the Middle East, and accomplishment and value of “Tazkireyi-nevabab”, “Riyazul ashigin” for our literature history.

Keywords: *textual criticism, Nakhchivan, Tazkira, Riyazul-azhigin, Tazkireyi-Navwab, Literature History.*

Фахреддин Эйлазов

О ДВУХ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ТЕЗКИРЕ, НАПИСАННЫХ В XIX ВЕКЕ

Написанные в Азербайджане в XIX веке тезкире во многом отличались от средневековых источников. Так, многие из этих тезкире носили локальный характер, поэты, не признанные за пределами их уездов, могли найти там свое отражение. Если до этого времени в составленных источниках мы сталкивались с представителями различных народов Ближнего Востока, то во многих тезкире, написанных во второй половине XIX века дается информация только об азербайджанских мастерах, и они тоже носят локальный характер. Являющийся ярким примером локальных тезкире, тезкире Мохсуна Навваба “Тазкирейи-Навваб” и вошедший в историю азербайджанской тезкире с новшествами, тезкире Мухаммеда Муджатахидзаде «Рийазюл-ашигин», имеют особое значение в изучении истории нашей литературы. Написание этой тезкире тесно связано с азербайджанской литературной средой XIX века.

Тезкире-первые образцы азербайджанского литературоведения, являются ценными источниками в области сбора, распространения и пропаганды классического наследия, защиты и хранения информации об отдельных писателях. Это одна из самых продолжительных и самых массовых форм литературоведения Азербайджана.

В статье описывается история создания и формирования тезкире в XIX веке как научно-литературного жанра, изучается азербайджанское тезкире в контексте Ближнего и Среднего Востока. В различных исследованиях, проведенных до настоящего времени в этой области, было определено значение и достоинства литературных произведений “Тазкирейи-Навваб” и “Рийазюл-ашигин” в истории нашей литературы.

Ключевые слова: *Текстоведение, Нахчыван, Тезкире, Рийазюл-ашигин, Тазкирейи-Навваб, история литературы.*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 19.12.2019

Son variant 10.01.2020

UOT: 398:801.6; 398:82.0; 801.8

ELXAN MƏMMƏDOV

BAYATILARDA İŞLƏDİLƏN ATALAR SÖZLƏRİNƏ ÜMUMİ-NƏZƏRİ BAXIŞ

Atalar sözləri xalqın uzun illərə dayanan həyat hadisələri sonucunda gəlmiş qənaətlərindən, təcrübələrindən ortaya çıxan və öz qısa mətnində zəngin məna yükü daşıyan fikirlər toplusudur. Gündəlik həyatımızda daima istifadə etdiyimiz, hətta belə demək mümkünsə, şifahi xalq ədəbiyyatı janrları arasında gündəlik danışığımızda, məişət üslubumuzda ən çox dilə gətirilən janr atalar sözləridir.

Atalar sözlərinə bir çox folklor janrlarının daxilində rast gəlməyimiz təəccüblü deyil. Bu mənada bayatılar xüsusilə seçilir. Belə ki, bayatıların nümunə sayı baxımından ən çox örnəyə sahib olan folklor janrı olmasındandır ki, bu janr daxilində biz atalar sözlərinin daha çox istifadə edildiyini görə bilirik.

Folklorlarda regionallığın böyük əhəmiyyət daşıdığını nəzərə alaraq bayatıların regionlar üzrə söyləniş, mövzu, motiv və digər keyfiyyətləri baxımından fərqləndiyini etiraf etməliyik. Məhz buna görə də Naxçıvan regionunun Azərbaycan folklor mühitinin əsas bazalarından biri olduğunu qətiyyətlə söyləmək mümkündür.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələlərdən yola çıxaraq Naxçıvandan toplanmış bayatılarda yer alan atalar sözlərini tədqiqatə cəlb etdik və bu zaman həmin bayatılarda kifayət qədər atalar sözlərinin yer aldığını müşahidə etdik.

Açar sözlər: *Naxçıvan, folklor, regionallıq, bayatı, atalar sözləri.*

Atalar sözləri xalqımızın təfəkkür tərzinin ən dərin məna qatlarını özündə daşıyan folklor nümunələridir. Folklorumuzun istənilən janrında, diqqətlə araşdırılsa, atalar sözlərinin varlığına rast gəlmək olar. “Ən böyük hikmətləri ən sadə və dərin şəkildə anladan atalar sözləri ucsuz-bucaqsız bir aləmdir” [1, s. 4]. Bu hikmət xəzinəsi örnəklərinə şifahi xalq ədəbiyyatımızın digər maraqlı və axıcı, eyni zamanda çoxnümunəli və özlüyündə dərin mənalar hifz edən bayatıları içərisində də rast gəlmək mümkündür. Xalqımızın mənəvi mədəniyyətinin, söz varlığının ən mükəmməl bədii nümunələri olan bayatıların poetik xüsusiyyətlərinə nəzər saldıqda fikrin əsasən üçüncü və dördüncü misralarda daha kəskin şəkildə ifadə olunduğunu görürük. Bu zaman həmin iki misrada atalar sözləri özünə elə rahat və uyğun yer tapır ki, oxuduğun nümunənin bayatımı, atalar sözümlü olduğu dilemması qarşısında da qala bilirsən.

Bayatıların ritm, ahəng, həcm, misra və heca, ən əsası isə məna tutumunu kompleks şəkildə götürdükdə burada söz ustalığı və söz ustadlığının var olduğunu əminliklə etiraf etməliyik. Xalqımız bu mənada öz söz ustalığından və söz ustadlığından yararlanaraq bayatılarda da atalar sözlərini çox səriştəli bir şəkildə ifadə etməyin nümunəsini ortaya qoymuşdur.

Söz sənətinin, şifahi yaradıcılığının zənginliyi ilə seçilən xalqımızın yaratdığı folklor nümunələrində, sonralar janrlar üzrə təsnifatı aparılan örnəklərinə bir janrda digər janrın xüsusiyyətlərini, mənasını, mahiyyətini, əksər vaxtlarda isə hətta janrın özünü bütöv şəkildə müşahidə etmək mümkündür. Bu mənada bayatılarda atalar sözlərinin mövcudluğunu biz Naxçıvan regionundan toplanmış nümunələrdə də görə bilirik. Nəzərə alsaq ki, atalar sözlərinin özləri belə bəzən müəyyən ritm, ahəng üzərində qurularaq dilə gətirilmişdir. “Yüz ölç bir biç”, “Az de, saz de” və sair örnəklərin hər birində qafiyəli, bəlli hecalı nümunələrlə qarşılaşırıq. Təsədüfi deyil ki, tədqiqatçıların özləri də atalar sözlərini “xalq poeziyasının ən əski janrına aid edirlər” [3, s. 10]. Bayatıların poetikasına nəzər saldıqda isə, xalqın yaradıcı gücünün burada da böyük rol oynadığı məqamları görə bilirik. Belə ki, xalq bəzən bir atalar

sözünü olduğu kimi bayatıda istifadə edirsə, bəzən atalar sözləri örnəyini cümlələrdəki sözlərinin yerini dəyişərək mətnə daxil edir, bəzən fikri saxlamaqla ifadə şəklini fərqli formada ortaya qoyur, bəzən isə bayatılarda xalqın özü, toplama zamanı diqqətdən qaçan, yaxud da atalar sözü mahiyyəti daşıyan fikirləri ustalıqla yenidən xalqın özünə təqdim və təbliğ etmiş olur. Bu istiqamətdə də iki janrın qarşılıqlı əlaqəsini – bayatılarda yer alan atalar sözlərini Naxçıvandan toplanmış nümunələr əsasında araşdırılması ehtiyacı ortaya çıxır.

Naxçıvan bölgəsindən toplanmış bayatıların mənə nüvəsində də kifayət qədər atalar sözlərinə rast gəlmək olar. Folklorşünas Vəqif Vəliyevin “ən ali, ən ülvi, ən təmiz hissləri ifadə edən şeir şəkli” [8, s. 3] adlandırdığı bayatılarda biz, doğrudan da, atalar sözlərinin yüz ölçülərək, bir biçilərək verilməsini görürük:

Görünür hürü dağı,
Duman, gəl bürü dağı.
Ölü dağı çəkilər,
Çəkilməz diri dağı [5, s. 312] .

Yuxarıda nümunədə biz “Ölü dağı çəkilər, çəkilməz diri dağı” atalar sözünü görə bilirik. “Şifahi xalq ədəbiyyatının ən çox yayılmış formalarından biri olub, həyatın bütün sahələrində müşahidə etmək və sınaqdan keçirmək sayəsində yaradılan, şifahi nitqdə və yazılı ədəbiyyatda çox işlədilən, bir və ya bir neçə cümlədən ibarət hikmətli sözlər” [4, s. 19] olan atalar sözlərinin toplanmış variantdan fərqli şəkildə, müəyyən sözlərin yerdəyişməsi, bir hissəsinin verilməsi şəkildə yer aldığı nümunələrə baxaq:

Dərdini de bilənə,
İş başına gələnə.
Açma ürək dəftərin
Hər üzünə gülənə [6, s. 251].

Əziziyəm, dəhnədir,
Arxın başı dəhnədir.
Əsli bədoy olana
Qamçı nədir, dəh nədir [6, s. 254].

Qeyd edək ki, xalqın hər bir atalar sözü ilə “həyata baxışını, təcrübədə qazandığı nəticələri, əxlaqi-tərbiyəvi fikirlərini ifadə edir” [4, s. 19]. Məhz bu mənada yuxarıda vurğuladığımız qəbildən olan atalar sözləri – yəni bayatı daxilində müəyyən dəyişikliklə ifadə olunan atalar sözləri kifayət qədərdir. Yuxarıdakı bayatılarda yer alan “Hər üzünə gülənə sirrini vermə”, “Yaxşı at özünə qamçı vurdurmaz” fikirlərini müşahidə edə bilirik.

Naxçıvandan toplanmış bəzi bayatılar da var ki, həmin bayatılarda atalar sözü birbaşa iştirak etmir. Lakin bayatının gizlədilmiş alt mənasında biz atalar sözünün varlığını duyuruq, mənə qatı bizə bayatı daxilindəki atalar sözünü nişan verir. Bu cür bayatılara isə aşağıdakı bir neçə nümunəni göstərə bilərik ki, həmin bayatılarda dediyimiz kimi atalar sözləri də açıq mənasıyla gizli şəkildə iştirak edir. Nümunələrə baxaq:

Bülbül qurban güllərə,
Qurban şirin dillərə.
Hamı əl-ələ versə,
Yağı neylər ellərə [5, s. 337].

“Güc birlikdədir” [1, s. 119].

Qoyun otlar düzlərdə,
Otlar doyar düzlərdə.
Sən kimi oğlu olan
Ağlar qalar düzlərdə [5, s. 358].

“Oğul bəd övlad olsa, öldürər dərd atanı” [2, s. 518].

Bir məqamı da qeyd edək ki, atalar sözlərinin bitkin məna tutumu xüsusiyyəti bayatıların da bu cəhəti ilə üst-üstə düşür, ona görə də bayatılarda əksini tapan atalar sözləri şeir janrının yüksək poetik axıcılığı içərisində görünməz olur. Müdrik xalq bayatı daxilində demək istədiyi hikmət dolu fikrində bir neçə atalar sözünü daşımağa vadar etmişdir. Aşağıdakı bayatıda da bunu görə bilərik:

Əzizim ötmək olmaz,
Köhləni ötmək olmaz.
Elin atdığı daşı,
Yerdən tərpətmək olmaz [6, s. 255].

Bu bayatıda biz “Elin atdığı daş uzaq gedər” [2, s. 307], “El gücü güclü olar” [2, s. 304], “El atanı haqq da atar” [2, s. 301], “El atan daşa güc çatmaz” [2, s. 301], “El atan daşı qalxızmaq olmaz” [2, s. 301] kimi bir çox atalar sözünün mənasını müşahidə edirik.

Bəzi mütəxəssislər nümunə gətirdiyimiz bayatılarda yer alan atalar sözlərini nəzərdə tutaraq atalar sözünün mənacə eyhamlı qrupuna aid edirlər. Diqqətlə təhlil edərkən doğrudan da bu nümunələrdə atalar sözü eyhamlı şəkildə mətnə ifadəsini tapır. Bu cür bayatı nümunələri vasitəsi ilə biz həm də yaradıcı təfəkkürə sahib olan xalqın mənanı məna içində gizlətmə, həmçinin mənanı məna içində bəyan etmə səriştəsini də görmüş oluruq. Naxçıvandan toplanmış bayatı nümunələrində bu cür atalar sözləri olduqca çoxdur. Bu qəbildən olan bir bayatıya diqqət edək:

Bir daş atdım almıya,
Alma yerdə qalmıya.
Allah qızı yaradıb,
Oğlan subay qalmıya [7, s. 429].

“Bir qız bir oğlanındır” [1, s. 59].

Bir çox bayatılarda isə xalqın təcrübəsinin bitkin və dərin mənalı fikir formasında əks olunduğunu, bununla da yeni atalar sözləri nümunələrinin ortaya çıxdığını müşayiət edə bilirik. Təbii ki, bir çox atalar sözləri toplularında, atalar sözlərinin toplanaraq nəşr edildiyi kitablarda biz aşağıda təqdim edəcəyimiz nümunələrə rast gəlmədik. Bu da təbiidir. Xalqımızın zəngin təfəkkürü mütəmadi olaraq qazanılmış təcrübələrin nəticəsi olaraq yeni fikirlərin, yeni folklor nümunələrinin, eləcə də atalar sözlərinin ortaya çıxmasına şərait yaradır və şərtləndirir. Bu mənada da təqdim olunan bayatılardakı dərin mənalı fikirlər də atalar sözləri kimi xalqın zəngin söz xəzinəsinə əlavə edilə bilər. Həmin nümunələrin yer aldığı bayatılar aşağıdakılardır:

Çoban qoyuna gedər,
Baxar boyuna gedər.
Çobanın ağ şişəyi,
Toy ətliyinə gedər [5, s. 333].

Ayda aya baxarlar,
Qızıl üzük taxarlar.

Yarı göyçək olanın
Evini tez yıxarlar [5, s. 346].

Mən aşiq yanar gəzər,
Dərdini sanar gəzər.
Yoxsulluq yaman dərdi,
Dost səndən کنار gəzər [7, s. 317].

Nümunələrdə qarşılaşdığımız “Çobanın ağ şişəyi toy ətliyinə gedər”, “Yarı göyçək olanın evini tez yıxarlar”, “Dost da yoxsuldən uzaq gəzər” fikirlərinin hər biri atalar sözləri qədər müdrik, mənalı, dərin həyat təcrübələrinin ümumiləşmiş nəticəsi kimi qarşımıza çıxır və biz çox rahatlıqla bu misraların məna mahiyyətini gündəlik hadisələrə şərhimiz zamanı istifadə edə bilərik.

Bu bayatları oxuduqca atalar sözləri yerinə işlədə biləcəyimiz misralar boylanən məna mənzərəsi folklorşünaslıq elmi, eləcə də bugünün folklorşünasları qarşısında da bir problemi qabardır. Belə ki, artıq bəzi folklor nümunələrini konkret bir janra aid etməklə onun poetikasını, forma biçimini, məna tutumunu bayatı janrının çərçivəsində məhdudlaşdırmamalıyıq.

Təkcə elə mahiyyətində atalar sözləri ilə yanaşı dura bilən misraları olan bayatı örnəklərini yox, tədqiqatımızın əvvəlində də qeyd etdiyimiz kimi, birbaşa atalar sözlərinin var olduğu, atalar sözlərinin müəyyən sözlərinin dəyişikliyə uğradığı, mənasında atalar sözü gizlədilmiş bayatıları da ayrıca qruplaşdırmaq olar. Bu bayatıları biz bayatı-atalar sözü kimi təsniflədirməyi daha məqsədəuyğun sayırıq. Düşünürük ki, istər ədəbiyyatşünaslıq, istərsə də folklorşünaslıq elmində janrların qruplaşdırılması zamanı gələcəkdə bu termini də həmin ensiklopedik nəşrlərdə görməyə müvəffəq olacağıq. Qeyd edək ki, bizim təqdim etdiyimiz bayatı-atalar sözləri sadəcə 3 cildlik “Naxçıvan folklor antologiya”sında olan bayatı nümunələri içərisindən seçdiklərimizdir. Bundan əlavə Naxçıvandan toplanmış ayrı-ayrı kitablarda, toplularda da yer alan bayatıları incələsək qeyd etdiyimiz bayatı-atalar sözlərinə rast gələcəyik.

Araşdırmalarımızın təhlili zamanı Naxçıvandan toplanmış bayatılarda atalar sözlərinin işlənmə məqamlarının daha çox olduğunu deyə bilərik. Bu da onu deməyə əsas verir ki, region insanı öz düşüncə və təfəkküründən süzülüb gələn dərin qatlı mənalı özünün ritmik və ahəngdar janrlarında da bol-bol istifadə etməyi bacarmışdır.

Ən əsası isə biz bayatılarda işlədilən atalar sözlərini qruplar üzrə seçəsi olsaq bunları bir neçə şəkildə ayıra bilərik. Belə ki, ilk olaraq bayatılarda bəzi atalar sözləri xalq yaradıcılığında, toplama zamanı informatorlardan alındığı şəkildə, heç bir dəyişikliyə uğramadan bayatıda öz əksini tapıb.

İkinci olaraq bayatını oxuyarkən orada atalar sözünü birbaşa görürük, lakin bu atalar sözü inversiyaya uğramış, dəyişdirilmiş şəkildə qarşımıza çıxır.

Üçüncüsü, xalq arasında işlənməmiş atalar sözünün məna tutumunu hifz edən, lakin həmin atalar sözünün özünün bilavasitə iştirak etmədiyi və dilə gətirilmədiyi bayatılar da mövcuddur ki, burada biz atalar sözünü mətnaltı mənada dərk edirik. Yəni burada atalar sözü mətnə gizlədilmiş şəkildə təqdim olunur.

Dördüncü olaraq biz bayatılarda elə misralara, elə fikirlərə rast gəlirik ki, həmin misra bütövlükdə, həmin fikir tam olaraq atalar sözü gücündədir, atalar sözü funksiyasında, atalar sözü məna yükündədir. Lakin toplama zamanı bu nümunələr nə qeydə alınıb, nə də dilə gətirilib. Ola bilsin ki, həmin fikir, məna, misra elə bayatılarda var olduğu üçün atalar sözü

kimi toplama materiallarında yer almayıb, yaxud seçilib atalar sözlərinə əlavə edilməyib.

Folklor janrları arasında janr daxilində digər bir janrın var olması nəinki həcmcə kiçik janrların kölgədə qalmasına səbəb olur, əksinə iki fərqli janrın, bəzən üç, nadir hallarda isə dörd janrın qarşılıqlı vəhdətdə olmaqla daha mənalı və poetik cəhətdən daha diqqətçəkən nümunələri ortaya çıxarır. Bununla da xalqın söz yaddaşının nə qədər zəngin olduğu özünü göstərir. Bu mənada bayatılarda atalar sözlərinin işlədilməsi də həm bayatıların ritmik ahəngdarlığına fərqli bir ovqat əlavə etmiş, həm məna tutumunu zənginləşdirmiş, həm də atalar sözlərinin özünün yaşarlılıq və mühafizə sistemində çevrilmişdir. Nəticədə də atalar sözlərinin bayatılarda istifadəsi söyləyicinin, yaradıcının – xalqın obrazlı, bədii nitqinin zənginliyinə gətirib çıxarmışdır. Bu cür janrların qarşılıqlı tədqiqi zamanı bayatılardakı atalar sözlərini öyrənməklə, həm xalqın dərin məna daşıyan zəngin təfəkkürünü tədqiq etmiş oluruq, həm də ulu əcdadlarımızın söz yaradıcılığının zamanla inkişaf edən (nəsrədən nəzmə, ifadədən ahəngə, monofonluqdan polifonikliyə) mərhələlərini görə bilirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Atalar sözü. Bakı: Öndər, 2004, 264 s.
2. Atalar sözü. Bakı: Yazıçı, 1986, 690 s.
3. Bəydili C. Bütün sözlərdən ulu sözlər // “Atalar sözü” kitabına ön söz. Bakı: Öndər, 2004, 264 s., s. 4-14.
4. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq: ensiklopedik lüğət. Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası, 1998, 240 s.
5. Naxçıvan folklor antologiyası: 3 cildə., I c., Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 512 s.
6. Naxçıvan folklor antologiyası: 3 cildə., II c., Naxçıvan: Əcəmi, 2011, 496 s.
7. Naxçıvan folklor antologiyası: 3 cildə., III c., Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 560 s.
8. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985, 414 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: elxan.yurdoglu@yahoo.com

Elkhan Mammadov

GENERAL THEORETICAL OVERVIEW OF PROVERBS IN BAYATIS

Proverbs are a collection of ideas that have emerged from the lives and experiences of the people as a result of many years of life, and have a rich meaning in their short text. Proverbs are the genre that we use in our daily lives, even if it is possible to say, the most commonly spoken genre of folk oral literature in our everyday conversations.

It is not surprising that we come across proverbs in many folklore genres. Bayatis are especially distinguished in this sense. So, because the bayati is the most popular genre in terms of sample numbers, we can see that the proverbs are used more and more within this genre.

Considering that regionalism is of great importance in folklore, we must acknowledge that bayatis differ in terms of pronunciation, themes, motives and other qualities by regions. Therefore, it is possible to say with certainty that the Nakhchivan region is one of the main bases of the Azerbaijani folklore.

Based on the above-mentioned issues, we involved the study of proverbs in bayatis collected from Nakhchivan and at that time we saw that there were enough proverbs in those bayatis.

Keywords: *Nakhchivan, folklore, regionalism, bayati, proverbs.*

Эльхан Мамедов**ОБЩЕТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ОБЗОР ПОСЛОВИЦ, ИСПОЛЪЗУЕМЫХ В БАЯТЫ**

Пословицы – это сборник мыслей, раскрывающих опыт народа, полученный в результате многолетних жизненных событий и содержащий в своем коротком тексте богатый смысл. Среди жанров устной народной литературы, которые мы всегда используем в нашей повседневной жизни, даже можно сказать, самый часто упоминаемый в нашем повседневном разговоре, бытовом стиле жанр – это пословицы.

Неудивительно, что пословицы можно встретить во многих фольклорных жанрах. В этом смысле особенно выделяются баяты. Таким образом, баяты по количеству являются примерными образцами фольклорного жанра, и в этом жанре, как мы видим, пословицы используются больше всего.

Учитывая большое значение регионализма в фольклоре, мы должны признать, что баяты отличаются по региональным признакам, темам, мотивам и другим качествам. Именно поэтому можно с уверенностью сказать, что Нахчыванский регион является одной из основных баз азербайджанской фольклорной среды.

Исходя из вышеизложенных вопросов, мы привлекли к изучению собранные в Нахчыване из баяты пословицы, и заметили, что в этих баяты содержится достаточное количество пословиц.

Ключевые слова: *Нахчыван, фольклор, регионализм, баяты, пословицы.*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Hüseyn Həşimli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 07.11.2019

Son variant 22.01.2020

UOT: 398; 801.8

ƏKRƏM HÜSEYNZADƏ

OĞUZNAMƏLƏRDƏ TARIXİ-MİFOLOJİ MƏNƏVİ İRS

Məqalədə Naxçıvanın ən qədim insan məskənlərindən biri olması, qida məhsulu kimi duzun istehsalı, ondan bir müalicə vasitəsi kimi istifadə edilməsi və duzun müqəddəs sayılması Naxçıvana məxsusluğun ifadəsidir.

Naxçıvanda təbii duz mədəninin olması buradan aşkar edilən qədim duz baltalarının, duz müalicəxanasının və buradan çıxarılan qaya duzunun çox qiymətli minerallarla zəngin olması mənbələrlə sübut olunmuşdur. Naxçıvan duzunu qədim və orta əsrlərdə at arabaları vasitəsilə "Duz yolu" ilə qədim Şumerlərə, Şərq ölkələrinə, Osmanlı dövlətinə ticarət məqsədi ilə tacirlər qədim İpək yolu vasitəsilə satmağa aparmışlar.

Duzun müqəddəs sayılması, ona səcdə edilməsi Naxçıvan folklor nümunələrində, xalq hikmətlərində, Oğuznamələrdə dəyərli fikirlərlə öz əksini tapmışdır. Naxçıvan duzunun tarixini, şöhrətini əbədləşdirmək üçün "Naxçıvan duz Müzeyi"nin yaradılması Naxçıvan duzunun şöhrətinin, qədim tarixinin simvolu kimi əbədləşdirilmişdir.

Açar sözlər: *Oğuz Kağan, Nuh, Əmsali-Məhəmmədiyyə, mifik inanc, folklor nümunələri.*

Oğuznamə – Oğuz tayfalarının ictimai-siyasi, tarixi-mifoloji, dini-fəlsəfi görüşlərini, düşüncələrini, mənəviyyatını, epik-bədii təfəkkürünü əks etdirən nümunələrə "Oğuznamə" deyilir. Bilindiyinə görə hazırda 30 -dan çox Oğuznamə mövcuddur ki, burada oğuzların həyat tərzləri, təqvim mifləri, mifik inancları, dastanları, rəvayətləri, atalar sözləri və məsəlləri, şeir parçaları kimi amillər öz geniş əksini tapmışdır. Deyə bilərik ki, oğuzlar haqqında hər hansı bədii, tarixi, təsviri məlumat topluları da "Oğuznamə" adlana bilər. Kökü mifik oğuz şəcərəsi ilə bağlı olan nümunələr ilk vaxtlarda babalarımızın yazılmamış qanunları olubdur. Bunu tarixi-xronoloji "Oğuznamə" yazanlar (Rəşidəddin, Əbül Qazi və b.) qeyd ediblər. Bu mənada "Oğuznamə"lər uzun müddət xalqın qəhrəmanlıq tarixi kimi canlı şəkildə yaşayıb, oğuz birliyinin dağılması, köçəriləyin oturaqlıqla əvəzlənməsi ilə unudulmuşdur. Bu gün Oğuz motivlərinin ayrı-ayrı folklor janrlarında, ədəbi əsərlərdə canlanması tarixi yaddaşa qayıdışın başlanğıcıdır.

Bizə qədər Oğuz Kağanı və onun övladlarından bəhs edən iki yazılı dastan ("Oğuz kağan" və "Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisani-taifeyi-Oğuzan"), atalar sözləri ("Hazarhir-risələti min kəlimatı oğuznamə əl məşhur-i atalar sözü" və "Əmsali-Məhəmmədiyyə"), Oğuz şeirləri, "Oğuznamənin" Uzunkörpü variantı, Dana Ata və Əndəlibin əsərləri, həmçinin iyirmidən çox Oğuz salnaməsi gəlib çatmışdır.

"Oğuznamə" adı altında toplanan nümunələr müxtəlif janrlarda (dastan, atalar sözü, rəvayət), formada (epik, tarixi, ədəbi) və dillərdə (çin, ərəb, fars, türk) mövcuddur.

Tarixi Oğuznamələrin həm şərq, həm də qərb variantları daha çox şəcərə dəbini saxladığından, onları bir qayda olaraq tarixi-mifoloji genealogiya da adlandırmaq olar. Hökmdarlar üçün yazılan bu tip Oğuznamələrdə dastan üsürləri qabarıq saxlanılsa da, funksiyası baxımından onlar ədəbi-epik növlərdən bir qədər fərqlənən qədim epik əsərlərimizdən biridir.

Oğuznamələr oğuzların, türk tayfalarının tarixi-coğrafi məkanları, dövlətləri, idarəetmə üsulları, döyüş taktikaları, həyat tərzləri, tərbiyə sistemləri, məişəti, mifik inancı və s. haqqında tutarlı bədii tarixi qaynaqlardır. Bu cəhətdən oğuznamələr tarixçilər, filoloqlar, filosoflar, pedaqoq və psixoloqlar üçün dəyərli qaynaqlar hesab oluna bilər.

Şifahi ənənədə yaşayan oğuznamə dastanları ilə yanaşı, yazılı epik abidələrin V əsrdən əvvəl mövcudluğu əd-Dəvadarinin “Dürər-üt-ticcan” adlı qısa tarixi xronikasından məlumdur. Ancaq bu oğuznamə bizə qədər gəlib çatmamışdır. Əd-Dəvadarinin məlumatından aydın olur ki, bu oğuznamə Oğuz kağandan başlamış səlcuqlara qədər olan bir dövrün dastanlaşmış tarixi olmuşdur. Oğuz dastanının bizə qədər gəlib çatan ən qədim variantı uyğur əlifbası ilə yazılan “Oğuz kağan” dastanıdır. Daha böyük Oğuznamə “Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisani-taifeyi-Oğuzan”-dır ki, VII əsrdə meydana gəldiyi bilinməkdədir.

Oğuz atalar sözlərində, hikmətlərində oğuzların dünya, zaman, insan, tayfalar haqqında fəlsəfi görüşləri, təqvim mifləri öz əksini tapmışdır. Ditsin nəşr etdiyi 400 atalar sözündə Oğuz, Dədə Qorqud adına çoxlu hikmətli kəlamlar, atalar sözləri verilmişdir. Oğuznamə şeirlərində Dədə Qorqud, Oğuz kağan, Bayındır, Qazan və başqa Oğuz qəhrəmanları öyülür, hələ dastanlaşmamış qəhrəmanlıq səhnələri təqdim edilir. Bu şeirlər Oğuz bədii düşüncəsindən xəbər verir. Həm də bu Oğuz şeirlərindən türk poeziyasının inkişaf yolunu izləmək olur. Qeyd edək ki, bu şeirlər də atalar sözləri və hikmətlər kimi tarixi-mifoloji, bədii informasiya baxımından öz qiymətini itirməmişdir.

Oğuznamələrdə Nuh oğlu Yafəyə bağlanan şəcərələr verilmişdir. Tarixi-xronoloji oğuznamələrdən ən məşhurları F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”si (XIV), Yazıçıoğlu Əlinin “Təvarixi ali Səlcuq” (XV), Mahmudoglu Həsən Bayatlının “Cami cəm-ayin” (XV), Əbubəkr Tehraninin “Kitabi-Diyarbəkriyyə” (XV), Ənvərinin “Düsturnamə” (XV), Mirxondun “Röv-zətüs-səfa” (XV), Xandəmirin “Xülasət əl-əxbar” (XVI), Osman Bayburtlunun “Tarixi-cədid mirətül-cahan” (XVI), Hafiz Tanış Buxarinin “Şərəfnameyi-şahi” (XVI), Salır Babanın “Oğuznamə” (XVI), Əbül Qazi Bahadır xanın “Şəcəreyi- tərakimə” (XVII), Şəkarim Xudayberdioğlunun “Türklərin, qazaxların, qırğızların və xan sülaləsinin şəcərası” (XIX) əsərləridir. Bu oğuznamələrin, demək olar ki, hamısı eyni mifoloji şəcəra, eyni tarixi hadisələr, eləcə də qismən eyni oğuz hökmdarları haqqında məlumat verən qaynaqlardır.

Oğuz türklərinin qədim folklor nümunələri kimi yaranan oğuznamələrin yazıya alınma tarixi hələ iki min il əvvələ gedib çıxır ki, bu bir çox tədqiqatlarda elmi və tarixi faktlarla əsaslandırılmışdır [10, s. 198-201]. Bu misilsiz nümunələr dünyanın ən nüfuzlu kitabxanalarında yer alsada, indiyədək çox az öyrənilmişdir. Zamanla şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi kimi “ömrünü” başa vuran oğuznamələr mənsub olduğu xalqın yaddaşında silinməz izlər qoymuşdur. Elə izlər ki, sonrakı dövrlərdə meydana gələn mədəniyyət nümunələrində onun ruhu mütləq mənada hiss olunur.

Zəngin şifahi xalq ədəbiyyatımız – “Kitabi Dədə Qorqud”, “Bilqamis”, “Alp Ər Tunqa”, “Oğuz”, “Ərkənəqun” kimi dastanlarımız, Oğuznamələr, Ustadnamələr xalqımızın qədim tarixindən, onun ictimai-mədəni həyatından, zəkəsindən, istək və arzularından, tərbiyə və təhsil səviyyəsindən xəbər verir [2, s. 41-42; 3, s. 72; 6, s. 265]. Qobustan, Gəmiqaya, Oğlanqala, Kültəpə, Orxon kitabələri və daha bir çox qayaüstü yazılı abidələrimiz xalqımızın yazı yazmaq, oxumaq, hesablamaq, rəsm çəkmək, rəqs etmək və s. qədim mədəniyyəti və yazı, vərzişlərinə sahib olmasından xəbər verir. Tariximizin çox qədimliyini göstərən arxeoloji qazıntılar, əldə edilmiş maddi, mədəni nümunələr, xaraba şəhər və qəsəbələr Azərbaycanın ayrılmaz bir parçası olan Naxçıvanda hələ daş dövründən istifadə edilən duz mədəni və buradan tapılmış daş baltalar, buradakı duz müalicəxanası çox uzaq keçmişimizin mədəni səviyyəsindən xəbər verir. Bütün bunlar Azərbaycan xalqının hələ miladdan əvvəl mədəniyyətə, yazıya, oxuya, sistemli təlim-tərbiyə mədəniyyətinə, müalicə üsullarına sahib olduqlarını təsdiq edir. Ulu öndər Heydər Əliyev demişdir: “Naxçıvanın qədim, zəngin tarixi

Azərbaycan tarixinin çox parlaq səhifələrindəndir. Əgər Azərbaycanın tarixi haqqında, ümumiyyətlə bir çox işlər görülsə, Naxçıvanın tarixi haqqında, qədim tarixi haqqında və Naxçıvanın bir diyar kimi öyrənilməsi – həm təbiətinin, həm adət-ənənələrinin, etnoqrafiyasının öyrənilməsi barədə çox az iş görüldükdür” [1, s. 17].

Azərbaycan folklorunun tərkibində xüsusi yeri olan oğuznamələrin metodoloji əsası ən qədim dövrlərdən başlayaraq xalqın mənəvi mədəniyyət irsini özündə birləşdirən xalqın müdrik fikirləri, klassiklərin Oğuznamələr haqqında dəyərli fikirləri, ulu dastanımız “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları, Oğuzla bağlı xalq nümunələri deyimləri, müxtəlif folklor nümunələri təşkil edir [9, s. 28]. Bu barədə professor Füzuli Bayatın son dövrlərdə nəşr etdirdiyi əsərlərində daha ətraflı və geniş məlumat verilmişdir [3]. Oğuzun şəcərəsinin Nuh peyğəmbərlə başladığını deyən müəlliflər də çoxdur. Bir çox alimlər də Oğuzların Azərbaycanda, Anadolu da eradan çox-çox əvvəllər yaşadıklarını qeyd etmiş və Oğuzların azərbaycanlıların əcdadı hesab etmişlər [7, s. 7].

Naxçıvanda – Gəmiqayadakı təsvirlər sübut edir ki, ən qədim Oğuz tayfaları burada yaşamış və burada da yüksək inkişaf etmiş mədəniyyət olmuşdur. Gəmiqayadakı yazılar, işarələr, rəsmlər istedadlı rəssamlar və bilicilər tərəfindən çəkilmiş nadir sənət inciləridir. Bu rəsmlər qayaların köksündə bədii, həndəsi-riyazi dəqiqliklə qazılmış, həkk edilmişdir. Bunların hamısı sözlü işarələrdir və Oğuzların Tanrıçılıq təfəkkürünü, inam və inancını, yer-göy əlaqələrini, kosmik düşüncəsini əks etdirir, Nuhun gəmisinin də Gəmiqayada məskunlaşdığı mənbələrdə bildirilir.

Henrix İohann Hübşman Naxçıvan toponimini Nuh peyğəmbərlə bağlı “dünya tufanı” hadisəsi ilə əlaqələndirir. Onun fikrincə “Naxçıvan” toponimi “törəyiş yeri” anlamını verməkdədir. Hübşmanın istinad etdiyi Nuh tufanı hadisəsinə görə “Naxçıvan” sözü üç hissədən – “Nax” (Nuh) və türk dillərində isim düzəldən şəkilçi olan “-çı” şəkilçisi, sonra da türk dilində yer, məkan bildirən “van” toponimindən meydana gələrək, “Nuhçuvan” – Nuhçuların (Nuh tərəfdarlarının) məskəni”, “Nuhun diyarı” deməkdir [11, s. 92-129].

Naxçıvanda tədqiqatlar aparmış böyük rus alimi K.A.Nikitin yazır ki, Nuh peyğəmbər Naxçıvan şəhərinin əsasını qoymuşdur [8, s. 111].

Akademik İsa Həbibbəyli uzunillik apardığı təhlil və tədqiqatları nəticəsində bildirir ki, Nuh tarixi şəxsiyyət olmuşdur. Gəmiqaya ətlərindəki Qaranquş yaylağı – Nuh peyğəmbərin suyun çəkilib – çəkilmədiyini öyrənmək üçün əfsanəvi gəmidən buraxdığı və çaynağında palçıq, yaxud dəfnə yarpağı geri döən Qaranquşun adını əbədləşdirən toponimdir [5, s. 18].

Naxçıvan Azərbaycanın və Şərqn, hətta deyə bilərik ki, dünyanın ən qədim şəhərlərindən və ən qədim insan məskənlərindən biridir ki, bunu Yəhudi tarixçisi İ.Flafi də qeyd edir [13, s. 411]. Şəhərin tarixi minilliklərin dərinliklərinə gedib çıxır: arxeoloqlar burada eramızdan öncə II və I minilliklərə aid çoxlu maddi mədəniyyət əşyaları tapmışlar.

Gəmiqaya Kiçik Qafqazda ən hündür dağdır ki, hündürlüyü 3906 metrdir. Zirvəsi “Qapıcıq” adlanır. “Qapıcıq bəşəriyyətin yeni həyatına “açılan kiçik qapı”, “giriş yeri” mənasını daşıyır” [5, s. 26]. Yerli sakinlər arasında dolaşan əfsanəyə və Oğuznamələrə görə, Nuh peyğəmbər daşqın çəkildikdən sonra burada ailəsi ilə, Ham, Sam, Yafəs adlı oğlanları ilə ömrünün sonuna qədər yaşamış və bu torpaqda da vəfat etmişdir.

Bütün bu tarixi faktlar Nuhun gəmisinin Naxçıvanın Gəmiqaya ərazisində torpağa oturduğunu, ilkin oturaq həyatın bu ərazidən başladığını sübut edən tarixi faktlardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan bölməsinin yaradılmasına həsr olunmuş müşavirədə nitq // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsi. Bakı: Nurlan, 2005, 17 s.
2. Bilqamıs dastanı. Bakı: Gənclik, 1985, 104 s.
3. Rəşidəddin F. Oğuznamə. Bakı: Azər nəşr, 1992, 72 s.
4. Bayat F. Mitten Tarihe Sözdən Yazıya Dede Korkut Oğuznameleri. İstanbul: Ötüken Neşriyatı, 2016, 282 s.
5. Həbibbəyli İ. Nuhdaban oturaq məkanı və Duzdağ şəhərtrafi mədəniyyəti. Naxçıvan: "İlkin şəhər və Duzdağ" Beynəlxalq Simpozium. 27-28 iyul, 2012-ci il. Naxçıvan, 2013, 456 s.
6. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
7. Qumilyov L. Oğuzlar. Bakı: Gənclik, 1983, 170 s.
8. Nikitin K.A. Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan mahalı // Qafqaz ərazilərinin və tayfalarının təsviri üçün materiallar məcmuəsi. II buraxılış, Tiflis, 1882, 212 s.
9. Oğuznamələr. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1993, 296 s.
10. Rzayev F. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən (miladdan öncə II-I minilliklər). II c., Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2017, 588 s.
11. Rzayev F. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən (miladdan öncə II-I minilliklər). II c., Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2017, 588 s., s. 198-201.
12. Кенгерли Б. Каталог. Баку, 1947.
13. Флавий И. Иудейские древности / Пер. с греческого Г.Г.Генкеля. Т. I, СПб., 1900, 716 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ekrem.h@mail.ru

Akram Husseinzadeh

HISTORICAL-MYTHOLOGICAL MORAL HERITAGE IN OGHUZNAMES

The paper deals with Nakhchivan which is one of the most ancient human settlements and salt production. Salt has always been used as spice and remedy, considered sacred, this is the reflection of its belonging to Nakhchivan.

The existence of natural saline, salt axes found from here confirm that salt mining in Nakhchivan has a very ancient history. Through the investigations it has already proved that Nakhchivan saline and its rock salt is very rich in valuable minerals. Nakhchivan salt was carted and traded to ancient Sumerians, Eastern countries, Ottoman Empire through "the Silk way" in the ancient times and Middle Ages.

Sanctifying and idolising the salt is also reflected in Nakhchivan folklore samples, sayings, aphorisms, in Oghuznames. In order to monumentalize the history and fame of Nakhchivan salt, "Nakhchivan Salt Museum" was established. This museum is the symbol of antiquity and sign of reputation of Nakhchivan salt.

Keywords: *Oghuz Kaghan, Noah, Amsali-Muhammediya, mythic belief, folklore samples.*

Акрам Гусейнзаде

ИСТОРИКО-МИФОЛОГИЧЕСКОЕ МОРАЛЬНОЕ НАСЛЕДИЕ В ОГУЗНАМЕ

В статье говорится о том, что Нахчыван является одним из самых древних поселений человека, о производстве соли, об использовании её как средства лечения, о культе соли в Нахчыване.

Существование в Нахчыване соляных приисков, соляных лечебниц, обнаружение здесь древних орудий для добычи соли, богатство добытой здесь каменной соли ценными минералами доказано

источниками. В древние и средние века нахчыванская соль в торговых целях с помощью конных повозок купцами переправлялась по «шёлковому пути» к древним шумерам, в восточные страны, Османскую империю.

Святость соли, поклонение соли отражено в Нахчыванских фольклорных образцах, народных поговорках, а также в Огузнаме. Для увековечения истории и славы нахчыванской соли в Нахчыване был создан «Музей соли».

Ключевые слова: *Огуз Каган, Ной, Амсали-Мухаммедийе, мифическое верование, фольклорные образцы.*

(Akademik Muxtar İmanov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 13.11.2019

Son variant 17.01.2020

UOT 388:801.6; 398:82.0; 801.8

AYTƏN CƏFƏROVA

TOY MƏRASİMİ NƏĞMƏLƏRİNDƏN OLAN GÜLÜMEY VƏ HAXIŞTALARDA
ETNOSUN ERKƏN TƏSƏVVÜRÜNÜN BƏDİİ İFADƏSİ

Naxçıvan MR ərazilərindən toplanmış toy mərasimi nəğmələri içərisində diqqət çəkən nümunələrdən biri də gülümey və haxıştalar. Gülümey və haxıştalar toyun müxtəlif mərhələlərində icra olunur. Gülümeylər sevgi ağırlıqlı, şən əhval-ruhiyyəli bayatılardır ki, mərasimin rəngarəngliyini özündə ehtiva edir. Oxunan nəğmələrin hər misrasının sonunda "gülüm ey" rədifi verilir. Gülümeylər, əsasən, şən əhval-ruhiyyəni özündə əks etdirir. Bu nəğmələrin ifası zamanı oğlan və qızın müsbət keyfiyyətləri də sadalanır, onlara xoş gələcək arzu edilir. Naxçıvan MR ərazilərindən toplanmış folklor örnəklərində Gülüm adlı mifoloji obrazla tez-tez qarşılaşırıq. Bu obraz əraziyə məxsus əfsanə, rəvayət mətnlərində daha aktivdir. Həmin örnəklərdə də Gülüm insanlara, təbiətə, əsasən, gözəlliklər bəxş edən obraz kimi xarakterizə edilir.

Haxıştalar da toy mərasiminin müxtəlif mərhələlərində ifa olunmağına baxmayaraq, toyun xınyaxdı adlanan hissəsində ifa və icrası daha geniş şəkildədir. Bu nəğmələr də, əsasən, şən ruha köklənmiş bayatılardan seçilir. Lakin gülümeylərdən fərqli olaraq dövrün, məkanın bəzi problemləri haxıştaların mövzusunə çevrilə bilər. Naxçıvan MR ərazilərində xınyaxdı mərasimini haxıştasız təsəvvür etmək mümkün deyil.

Ümumiyyətlə, hər iki toy mərasimi nəğməsi – gülümey və haxışta qədim türk tayfalarının müxtəlif münasibətlərlə yaratdığı mərasimlərin izlərini özündə qoruyub saxlamaqdadır.

Açar sözlər: gülümey, haxışta, toy, mərasim, xınyaxdı, əfsanə, nəğmə.

Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərindən olan məişət mərasimləri və onlarla bağlı yaranmış nəğmələr xalqımızın məişət həyatının mənəvi məqamlarını əks etdirmək baxımından əvəzolunmaz dəyərə malikdir. Hər dövrə, zamana uyğun olaraq müasir elementlərin təsirindən yan keçə bilməyən bu nəğmələr öz qədimliyinə sadıq qalaraq xalqın erkən düşüncəsini də ifadə edir. Məişətə xas olan qədim ənənəvi mərasimlər içərisində toy mərasimi erkən təfəkkürə məxsus elementləri özündə daşısa da, dövrə, zamana və məkana xas cəhətlərlə daha zəngindir. Toy mərasimi nəğmələri içərisində toyun müxtəlif mərhələlərində ifa olunan gülümey və haxıştalar mərasim düşüncəsində geniş mövqe daşımaqdadır.

Gülümeylər Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazilərində, əsasən, Şərur bölgəsində toy zamanı ifa olunan toy mərasimi nəğmələridir. Qərbi Azərbaycanın da bəzi mahallarında ifa olunması xarakterikdir. Gülümey söyləmə adəti Naxçıvan MR-in bir çox regionlarında toylarda mütləq şəkildə ifa olunur. Əvvəllər gülümeylər "Gülümey" rədifsiz ifa olunurdu. Sonralar "Gülümey" rədifi bir çox bayatılara əlavə edilərək ifa olunmağa başladı. "Gülümeylərdə şən əhval-ruhiyyə duyulmaqla bərabər, dövrün xoşagəlməz məqamları da əks olunur: qadın hüquqsuzluğu, valideyn məcburiyyəti, şəxsi mənafeələr, vəfasızlıq və s. Nəğməni ifa edənlər, əsasən, qadınlardır. Bəziləri gülümey nəğmələrini əvvəldən əzbər bilirlər. Onlar da öz nənə və analarından, digər böyüklərdən zaman-zaman eşitdikləri gülümeyləri ifa edirlər. Bəzən səslənən Gülümeylər ifaçı tərəfindən müəyyən dəyişmələrə də məruz qalır və beləliklə, yeni gülümeylərin meydana çıxma zərurəti yaranır. Bir çox gülümeylər isə elə toy mərasimi zamanı yaradılır ki, bu nümunələrdə də həmin toyun ab-havası öz əksini tapır. Toy səbəbkarları olan oğlanın və qızın müsbət keyfiyyətləri həmin gülümeylərin əsas mövzusunə də çevrilə bilər.

Toyun başlanğıc mərhələsindən hesab olunan qız-gəlinlərin sevərək icra etdiyi Xınyaxdı mərasimi gülümeylərin fəal şəkildə ifa olunduğu mərasimdir. Xınyaxdıda ifa olunan

gülümeydə gəlinin müsbət keyfiyyətlərini özündə ehtiva edən nəğmələr söylənilir. Bəzən elə haxıştalar kimi gülümeylərdə də gəlin-qaynana münasibətləri öz əksini tapa bilir.

Gülümeylər söylənərkən qızlar iki dəstəyə ayrılır. Hər dəstədə 1 nəfər nəğməyə başlar, digərləri isə xorla “gülümey” deyərlər. Əslində, elə gülümeylərin özü də bayatılardır. Əsasən, şən əhvali-ruhiyyəni ifadə edən bayatılar gülümeylərdə istifadə olunur. Eşq, sevgi motivli bayatılar seçilir. Hər misranın sonuna “gülüm hey!” rədifini artırılır:

Toyçular, vurun toyu, gülüm hey!

Gün qalxdı cida boyu, gülüm hey!

Toyda gözəl çox olur, gülüm hey!

Axtarın əsli-soyu, gülüm hey! [1, s. 294].

Bəzi gülümeylərdə isə bayatının hər misrasından sonra “A gülümey, a gülümey” sözləri deyilir. Bir çox eşq məzmunlu gülümeylərdə də Vətən sevgisinin, əxlaqi dəyərlərin aşılındığı da görünməkdədir:

A gülümey, a gülümey,

Kəngərliyə gələn qız.

A gülümey, a gülümey,

Böyük-küçük bilməli.

A gülümey, a gülümey,

Kəngərlidən gedən qız,

A gülümey, a gülümey,

Göz yaşını tökməli.

A gülümey, a gülümey [7, s. 88].

Bəzi qaynaqlarda gülümey – bir adət olaraq toy şənliklərində qız-gəlin tərəfindən ifa olunan qədim mənşəli dil yallısı oyununun bir adı kimi qəbul olunur. Əsasən, Naxçıvan ərazisinə məxsus olan bu oyun “gülümey”, “gülüməyi” və “a gülüm hey” adları ilə də tanınır [3, s. 124].

Mifoloji anlamda Gülüm obrazı ilə biz tez-tez qarşılaşırıq. Naxçıvana aid mifoloji mətnlərdə “Gülüm” obrazı xeyirxah, yaz əhval-ruhiyyəli, mehriban obraz kimi təqdim olunur. Naxçıvan MR Ordubad rayonunda Gülüm-gülüm pirinin mövcudluğu da xalq yaddaşında Gülüm adlı mifoloji obrazın varlığını sübut edir. Bəzi əfsanə mətnlərində Gülüm dağ kimi təsvir olunur. Yazı gətirən, gül-çiçək yetirən Gülüm dağı ona “rişxənd edənə cəzalandırır”, gül-çiçək əvəzinə toz-torpaq yaradar, uçar, dağılar. Çillə mərasimi ilə bağlı xalq dilində yaşayan poetik mətnə də Gülüm obrazı ilə qarşılaşmaq mümkündür. Burada Gülüm ağ örpək şəklində tərənnüm edilir:

Ağ örpəyim

Tülüm, gəl,

Ay, ağ gülüm,

Gülüm, gəl...

Əkinimin yorğanı,

“Qara kəlin” dərmanı.

Ağ örpəyim

Tülüm, gəl,

Ay ağ gülüm,

Gülüm, gəl... [8, s. 255].

Burada Gülüm insanlara fayda, xeyir gətirən, bolluq-bərəkət rəmzi kimi təsvir olunur.

Buna əsaslanaraq demək mümkündür ki, Gülüm türk mifoloji dünyaduyumunda vaxtilə xeyir obrazı olmuşdur ki, müasir dövrdə xalq yaddaşında yaşayan örnəklərdə xeyir arzulamaq məqsədilə adı çəkilir.

Haxıştalar – Haxışda sözünün daxilində **ha** ədatı və **xışda** feili görünməkdədir. **Ha** əmr ədatı, xışda isə xış feili (qoş) və la-lə feil düzəldən şəkilçisinin orfoepik forması olan da, də şəkilçisi vasitəsilə düzəlib. Xış sözünün mənası qoş sözü, qoş feili ilə eynidir. Qoşa sözünün kökü olan qoş feili milli mənşəli olub “qovuşmaq” (qoşalaşmaq) feilinin də əsasında dayanır. Alim B.Əhmədov yazır ki, Azərbaycan dilində xışma sözü var və o da qoşa sözü ilə qohumdur, xışma iki ovucun qoşalaşması ilə bağlı işlədilir [5, s. 126]. Haxışda mərasimində də qarşı tərəflər qoşalaşır, qoşa halda dəyişir, dəyişmə iki tərəf – qoşa insan arasında baş verir. Dəyişmədə ikidən çox nəfər iştirak etmir. Üçüncü şəxs də haxıştaya qoşulmaq istəyəndə növbə gözləməli olur. Oyundan – mərasimdən ikinci şəxs çıxır, yəni dəyişməni bitirir, üçüncü şəxs dəyişməyə başlayır. Beləliklə, qoşulan üçüncü şəxs də ikinci olur. Bütün hallarda dəyişmədə eyni anda iki şəxs iştirak edə bilər, yəni dəyişmə qoşa halda icra olunur.

Haxışta haqqında E.Aslanov yazır ki, haxışta əvvəllər Novruz və məhsul bayramı şənliklərində ifa edilirdi. Sonralar isə Naxçıvan MR ərazilərində, Qərbi Azərbaycanın bəzi mahallarında toy şənliklərində ifa edilirdi [3, s. 229].

Əsasən, qadınlar tərəfindən icra olunur. Qadınlar iki dəstəyə ayrılırlar. Hər dəstənin üzvləri növbə ilə qarşı tərəfi acıqlandıran bayatılar deyir və bayatının hər misrasının sonunda “haxışta” sözü xorla deyilir. Naxçıvan MR ərazilərində, əsasən, bayatının hər misrasının sonunda “hakuşka” sözü təkrarlanır. Bu zaman oğlan və qız evinin adamlarından ibarət olan dəstələr bir-birilə dəyişirlər. Söylənilən bayatılar oyun-dəyişmə xarakteri daşıyaraq oğlanın və qızın bir-birindən üstün cəhətlərini də özündə ehtiva edir. Hətta oğlan evi və qız evinin də müsbət keyfiyyətləri sadalanır. Bəzi haxışta örnəklərində gəlin və bəyin məxsus olduğu məkanın adı çəkilir, dəyişən tərəf qarşı tərəfin məxsus olduğu məkanın çatışmazlıqlarını haxışta vasitəsilə sadalayır, qarşı tərəfin cavabını gözləyir:

Yaşıllar, ay yaşıllar,
Divardan boylaşıllar.
Əndəmicin qızları
Ər üstə savaşırlar [2, s. 269].

Əgər qarşı tərəf tutarlı cavab ilə onları “susdura” bilirsə, onda qalib sayılır. Əksinə, qarşı tərəf cavabdan yayınarsa, cavab verə bilmirsə, məğlub sayılaraq özləri susurlar. Qaynana-gəlin münasibətlərini, dövrün ictimai hadisələrini, işsizlik və maddi ehtiyacdən Vətəninə uzaq düşən cavanların nişanlılarının həsrətini ifadə edən haxışta örnəkləri də vardır.

Araba gəlir, bərt gəlir, hakuşka,
İçi dolu qənd gəlir, hakuşka.
Mən şirin çay içəndə, hakuşka,
Qaynanama dərd gəlir, hakuşka [2, s. 270].

Və ya:
O tayın iydələri, hakuşka,
Bu tayın iydələri, hakuşka.
Yarımı qoymur gəlsin, hakuşka,
Moskva gözəlləri, hakuşka [2, s. 275].

Xınayaxdı toyun ən çox nəğmə oxunan, haxışta söylənilən mərasimidir. Naxçıvanda xınayaxdı mərasimi çox vaxt rəqslə müşayiət olunan haxıştalarla bəzənir. Qadınlar iki dəstəyə

ayrılaraq sevgi, məhəbbət, eşq tutumlu haxıştalar söyləyirlər. Hər misranın sonunda ətrafdakı qadınlar “hakuşka” deyə-deyə halay çəkirlər. Mərasimin əvvəlində haxıştalar sevgi, məhəbbət ağırlıqlı olsa da, getdikcə acıtma xarakteri almağa başlayır. Tədqiqatçı C.Cəlilov yazır ki, nikah ayını mərasimində oğlan və qız tərəfinin üz-üzə dayanıb bir-birini acıtması türkdilli tayfaların tayfadaxili tədbirlər: kütləvi ov, hərbi yürüş, rəqs zamanı qarşı-qarşıya durub bir-birilə rəqiblik, tərəf müqabillik etməsindən qaynaqlanır. Çox maraqlı haldır ki, “Havışda” mərasimində bu etnoqrafik elementlər qorunub saxlanmışdır [4, s. 54]. Alim onu da qeyd edir ki, “hağışda”, “hakuşka”, “haxışda” şəklində deyimlərin düzgün variantı məhz “hovışda”dır [4, s. 52]. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, Naxçıvan ərazisində geniş yayılmış bu oyun-mərasimi əhali “hakuşka” adlandırır. Lakin bəzi bayatı örnəklərində “havışda” sözünə də təsadüf edirik:

Havışda hava bilmirəm,
Suyunu sova bilmirəm.
Başımda yüz qəza var,
Birini qova bilmirəm [9, s. 9].

Mərasim zamanı oğlan evi qız evinə “söz atır”. Qız evi də söz altda qalмайıb “onların cavabını verməyə” çalışırlar. Aşağıdakı nümunələrə diqqət edək:

Oğlan evi:

Al almağa gəlmişix, hakuşka,
Şal almağa gəlmişix, hakuşka.

Qız evi:

Al almax belə olmaz, hakuşka,
Şal almax belə olmaz, hakuşka.
Ey oğlan adamları, hakuşka,
Aparmax belə olmaz, hakuşka [6].

Bir az sonra haxışta vasitəsilə tərəflər dəyişirlər:

Qız evi:

Üstüpünün gülləri, hakuşka,
Oxuyar bülülləri, hakuşka.
Gəlinə qurban olsun, hakuşka,
Oğlanın bibiləri, hakuşka [6].

Oğlan evindən cavab gəlməyəndə qız evi davam edir:

Yuxarı bağ bizimdi, hakuşka,
Tənəkləri üzümdü, hakuşka.
Mən növbəmi qurtardım, hakuşka,
İndi növbə sizindi, hakuşka [6].

Oğlan evi:

A hindilər, hindilər, hakuşka,
Gəlin, gedəx qızgilə, hakuşka.
Yüz hakuşqa deyər, hakuşka,
Sizin kimin yüngülə, hakuşka [6].

Bəzi söylənilən nümunələrdə təkcə bəy və gəlinin deyil, onların yaxın adamlarının da “xüsusiyyətləri” sadalanır:

Suyu vurdum qarpızlığa, hakuşka,	Aman, aman, amandır, hakuşka,
Yayıldı yarpızlığa, hakuşka,	Baldızım bir yamandır, hakuşka,

Qeynanan nə desə, ay gəlin, hakuşka, Baldızımı deyirəm e, hakuşka,
Özuu vur arsızdığa, hakuşka. Qeynanam lap yamandır, hakuşka [2, s. 275].

Haxıştaların söylənməsində əvvəllər rəqs ünsürləri də yer alırdı. Bu rəqlər ünsürlərinin haxıştaların ifasında yardımçı rolunu oynayırdı. Rəqsi müşayiət etmək üçün müxtəlif çalğı alətlərindən də istifadə olunurdu. Nağara, zurna əsas alətlər kimi haxıştanın ifasına dəstək olurdu. Bəzən yallı gedərkən də haxışta deyilməsinə də təsadüf edilir. Yallı gedərkən üz-üzə düzülən iki sıradan biri yallı gedən, digəri isə əl çalan qadın rəsmləri Şumer gil lövhələr üzərinə də əks olunub.

Gülümey və haxıştalar toy mərasimi nəğmələri olub, əsasən, ritual mahiyyət kəsb etməkdədir. Bu nəğmələr onları ifa edə bilən insanların vasitəsilə yayılıb dildən-dilə keçərək günümüzədək gəlib çatmışdır. Əsasən, Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisinə və Qərbi Azərbaycanın bəzi mahallarına xas olan bu örnəklər toy mərasimi nəğmələrində qadınlar tərəfindən ifa və icra edilir. Əgər gülümeylər sırf şən əhvali-ruhiyyəni özündə yaşadırsa, bir çox haxıştalarda isə əxlaqi mahiyyət daşıyan, ictimai münasibətləri əks etdirən, milli məişət həyatında rəftar və davranış, dövrə münasibət mövzusunı da müşahidə etmək mümkündür. Hər halda bu nəğmələr toy mərasimi nəğmələri kimi, etnosun dünyaya baxışını, etik-estetik görüşlərini ifadə etmək baxımından olduqca dəyərlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. I kitab: Naxçıvan folkloru / Tərtib edənlər: Fərzəliyev T., Qasımlı M. Bakı: Sabah, 1994, 388 s.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. XXIII kitab: Naxçıvan örnəkləri / Toplayanı: Cəfərova A., tərtib edənlər: Ələkbərli Ə., Cəfərova A. II c., Bakı: Elm və təhsil, 2012, 332 s.
3. Aslanov E. El-oba oyunu, xalq tamaşası. Bakı: İşıq, 1984, 275 s.
4. Cəlilov C. Havışda və gülümeylərin mənşəyinə dair // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, Bakı: Elm, 1988, № 3, s. 52-57.
5. Əhmədov B. Etimologiya lüğəti (araşdırmalar, müləhizələr). Bakı: Altun kitab, 2015, 288 s.
6. Mənbə verilməyənlər müəllifin toplayıb, lakin çap etdirmədiyini şəxsi arxivindəndir.
7. Naxçıvan folkloru antologiyası / Tərtib edənlər: Cəfərli M., Səfərov Y., Babayev R. III c., Naxçıvan: Əcəmi-NPB, 2012, 480 s.
8. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I hissə, Bakı: Turan, 2002, 680 s.
9. Yol gələr Ordubada. Folklor toplusu / Toplayanlar: Cəfərli M., Babayev R. Naxçıvan: Əcəmi, 2005, 68 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ceferli_ayten@mail.ru

Ayten Jafarova

THE WEDDING CEREMONY SONGS GULUMEY AND HAKUSHKA AS AN ARTISTIC - EXPRESSIVE MEANS OF EARLY ETHNOS THINKING

One of the highlighted points of the wedding ceremony songs collected in the Nakhchivan AR is considered Gulumey and Hakushka. Gulumey and hakushkas are performed at various stages of the wedding ceremony. Gulumey is rich with love and joy which reflects its colorfulness in the wedding ceremonies. At the end of each line of the songs, the word "gulumey" is repeated twice. Gulumey mainly reflect the cheerful mood

in itself. During the performance of these songs, the positive qualities of both boys and girls are enumerated, and pleasant future are wished. In folklore samples collected in the areas of the Nakhchivan AR, we often come across a mythological image called Gulum. This image is more active in the legends and stories related to this area. In these examples, Gulum is characterized as an image that bestows mainly beauty to humans and nature.

Although hakushkas are performed at various stages of the wedding ceremony, the performance of them is widely spread in henna smearing of the wedding ceremony. These songs are often chosen among the bayatis tuned with cheerful spirit. But unlike gulumeys, some of the problems of that time can be the subject of hakushkas. One cannot imagine the henna smearing ceremony without hakushkas in the areas of Nakhichevan AR.

In general, both wedding ceremonies – gulumeys and hakushkas preserve their traces of the ceremonies created by the ancient Turkic tribes in various ways.

Keywords: *gulumeys, hakushka, wedding, ceremony, henna smearing, legend, song.*

Айтен Джафарова

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВЫРАЖЕНИЕ РАННИХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ ЭТНОСА В СВАДЕБНЫХ ОБРЯДОВЫХ НАПЕВАХ ГЮЛЮМЕЙ И АХЫШТА

Среди свадебных обрядовых песен, собранных на территории Нахчыванской АО, выделяются гюлюмей и ахышта. На свадьбе гюлюмей и ахышта поется в любое время на протяжении всего торжества. Гюлюмей включает в себя любовь, веселье, смешные баяты, тем самым свадебное торжество становится само по себе интересным и развлекательным. Каждая песня заканчивается с рифмой строкой «гюлюмей». Гюлюмей в основном отражает в себе веселье и хорошее настроение. В этих песнях воспеваются положительные качества молодых и пожелания им долгой счастливой жизни. Мифологический образ Гюлюм часто встречается среди фольклорных образов, собранных на территории Нахчыванской АО. Этот образ активен в текстах легенд и преданий, относящихся к данной территории. В этих образах Гюлюм характеризуется как дарящий красоту природе и людям.

Ахышталары также исполняются на протяжении всей свадьбы, но в основном читают их и поют в конце свадьбы, когда проводят обряд хнахды. И эти песни обьяты веселым духом баяты, но в отличии от гюлюмей, темой ахышта могут быть некоторые проблемы времени и места. На территории Нахичеванской АО невозможно представить обряд хнахды без ахышта.

В целом, оба свадебных обрядовых напева – гюлюмей и ахышта, созданные древними тюркскими племенами, по разным причинам сохраняются и по сей день.

Ключевые слова: *гюлюмей, ахышта, свадьба, обряд, хнахды, легенда, напев.*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Hüseyn Həşimli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 21.10.2019

Son variant 23.01.2020

UOT 398; 801.8

ÇİNARƏ RZAYEVA

İNAM VƏ İNANCLARIN HÜSEYN CAVID YARADICILIĞINDA BƏDİİ HƏLLİ

Böyük dramaturq Hüseyn Cavidin əsərləri folklor nümunələrinin işlənməsi baxımından zəngin, dolğun və əhatəlidir. Folklor nümunələri, insani dəyərlərin ifadəsi Hüseyn Cavidin əsərlərində özünü qabarıq şəkildə göstərir. Bu məqalədə Hüseyn Cavidin əsərlərində işlənən folklor nümunələrindən inam və inanclar tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Cavid əfəndinin yaradıcılığında işlənən inam və inanclar folklor janrlarında işlənən inam və inanclarla müqayisə edilmiş, ortaya maraqlı faktlar çıxmışdır. Məqalədə həmçinin Hüseyn Cavidin yaradıcılığında işlətdiyi özünəməxsus inam və inanclar da təhlilə cəlb edilmişdir. Bu da böyük dramaturqun geniş təfəkkürə, yüksək düşüncəyə sahib olmasından irəli gəlir.

Dini inanclar da Cavid əfəndinin yaradıcılığında diqqətdən kənarda qalmamış, bir sıra əsərlərində yer almışdır. Burada nəzəri fikirlər dramaturqun əsərlərindən verilən nümunələrlə əsaslandırılmışdır. Tədqiqat zamanı yeni, maraqlı elmi nəticələr əldə olunmuşdur.

Açar sözlər: *Hüseyn Cavid, folklor, inam və inanclar.*

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında böyük romantik şair, dramaturq və bir türkçü-milliyətçi kimi tanınan Hüseyn Cavid öz yaradıcılığı ilə Azərbaycan romantizmi tarixində özünəməxsus bir yer tutur. Onun əsərləri ilə ədəbiyyatımızın mövzular aləmi xeyli vüsətlənmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyevin sözləri ilə desək, **“Hüseyn Cavid Azərbaycan xalqını, onun mədəniyyətini, ədəbiyyatını, elmini yüksəklərə qaldıran böyük şəxsiyyətlərdən biridir. Hüseyn Cavidin yaratdığı əsərlər Azərbaycan xalqının milli sərvətidir. Onlar bu gün üçün, gələcək nəsillər üçün dərslik kitablarıdır”**. Bəli doğrudan da Hüseyn Cavid yaradıcılığı öz möhtəşəmliyi və zənginliyi ilə seçilir. Mütəfəkkir şair H. Cavid ədəbiyyatımızı zənginləşdirmiş və əsərləri ilə dramaturgiyamızı, ədəbiyyatımızı yüksəklərə qaldırmışdır. Professor Hüseyn Həşimlinin təbrincə desək “onun möhtəşəm ilham və bənzərsiz istedadla yazılmış müxtəlif janrlı əsərləri ədəbiyyatımızın ideya – bədii yüksəlişində çox mühüm rol oynamış və bu gün də oynamaqdadır” [9, s. 4].

Görkəmli ədibin əsərlərinin “ideya-bədii dolğunluğunu şərtləndirən faktorlar sırasında onun yaradıcılığında folklor nümunələri də özünəməxsus yer tutur. O, qədim və zəngin folklorumuzun mövzu, ideya və obrazlar aləmindən, sənətkarlıq məziyyətlərindən də yaradıcı şəkildə öyrənmiş, romantizm və folklor əlaqələri tarixində özünəməxsus sistem yaratmışdır” [14, s. 5]. Bu yaratdığı sistem dramaturqun əsərlərini daha da zənginləşdirmiş, gözəlləşdirmişdir. Əsərlərinə xüsusi anlam və məna qatan bu folklor janrları Hüseyn Cavid yaradıcılığında çoxluq təşkil edir.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan xalqının folklorunun tarixi çox qədimdir. İlk insan məskənlərinin meydana gəlməsi ilə birlikdə folklor da yaranmağa başladı. “Folklorun yaranmasında onun şifahiyyəti, bədiiyyəti, ənənəviyyəti, anonimliyi, kollektivçiliyi, varisliyi, tarixiliyi, transformativliyi və s. əsas rol oynayır” [7, s. 22].

Azərbaycan folkloru ilk növbədə janr zənginliyi və rəngarəngliyi ilə diqqət cəlb edir. Mütəfəkkir şairin yaradıcılığına nəzər salanda folklorun demək olar ki, bütün janrlarına rast gəlirik. Hər bir janrı böyük ustalıqla əsərlərində işlətməsi, oxucunun diqqətini daha da cəlb etməsi onun bacarığının bir nümunəsidir. Hüseyn Cavid əsərlərində işlənən folklor janrlarından inam və inanclar da xüsusi seçilir. Xalq arasında “sınama, yozum, yozma, inam” [13, s. 312] kimi adları ilə tanınan belə nümunələrə dramaturqun yaradıcılığında tez-tez rast gəlmək mümkündür. Belə ki, zəngin yaradıcılığa sahib olan şair – dramaturq Hüseyn Cavid həm

məişətlə bağlı işlənən inam və inancları, həm də dini inancları yerli-yerində işlədərək xalqına bağlılığını, adət-ənənəni qoruyub saxladığını bir daha sübut etmişdir.

Şifahi xalq ədəbiyyatında yer alan inam və inanclar ta qədim zamanlardan bugünümüzə qədər gəlib çatmışdır. “Düşüncə vahidi kimi inanclar funksional aktuallığını həmişə özünəməxsus şəkildə hifz edir” [1, s. 3].

Xalqımız tərəfindən sınınilaraq yaranan inam və inanclar özünəməxsusluğu ilə seçilir. Toylarda, yaslarda, gündəlik həyatımızda, səma cisimləri ilə, bitkilərlə, heyvanlarla və s. bağlı inanclar həm işlənmə yerinə görə, həm də müxtəlifliyi ilə bir-birindən seçilir. Bir neçə inanışlara nəzər salaı:

Toy mərasimlərində gəlin evə girəndə boşqabı sındırması ilə qada – bəlanın uzaqlaşdırmasına, gəlinin başına şokalad, alma atılması şirinliyə, xoş günlərin olacağına inanılır. Bundan başqa, nikah kəsildəndə gəlinin bəyin ayağını ayaqlamasıyla və ya tərsinə, bəyin gəlinin ayağını ayaqlamasıyla gəlinin (bəyin) sözünün keçərli olacağına inanılır.

Xalq arasında yuxularla bağlı inanclar da az deyil. Yuxu ilə bağlı inamlar dastanlarda, nağıllarda, əfsanə və rəvayətlərdə də tez-tez rastımıza çıxır. Görülən yuxular inama görə yozulur. Yaxşı yuxu xoş hadisələrin olacağı, pis yuxu isə bəd hadisələrin baş verəcəyi əlaməti kimi yozulur. Hətta dastan və nağıllarda görölən yuxuların dalınca gedib xeyir tapırlar. Yəni yuxuya olan inamdan doğan nəticələr folklor janrlarında daha çoxdur.

“Axır çərşənbə günündə alma yeyəllər. Cecədə olan toxumnarı sayırsan, on dənəsini yadığın altına qoyursan və yatırsan, yuxuda qismətini görürsən” [10, s. 39].

Deməli, yuxuda qismətini görürsən, yəni gördüyün adamın sənə qismətin olduğuna inanırsan. Bu da yuxuya olan bir inanışdır.

Bundan başqa:

“Baca-baca axşamı subay qızlar başlarının altına qəyçi, pıçax, ayna qoyup niyyət edip yatırlar. Yuxuda nə görsələr onnar bu yuxunu öz niyyətdərinə aid edillər” [12, s. 110].

Qeyd edək ki, ilaxır çərşənbədə od qalandığı üçün xalq arasında ona baca-baca da deyirlər.

Yuxarıda verilən inanışın bir başqa forması da toy mərasimləri zamanı olur. Xalq arasında geniş yayılan, əsasən də subay qız və oğlanların toy mərasimində etdikləri bu inanış aşağıdakı kimidir:

“Toyda gəlinin sındırdığı nimçənin qırığını yatanda başının altına qoysan, yuxuda evlənəcəyin oğlanı görərsən” [12, s. 50].

Bundan başqa, folklor mətnlərində oxuyuruq:

“Hər ikisi başını Qara daşın üstə qoyub yatdılar. Yuxuda ağam Əmir Mömin bunnardan birinə buta verdi. Qənbərə isə söz demək, söz qoşmaq nıcatı verdilər. Hər ikisi yuxudan ayıldılar. Bir-birinə dedilər qardaş nə öyrəndin sən?

Mahmud dedi:

– Qardaş, mənə Misirdə Şahniyarı buta verdilər. Mən gərəh butamın dalısınca gedəm.

– Qardaş, sən gedirsənsə, mən də sənnən gedirəm [11, s. 404].

Verilən nümunədə oğlan yuxuda ona verilən butaya inanır və onun dalınca Misirə gedir.

Böyük şair Hüseyn Cavid yaradıcılığında yuxu ilə bağlı inamlar az sayda olsa da öz əksini tapmışdır. Folklorun digər janrlarına nisbətən inam və inanclar azlıq təşkil edir. Şairin yaradıcılığında yuxuyla bağlı inama nəzər salmaq yerinə düşər:

Ah, Qanpolad!.. Nuri-didəm, evladım!

Üç ay var ki, məktubunu almadım.

Üç ay var ki, taqət qalmamış bəndə,
Gözüm yollarda, intizar içində.
Hər gecə gördüyüm qanlı rüyalar
Göstərir ki, qorqulu bir xəbər var.
Bir yıldan fəzlədir hər ay, hər on beş
Məktub yollardı, eylərdi sipariş [3, s. 7].

Yuxarıda verilən nümunədə görülməyən yuxunun yaxşı olmaması pis xəbərin eşidiləcəyinə inanış kimi yozulur. Hər bir folklor janrını yaradıcılığında böyük ustalıqla işlədən Cavid əfəndi “Ana” faciəsində Səlmə ananın dili ilə yuxuya olan inamı da belə qələmə almışdır.

Bundan başqa, xalq arasında andlara da inam böyükdür. Əgər bir nəfər ilahi varlığa, müqəddəs insanlara, öz ailəsinə, övladına, hər hansısa bir nemətə (çörəyə, duza və s.) and içirsə, deməli, həmin şəxsin yalan danışmadığına inanılır. Həmin andlara bir neçə nümunə:

And olsun Əshabül-Kəfə.
And olsun kəsdiyimiz çörəyə.
And olsun çörəyin bərəkətinə.
Balamın adı haqqı.
Quran haqqı.
Çörək haqqı [12, s. 137] və s.

Aşağıda folklor mətnlərindən andlarla bağlı gətirdiyimiz bir neçə nümunəyə diqqət yetirək:

Bir qoca əkin əkirdi. Ucubılıxdan birinin yanına getdi dedi:

– Gedək mənə yer şumla.

Ucubılıx dedi:

Əvvəl yeyib, sonra şum edəmə. Günün sonunda da səndən muzdumu alaram. Qoca dedi:

– Yaxşı, ancaq gərək yeməmişdən üç dəfə yerə, üç dəfə göyə and içəsən. Ucubılıx dedi:

– Yox qoca, biz and içmərik.

Qoca dedi:

– Olmaz, günah eləmə. Gərək and içib yeyəsən.

Ucubılıx nə qədər inad etdisə, qoca əl çəkmədi. Axırda and içdi. Qoca dedi:

– Hə, indi olar, çörəyini ye [10, s. 18-19].

Verilən parçada aydın görmək mümkündür ki, qoca Ucubılığın yemək yedikdən sonra iş görəcəyinə inanmır buna görə də ona and içdirir. Ucubılıx and içəndən sonra qoca ona inanır.

Andlara olan inam da Hüseyn Cavidin yaradıcılığından yan keçməmiş, bir neçə əsərində əks olunmuşdur. İlk olaraq “Şeyx Sənan” əsərindən aldığımız bir parçaya nəzər salaq:

Yüce dağlar aşdım, ormanlar keçdim,
Gözəllər içində bir gözəl seçdim,
Bən o gündən yaradana and içdim,
Dünya gözəl olsa, dönməm yarımından [3, s. 142].

Bu nümunədə də obrazın andına inanılır. Və vurğulayır ki, and içib sən, sözündən dönməyəcək. Bu da anda olan inamın başqa bir nümunəsi.

“Afət” əsərinə nəzər salanda görürük ki, dahi şair Afətin dili ilə verilən bir parçada andı özünəməxsus formada işlətməmişdir.

D o k t o r. Afət! Bəni buraya niçin çağırıdın?

A f ə t. Səni sevdiyim için, sana pərəstiş etdiyim için.

D o k t o r. Ah, nə yaldızlı yalan!..

A f ə t. Xayır, yalan söyləmiyorum, and olsun uyqusuz gecələrə, and olsun ağlar gözlərə, and olsun gözəlliyə və məhəbbətə, bən yalnız səni seviyorum, yalnız sana qavuşmaq istiyorum. Əvət, mə'sum bir çocuq nasıl nurdan, rəngdən həzz alarsa, bən də səndən, sənin visalından o qadar zəvq alıyorum” [4, s. 135]

Burada Afət Doktora olan sevgisinin yalan olmadığına görə yuxusuz gecələrə, gözlərə, gözəlliyə, məhəbbətə and içir. Onu da deyək ki, Afətin bu cür andları mahiyyətə romantizmin ideya-estetik mündəricəsi ilə bilavasitə əlaqədardır. Mütəfəkkir şair Hüseyn Cavid yaradıcılığında folklorun bu nümunəsi özünə məxsus işlənmə yerinə görə seçilir.

Bildiyimiz kimi, hər bir yazıçı, şair dilində özünəməxsus orijinal ifadələr, söz birləşmələri işlədir. Məhz Cavid əfəndinin dili də öz orijinallığı ilə seçilir. Məsələn, onun yaradıcılığında heç qarşımıza çıxmayan andıçmə növünə də rast gəlirik. Belə desək, Cavidə ilk dəfə fərqli bir and içməyə şahid oluruq:

İ k i n c i c a r i y ə

Sənsiz bütün cihan məhbəsdir ona.

S ü d a b ə

Xayır, inanmam buna.

İ k i n c i c a r i y ə

İnan, səhər yıldıza and olsun!

B i r i n c i c a r i y ə

Suriyənin şən qızına and olsun! [5, s. 174].

Bu parçada ikinci cariyənin yıldızlara, birinci cariyənin Suriyənin şən qızına and içməsi ilə şair özünəməxsus bir obrazlılıq yaratmışdır. İnsan özünə müqəddəs bildiyi hər şeyə, hər kəsə and içir. A. Nəbiyevin təbrincə desək: “andları müxtəlif inkişaf mərhələsində insanın müqəddəsləşdirdiyi, etiqad etdiyi varlıqlar, sitayiş etdiyi predmetlər və canlılar doğurmuşdur” [13, s. 317].

Böyük şairin dilində özünəməxsus inama rast gəlirik:

Hər xətvədə bu leyli-zərəfşan

Bir hiçliyə olmaqda şitaban,

Həsrətlə baqıb iştə uzaqdan

Dan yıldıza guya edər elan:

“Yaqlaşmada artıq dəmi-hicran,

Ey məsti-məhasin olan insan!

Al! İştə günəşdən sizə fərman!..”[2, s. 60]

Burada ulduzların hərəkətinə görə yaranan inancı görürük. Bu şeir parçasında dan ulduzunun hərəkəti ilə dəmi-hicranın yaxınlaşdığını şair böyük ustalıqla vurğulayır. Və burada müvafiq ədəbi məntiq də vardır. Belə ki, xəlvəti gecə görüşü danın sökülməsi, sübhün açılması ilə sona çatmalıdır. Nümunələrdən də göründüyü kimi “Cavidin şeirlərində dərin bir həyat fəlsəfəsi, sağlam bir məntiq, insanın kamalına möhkəm inam özünü göstərməkdədir” [6, s. 10]

Qeyd edək ki, xalq arasında da ulduzla bağlı inanclar çoxdur. Qədim dövrdə “səma cisimlərindən, onların hərəkəti, düzülüşü və s. ilə bağlı xalq müxtəlif şəkildə istifadə etmişdir” [13, s. 314]. “Küzəçioğlunun nağılı”ndan aldığımız bir parçaya diqqət yetirək:

“Oğlan der ki, oxu. Qız oxuyur. Oğlan der ki, yaxşı, sən bırdə gözde, mənim iki qardaşım var. Bir qız dalınca gedirih. O qızı axtarax tapax, gəlib səni apararam. Göydə o parlay

ulduz mənimdi. Bırda gözdə, o ulduza bax. Gördün ki, o ulduz söndü, deməh mən yoxam, hara gedirsən get. Qız sehri oxuyan kimi binanın dörd tərəfində alov yanır. Oğlan da gedir [12, s. 122]”.

Səma cismiylə bağlı başqa nümunə: “Qırx gün qırxlı uşağ gərək ulduz görmüyə, görəndə onun yuxusu az olur” [10, s. 42]

Günəşlə bağlı inanc da xalq arasında geniş yayılıb. Məsələn: “Günəşi hər gün dan yerində qarşılayan adamın ürəyi xəstə olmaz” [11, s. 22].

Verilən nümunələr səma cismləri ilə bağlı olan inancları özündə əks etdirir. İnam və inanclar müxtəlifliyinə görə Cavid yaradıcılığında xüsusilə seçilir.

Mütəfəkkir şair Hüseyn Cavidin əsərlərində yer alan xalq inanclarının araşdırılması nəticəsində belə qənaətə gəlmək olur ki, ədib hər bir folklor janrını özünəməxsus ustalıqla və yerli-yerində istifadə etməklə əsərlərinin dilini daha da zənginləşdirmişdir. O, yazılı və şifahi ədəbiyyatın xüsusiyyətlərini yaradıcılığında əks etdirməklə söz yaddaşımızın, klassik ədəbi fondumuzun zənginləşməsində və öyrənilməsində çox böyük əhəmiyyətə malik olan nümunələr ortaya qoymuşdur. Sənətkarın inam və inanclarla bağlı əsərlərinin təhlili göstərir ki, H.Cavidin yaradıcılığı bu kiçik janrın öyrənilməsində də istinad ediləcək ən mükəmməl mənbələrdən biridir. Cavidin yaradıcılığında sırf ona məxsus inanclar da vardır. Təhlillər apardığımız zaman şairin istər şeirlərində, istərsə də dram əsərlərində inam və inancların böyük məharətlə işləndiyinin şahidi olduq. Bu da böyük dramaturqun geniş təfəkkürə, yüksək düşüncəyə sahib olmasından irəli gəlir.

Dahi şairin yaradıcılığında işlənən inam və inanclar özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə bir-birindən seçilir. Hüseyn Cavid romantik təfəkkürün nəticəsi olaraq əsərlərində diqqəti çəkən inanclara müraciət etmişdir. Bunu yuxarıda verdiyimiz nümunələrdən aydın şəkildə görə bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev R. İnancların poetikası. Bakı, 2015, 125 s.
2. Cavid H. Əsərləri (Tərtib edən Turan Cavid): 5 cildə, I c., Bakı: Elm, 2007, 300 s.
3. Cavid H. Əsərləri (Tərtib edən Turan Cavid): 5 cildə, II c., Bakı: Elm, 2007, 420 s.
4. Cavid H. Əsərləri (Tərtib edən Turan Cavid): 5 cildə, III c., Bakı: Elm, 2007, 368 s.
5. Cavid H. Əsərləri (Tərtib edən Turan Cavid): 5 cildə, IV c., Bakı: Elm, 2007, 296 s.
6. Cavid H. Əsərləri: 5 cildə, I c., Bakı: Lider nəşriyyat, 2005, 256 s.
7. Əliyev R. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 2014, 350 s.
8. Hətəmi M. Xalq yaradıcılığında atəşpərəstliyin inikası. Nam. dis., Bakı, 1971.
9. Həşimli H.M. Hüseyn Cavidin lirikası və Avropa poetik ənənələri. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 92 s.
10. Naxçıvan folklor antologiyası: 3 cildə, I c. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 513 s.
11. Naxçıvan folklor antologiyası: 3 cildə, II c. Naxçıvan: Əcəmi, 2011, 496 s.
12. Naxçıvan folklor antologiyası: 3 cildə, III c. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 560 s.
13. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, I hissə. Bakı: Turan, 2002, 680 s.
14. Rzayeva Ç. Hüseyn Cavid və folklor. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 112 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: cinarerzayeva@yahoo.com.tr

Chinara Rzayeva

**ARTISTIC SOLUTION OF FAITH AND BELIEFS IN THE
WORKS OF HUSSEIN JAVID**

In terms of the use of folklore examples, the works of the great playwright Huseyn Javid are very rich and saturated. Examples of folklore, mythological images, the expression of human values clearly expressed in the works of Hussein Javid. Folklore samples used in the works of Hussein Javid were involved to the investigation in this article.

The beliefs and beliefs used in Javid Efendi's works are compared to the beliefs and beliefs of folklore genres. The article also examines his own beliefs and beliefs used in the creation of Hussein Javid. This is due to the fact that the great playwright has broad thinking and high thinking. Religious beliefs are also in the works of Javid Efendi and are included in a number of his works.

Theoretical views were shown by examples extracted from poems. New interesting scientific summary was gained during the investigation.

Keywords: *Hussein Javid, folklore, faith and beliefs.*

Чинара Рзаева

**ХУДОЖЕСТВЕННОЕ РЕШЕНИЕ ВЕРЫ И ВЕРОВАНИЙ В
ТВОРЧЕСТВЕ ГУСЕЙНА ДЖАВИДА**

Произведения великого драматурга Гусейна Джавида богаты полноценным использованием фольклорных материалов. Отражение фольклорных и мифологических образов и образы человеческих ценностей более ярко выражены в его творчестве. В этой статье привлечены к исследованию фольклорные материалы Гусейна Джавида.

Вера и верования, использованные в работах Джавида Эфенди, сравниваются с верованиями фольклорных жанров. В статье также рассматриваются его собственные убеждения, использованные в творчестве. Это связано с тем, что великий драматург обладал широким и высоким мышлением. Религиозные верования также находятся в работах Джавида Эфенди и включены в ряд его работ.

Здесь выделенные литературные идеи были выбраны из фольклорных примеров драматурга. При исследовании выявлены новые интересные научные результаты.

Ключевые слова: *Гусейн Джавид, фольклор, вера и верования.*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Hüseyn Həşimli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 01.11.2019

Son variant 17.01.2020

UOT: 82:801.6; 82-1/-9

MAHİRƏ İSMAYİLOVA

HÜSEYN İBRAHİMOVUN “ƏSRİN ONDA BİRİ” ROMANI:
ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏRDƏN YARADICI İSTİFADƏ

Məqalədə xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimovun yaradıcılığına müraciət edilmiş, onun “Əsrin onda biri” romanında işlətdiyi folklor nümunələrinə, xüsusilə də atalar sözü və məsəllərə nəzər yetirilmiş, təhlillər aparılmışdır. Azərbaycan tarixi romanlar sırasında dayanan bu roman folklor nümunələri ilə zəngin olan bir əsərdir. Əsərdə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının folklor nümunələrinə, xüsusilə atalar sözləri və məsəllərə geniş yer verilmişdir. Əsərdə həmçinin ərəb və farslara məxsus bəzi folklor nümunələrinə də rast gəlinir. Bütün bunlarla yanaşı müəllifin yaradıcı xarakterindən doğan və müəlliflik yükü daşıyan folklor ağırlıqlı nümunələr də əsərin bədii estetikasını zənginləşdirmişdir. Aparılan təhlillər və tədqiqat nəticəsində əsərdə yer alan atalar sözləri və məsəllər təhlilə cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: Hüseyn İbrahimov, “Əsrin onda biri”, folklor, atalar sözləri, məsəllər.

Ötən il yüz illik yubileyi dövlət sərəncamları ilə bütün Azərbaycanda qeyd edilən, Naxçıvanın qədim və köklü kəndlərindən biri olan Şahtaxtı kəndində dünyaya göz açan Azərbaycan Xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimov öz yaradıcılığı ilə hələ sağlığında oxucuların sevgisini qazanmışdır. Bu sevginin nəticəsi kimi Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri cənab Vəlif Talıbov 2019-cu il may ayının 13-də, eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 2019-cu ilin may ayının 18-də Xalq yazıçısının 100 illik yubileyinin qeyd olunması ilə bağlı sərəncamlar imzalamışlar. Bu dövlət sənədləri yazıçının yaradıcılığını yenidən diqqət mərkəzinə çəkdi. Biz də bu mənada Hüseyn İbrahimovun əsərlərində folklor mövzusunı araşdırmaya cəlb etdik.

Yazıçının çoxşaxəli yaradıcılığı içərisində diqqəti cəlb edən əsərlərdən biri, heç şübhəsiz “Əsrin onda biri” romanıdır. Bu roman tarixi nöqteyi-nəzərindən yazılması baxımından folklor nümunələri ilə zəngin olan bir əsərdir. Romanda dilimizdə işlək olan bir çox atalar sözləri və məsəllərə rast gəlirik.

Rusların ibrətamiz söz, qanadlı söz, qızıl söz, yunanların və romalıların hakim fikirlər, italyanların xalq məktəbi, ingilislərin və fransızların təcrübənin barı adı verdikləri atalar sözləri və məsəllər tarix boyu yaranmış, yayılmış, formasını dəyişərək təkmilləşmişdir. Hazırda günümüzdə də həm şifahi xalq ədəbiyyatımızda, həm də yazılı ədəbiyyatımızda yeni atalar sözləri və məsəllər yaranmaqdadır. Yazıçı Hüseyn İbrahimov da folklorun hikmətli və zəngin olan məna, məzmun və forma etibarı ilə bir-birindən çox ehtiyatlı şəkildə seçilən iki janrını – atalar sözləri və məsəlləri obrazları vasitəsilə əsərdə çox məharətlə istifadə etmişdir. Atalar sözlərinin çoxu ata-babalarımızın tarixi dövr ərzində yaşadığı həyat təcrübəsi əsasında formalaşan əxlaqi-tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edən ifadələrdir. Bu kimi hikmətli sözlərdə əsrlər boyu paxıllıq, xəyanət, ikiüzlülük, qorxaqlıq pislənmiş. humanizm, xeyirxah əməllər, mərdlik, doğruluq, sadıqlıq təbliğ olunmuşdur.

Atalar sözləri və məsəllərin ibrətamiz yükü barədə Firidun bəy Köçərli fikirləri də olduqca dəyərlidir. Firidun bəy Köçərli qeyd edir ki, “Türk dilində neçə min hikmətamiz məsəllər var ki, tamamı təcrübə yolu ilə deyilibdir. Millət həddən ziyadə məsəllər, hikmətamiz sözlər icad ediblər ki, bunların vasitəsilə biliyini, təcrübəsini, hikmətini izah ediblər. Millət

hər bir ittifaqda münasib hal söyləməyini, dünyada dolanmasını, insanlar ilə rəftarını və sairə məxluqlarla əlaqəsini az sözlü, amma dərin mənalı “müfid-müftəsər” kəlamı ilə bəyan qılır” [4, s. 117]. Atalar sözlərinin bir çoxu dildə öz konkretliyini tapmış, istər yazılı ədəbiyyatda, istərsə də şifahi ədəbiyyatda istifadə olunmuşdur.

“Əsrin onda biri” romanını oxuduqca görürük ki, atalar sözləri heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan (mənsubiyyət, hal şəkilçisi qəbul etmədən, sözlərin yeri dəyişilmədən) konkretliyini saxlayaraq olduğu kimi yazıçı tərəfindən mətnə istifadə olunmuşdur. Buna aşağıdakı nümunələri misal gətirmək olar:

“– Rəis söhbətə yekun vurmaq məqsədiylə Hatib ibn Mübarəkin son sözünü deməyə macal vermədi: – Özünüz min dəfə minbərdə demisiz ki, insaf dinin yarısıdır” [3, s. 37] kimi atalar sözlərinin hər birində nümunənin daşdığı mənaya uyğun olan mətləblər şərh olunaraq fikrə aydınlıq gətirir:

“– Demədin ki, Məsud ibn Əbutahir də memardır ? – dedim. Deyir ki, Əbubəkir oğlu istəsə Məsudu özünə müavin götürə bilər. Məsud ibn Əbutahir bu sözləri eşidən kimi öz-özünə donquldandı. – Sonra rəisə müraciətlə soruşdu: – Saray sahibi bildi ki, mən sərdabəyə çəkilən xərcin altıda birinə də razıyam? – Onu da dedim bildi. Dedi ki, ucuz ətin şorbası olmaz” [3, s. 150]. Əsərdə Məsud ibn Əbutahir ilə rəisin arasında keçən bu dialoqda işlənən atalar sözüylə yazıçı həm Möminəxatun türbəsinin inşasına, həm də memar Əcəmiyə göstərilən diqqət və dəyəri ön plana çəkərək bu şəkildə ifadə etmişdir. Bu kimi onlarla atalar sözünü yazıçı obrazın nitqi vasitəsilə mətnə daxil edərək həm öz təhkiyəsini zənginləşdirir, həm də ifadə olunan mətləbi daha tutarlı şəkildə oxucuya təqdim edir.

Obrazlar arasındakı dialoqda bir qəhrəmanın eyni zamanda ardıcıl olaraq atalar sözlərindən istifadə etməsinə əsərin bir neçə hissəsində rast gəlmək mümkündür. Buna aşağıda qeyd etdiyimiz nümunələri də misal gətirmək olar ki, bunların hər birini müəllif roman boyu ustalıqla istifadə edir. Həmin atalar sözlərinin bəzisi bunlardır:

“Zər qədrini zərgər bilər” [3, s. 125], “Qızılı əfsardan sor, cövhəri quyuçudan” [3, s. 125], “Qızıl arvadındı, qılınc ərin” [3, s. 126], “Zər ilə olan, zor ilə olmaz” [3, s. 127], “Deyərlər qızıl görəndə qeysər də (padşah da) yoldan çıxar” [3, s. 126].

Qeyd olunan atalar sözlərinə nəzər yetirdikdə isə hər birinin qızılla bağlı olduğu diqqəti cəlb edir. Buna səbəb isə əsərin “Kuzəçi, dəmirçi, zərgər” başlıqlı hissəsində zərgər Mustafanın öz sənətinə, peşəsinə aid olan atalar sözlərini söyləməsidir. Onu da qətiyyətlə demək olar ki, ötən əsrin sonlarında qələmə alınan bu romanın yazıldığı dövrdə başlıqda adı verilən “kuzəçi”, “dəmirçi”, “zərgər” kimi xalq sənətkarlığı peşələrinin sıradan çıxma ehtimalı, yox olması qorxusu müəllifi belə bir üslubdan istifadə etməyə sövq etmişdir. Əsərin baş qəhrəmanı olan Əcəminin də sənətkar olması yazıçıya əlavə kömək etmişdir. Yeni xarakterlər həm tarixi romanın süjet axıcılığını rəvnəqləşdirmiş, həm də sənət sahiblərinin dilindən istifadə edən Hüseyn İbrahimov həmin peşələrlə bağlı xalq hikmətlərini dilə gətirmişdir.

Yazıçı romanda Əcəmi, Kəmaləddin Naxçıvani və Məhəmməd Cahan Pəhləvan kimi şəxsiyyətlərin təmsalında atalar sözləri və məsəllərin elə nümunələrinə müraciət etmişdir ki, bu, onların tarixi nüfuzlarına heç bir xələl gətirməmiş, əksinə həmin tarixi şəxsiyyətləri gözümüzdə daha da böyütmüşdür:

“Kəmaləddin Naxçıvani ürəyində baş şeyxə rişxənd etsə də, köpəyin duası müstəcəb olsaydı, göydən yağış əvəzinə sümük yağardı, kəlamını xatırlasa da, əl-qolunu ölçərək bədahətən şeir qoşub onu məth etməyi də lazım bildi” [3, s. 152]. Dövlətinin inkişafını və taxıl ehtiyatının artırılmasını, taxıl vergisinin ləğv edilməməsini qətiyyətlə söyləyən Mə-

həmməd Cahan Pəhləvan isə öz fikirlərini qeyd olunan atalar sözü ilə yekunlaşdırır: “– Dövləti, ölkəni çörəksizlik nüfuzdan salar, kişini çörəksizlik cayız edər. Həm də, ac qılınca çapar, deyiblər ha!” [3, s. 190].

Şifahi xalq ədəbiyyatında və “Əsrin onda biri” romanında işlənən atalar sözlərinə nəzər yetirdikdə görürük ki, bir neçə atalar sözlərində ifadələrin və sözlərin yeri dəyişdirilmişdir. Bu dəyişimə səbəb isə folklor nümunələrinin ağızdan-ağıza keçərək müxtəlif insanlar tərəfindən müxtəlif formalarda ifadə olunmasıdır. Buna nümunə olaraq əsərdən seçilmiş aşağıdakı mətndə işlədilən atalar sözlərini qeyd edə bilərik:

“– Yoxsa unutmusan ki, nəzərini üstündən çəkdim hələ atabəy-əzəmin dövründə şələni vermişdilər qoltuğuna. O ki, qaldı sarayın ikinci sahibinə, nə vaxt göz eləsəm, harayın Bağdada çatmamış tükünü didər. Ağır otur, batman gəl” [3, s. 149]. Yazıçı olduqca zəngin xalq hikmətlərini romanda rəislə dialoq zamanı baş şeyxin dilindən vermişdir. “Atalar sözü” toplusuna nəzər yetirdikdə “Ağır tərpen, ağır dur” [1, s. 27], “Ağır daş batman gələr” [2, s. 27] kimi fərqli ifadə edilmiş atalar sözlərinə rast gəlirik. Burdan da məlum olur ki, yazıçı bu atalar sözünün məna eyniliyinin birləşməsindən meydana gələn “Ağır otur, batman gəl” kimi yeni ifadəli atalar sözünü əsərə daxil etmişdir. Açıqı bu nümunəni sonralar tərtib edilən atalar sözləri toplusunda görə bilərik.

Xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimov atalar sözləri və məsəllərin dilimizdə istifadə etdiyimiz orijinal variantları ilə bərabər dəyişdirilmiş variantlarını da əsərdə istifadə etmişdir ki, bu tip atalar sözləri və məsəllərə əsərin bir neçə yerində də rast gəlirik: “Təbib-i hünkar da şübhəli-şübhəli fikirləşmişdi: Deyən qafil deyil, dedirdən qafildir” [3, s. 356]. Yazıçının istifadə etdiyi bu atalar sözünün orijinal variantı “Deyən qafildir, dedirdən qafil deyil” [2, s. 244] şəklindədir. “Qafil” sözünün məna xüsusiyyətinə nəzər yetirdikdə görürük ki, “nə edəcəyini və başına nə gələcəyini əvvəldən düşünməyib, işini boş tutan, qəflətdə olan” [7] deməkdir. Burda işlənən, “deyən qafildir” kəlməsi insana, “dedirdən qafil deyil” kəlməsi isə Allaha işarədir. Allah isə heç vaxt qəflətdə ola bilməz. Bütün bunları qeyd edərək deyə bilərik ki, yazıçı atalar sözünü hökmdarın ələcsiz qaldığı bir zamanda Tanrıya üsyan kimi dilə gətirmişdir.

Tarixi qaynaqlardan məlum olur ki, əsərdə baş verən hadisələr əsasən XII əsrə aiddir. Bildiyimiz kimi ərəb və fars dilləri bu dövrdə Azərbaycanda hakim mövqə tutmuş, onun coğrafiyası xeyli genişlənmiş, vətənimizin bütün şəhər və kəndlərini əhatə etmişdir. Elə bu səbəbdən də əsərdə ərəb və fars dillərinə məxsus bəzi atalar sözləri və məsəllər də yer almaqdadır: “Vəzir bu dəfə cavan qula bir də diqqətlə baxdı. Şəmsəddin onun baxışlarındakı rəhm cizgilərini görən kimi sındı, yumşaldı. La yəcik minəl-məlihi illəl-məlih” (Yaxşı adam yaxşı da iş görər) dedi. Cavan qulun ağıllı sözləri bu dəfə vəzirin qəlbində azacıq da olsa rəhm qığılcımı közərtirdi” [3, s. 29].

Yazıçı Hüseyn İbrahimov bütün tarixi faktları nəzərə alaraq ərəbcə və farsca işlənən atalar sözləri və məsəlləri obrazların diliylə əsərə daxil etmiş baş verən hadisələrin tarixiliyini daha da ön plana çəkmişdir:

Baş şeyx: – Bərəkallah, deyib, nəhayət dilləndi: – Bilirsən, Qureyş aqilləri burada nə deyiblər? – Hatib ibn Mübarək sualına elə oradaca özü də cavab verdi: – Deyirlər: “Həl yur-təca matar bilə sihab” (Bulud olmasa yağış yağmaz) [3, s. 31]. Yaxud, – Qüreyş aqilləri deyiblər: “Qaddir fil əməl tuncu münəzzəl”, (İşini ehtiyatlı gör ki, səhv etməyəsen) [3, s. 65]. Əsərdə “Bulud olmasa, yağış yağmaz” kimi tərcümə edilən atalar sözü Azərbaycan folklorunda “Od yanmasa, tüstü çıxmaz”, “İşini ehtiyatlı gör ki, səhv etməyəsen” atalar sözü isə “Ehtiyatlı igidin anası ağlamaz” [1, s. 313] şəklində ifadə olunmaqdadır. Fərqli ifadələrlə

işlədilməsinə baxmayaraq bu atalar sözləri mənə etibarilə eynilik təşkil edir. Bu tip atalar sözləri əsərdə Məhəmməd Cahan Pəhləvan, Əcəmi, Baş Şeyx, Hatib ibn Mübarək obrazlarının monoloq və dialoqlarında yer alır. Həmin nümunələrdən bir neçəsi aşağıdakılardır: “Ər-rasul mübəlligün ğayri məlum” (Elçiyə zaval yoxdur) [3, s. 99], “Əl kitəb neməlnis fi səatil vəhdə” (Tək olduqda ən yaxşı yoldaş kitabdır) [3, s. 131], “Ma hiç cahan hiç” (Biz də heçik, cahan da) [3, s. 134], “La tərəkəb farasə ğayrikə” (Özgə atına minən tez düşər) [3, s. 148], “Hilmul insan aunuhu” (Dözüm insanın köməkçisidir) [3, s. 219], “Züllü avac avacun” (Əyri ağacın əyri də kölgəsi olar) [3, s. 229].

Bununla yanaşı Hüseyn İbrahimov dahi Azərbaycan şairi Nizami yaradıcılığına müraciət edərək şairin istifadə etdiyi farsca atalar sözlərini Əcəmi obrazı vasitəsilə “Əsrin onda biri” romanına daxil edib. Beləliklə, həm folklor nümunəsini oxuculara təqdim etmiş, həm də iki dahi şəxsiyyəti yan-yanı gətirərək əsərin ədəbi-bədii estetikasını yüksəltmişdir: “– Əcəmi biraz fikrə getdi, gözlərini yumub dinmədi. Sonra handan-hana qırıq-qırıq danışdı: Düz deyirsən, Cəmil. Elə buna görə də uzun-uzun yollar keçib gəlmişəm ki, ata-baba yurdu, övladlarımı, Şeyx Yusifin məqbərəsini, Möminə Xatunun məqbərəsini yaxından görüm. Yoxsa bu torpaq mənə öz qoynuna halallıqla qəbul etməz. – Əcəmini yenidən öskürək tutdu. Əcəmi bir-iki ağız da öskürüb güclə sözünə davam etdi. – Dostum Nizami deyib: “Həmə momkenol-vocudi rəqəmi həlak darəd” (Əcəldən heç kim yaxa qurtara bilməz)”. – Dostun axı bunu da deyib: “To ke vacebol-vocudi əzəlo əbəd bəmani” (Yaradana ölüm yoxdur bu dünyada)” [3, s. 379].

Ədəbiyyatımızda müəllifi məlum olan “atalar sözləri” – müdrik fikirlər də kifayət qədərdir. Onların da bir çoxu yazıçıların və şairlərin yaradıcılığında işlətdikləri özünəməxsus hikmətli sözlərdir ki, buna da müəllifi atalar sözü deyilir. Bu cür atalar sözlərinə nəinki Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında, hətta dünyaca məşhur olan yazıçıların əsərlərində də rast gəlirik. Demək olar ki, müəllifi atalar sözləri və hikmətli ifadələr təkcə yazıçılar tərəfindən deyil, eyni zamanda bütün dünyada tanınan alimlər, həkimlər, filosoflar, politoloqlar, dövlət başçıları və digər peşə sahibləri tərəfindən də söylənilmişdir. Bütün bunlarla yanaşı təhlil edilən bu əsərdə də müəllifin özünün yaratdığı atalar sözünə rast gəlirik: “İnsanın əməli də işıqlı, nurlu olanda, niyyəti təmiz pak olanda sənət də işıqlı olur, ölməz olur, əbədi olur [3, s. 72]. “Məhəbbət, eşq qala deyil ki, qoşun çəkib alasan” [3, s. 76], “Ürək darvaza deyil ki, hər buyuran gəlib keçər” [3, s. 77], “İlk addım həmişə çətin olur, ilk addımda həmişə qorxu, həyəcan var, həm də cürət, igidlik, arzuya çatmaq məramı” [3, s. 83]. “Təkcə özü üçün yaşayanlar nadanlardır, namərdlərdir” [3, s. 297].

Bütün bu hikmətli ifadələrdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, bir çox dahi şəxsiyyətlər kimi həyatın çətin sınaqlarından çıxmış, böyük təcrübələr qazanmış Hüseyn İbrahimov da bu təcrübələr sayəsində həm möhtəşəm “Əsrin onda biri” romanını, həm də bu romanda özünəməxsus atalar sözlərini yaratmağa nail olmuşdur. Yazıçı əsərdə atalar sözləriylə yanaşı məsəllərdən də yerli yerində istifadə edərək obrazların dilini daha da zənginləşdirmişdir. Folklorun bu janrının kökü müəyyən hadisələrə, lətifələrə, nağıllara, rəvayətlərə dayandığına görə müəyyən izahlar tələb edir. “Demetre törəməsi bunun çaldığını oynamasa anasını ağlar qoyacaq” [3, s. 23], “Təzə hökmdarı xəlifənin özü də çox yaxşı tanıyır. Dabbaxda gönünə bələddir” [3, s. 32], “Bu sözbaz milçəyi qaldırıb altından fil çıxaran şəhərin camaatına, ələlxusus qeybət üçün zülü gedən övrətlərinə də rəisin ağzından qaçırdığı hədyan-hədyan sözlər lazımdır” [3, s. 34], “Cəmil biraz fikrə gedir. –Eh, nə ola həmişə eləcə körpə olub qalasan! Bir də nə vecinə, ücdə alacağı yox, beşdə verəcəyi” [3, s. 47].

Əsərdə tədqiq və təhlil olunan atalar sözü və məsəllərə nəzərən qeyd etmək olar ki, həm məsəllərdə, həm də atalar sözlərində “dedilər, deyiblər, deyilənə görə, deyərlər, belə deyirlər” söyləmlərinin işləndiyinin də şahidi oluruq. “Əcəmi yenə çiyinlərini çəkdi, Rəhmətlik atam deyərdi: Xəbər gətirdilər ki, Əzrayıl uşaq paylayır. Ata-analar dedilər: Bizimkinə dəyməsin, onunkunu istəmirik” [3, s. 50].

Yazıçı təkcə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatındakı məsəllərlə kifayətlənməmiş, Əcəminin dilindən farsca məsələ də müraciət edərək, hətta obraz vasitəsilə fars məsəli olduğunu da qeyd etmişdir:

“Əcəmi bir dəfə dedi: “Şəb obestonəst ta zayəd səhər”. Dedim usta yaxşı başa düşmədim. Dedi: yəni “gecə hamilədi, görək səhər nə doğacaq. Fars məsəlidir yadımda qalıb” [3, s. 369]. Yazıçı bu məsələ müraciət etməklə Duman, Dəbir və Əcəminin baş verən hadisələrin sonunun necə olacağına dair nigarançılıqlarını ifadə etmişdir.

Aparılan tədqiqat və təhlil nəticəsində onu deyə bilərik ki, əsər tarixi faktlarla yanaşı, həm də folklor nümunələri ilə zəngin olan bir əsərdir. Haqqında bəhs olunan möhtəşəm romanda demək olar ki, folklorun bir çox janrlarına aid nümunələrə rast gəlmək mümkündür. Bu cür möhtəşəm bir əsəri ancaq dərin biliyə malik olan, öz milli dəyərlərinə bağlı olan, həm ədəbiyyatımıza, həm də tariximizə yaxından bələd olan, vətənpərvər yazıçımız Hüseyn İbrahimov qələmə ala bilərdi. Atalar sözü və məsəllər nöqtəyi-nəzərindən təhlilə cəlb etdiyimiz Hüseyn İbrahimovun “Əsrin onda biri” romanı belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, yazıçı xalq süzgəcindən süzülüb gələn bitkin fikirlərdən bol-bol yararlanmışdır. Həmin atalar sözləri və məsəllər vasitəsi ilə həm folklor nümunələrimiz yenidən oxucu yaddaşına gətirilir, həm də əsər oxunaqlılıq qazanır. Müəllifin mətndən irəli gələn özünə aid fikirləri də məhz xalq-müəllif-obraz üçbucağından doğan yaradıcılıq aktı kimi yadda qalır.

Onu da qeyd edək ki, “Əsrin onda biri” romanında folklorumuzun digər janrlarına da yer verilmişdir ki, bu da ayrıca bir məqalədə geniş şəkildə təhlil və tədqiqata cəlb olunacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Atalar sözü. Bakı: Yazıçı, 1985, 690 s.
2. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1981, 397 s.
3. İbrahimov H. Əsrin onda biri. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 384 s.
4. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərb.SSR EA Nəşr., 1963, 341 s.
5. <http://zim.az/folklor/1325-atalar-sz-v-msllrin-tlim-trbiyvi-xsusiyytlri-haqqnda.html>
6. <http://freedomaga.blogspot.com/2009/01/atalar-szlrin-trif-vermzdn-vvl-mxtlif.html>
7. <https://azerdict.com/az/izahli-luget/qafil>

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ismayilovamahire91@gmail.com

Mahira Ismaylova

HUSSEIN IBRAHIMOV NOVEL “ONE TENTH OF A CENTURY”: CREATIVE USE OF PROVERBS AND SAYINGS

The article has addressed to the peoples writer Huseyn Ibrahimov, his folklore examples, especially proverbs and sayings used in the novel “One tenth of a century”, and analysis have been made. This novel, which stands among the historical novels of Azerbaijan, is a work rich in folklore examples. Folklore examples of folk

oral literature of Azerbaijan, especially proverbs and sayings are widely covered in the work. The work also contains some examples of Arabic and Persian folklore. At the same time, folklore examples of the author creative nature and the burden of authorship have enriched the artistic aesthetics of the work. As a result of the analysis and research, the proverbs and sayings included in the work have been involved in the analysis.

Keywords: *Hussein Ibrahimov, "One tenth of a century", folklore, proverbs, sayings.*

Махира Исмаилова

**РОМАН ГУСЕЙНА ИБРАГИМОВА “ОДНА ДЕСЯТАЯ ВЕКА”:
ТВОРЧЕСКОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВороК**

В статье рассматривается творчество народного писателя Гусейна Ибрагимова, проанализированы образцы фольклора, используемые им в романе “Одна десятая века”, особенно пословицы и поговорки. Этот роман, стоящий в ряду исторических романов Азербайджана, богат образцами фольклора. В произведении широкое место отведено фольклорным образцам устной народной литературы Азербайджана, в частности пословицам и поговоркам. В работе также представлены некоторые фольклорные образцы арабских и персидских народов. Наряду со всем этим, художественную эстетику произведения обогатили и образцы фольклора, рожденные творческим характером автора и несущие авторскую нагрузку. В результате проведенных исследований были проанализированы пословицы и поговорки в произведении.

Ключевые слова: *Гусейн Ибрагимов, «Одна десятая века», фольклор, пословицы, поговорки.*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Hüseyn Həşimli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 31.10.2019

Son variant 28.01.2020

İNCƏSƏNƏT

UOT 48.01.21

QADİR ƏLİYEV

**ƏCƏMİ NAXÇIVANININ YARADICILIĞINDA TÜRBLƏRİN
KONSTRUKSIYALARI QƏDİM TÜRK ÇADIR MEMARLIQ
KONSTRUKSIYASININ NƏTİCƏSİ KİMİ**

Təməlləri tarixin ən erkən dövrlərinə qədər uzanan türklərin ən əski məskəni “Çadır” inşaat tariximizin ən xarakteristik quruluşlarının başında gəlir. Memarlıq tariximizin tipologiyasında bir çox önəmli quruluşların mənbəyini təşkil etdiyindən onun strukturunu, inkişaf xüsusiyyətini və memarlıq tariximizdə rolunu tanımağımız gərəkdir. Bu mənada Orta əsr böyük Azərbaycan memarı Əcəmi Naxçıvanini yaratdığı memarlıq formalarının quruluşlarının araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə qədim türk çadır memarlıq formaları ilə Əcəmi memarlıq formalarının konstruksiyalarının quruluşları müqayisə edilərək təhlil olunur. Türblərin həm piramidal, həm konik formalı günbəzlərinin formaları qədim türk çadır memarlıq formalarının quruluşları ilə bir eynilik təşkil edir. Nəticədə isbat olunur ki, Əcəmi Naxçıvaninin yaradıcılığında türblərin konstruksiyaları qədim türk çadır memarlıq konstruksiyasının nəticəsidir.

Açar sözlər: çadır, konstruksiya, günbəz, konik, piramidal.

Türk memarlıq formalarının qaynağı çadır. Təməlləri tarixin ən erkən dövrlərinə qədər uzanan türklərin ən əski məskəni “Çadır”, inşaat tariximizin ən xarakteristik quruluşlarının başında gəlir. Memarlıq tariximizin tipologiyasında bəzi önəmli quruluşların mənbəyini təşkil etdiyindən onun quruluş strukturunu, inkişaf xüsusiyyətini və memarlıq tariximizdə rolunu tanımağımız gərəkdir. Bozkır çöl mədəniyyətinin mənsubu olan köçəri türklər, sığınacaq olaraq sürətlə yığılan və qurulan, asanlıqla daşına bilən dəyirmi gövdəli, qübbəli damı olan çadırlardan istifadə etmək məcburiyyətində qalmışlar. Qədim türklərə görə Göy tanrının kölgəsində yerləşən çadırlar ucsuz-bucaqsız çöllərdə, arzu etdikləri hər hansı bir bölgədə rahatlıqla sökülüb qurulur. Çadırlar köçəri türklərin hərbi və maddi ehtiyaclarını hər zaman təmin etmişdir. İlin bütün mövsümlərində: yaylaq və qışlaq dövründə heyvanlarını bəsləmək üçün daha əlverişli çəmənliklərə, otlaqlara doğru hərəkət etmək məcburiyyətində qalan köçəri türklər döyüşlərdən və daha bir çox səbəblərdən ötrü məskən saldıqları yerlərdə çadırlardan istifadə etmişlər (şəkil 1).

Köçəri türklər tarixin ən erkən dövrlərindən etibarən çöllərdə məskən olaraq müxtəlif tipli çadırlar tətbiq etmişlər (şəkil 2). Sığınacaqlardan ən mükəmməli olan “Yurd” tipli çadırların konstruksiyası isə bu inkişafın nəticəsində ortaya çıxmışdır. Belə çadır tipinə Orta Asiyada “Oy”, “Uy”, Anadoluda isə “Topak Ev” deyilməkdədir” [2, s. 18].

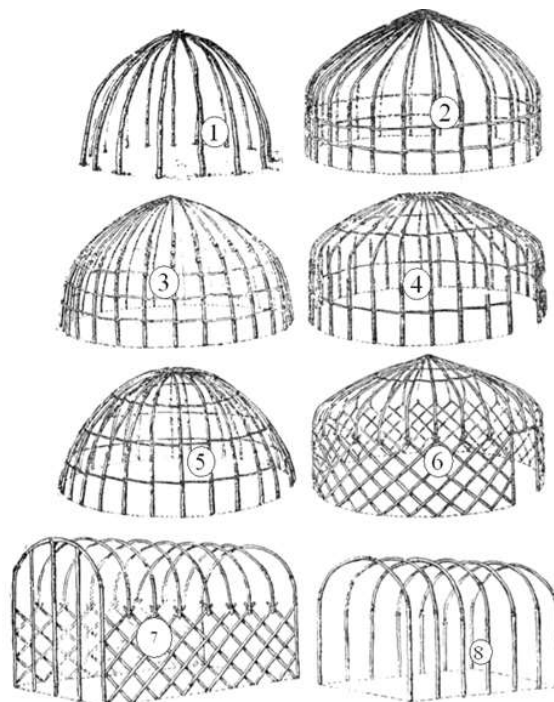
İç və Orta asiyanın ucsuzbucaqsız çöllərində yaylaq və qışlaq yaşama dövründə yarı-köçəri yaşayış həyatı keçirən türk birliklərinin istifadə etdikləri yuvarlaq gövdəli günbəz formasında damı olan belə sığınacaqların ən qədim nümunəsinə Orta Yenisey hövzəsində qayalarda cızılmış “Boyar petroqlifləri” arasında rast gəlirik. “Sibirdə arxeoloji araşdırmalar aparan elm adamları Orta Yenisey hövzəsində, Boyar məntəqəsində qayalar üzərində çölün “ilk rəssamları” tərəfindən hazırlanmış ən qədim çöl yaşayışını əks etdirən qaya rəsmləri kəşf edilmişdir. Günlük yaşayışın bir parçasını əks etdirən bu petroqliflər arasında İç və Orta Asiyada Türk boylarının yuvarlaq formada taxta konstruksiyası, günbəz formasında olan damı və üzləri qalın keçə örtüklü sığınacaqların olduğu anlaşılmaktadır.

Hun məzarlıqlarından çıxan arxeoloji tapıntılar göstərir ki, hunlar bir neçə belə müxtəlif çadır növlərindən istifadə etmişlər. “Tarixdə ilk olaraq yurd yeri silindrik gövdəli, konik damlı, taxta konstruksiyalı çadırların hunların zamanında kəşf edildiyi aşkar edilmişdir” [2, s. 18].

Çadırların silindrik gövdəsini meydana gətirən konstruksiya hissələri asanlıqla qatlana bilir. Bu da yuxarıda göstərdiyimiz kimi çadırların bir yerdən başqa bir yerə asanlıqla daşınıb qurulmasına imkan verir. Şəkil 2-də Orta Asiyada və Anadoluda Türk birlikləri arasında istifadə olunan taxta karkaslı çadır formaları göstərilmişdir [2, s. 145].

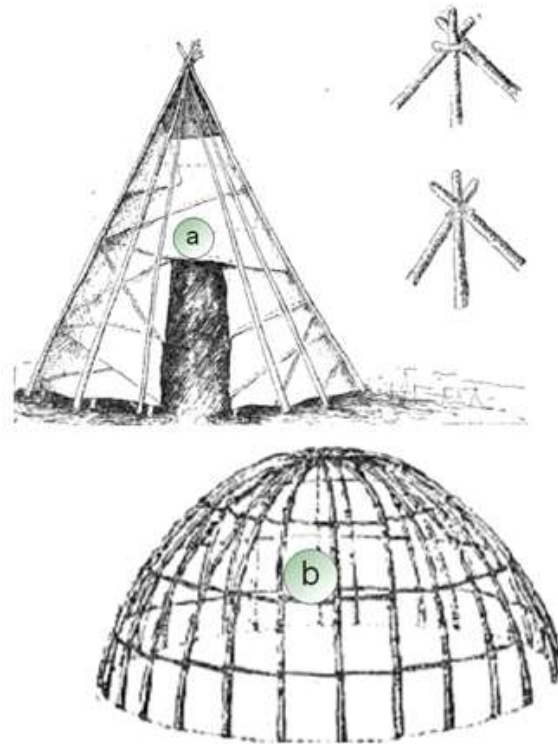

Şəkil 1. Qazaxıstan yaylalarında çadır karkası (N. Diyarbek. S. 148. R. 21)

Şəkil 2. Orta Asiyada və Anadoluda Türk birlikləri arasında istifadə olunan taxta karkaslı çadır formaları.

Əcəmi Naxçıvanının yaradıcılığında türbələrin konstruksiyaları qədim türk çadır memarlıq konstruksiyasının nəticəsi kimi. Şəkil 3-də Orta Asiyada və Anadoluda Türk birlikləri arasında istifadə olunan taxta karkaslı çadır formaları göstərilib. Bunlardan biri piramidal (a), digəri isə konik tiplidir (b).

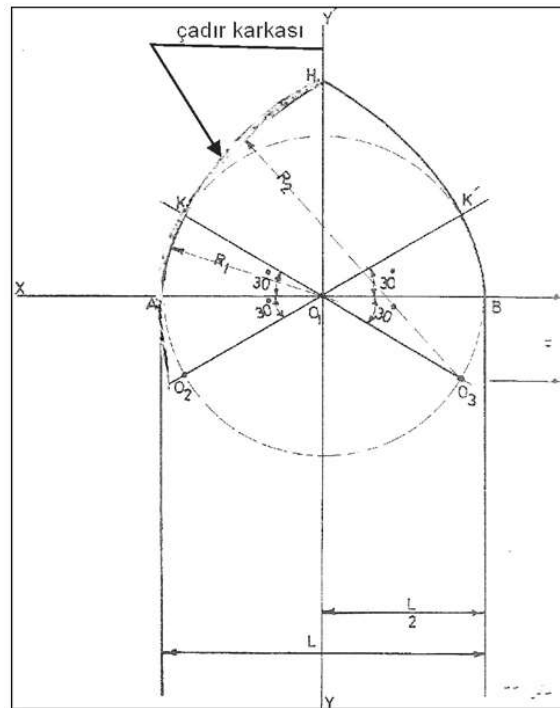

Şəkil 3. Orta Asiyada və Anadoluda Türk birlikləri arasında istifadə olunan taxta karkaslı çadır forması (a-piramidal, b-konik)

Şəkil 4-də bu çadır konstruksiyalarından birinin təsviri göstərilib. Elmi ədəbiyyatlarda belə karkasın qrafiki analizi verilib [4, şəkil 5].

Şəkil 4. Çadır konstruksiyalarından biri (karkası)

Şəkil 5. Çadır konstruksiyasının qrafiki analizi (4, şəkil 133).

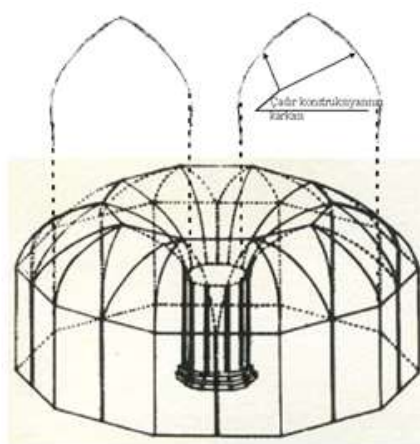
Şəkil 6-da Möminə xatun türbəsi, şəkil 7-də türbənin bünövrəsinin bir hissəsinin təsviri, şəkil 8-də isə türbənin sərdabə hissəsinin konstruktiv sxemi göstərilib [1, s. 88]. Araşdırmadan aydın olur ki, türbənin sərdabə hissəsinin, yerüstü hissədə konik və piramidal formalı günbəzlərin konstruksiyasının formaları əski türk taxta karkaslı çadır konstruksiyasının formasına tam uyğundur.

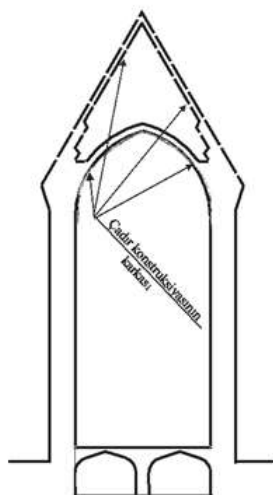
Şəkil 6. Möminə xatun türbəsi.

Şəkil 7. Möminə xatun türbəsi. Türbənin sərdabəsindən bir görünüş.

Şəkil 7. Möminə xatun türbəsi. Türbənin sərdabəsinin konstruktiv sxemi.

Şəkil 8. Möminə xatun türbəsi. Türbənin böyünə kəsiyi.

Beləliklə, nəticə olaraq isbat olunur ki, Möminə xatun türbəsinin günbəzlərinin konstruksiyaları qədim türk çadır memarlıq konstruksiyasının nəticəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Q. Memar Əcəmi Naxçıvani yaradılıcılığında ahəngdarlıq. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 158 s.
2. Diyarbekirli N., Aslanapa O. və b. Başlanğıcından bugünə türk sanatı. Ankara: Ajans-Türk matbaacılık, 1993, 471 s.
3. Diyarbekili N., Hun sanatı. Ankara: Milli eyetim basımevi, 1972, 243 s.

زمشیدی معماری ایران – اجرای ساختمان با مصالح سنتی چاپ سوم تابستان انتشارات آزاده تهران 1377 تعداد 4 صفحات

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: Kadiraliyev@yahoo.com

Gadir Aliyev

THE DESIGN OF THE MAUSOLEUMS CREATED BY AJEMI NAKHKHIVANI AS A RESULT OF THE ANCIENT TURKIC TENT ARCHITECTURAL FORM

The most ancient settlement of the Turks, the foundations of which dates back to the earliest times of history, is at the beginning of the most characteristic structures of our “tent” construction history. Since its architecture is the source of many important structures in the typology of our history, its structure, character, and role in the history of architecture should be recognized. In this respect, the study of the structures of architectural forms created by the great Medieval Azerbaijani architect Ajami Nakhchivani is of particular importance.

The article compares and analyzes the structures of consortia of ancient Turkic architectural forms with ancient Turkic tent architectural forms. Forms of both pyramidal and conical shapes of tombs constitute an eternity with the structures of ancient Turkic tent architectural forms. In conclusion, it is proved that the tombs in Ajami Nakhchivan’s creativity are the result of ancient Turkic tent architecture.

Keywords: *tent, design, dome, conic, pyramidal.*

Гадир Алиев

КОНСТРУКЦИИ МАВЗОЛЕЕВ В ТВОРЧЕСТВЕ АДЖЕМИ НАХЧИВАНИ КАК РЕЗУЛЬТАТ ДРЕВНЕТЮРКСКОЙ ШАТРОВОЙ АРХИТЕКТУРНОЙ ФОРМЫ

Самое древнее поселение турок, основание которого восходит к самым ранним временам истории, находится в начале наиболее характерных сооружений нашей истории – «шатрового» строительства. Поскольку его архитектура является источником многих важных структур в типологии нашей истории, ее структура, характер и роль в истории архитектуры должны быть признаны. В связи с этим особое значение имеет изучение структур архитектурных форм, созданных великим азербайджанским средневековым архитектором Аджеми Нахчывани.

В статье сравниваются и анализируются структуры конструкции древнетюркских архитектурных форм с архитектурными формами древнетюркского шатра. Формы как пирамидальных, так и конических гробниц сопоставляются со структурами древнетюркских шатровых архитектурных форм. В заключении доказано, что гробницы в творчестве Аджами Нахчывана являются результатом древнетюркской архитектуры шатров.

Ключевые слова: *палатка, конструкция, купол, коническая, пирамидальная.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Cəfər Qiyasi tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 30.12.2019

Son variant 25.02.2020

UOT 745/749

FİZZƏ QULİYEVƏ

QƏDİM NAXÇIVANDA DEKORATİV-TƏTBİQİ SƏNƏTLƏRİN TƏŞƏKKÜLÜ

Naxçıvan diyarında dekorativ-tətbiqui sənətlərin təşəkkül tarixi olduqca qədimdir. Naxçıvanın əlverişli coğrafi şəraiti, təbii zənginliyi müxtəlif sənət sahələrinin inkişafına zəmin yaratmışdır. Dulusçuluq, metalışləmə, həsirçilik, qəlibçilik, boyaqçılıq, naxışlama inkişaf etmiş tətbiqui sənət sahələrindən olmuşdur. Həsirçilikdə qamışdan istifadə olunmuş və hörmə prosesində sadə keçirmə üsulları tətbiq olunmuşdur. Həsir tikililərdə, dəfnlərdə, saxsı qabların hazırlanmasında istifadə olunmuşdur. Metalışləmənin inkişafı ilə əlaqədar olaraq tökmə sənəti inkişaf etmiş, mum formalar əsasında formalaşdırılan saxsı qəliblər yaranmışdır. Qəlibçiliyin formalaşması incə əşyaların hazırlanmasına səbəb olmuşdur. Boyaqçılıq keramika məmulatını yüksək bədii zövqlə hazırlamağa imkan vermişdir. Dulusçuluğun yaranması insanın məişət və təsərrüfat həyatını asanlaşdırmışdır. Dulus çarxının, yeni qarışıqların kəşfi dulusçuluq prosesini gücləndirmişdir. Naxçıvan dulusçuluğunda Dalma təpə, Kür-Araz, Boyalı qablar mədəniyyəti üçün xarakterik ənənələrin inkişafı Yaxın Şərq və Cənubi Qafqaz mədəniyyətinə güclü təsir etmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, dekorativ-tətbiqui sənətlər, dulusçuluq, metalışləmə, Eneolit dövrü, Tunc dövrü, Erkən Dəmir dövrü, naxış, qədim dövr, bəzək əşyası, silah.*

Əldə olunmuş arxeoloji materiallara əsasən demək olar ki, qədim Naxçıvan ərazisində dekorativ-tətbiqui sənətlərin əsas inkişaf etmiş sahələri dulusçuluq, metalışləmə olmuşdur. Dulusçuluq və metalışləmə inkişaf etdikcə yeni sənət sahələrindən ibtidai zərgərlik, silahsazlıq, qəlibçilik, boyaqçılıq, naxışsalma və s. yaranmışdır. Dulusçuluq bir qədər geniş inkişaf edərək təkcə məişət və təsərrüfat əşyalarında deyil, qəlibçilik vasitəsi ilə silah və bəzəklərin hazırlanması üçün də tətbiq olunmuşdur. Qəlibçilik təkcə gildən müəyyən məmulatların hazırlanması ilə məhdudlaşmamış, həmçinin mum qəliblərin düzəldilməsində də istifadə edilmişdir. Mum qəliblər daha incə bəzək əşyalarının hazırlanmasında istifadə edildiyindən metalışləmənin inkişafına əvəzsiz töhfə vermişdir. Təəssüf ki, mum qəliblərlə bağlı tapıntılar cüzi qalıqlarla müşayiət olunduğundan onlar haqqında fikir demək mümkün olmamışdır.

Daşışləmə, sümükişləmə, ağacışləmə, həsirçilik də qədim dövrdə inkişaf etmiş əsas sənət sahələrindən olmuşdur. I Kültəpə yaşayış yerinin Neolit dövrü qəbirlərindən aşkar olunmuş bir qrup skeletin üzərində həsir qalığına [4, c. 39-54], Şorsu yaşayış yerindən məlum olan Son Eneolit dövrü gil qabın dibində həsir izinə rast gəlinməsi həsirçilik sənətinin hələ qədim dövrlərdən inkişaf etdiyini göstərən faktlardır [7, c. 141, şəkl. 7]. Əldə olunmuş materiallara əsasən demək olar ki, həsirçilikdə qamışdan istifadə olunmuş və hörmə prosesində sadə keçirmə üsulları tətbiq olunmuşdur. Bununla yanaşı Naxçıvanın qədim yaşayış yerlərindən Erkən Eneolit [3, s. 14], Tunc dövrünə [4, c. 118] aid edilmiş iy başlıqlarının aşkar olunması ibtidai şəkildə olsa da ipin istehsalı sahəsində əldə olunmuş uğurlardan da xəbər verir. Təəssüf ki, Naxçıvanın qədim dövr abidələrindən iplə bağlı heç bir qalıq aşkar olunmadığından bu fikirləri əmək alətlərinə əsasən demək mümkündür. Araşdırmaların nəticələri Naxçıvan ərazisində toxuculuq ənənələrinin ibtidai zamanlardan yaranıb formalaşdığını deməyə əsas verir.

Son zamanlara kimi Naxçıvan ərazisində Neolit abidəsinə rast gəlinmədiyindən dulusçuluğun tarixi Eneolit dövrünə aid edilirdi. Amma XXI əsrdə Azərbaycan-Fransa arxeoloqlarının birgə əməkdaşlığı ilə I Kültəpə abidəsində aparılan tədqiqatlar bu sənətin Neolit dövründən başlayaraq inkişaf etdiyini deməyə əsas vermişdir [6, c. 154]. Neolit

dövründə keramika məmulatının hazırlanmasında daha çox materialın keyfiyyəti və formanın dayanıqlığı əsas məsələlərdən biri olmuşdur. Əldə olunan materialların təhlili göstərir ki, formanın dayanıqlı olmasına yönəlmiş axtarışlar sonrakı dövrlərdə də davam etdirilmişdir. Neolit dövrü qabları əllə hazırlanmasına baxmayaraq bəzi qabların mükəmməlliyi onların dulus çarxında hazırlanması təsirini bağışlayır. Bu fikir tədqiqatçı-arxeoloq Osman Həbibullayevin də tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır [4, c. 73]. Bunu qabların içinə qatılan müxtəlif materialların analizindən də aydın görmək mümkündür. Neolit dövrü keramikası əsasən iki qarışıqla – əsasən bitki qalığı qatılmış, bəzən qum qarışığı olan gillə hazırlanmışdır. Gilin rəngindən, müxtəlif materialların qarışıqlarından asılı olaraq bişirilmiş qablar çəhrayı, bəziləri boz, sarı rənglidir. Bu dövrün qabları məişət və təsərrüfat tipli qablarla təmsil olunub küpə, kasa və çəllək və s. ibarətdir. Formanın dayanıqlığı və biçim həllinə yönəlmiş davamlı axtarışlara baxmayaraq ən sadə, köndələn, yaxşı hazırlanmamış qablarda da ornamentlərə rast gəlmək olur. Qablar məməcikşəkilli, ilan, aypara formalı qabartma, dairəvi batıq və s. naxışlarla bəzədilmişdir. Neolit dövrünün boyalı qabları da olduqca diqqətəlayiqdir. Qeyd edək ki, Neolit dövründə boyalı qabların inkişafı sonrakı dövrdə Eneolit və Tunc dövründə Boyalı qablar mədəniyyətinin yaranmasında da ilkin zəmin olmuşdur. Bu dövrün boyalı qablarını müxtəlif xətt və nöqtələrdən ibarət naxışlar bəzəmişdir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Neolit dövründə formalaşan dulusçuluq ənənələri Erkən Eneolit dövründə yeni müstəvidə inkişafını davam etdirmişdir. Erkən Eneolit dövründə dulusçuluq məmulatlarının ərsəyə gəlməsində formadan çox, üslub və bəzək anlayışına diqqət ayrılmışdır. Dulusçuluq sənətinin bu yöndən də inkişaf etməsi qədim dövr sənətkarlığına üslub anlayışını gətirmişdir. Naxçıvan ərazisində Erkən Eneolit dövründə yayılmış üslublardan yalnız Dalma təpə üslubu bizə məlumdur ki, bu da Naxçıvantəpənin bədii keramika məmulatında izlənilmişdir. İlk dəfə bu üslub Cənubi Azərbaycan (indiki İran) ərazisində rast gəlinirdi üçün onun yalnız bu yer üçün xarakterik olduğu bilinirdisə, 2017-ci ildə Naxçıvanda aparılan arxeoloji tədqiqatların nəticəsi bu fikrə münasibəti dəyişdirdi [3]. Son yüz ilin tədqiqatlarına baxıldıqda bu üslubun yalnız Naxçıvan ərazisində izlənildiyini görmək mümkündür. Tədqiqatlara əsaslanaraq Cənubi Qafqaz ərazisində bu üslubun ilk dəfə Naxçıvanda meydana çıxdığını demək olar. Dalma təpə üslubuna ölkə hüdudlarından kənarda rast gəlinməsi də, demək olar ki, bu üslub yerli zəmində yaranmış və inkişaf etmişdir. Qeyd edək ki, Dalma təpə üslubunun xarakterik əlamətləri Neolit dövrü keramika məmulatında izlənməmiş, naxış vurma sənətinin davamı olmuşdur. Amma Neolit dövründən fərqli olaraq Erkən Eneolit dövründə Dalma təpə üslubu ilə icra olunmuş qablarda mürəkkəb kompozisiya, naxışlarda fərqli dinamika onu göstərmişdir ki, bu dövrdə adı çəkilən üslub intibah dövrünə çatmış və Orta Eneolit dövründə tənəzzül dövrünü yaşamışdır. Qablar qırmızı boya ilə boyandıqdan sonra üzərindən müxtəlif quruluşlu naxışlar, təsvirlər çəkilmişdir. Bu cür qablara Naxçıvantəpənin Erkən Eneolit, Orta Eneolit dövrü qablarında rast gəlinmişdir.

Naxçıvan ərazisində Neolit dövründən başlayaraq dekorativ-tətbiqi sənətlərin ilkin sahələrindən biri kimi dulusçuluqla yanaşı metalışləmə sənəti də inkişaf etmişdir. Dulusçuluq və metalışləmə sənətləri əvvəlcə zəruri tələbatdan yaranmış, daha sonralar isə bununla yanaşı estetik zövqə, mifoloji, dini dünyagörüşünə əsaslanmışdır. Naxçıvanda metalışləmə sənətinə dair ilkin materiallar Neolit dövrünə təsadüf edir. 2017-ci ildə Naxçıvantəpə qədim yaşayış yerində aparılan arxeoloji tədqiqatlar metalışləmənin qədim tarixini təsdiq etmişdir [3, s. 24]. Abidədən tapılmış Erkən Eneolit dövrünə aid metalışləmə alətlərinin tapılması sənətinin inkişafını göstərir.

Orta Eneolit dövründə müxtəlif əşyalara olan tələbatın artması dekorativ-tətbiqi sənətlərin də inkişafına səbəb olmuşdur. Erkən Eneolit dövründə olduğu kimi Orta Eneolit dövründə də dulusçuluq sənətkarlığın inkişaf etmiş sahələrindən biri kimi qalmaqda davam edir. Metalışləmə sənətinə aid nümunələr az olduğundan görünür bu sahədə çətinliklər qalmaqda davam etmişdir. Orta Eneolit dövrünün dulusçuluq nümunələrində müxtəlif texniki üsullarla icra olunmuş həndəsi, nəbati naxışların tətbiqi davam etdirilmiş, qabların bədii həllində fərqli ornamentlərdən istifadə olunmuşdur [3, s. 89-135].

Eneolit dövrünün əvvəlki mərhələlərindən fərqli olaraq Son Eneolit dövründə dulusçuluqla yanaşı metalışləmə sahəsində də dirçəliş başlayır. ümumiyyətlə, Eneolit dövrünün son mərhələsində dulusçuluq sənəti intibah dövrünü yaşayır. Bu dövrün dulusçuluq nümunələrində əvvəlki dövrlərin ornamentasiyası davam etdirilməklə zoomorfik motivlər də tətbiq olunmuşdur. Bu cür bəzəmələr o dövrdə formalaşan totemistik inanclardan xəbər verir. Görünür Son Eneolit dövrünün sonuna yaxın heyvan insanın həyatında əhəmiyyətli olmağa başlayır. Son Eneolit dövrünün gil qablarından bir neçəsini bəzəyən keçi və qoyun təsvirləri göstərir ki, insanlar ilk olaraq bu heyvanlara tapınmağa başlamışlar. Keçi və qoyuna inam sonrakı dövrlərdə də davam etdirilmiş və sitayiş obyektinə çevrilmişdir.

Estetik zövqün tələbindən yaranan metalışləmə sənətinə dair qiymətli sənət nümunələri dulusçuluq əşyaları ilə müqayisədə azlıq təşkil edir. Metalın əldə oluması, onun işlənilməsi, texniki icra üsulları keramika məmulatı ilə müqayisədə olduqca çətinidir.

Tunc dövrünün dekorativ-tətbiqi sənətləri mədəniyyət və incəsənətin yeni inkişaf mərhələsidir. Kür-Araz mədəniyyətinin dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri Tunc dövrü incəsənətinin hələ erkən mərhələdən nə qədər inkişaf etdiyini göstərir. Qeyd edək ki, Naxçıvanda ibtidai incəsənətin, o cümlədən dekorativ-tətbiqi sənətlərin ən yüksək inkişaf etdiyi dövr də Tunc və Dəmir dövrünü əhatə edirdi. İnsanların yaşayış tərzində olan dəyişiklik özünü dekorativ-tətbiqi sənətlərdə də əks etdirirdi.

Naxçıvanın boyalı qabları dulusçuluq məmulatları arasında üstünlüyünü hər zaman qorumuşdur. Naxçıvanda boyaqçılıq ənənələrinin tarixi də eramızdan xeyli əvvəl formalaşmışdır. Bu ərazidə yaşayan qədim tayfalar hələ Neolit dövründən boyaq əldə etməyi bacarırdılar. Aparılmış tədqiqatlar zamanı Naxçıvan abidələrində gil qabların içində oxra adı ilə tanınan qırmızı boyanın tapılması göstərir ki, hələ qədim zamanlardan bu ərazidə yaşayan ulu əcdadlarımız müxtəlif mineralları və boyaq otlarını tanımış, onlardan qabların rənglənməsində, təsvirlərin çəkilməsində istifadə etmişlər. İçərisində qırmızı boya saxlanan qablar I Kültəpə qazıntıları zamanı Neolit dövrünə aid təbəqədən tapılmışdır [3, s. 12]. Erkən Eneolit dövrü yaşayış yeri olan Naxçıvantəpədən tapılan kiçik həcmli qabın içərisində saxlanmış qırmızı, narıncı rəngdə boyaq qalığının aşkar olunması Naxçıvantəpədə yaşayan qədim insanların boyaq əldə etdiklərini göstərir [3, s. 12, 16]. Qabların qırmızı, narıncı, sarı, çəhrayı və qara rəngə boyanması göstərir ki, insanlar ibtidaidən bu rəngləri əldə edə bilmişdir. Boyaqçılığın inkişafı boyalı qabların da təkmilləşməsinə, bədii xüsusiyyətlərinin zənginləşməsinə bilavasitə təsir etmişdir.

Bədii keramika məmulatının həllində boya ilə yanaşı fərqli texniki üsullardan – basma, qabartma, çərtmə, boyaçəkmə və s. istifadə olunmuşdur. Bu cür texniki üsullar qablar boyandıqdan sonra da tətbiq edilmişdir. Naxışlar həm də boyasız gil qabların üzərinə tətbiq edilmişdir. Naxçıvanın Eneolit, Tunc və Erkən Dəmir dövrünə aid sadə gil qablarının bəzədilməsində qabartma, basma texniki üsullarına daha çox üstünlük verilmişdir. Basma üsulunun daha geniş yayıldığı dövr kimi Eneolit dövrü yadda qalır. Xüsusilə Erkən Eneolit

dövründə Dalma təpə üslubu inkişaf etdi ki, bu üslubun aparıcı texniki icra üsullarından biri də basma üsulu idi. Basma texnikasının fərqli icra üsulları vardı ki, bunlardan barmaq və müxtəlif ucluqlu alət basmalarından istifadə olunurdu. Dalma təpə üslubunda bəzədilən qabların naxışları adətən dinamikliyi, simmetrik və asimmetrik ahəngilə seçilir. Bir naxış adətən bir-birinin təkrarı olaraq qabın səthi boyunca təkrarlanır. Qabların bəzədilməsində əsasən bir, bəzən iki, təsadüfən isə üç naxış elementi birgə istifadə olunmuşdur.

Heyvanlara inamın getdikcə artmasının əsas səbəblərindən biri də əkinçiliyin maldarlıqdan ayrılması prosesi idi. Bu proses Tunc dövründə daha da gücləndi və reallaşdı. Əkinçiliyin maldarlıqdan ayrılması dekorativ-tətbiqi sənətlərə də təsirsiz ötüşmədi. Bunu biz əzəmətli Gəmiqaya abidəsində də görə bilərik. Bu qayalıqlarda müxtəlif səpkili naxışlar arasında heyvan və insan təsvirlərinə daha çox rast gəlinir. İnsan təsvirləri də olduqca maraqlıdır. Tunc dövrünə kimi insan təsvirlərinə demək olar ki, rast gəlinməmişdir. Bu təsvirlər əsasında demək olar ki, əvvəlki dövrlərdə insanlar ətraf aləmi müşahidə edirdilərsə və onlara tapınırdılarsa, artıq Tunc dövründə insanın ətrafı dərki özünüdərkə yönəlir və insan özünü, qüvvəsini dəyərləndirir, insan heyvanlarla yanaşı insana da tapınmağa başlayır. Anaxaqanlıq, ataxaqanlıq və s. özünüdərkini yüksək təzahürü idi desək yanılmarıq. Maraqlı cəhətlərdən biri də insan və heyvan rəsmlərinin birgə təsviri idi. Biz bunu məşhur Qobustan qayaüstü rəsmlərində də görürük. İnsan və heyvan motivlərinin birgə təsviri onu göstərir ki, insanın əsas həyat mənbələrindən biri də heyvanlar idi. Bu səbəbdən heyvanların bir çoxu ilahiləşdirilmiş, onlara inam artmışdır. Bəzi heyvanlara inam o qədər geniş yayılmışdır ki, müxtəlif kultların yaranmasına səbəb olmuşdur. Orta Tunc dövründə insanların həyatında öküz, qoyun, at, it insanların həyatında mühüm rol oynadığından eyniadlı kultlar yaranmışdır. Qabların üzərindəki təsvirlərdən əlavə bu heyvanların heykəlcikləri də hazırlanmışdır. Heyvan heykəlciklərinin hazırlanması da demək olar ki, Tunc dövrü üçün xarakterikdir. Heykəlciklər necə gəldi hazırlanmamış, onların bədii həllinin yüksək səviyyədə olmasına diqqət verilmişdir.

Orta Tunc dövründə boyalı qablar inkişaf etmiş və eyniadlı mədəniyyət formalaşmışdır. Bu da təsadüfən olmamışdır. Bu dövrün boyalı qabları yüksək keyfiyyəti ilə yanaşı bədii həllinin mükəmməlliyi ilə də deyilənləri təsdiq edir. Bu qabların ornamentasiyası müəyyən qədər əvvəlki dövrlərin davamı olsa da kompozisiyanın mürəkkəbliyi ilə diqqət çəkir. Bu dövrdə keramikanın bədii həllində fərqli texniki üsullar tətbiq olunsada əsasən boyadan daha çox istifadə olunmuşdur. Monoxrom və polixrom gil qabların xarici səthi əsasən qırmızı və qara rənglə və bu rənglərin müxtəlif çalarları ilə boyanmışdır. Polixrom qabların xarici səthi qırmızı rəngə boyandıqdan sonra qara və qırmızı rənglə fərqli naxışlarla naxışlanmışdır. Boyalı qablarda həndəsi və nəbatı naxışlarla bərabər heyvan və insan motivlərinə də üstünlük verilmişdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, Orta Tunc dövründə Naxçıvanda metaləitmədə müxtəlif sahələr üzrə ixtisaslaşma olmuşdur [5, c. 72-75]. Bu dövrdə misə müxtəlif aşqarlar qatılması üsulu mənimsənildiyindən bədii və texniki cəhətdən yüksək keyfiyyətli, zövqoxşayan metal məmulatı istehsal edilmişdir. Orta Tunc dövründə mis ərintilərinin tərkibinə sink, arsen, qalay, qurğuşun qatılması onların elastikliyinə artırmış və yüksək keyfiyyətli metal məmulatı istehsal etməyə imkan vermişdir. Bu dövrdə Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda qalaylı tuncdan istifadə olunmuşdur. Erkən Tunc dövründə istifadə olunan arsenli tuncun istifadədən çıxmasını tədqiqatçılar arsenin zərərli təsiri ilə izah etmişlər. Metal ərintilərin tərkibinə qalay, qurğuşun və sinkin qatılması bu tip ərintilərin qəlibi qüsursuz doldurmasına imkan vermiş və nəticədə yüksək bədii görünüşlü sənət əsərləri yaranmışdır. Araşdırmalar bədii metal məmulatının

Yaxın Şərq ölkələri ilə sıx iqtisadi-mədəni əlaqələr şəraitində formalaşdığını qeyd etmişlər [2, s. 83]. Çünki Cənubi Qafqazda qalay olmadığından [2, s. 80-83] bu metal Yaxın Şərq ölkələrindən tranzit ticarət vasitəsilə gətirilmişdir.

Erkən Dəmir dövründə metalışləmə sənəti öncədən əldə edilən nailiyyətləri yaşatmaqla yanaşı yeni müstəvidə inkişafını davam etdirmişdir. Yüksək keyfiyyətli metalın əldə olunması üçün fərqli qarışıqlardan istifadə olunması metalışləmə ilə bağlı çətinliklərin bu dövrdə də davam etdiyini deməyə əsas verir. Çətinliklərə baxmayaraq Erkən Dəmir dövrü metalışləmə sənəti əvvəlkilərə nisbətən keyfiyyətli, çeşidli metal qarışıqlarının əldə olunması ilə yanaşı yeni texniki icra üsullarının əldə olunması ilə də yadda qaldı. Qədim Naxçıvan sənətkarları metalışləmə sahəsində də yüksək nailiyyətlər əldə etməyi bacarmışdılar. Metalışləmə məmulatları arasında boyunbağların, qolbaqların, alınlıqların, xüsusilə quş fiqurlarının hazırlanmasında, naxışlanmasında nümayiş etdirilən texniki üsullar öz dövrünə görə yüksək texniki nailiyyətlərdən xəbər verir. Tunc dövrünün bənzərsiz metal əşyalarından olan quş fiqurlarının istehsalında şəbəkə üsulunun tətbiqi şəbəkəçiliyin nə qədər qədim olduğunu göstərir [1, şəkl. 16, 2].

Erkən Dəmir dövründə dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinin hazırlanmasında gil, metal məmulatı ilə yanaşı obsidian, balıqqulağı və s. məmulatlardan da istifadə olunmuşdur. Obsidian əsasən əmək alətlərinin hazırlanmasında tətbiq olunsada, bu materialdan hazırlanmış silahlara da rast gəlinmişdir. İbtidai silahsızlıqda əsasən ox ucluqlarının hazırlanmasında istifadə olunan bu material olduqca effektiv olmuşdur.

Qədim sənət sahələrindən biri kimi muncuqışləmə də olduqca diqqətəlayiqdir. Qədim dövrdə muncuqışləmə başlıca olaraq bəzək əşyalarının hazırlanmasında istifadə olunmuşdur. Muncuqışləmə ilə bağlı ilkin tapıntılar I Kültəpənin Neolit dövrü təbəqəsindən aşkar olunmuşdur [4, c. 39-51]. Bəzək əşyalarının hazırlanması metalışləmə, daşışləmə, sümüküşləmə, qələbəçilik kimi sənət sahələrinin inkişafına təsir etmişdir. Qədim dövrdə metalışləmənin inkişafı çeşidli bəzək əşyalarının artmasına təsir etmişdir. Bu artım Erkən Dəmir dövründə daha da nəzərə çarpacaq dərəcədə olmuşdur. Bu dövrdə sırğa, bilərzik, boyunbağı, saç bəzəklərini bəzəmək üçün müxtəlif tipli muncuqlardan istifadə olunmuşdur. Muncuqlar tunc, əqiq, sümük, pasta, dentalium, siprea və konus tipli dəniz heyvanlarının qabığından hazırlanmışdır. Bu cür materiallardan hazırlanmış muncuqlar Sarıdərə və Kolanı nekropolundan aşkar olunmuşdur.

Naxçıvanın qədim dövr dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinin tədqiq olunması xalqımızın ibtidai tarixinin, incəsənətinin öyrənilməsində olduqca böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. Naxçıvan ərazisindən tapılan ibtidai sənət nümunələri Naxçıvan mədəniyyətinin, incəsənətinin hələ tarixin erkən mərhələlərindən başlayaraq inkişaf etdiyini göstərən dəyərli sənət əsərləridir. Tarix haqqında ilkin biliklər də məhz bu sənət əsərləri sayəsində öyrənilir. Bu diyarda inkişaf etmiş qədim dövr dekorativ-tətbiqi sənətləri Azərbaycan, Cənubi Qafqaz, o cümlədən dünya mədəniyyətinin inkişafına təsir etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2002, 128 s.
2. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın qədim əkinçi-maldar tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2004, 320 s.
3. Baxşəliyev V., Quliyeva Z., Həşimova T., Mehbalıyev K., Baxşəliyev E.B. Naxçıvantəpə yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar. Naxçıvan: Əcəmi, 2018, 266 s.
4. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нах.АССР. Баку: Элм, 1982, 314 с.

5. Бахшалиев В.Б. Новые находки к древней металлургии и металлообработке в Кюльтепе II. Доклады АН Азербайджанской ССР, 1986, № 2, с. 86-89.
6. Бахшалиев В. Древняя металлургия и металлообработка на территории Нахчывана. Баку: Элм, 2005, 119 с.
7. Бахшалиев В.Б. Новые данные о поселении Кюльтепе I в Нахчыване // Российская археология, 2016, № 3, с. 152-155.
8. Бахшалиев В.Б. Новые материалы эпохи неолита на территории Нахчывана // Российская археология, 2015, № 2, с. 135-144.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: fizze25@mail.ru

Fizza Guliyeva

FORMATION OF ARTS AND CRAFTS IN ANCIENT NAKHCHIVAN

The history of arts and crafts in Nakhchivan is quite ancient. Favorable geographical location and natural wealth of Nakhchivan have contributed to the development of various arts. Pottery, metalworking, wickerworking, molding, dyeing, ornament are advanced applied arts. The cane was used in wickerworking and simple techniques were used in the welding process. The mattress was used in buildings, burials and pottery. With the development of metalworking pottery, including wax molding was created. Formation of mold has led to the manufacture of delicate items. The formation of the dyeing traditions was followed by ceramic products. The creation of pottery facilitated human and economic life. The discovery of pottery wheel and new mixtures enhanced the pottery process. The development of Kura-Araz, Dalma Tepe, Painted pottery culture in Nakhchivan has had a profound impact on the culture of the Middle East, including the South Caucasus.

Keywords: *Nakhchivan, arts and crafts, pottery, metalworking, Chalcolithic Age, Bronze Age, Early Iron Age, ornament, ancient period, jewelry, weapons.*

Физза Гулиева

СТАНОВЛЕНИЯ ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОГО ИСКУССТВА В ДРЕВНЕМ НАХЧЫВАНЕ

История становления декоративно-прикладного искусства в Нахчыване очень древняя. Выгодное географическое положение и природные богатства Нахчывана способствовали развитию различных видов декоративно-прикладного искусства. Гончарное ремесло, металлообработка, обработка циновок, литье, живопись, орнаментация были передовыми сферами прикладного искусства. В циновках использовался камыш и в процессе вязания применялись простые узлы. Цинковка использовалась в сооружениях, погребениях и гончарном деле. С развитием металлообработки были созданы формы из глины, в том числе глиняные формы по восковой модели. Литье по восковой модели привело к изготовлению искусных изделий. Формирование живописных традиций было прослежено на керамических изделиях. Керамические изделия облегчили бытовую и экономическую жизнь человека. Открытие гончарного круга и новых примесей усовершенствовало процесс керамики. Развитие традиций Дальма Тепе, Кура-Араз и расписных сосудов Нахчывана оказало глубокое влияние на культуру Ближнего Востока и Южного Кавказа.

Ключевые слова: *Нахчыван, декоративно-прикладное искусство, гончарное ремесло, металлообработка, эпоха энеолита, эпоха бронзы, Ранний железный век, орнамент, древний век, украшение, оружие.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ərtegin Salamzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 31.10.2019

Son variant 07.01.2020

UOT 48.01.21

BRİLYANT CƏFƏRLİ

GÜLÜSTAN TÜRƏSİNDƏ NAXÇIVAN MEMARLIQ
MƏKTƏBİNİN ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalə Güllüstan türbəsinə Naxçıvan memarlıq məktəbinin üslub xüsusiyyətlərinə həsr olunmuşdur. Naxçıvan memarlıq məktəbinin üslub xüsusiyyətlərinə orta xüsusiyyətlərdən biri abidələrin iki hissəli olmasıdır. Güllüstan türbəsi də iki hissədən - sərdabə və on iki üzli prizmatik qüllədən ibarətdir. Güllüstan türbəsinin Naxçıvan memarlıq məktəbi abidələrinə bənzər bir digər xüsusiyyəti isə türbənin həndəsi mütənasiblik sistemi əsasında qurulmasıdır. Bu isə İlahi mütənasiblik qanununa-qızıl bölgü prinsipinə əsaslanır. Güllüstan türbəsinin Naxçıvan memarlıq məktəbinin nümunələrindən bəhrələnməsinin ən əsaslı göstəricilərindən biri də daş üzərində oyulmuş ornamentlərin quruluşunun bənzərliyi. Türbənin qülləsinin bütün üzlərində yonulan tağların içərişi çox incə şəkildə işlənmiş həndəsi ornamentlərlə doldurulmuşdur. Bu stalaktit tağ formaları da Naxçıvan memarlıq məktəbi abidələrinə xas xüsusiyyətdir. Uzaqdan baxıldıqda müxtəlif biçimdə görünən ornamentlərin yaxından baxıldıqda təkrarlanması da Yusif Küseyr oğlu və Möminə Xatın türbəsinə görünən bir xüsusiyyətdir. Nəbati naxış növünə aid "S" şəkilli su elementi miandra həm Möminə Xatın türbəsinin qapı olan üzündə baş tağdan üstə olan lövhənin çərçivəsi kimi də əks olunmuşdur. Həm də Güllüstan türbəsinin qapı olan üzündə baş tağdan üstə olan lövhənin çərçivəsi kimi də əks olunmuşdur. Bu ornament həmçinin Möminə Xatın türbəsinin eksteriyerindəki çıxıntılı sütunlar üzərində və Güllüstan türbəsinin kürsülük ilə gövdə hissəsi arasında yerləşərək stalaktit şəkilli oyma qurşağında təsvir edilmiş, bu hissələr arasında keçid yaratmışdır.

Açar sözlər: türbə, memarlıq, sərdabə, qüllə, naxış.

Azərbaycan xalqının keçmişini və bu gününü özündə yaşadan abidələr ulu diyarımızın qədim tarixindən xəbər verir. Bu abidələri qoruyub saxlamaq olduqca şərəfli bir missiyadır. Hər daşı, hər qayası minilliklərimizdən xəbər verən Naxçıvanda da bu ənənə uğurla həyata keçirilir. Azərbaycan mədəniyyət tarixinin yüksək inkişaf mərhələsindən xəbər verən abidələrimizdən biri də XII əsrə aid, Naxçıvan memarlıq məktəbi üslubunda tikilən, nadir memarlıq incilərindən sayılan Güllüstan türbəsidir. Orta əsr mənbələrində "Kəsik günbəz" kimi adı keçən Güllüstan türbəsi Azərbaycan və Anadolu türbələrində "soy biçiminin" baş göstəricisi, orta əsr Naxçıvan memarlarının yaratdıqları daş sənəti incisidir. Türbə istər həcmi fəza quruluşu, istərsə də, memarlıq dekoru öz dövrü üçün səciyyəvi olan maraqlı memarlıq kompozisiyasına malikdir [3, s. 17].

Türbənin bir çox xüsusiyyəti onun Naxçıvan memarlıq məktəbinin nümunəsi olmasını sübut edir. İstər dekorativ bəzək formasına, istər ölçüsünə, istərsə də kompozisiya həllinə görə memorial tikililər qrupuna daxil olan türbə bütövlükdə yerli qırmızı tuf daşından ucaldılıb, yalnız qatlararası iç günbəz bəzənmiş kərpicdən yığılıb. Azərbaycanın qülləvari türbələri sırasına daxil olan Güllüstan türbəsi iki hissədən – sərdabə və on iki üzli prizmatik qüllədən ibarətdir. Ümumiyyətlə Naxçıvan memarlıq məktəbinin üslub xüsusiyyətlərinə uyğun abidələrin ümumi orta cəhəti onların iki hissəli olmasıdır. Türbənin günbəz hissəsi tamamilə dağılmasına baxmayaraq çox güman ki, piramidal şəkilli olmuşdur. Yusif Küseyr oğlu türbəsi bu xüsusiyyətini özündə qoruyub saxlasa da, Möminə Xatın türbəsi ermənilərin Azərbaycana hücumu zamanı top gülləsinin zərbəsinə məruz qalmış və dağılmışdır [4, s. 46, 47].

Güllüstan türbənin qülləvari türbələr sırasına daxil olmasının səbəbi sərdabə qatın yerüstünə qaldırılması və buna görə də bayır tutumun ikiqatlı quruluşda olmasıdır. Naxçıvan

Muxtar Respublikasındakı memarlıq abidələrinin əksəriyyəti günümüzədək gəlib çıtsa da, bəzilərinin bir hissəsi təbii fəlakətlər, müharibələr zamanı dağılmış və ya aşınmışdır. Gülüstan türbəsinin də sərdabə hissənin yer səthindən yuxarıda yerləşməsinin səbəbi türbənin vaxtilə Araz çayının sahilində, sulu ərazidə yerləşməsidir. Türbənin memarı bu vacib detallı gözdən qaçırmamış, abidənin çökməsinin qarşısını öz yüksək təfəkkürü ilə almışdır. Sərdabə divarları 4 cərgə düzülmüş daş divarlardan hörülmüş və quruluş etibarilə düzgün olmayan çoxbucaqlı əmələ gətirir [2, s. 71].

Türbədə bəzəmə məqsədini daşıyan naxışların hazırlanma texnologiyası orta əsrlərdə müsəlman memarlığı üçün səciyyəvi olan ənənəvi üsula əsaslanır. Gülüstan türbəsinin divar konstruksiyasını birbaşa qırmızı tuf daşı təşkil edir. İslam incəsənətində abidələr üzərində 6 və 13 guşəli ulduzların tətbiq olunması texnologiyası Gülüstan türbəsində üst kamerasının planını qurmaq üçün türbə kəsiyinin kvadrat təhlilində ikiqat düzgün altıbucaqlı və bu mənbədən yaranan həndəsi mütənasiblik sisteminin yaranmasında özü təsirini göstərmişdir [3, s. 18, 19]. Gülüstan türbəsinin memarlıq quruluşu kvadrat, düzgün altıbucaqlı, və bu mənbədən yaranan həndəsi mütənasiblik sistemlərinin birgə kombinasiyalarından yaranan mütənasiblik sisteminə, naxışların quruluşu isə kvadrat, düzgün altıbucaqlı və onların birgə kombinasiyalarından yaranan mütənasiblik sisteminə və qızıl bölgü mütənasiblik sisteminə əsaslanır. Müstəvini düzgün altıbucaqlılarla örtmək üçün bir-biri ilə $\pi:6$ bucağı təşkil edən çevrələr sistemindən istifadə olunmalıdır. [1, s. 41, 91].

Toxunan çevrələrin kəsişmə nöqtələrini ardıcıl olaraq birləşdirərək müstəvini düzgün altıbucaqlı sahələrə bölmək olar. Müstəvi üzərində təkrar olunan düzgün altıbucaqlıların mütənasibliyini araşdıran memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Qadir Əliyev belə nəticəyə gəlmişdir ki, düzgün altıbucaqlının daxilində şüa qəfəsi iki üsulla qurulur:

1. Düzgün altıbucaqlının hər bir tərəfini özündən sonra ikincisi ilə birləşdirməklə
2. Düzgün altıbucaqlının hər bir tərəfinin ortasını özündən sonra üçüncünün ortası ilə birləşdirməklə [1, s. 41, 92].

Kəsiyin kvadrat həllinin düzgün altıbucaqlı ilə qurulması da təsadüfi deyil. 6 rəqəmi başqa təkallahlı dinlərdə olduğu kimi islamda da dünyanın yaranması günlərinin sayını göstərir [1, s. 66, 67].

Tədqiqatlara görə Gülüstan türbəsində qırmızı tuf daşından olan prizmatik qülləvari səthindəki naxışlar 108 elementi özündə cəmləşdirir. Gülüstan türbəsinin Naxçıvan memarlıq məktəbinin nümunələrindən bəhrələnməsinin ən əsaslı göstəricilərindən biri də burada işlənən ornamentlərin quruluşunun bənzərliyi. Daş üzərində oyulmuş ornamentlər zərifliyi, incəliyi, mürəkkəbliyi və zənginliyi ilə seçilir. Möhkəm postament üzərində qurulmuş yuxarı hissənin, yəni on iki üzlü prizmatik qüllənin bütün üzlərinin hər bir qabarıq tirlərinin haçalanması yolu ilə yonulan tağların içərisi çox incə şəkildə işlənmiş həndəsi naxış və ornamentlərlə doldurulmuşdur. Bu stalaktit tağ formaları da Naxçıvan memarlıq məktəbi abidələrinə xas xüsusiyyətdir [5, s. 149].

Tağlar içərisində ardıcıl təkrarlanan 3 növ həndəsi ornament elə yerləşdirilmişdir ki, qonşu səthlərdə müxtəlif biçimli ornamentlər görünür. Lakin türbəyə ancaq yaxından baxdıqda naxış və ornamentlərin təkrarı görsənir. Bu xüsusiyyət XII əsrdə Əcəmi Naxçıvanının ucaltdığı həm Möminə Xatın, həm də Yusif Küseyr oğlu türbəsində vardır. Akademik Ə.Salamzadə və sənətşünaslıq doktoru K.Məmmədzadə türbənin ornamentlərini təhlil edərək belə bir qənaətə gəlmişlər ki, buradakı ornament bəzəyinin səciyyəsinə Naxçıvan memarlıq məktəbinin nümunəsi olan Möminə Xatın türbəsinin təsirini görməmək mümkün deyil. Möminə Xatın

türbəsində də hər üzə işlənmiş naxışlar fərqli görünə də, əslində isə bu ornamentlər təkrarlanıb [6, s. 131].

Türbənin aşağı hissəsini təşkil edən, yonulmuş daşdan tikilmiş kürsülük xaricdən kəşik piramida, daxildən silindrik quruluşa malikdir. Gövdə ilə oturacağın birləşən hissəsi stalaktit şəkilli oyma qurşaqla əhatə edilmişdir. Nəbatı naxış növünə aid “S” şəkilli su elementi olan ellips formalı miandra türbənin məhz bu hissəsində, yəni kürsülük ilə gövdə hissəsi arasında yerləşərək bu hissələr arasında keçid yaradır. Miandra ornamentı həm də Möminə Xatın türbəsində olduğu kimi qapı olan üzə baş tağdan üstədə olan lövhənin çərçivəsi kimi də əks olunmuşdur. Bu naxış növü Naxçıvan memarlıq məktəbi üslubunun bariz nümunəsidir. Bu ornamentı həmçinin Möminə Xatın türbəsinin eksteryerindəki çıxıntılı sütunlar üzərində də görmək olar [1, s. 106].

Mütləqdir ki, Gülüstən türbəsi inşa olunarkən üzərində onun təyinatı sifarişçisi, inşa tarixi, memarı yazılmış ornament növünə aid olan epigrafiq kitabə olmuşdur. Bunu türbənin şimala baxan üzündə olan qapı yerinin çatma tağla tamamlanan hissəsində qalan kitabə izləri də təsdiq edir. Lakin bu kitabə dağılıb məhv olmuşdur. Türbə çox dağınıq vəziyyətdə olduğuna görə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibovun 7 oktyabr 2015-ci ildə türbənin bərpaı ilə bağlı qərar qəbul etmişdir. Bu qərara əsaslanaraq Gülüstən türbəsi əsaslı şəkildə bərpa edilmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibov türbənin bərpa işləri ilə tanış olmuş, açılışında şəxsən özü iştirak etmiş, çıxış etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Q. Memar Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında ahəngdarlıq. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 160 s.
2. Əliyeva R. Azərbaycan memarlığının klassikləri. Memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 76 s.
3. Gülüstən türbəsi. Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 152 s.
4. Məmmədov F.Q. Orta əsrlər Azərbaycan memarlıq məktəblərinin əlaqələri. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 196 s.
5. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. Naxçıvan, 2008, 522 s.
6. Salamzadə Ə.R., Məmmədzadə K.M. Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abidələri. Bakı: Elm, 1985, 268 s.

AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi
E-mail: brilliant1ceferli@hotmail.com

Brilliant Jafarli

STYLE FEATURES OF NAKHCHIVAN ARCHITECTURE SCHOOL IN GULUSTAN MAUSOLEUM

The article is devoted to the style features of Nakhchivan architecture school in Gulistan mausoleum. One of the common features of the Nakhchivan architectural school is the monuments presence two-part. The Gulistan tomb also two parts – a vault and twelve-faced prismatic tower. Another feature of the similar to the monuments of the Nakhchivan Architectural School of the Gulistan tomb is to be established of the tomb based on the geometric proportionality system. Also, this based on to the law of Divine proportionality – to the principle of gold division. One of the most important indicators of the use of the examples of the Nakhchivan architectural school of the Gulistan town also is similarity of the structure of the ornaments which carved on the stone. The

inside the arches which burned on the all surfaces of the tomb tower were filled with geometric ornaments which it worked out very delicate way. These stalactite arch forms are characteristic typical to Nakhchivan architectural school monuments. When viewed closely is repeated ornaments, appears different shape when viewed from a distance is a feature which appears in the tomb of Yusif Kuseyir and Momine Khatun. Miandra which it belongs to the type of floral pattern was reflected also on surface which there is door, on the headache, as frame of the board of the tomb of the Momine Khatun. Also, was reflected on surface which there is door, on the headache, as frame of the board of the tomb of the Gulistan. This ornament is also depicted on the output columns in the exterior of the tomb of the Momine Khatun and was described on the stalactite-shaped carving belt, between the armchair and in the hull of the Gulistan tomb which was located.

Keywords: *tomb, architecture, vault, tower, design.*

Бриллиант Джафарли

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАХЧЫВАНСКОЙ АРХИТЕКТУРНОЙ ШКОЛЫ НА ПРИМЕРЕ МАВЗОЛЕЯ ГЮЛИСТАН

Статья посвящена стилистическим особенностям нахчыванской архитектурной школы на примере мавзолея Гюлистан. Одной из общих черт Нахчыванской архитектурной школы являются памятники из двух частей. Гробница Гюлистана также состоит из двух частей – призматической и двенадцатигранной призматической башни. Еще одна особенность – Гюлистанский мавзолей похож на памятники Нахчыванской архитектурной школы. Это основано на принципе божественной пропорциональности – принципе золотого сечения. Одним из важнейших показателей использования примеров Нахчыванской архитектурной школы является сходство орнаментов на камне. Внутри стен башни гробницы арки заполнены сложными геометрическими орнаментами. Эти сталактитовые архаичные формы характерны и для памятников Нахчыванской архитектурной школы. Внимательный взгляд на орнаменты, которые появляются в разных формах при взгляде с расстояния, является еще одной особенностью, которая проявляется в гробницах Юсуфа Кусейир оглы и Момине Хатын. Водный элемент “S” цветочного узора, миандра, также представлен в виде рамки мемориальной доски над главной аркой на двери гробницы Момине Хатын. Он также представлен в виде рамы над главной аркой на двери Гюлистанского мавзолея. На этом орнаменте также изображено резное пересечение в форме сталактита между внешними колоннами мавзолея Момине Хатын и местом и корпусом гроба Гюлистан, создавая связь между этими секциями.

Ключевые слова: *мавзолей, архитектура, свод, башня, орнамент.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ərtegin Salamzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 12.12.2019

Son variant 28.01.2020

UOT 75

FATMA MƏMMƏDOVA

İBRAHİM SƏFİYEVİN YARADICILIĞINDA NATÜRMORT
VƏ MƏNZƏRƏ JANRI

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin “Görkəmli rəssam İbrahim Səfiyevin 120 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” 2018-ci il 17 oktyabr tarixli Sərəncamı Türk dünyasının tanınmış rəssamının həyat və yaradıcılığının daha geniş tədqiq olunmasına və öyrənilməsinə xidmət etməklə bərabər, həm də görkəmli sənətkarın irsinə göstərilən diqqətin və muxtar respublikada rəssamlıq sənətinə verilən yüksək dəyərin ifadəsidir. Naxçıvan torpağı böyük şəxsiyyətlər yetirmişdir. Bunlardan biri olan İbrahim Qafar oğlu Səfiyevdir (1898-1983). Naxçıvanda yaradıcılığına başlayan böyük sənətkar 1918-ci ildə Türkiyəyə, İstanbul şəhərinə yerləşmiş, bu ölkənin ən böyük rəssamı səviyyəsinə yüksəlmişdir. 10 mindən artıq rəsm əsərinin sahibi olan dünya şöhrətli sənətkar vətəndən uzaqlarda həmişə vətən həsrəti ilə yaşamışdır. İbrahim Səfiyev rəsmlərini peyzaj, natürmort, portret, və kompozisiya kimi dörd əsas janrda işləsə də, əslində, bu əsərlərdə təbiət və küçə mənzərələri ilə şəhər görüntüləri daha çox üstünlük təşkil edir. Məqalədə bu sərəncam işığında sənətkar irsinin tədqiqi məsələlərindən bəhs edilir.

Açar sözlər: *İbrahim Səfiyev, “Araz balıqçıları”, “Köç”, rəssam, realizm, natürmort, portret, mənzərə, təsviri sənət, Naxçıvan, rəssamlıq.*

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin “Görkəmli rəssam İbrahim Səfiyevin 120 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” 2018-ci il 17 oktyabr tarixli Sərəncamı Türk dünyasının tanınmış rəssamının həyat və yaradıcılığının daha geniş tədqiq olunmasına və öyrənilməsinə xidmət etməklə bərabər, həm də görkəmli sənətkarın irsinə göstərilən diqqətin və muxtar respublikada rəssamlıq sənətinə verilən yüksək dəyərin ifadəsidir.

İbrahim Qafar oğlu Səfiyev 1898-ci ildə Şərurda doğulmuşdur. Atasını üç yaşında itirən İbrahim Səfiyev ilk təhsilini Cəlilkənd məktəbində almış, sonralar İrəvan Müəllimlər Seminariyasında oxumuşdur. İbrahim Səfiyev kiçik yaşlarından rəsme həvəs göstərmiş, bu böyük sənətkar ilk rəsm əsərlərini Azərbaycanda, Naxçıvan torpağında yaratmışdır. Belə ki, hələ 1913-cü ildə rəsm etdiyi “Araz balıqçıları” və bir az sonra meydana çıxan “Köç” əsərləri onun gələcəyinin böyük rəssam olacağından xəbər verirdi. Təsviri sənətə uşaq yaşlarından maraq göstərüb. Bu həvəsi onda görən qohumu, eyni zamanda seminariyada onunla birgə oxuyan Əkbər Kazımbəyovun İbrahimin gələcək yolunun istiqamətləndirilməsində müəyyən rolu olub. Bu iki qohum 1913-cü ildə rəssamlıq təhsili almaq arzusu ilə Moskvaya yollanıb və orada Rəngkarlıq, Heykəltəraşlıq və Memarlıq Məktəbinin hazırlıq şöbəsinə daxil olublar. İbrahimin müəlliminin adını bilməsək də, Əkbərin məşhur “Qara kvadrat”ın müəllifi Kazimir Maleviçin sinfində oxuması məlumdur. Ola bilsin ki, İbrahim Səfiyev də elə bu məşhur sənətkardan dərslər alıb. Moskvadakı təhsil dövründə İbrahim Səfiyev müxtəlif sənət qruplarının üzvləri ilə tanış olmuş və onlarla yaxından əməkdaşlıq etmişdir. İki il Moskvadakı Rəssamlıq Akademiyasında oxuyan İbrahim Səfiyev Rusiyadakı 1917-ci il hadisələrinə görə təhsilini yarımçıq buraxıb Naxçıvana qayıdır. Şərurda rəsm çəkib çörək pulu qazanan İbrahim Səfiyev Birinci Dünya Müharibəsi illərində Türkiyənin Qafqaz islam ordusunun tərkibində Türkiyəyə gedir. İstanbulda Gözəl Sənətlər Akademiyasına qəbul olunur və burada tanınmış rəssam Namiq İsmayıldan dərslər alır. Sənətdə ilk uğuru o olur ki, həmin ildə də çəkdiyi kompozisiyaya görə Avropa müsabiqəsinin mükafatını alır. 1923-cü ildə isə təhsilini tamamlayır. 1920-ci ildə Türkiyədə keçirilən Avropa rəssamlarının müsabiqəsində qalib olur və mükafat alır. İbrahim Səfiyev 1924-cü ildən etibarən sərgilərdə iştirak etməyə başlayır. İkinci Dünya Müharibəsinin

başlanması ilə hərbi xidmətə çağırılan rəssam orduda qulluğunu tamamladıqdan sonra həmişəlik İstanbulda məskunlaşaraq həyatını sənətə bağlayır. XX əsr Türkiyədə rəssamlıq sənətinin ən böyük nümayəndəsi olmuşdur. İbrahim Səfiyev müasir türk incəsənətində ən məhsuldar fırça ustası olmuş, 10 mindən artıq rəsm əsəri çəkmişdir. Türkiyə rəssamlığında özünə məxsus yaradıcılıq məktəbi olan, fırça ustalarına başçılıq etmişdir.

Türk rəsm sənəti tarixində özünəməxsus fəaliyyəti ilə tanınan rəssam iki il Münhendə olmaqla, 11 il Avropa ölkələrində yaşamışdır. Roma və Vyana şəhərlərində fərdi və qarışıq sərgilərdə iştirak edir. 1967-ci ilə qədər təkcə Marsilyada 8 fərdi sərgidə əsərlərini nümayiş etdirir. Rusiya Rəssamlıq Akademiyasında aldığı təhsil nəticəsində rəssamın əsərlərində rus rəssamlıq üslubu hiss olunur. İbrahim Səfiyev İstanbulda Oda Kule İş Mərkəzinin sənət salonunda görkəmli rəssam Almaniya, Amerika Birləşmiş Ştatları, Böyük Britaniya, Rusiya, Fransa, Yunanıstan və digər ölkələrdə yaradıcılıq ezamiyyətində olmuş, bu ölkələrə aid təsirli, yadda qalan tablolar yaratmışdır. 1983-cü ilin yanvar ayının 4-də yüzüncü fərdi sərgisinin açılışı keçirildikdən sonra axşam saatlarında vəfat etmişdir.

İbrahim Səfiyev ensiklopedik yaradıcılığa malik rəssamlardandır. O, əsərlərini müxtəlif janrlarda – natürmort, portret, mənzərə və kompozisiya janrlarında yaratmışdır. Onun yaratdığı portret qalereyasına yüzlərlə simalar daxildir. Ən dəyərli portretlərindən biri olan “Atatürkün portreti” onun yaradıcılığının şah əsərlərindəndir. Rəssam müxtəlif illərdə Türk dünyasının böyük lideri Atatürkün obrazına müraciət etmişdir. O, ilk dəfə 1925-ci ildə bu mövzuya müraciət etmiş daha sonra XX əsrin 60-70-ci illərində “Atatürkün Samsuna çıxışı” və 1975-ci ildə çəkdiyi “Atatürk” əsərləri ilə Cümhuriyyətin qurucusu Mustafa Kamal Atatürkün parlaq obrazını yaratmışdır [2, s. 1]. O, rəngkarlığın ən müxtəlif janrlarında əsərlər işləmişdir. Azərbaycan, rus və dünya boyakarlığının bədii ənənələrinə yaxından bələd olduğunu rəssamın əsərlərindən də aydın duymaq mümkündür. İbrahim Səfiyev realist rəssamdır və ömrünün sonuna kimi yaradıcılıq ənənəsinə sadıq qalmışdır. Sənət fədaisinin əsərləri onu əhatə edən və real olan əşya və hadisələrin təsvirindən ibarətdir. O, mücərrəd mövzulara demək olar ki, müraciət etməmişdir. Rəssamın realist üsluba üstünlük verməsinin səbəbini özü belə izah etmişdir: “Mənim sənət anlayışım rəssamlıqda gözəllik axtarmaq və gözəllik yaratmaqdan ibarətdir. Mən gözəlliyi bəyənirəmsə, başqasına da bunu bəyəndirməyə çalışıram. Sənət xalqa uymalıdır, insanların anlayacağı şəkildə yaradılmalıdır. Mən rəssamlıqda gerçəkciyəm, portağal çəkirəmsə, yuvarlaq çəkirəm, amma modernist onu küncü-bucaqlı çəkir” [5, s. 23].

Sənətşünas Süleyman Arısoy “Türk kulturu” jurnalında çap olunmuş “Sənətkar rəssam İbrahim Səfi” başlıqlı məqaləsində qeyd edir ki, “İbrahim Səfi yaradıcılıq aləminə gəldiyi ilk gündən indiyə kimi realizmə sadıqdır. O, öz yaradıcılıq təcrübəsində dünya incəsənətinin ən mütərəqqi ənənələrini davam etdirir” [1, s. 49].

Müxtəlif sənət cərəyanlarına yaxından bələd olan İbrahim Səfiyev yaradıcılığında realizmə üstünlük vermiş, dünya incəsənətinin mütərəqqi ənənələrini davam etdirmişdir. Görkəmli sənətkar boyakarlığın müxtəlif janrlarında çoxlu tablo, o cümlədən mənzərələr – “Otel” parkı tərəfdən “Bursa görünüşü”, “Anadolu sahilinin görünüşü”, “Qarxana rayonu”, “Sultaniyyə məscidindən bir görünüş”, “Mənzərə”, natürmortlar – “Gül vazası”, “Natürmort”, portretlər “Qadın portreti”, “Portret”, “Qərzli musiqiçi”, “Hafizin portreti”, “Zərrux xanımın portreti” və digər sənət əsərləri yaratmışdır.

Bununla bərabər, rəssamın portret janrında işlədiyi əsərlərdə insan psixologiyasına dərinlən bələdliyi də hiss olunur. Məsələn, kamançaçı Hafizə həsr etdiyi kompozisiya çox təsirlidir. Hiss olunur ki, rəssam onu yaxından tanıyırmış. Kompozisiyada o, qoca musiqiçini

dörd müxtəlif vəziyyətdə təsvir etməklə yanaşı, onları sənətkarın ömür yolunun gündəlik qayğılarını xatırladan cizgilərlə əlaqələndirmişdir. Nəticədə, təsirli bir əsər yaranmışdır.

Əsərləri Türkiyə, Fransa, Avstriya, ABŞ, İsveçrə və digər ölkələrdə fərdi sərgilərdə nümayiş etdirilmişdir. İbrahim Səfiyev mənzərə, portret və natürmortlarından ibarət bəzi əsərlərini Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinə bağışlamış, bir neçə əsəri 1989-cu ildə Bakıda keçirilən “Əzizim, Vətən yaxşı” sərgisinin ekspozisiyasına daxil edilmişdir. Əsərləri Türkiyədə və dünya muzeylərində, o cümlədən şəxsi kolleksiyalarda, R.Mustafayev adına Azərbaycan İncəsənət Muzeyində saxlanılır.

Ömrünün sonuna kimi ancaq yaradıcılıqla məşğul olan görkəmli rəssam İbrahim Səfiyev XX əsr Türkiyə incəsənəti tarixinə adını qızıl hərflərlə yazdıran azərbaycanlıdır. İbrahim Səfiyevin ölümündən 36 il keçməsinə baxmayaraq Türkiyədə onun zəngin yaradıcılığına diqqət azalmamışdır. Sakarya universitetinin müəllimi Rumeysa Işık Yayla görkəmli rəssamın bədii irsini tədqiq etmiş, “İbrahim Səfi yaradıcılığında Şərq mövzusu” mövzusunda dissertasiya işi yazmış və böyük fırça ustasının əsərlərində şərq mədəniyyətinin ifadə vasitələrini, xüsusiyyətlərini dərinlən araşdırmışdır [3, s. 1].

İbrahim Səfiyevin dostlarından, tədqiqatçılarından biri də Naci Tərzidir. Bu fırça ustası İbrahim Səfiyev sənətinin çoxsaylı pərəstişkarlarından biridir. O, yazır: “İbrahim Səfiyev Türkiyəyə rəng anlayışını gətirmiş sənətkardır. Türk rəssamları rəngin nə olduğunu ondan sonra dərk etməyə başladılar. Türk rəsm sənəti İbrahim Səfiyevdən çox şey öyrəndi” [4, s. 1].

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin qeyd etdiyimiz sərəncamı bu böyük insanı bir daha hər kəsə tanıtdı. Bu da onun göstəricisidir ki, Naxçıvanda yaradıcı insanlara, sənət adamlarına böyük dövlət qayğısı göstərilir. Bu, bütövlükdə, mədəni irsimizə göstərilən böyük dövlət qayğısıdır, incəsənətin gələcək inkişafına töhfədir.

Onun “Burqaz adası tərəfdən Anadolu sahillərinin görünüşü”, “Bursa dağında düzənlik”, “Bosfordan bir mənzərə”, “Qış mənzərəsi”, “Anadolunun görünüşü” və sair əsərlərində bir çox ölkələrə səfər təəssüratları əksini tapmışdır. Türkiyədə, həmçinin Fransa, Avstriya, ABŞ, İsveçrə və sair ölkələrdə fərdi sərgiləri nümayiş etdirilmişdir. Mənzərə, portret və natürmortlarından ibarət bəzi əsərlərini Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinə bağışlamış, bir neçə əsəri 1989-cu ildə Bakıda keçirilən “Əzizim, Vətən yaxşı...” sərgisinin ekspozisiyasına daxil edilmişdir. Əsərləri Türkiyədə və dünya muzeylərində, o cümlədən şəxsi kolleksiyalarda, R.Mustafayev adına Azərbaycan İncəsənət Muzeyində qorunub saxlanılır. İbrahim Səfiyevin 10 mindən artıq əsəri var və Türkiyədə ən çox əsəri olan rəssam kimi də tanınır.

ƏDƏBİYYAT

1. Altınsoy S. Ünlü sanatçı İbrahim Safi // Türk kültürü, Ankara, 2006, № 46.
2. Quliyeva F. Adını XX əsr Türkiyə incəsənəti tarixinə qızıl hərflərlə yazan azərbaycanlı. “Kaspi” qəz., 5 dekabr 2018.
3. Məmmədov E. Müasir türk rəssamlığında ən zəngin və məhsuldar yaradıcılığa malik naxçıvanlı rəssam. “Şərq qapısı” qəzeti, 2018, 14 noyabr, № 217 23.128
4. Məmmədova M. Mən İstanbulda Naxçıvanı gördüm. “Şərq qapısı” qəz., 11 dekabr 2018, № 236(23.147).
5. Safi İbrahim. İstanbul, 1990.

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: fatma_sahbazova@hotmail.com

Fatma Mammadova

**STILL LIFE AND LANDSCAPE GENRES IN THE CREATIVITY
OF IBRAHIM SAFIYEV**

The order of the chairman of the Supreme Assembly of the Nakhchivan Autonomous Republic “On holding 120th anniversary of the outstanding artist Ibrahim Safiyev” dated October 17, 2018 is an expression of the attention paid to the heritage of the outstanding artist and the high value given to the art of painting in the Autonomous Republic, as well as serving as a broader study of the life and creativity of the well-known artist of the Turkic world. The land of Nakhchivan has brought up great personalities. One of them is Ibrahim Gafar oglu Safiyev (1898-1983). The great artist, who started his career in Nakhchivan, settled in Istanbul, Turkey in 1918 and became the greatest artist in this country. The world-wide known artist, who has more than 10,000 paintings, has always lived far away from his homeland. Although Ibrahim Safiyev works in four major genres, such as landscape, still life, portrait, and composition, in fact, in these works, urban imagery with nature and street landscapes is more preferred. The article deals with the study of the artist’s heritage in the light of this order.

Keywords: *Ibrahim Safiyev, “Araz fishermen”, “Migration”, artist, realism, still life, portrait, landscape, fine arts, Nakhchivan, painting.*

Фатма Мамедова

**ЖАНРЫ НАТЮРМОРТА И ПЕЙЗАЖА В ТВОРЧЕСТВЕ
ИБРАГИМА САФИЕВА**

Распоряжение Председателя Верховного Меджлиса Нахчыванской Автономной Республики от 17 октября 2018 года “О проведении 120-летнего юбилея выдающегося художника Ибрагима Сафиева” служит не только широкому исследованию и изучению жизни и творчества известного художника тюркского мира, но и является выражением внимания к наследию выдающегося художника и высокой ценности искусства в автономной республике. Нахчыванская земля вырастила великих личностей. Одна из них – Ибрагим Гафар оглу Сафиев (1898-1983). Начав свое творчество в Нахчыване, великий художник в 1918 году поселился в Турции, в городе Стамбуле. Всемирно известный художник, владеющий более 10 тысячами картин, всегда жил с тоской вдали от родины. Несмотря на то, что Ибрагим Сафиев работает в четырех основных жанрах, таких как пейзаж, натюрморт, портрет и композиция, на самом деле в этих произведениях преобладают образы природы и улиц с городским видом. В статье рассматривается исследование наследия художника в свете этого распоряжения.

Ключевые слова: *Ибрагим Сафиев, “Рыбаки Араза”, “Кочевье”, художник, реализм, натюрморт, портрет, пейзаж, изобразительное искусство, Нахчыван, живопись.*

(Sənətşünaslıq doktoru, professor Sevinc Sadıxova tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 18.11.2019

Son variant 09.01.2020

İQTİSADİYYAT

UOT 330.338

ELTUN İBRAHİMOV

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINDAKI DƏYİŞİKLİKLƏRİN PENSİYA TƏMİNATINA TƏSİRİ

Pensiya təminatı dövlətin həyata keçirdiyi sosial müdafiə siyasətinin ən mühüm istiqamətlərindən biri olmaqla əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinin əsas amili hesab olunur. Ölkəmiz də müstəqilliyini qazandıqdan sonra dünya təcrübəsindən istifadə edərək müasir pensiya təminatı sistemini yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Son illər ərzində ölkəmizin əsas iqtisadi rayonlarından biri kimi blokada şəraitində yaşayan Naxçıvan Muxtar Respublikasında aparılan iqtisadi islahatlar və düzgün sosial siyasətin həyata keçirilməsi nəticəsində sığorta-pensiya sisteminin fəaliyyətində xeyli irəliləyişlər müşahidə olunmuşdur. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, bir neçə il öncə ilə müqayisədə hazırda muxtar respublikada yaşa, əlilliyə, ailə başçısının itirilməsinə və digər amillərə görə təyin edilən aylıq pensiyaların orta məbləğində 20-25% aralığında bir artım qeyd alınmışdır. Bundan əlavə, artıq muxtar respublikada yaşa görə pensiya ödənişləri avtomatlaşdırılmış sistemlər əsasında həyata keçirilməkdədir. Bu da vətəndaşların işlərini xeyli asanlaşdırmaqla bərabər, dövlət orqanlarının elektron xidmətlər baxımından təkmilləşdirilməsinin başlıca göstəricisi hesab edilir. Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının pensiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsindən qısa olaraq bəhs olunur.

Açar sözlər: sosial-iqtisadi inkişaf, pensiya, avtomatlaşdırılmış sistemlər, fond, sığorta.

Təhlillər göstərir ki, son illər ərzində respublikamızın bütün bölgələrində aparılan sosial-iqtisadi tədbirlər bazar iqtisadiyyatı şəraitində zəngin biznes və investisiya mühitin təşkil olunmasına, texnologiyanın son nailiyyətlərinin tətbiqinə, yeni iş yerlərinin yaradılmasına və iqtisadi inkişafın təmin olunmasına, əsas nəticədə isə əhalinin maddi və sosial rifah halının daha da yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənmişdir. Bütün yerinə yetirilmiş və keçirilməli olan proseslərdə əsas məsələ isə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasıdır. Bu işlərin aparılması isə dövlətin həyata keçirdiyi səmərəli sosial-iqtisadi siyasətdən asılıdır. Dövlətin sosial siyasəti, iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olduğu üçün hər bir sahədə aparılan işlər son nəticədə sosial siyasətlə sıx surətdə bağlıdır. Buna görə də dövlətin sosial siyasəti əhalinin aztəminatlı təbəqələrinin pensiya və müavinətlərini nizamlayan amil kimi başa düşülməməlidir. Odur ki, sosial siyasət insanların həyat tərzini və iqtisadi fəallığına yönəlmiş elə məqsədyönlü dövlət fəaliyyətidir ki, bu anlayışı mövcud sahədə qanunvericilik bazasının qurulması, əhalinin sosial tələblərinin təmin edilməsi və s. məqsədlərə yönəlmiş iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi kimidə başa düşmək olar. Beləliklə, sosial siyasətin səmərəliliyi:

- mövcud sosial problemlərin həllinin təmin olunması;
- həyat səviyyəsinin dinamik inkişafı;
- keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- sağlamlığın mühafizə olunması meyarlarına görə qiymətləndirilməsi (2, s 15).

Pensiya təminatı həyata keçirilən sosial siyasət fəaliyyətində başlıca yer tutur və müəyyən yaşa, hər hansı çətinliyi görə dövlət tərəfindən büdcədən vətəndaşlara ödənilən aylıq pul ödəmələri kimi başa düşülür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu kriteriyaya daxil olan ödəmələr dövlət büdcəsinin müdafiə olunan xərc maddələrinə aid edilir. Belə ki, baş verəcək hər hansı iqtisadi böhran və ya sosial çətinlik zamanı vəsaitlərin əhaliyə ödənilməsində problem yaranmamalıdır.

Pensiya və müavinətlərin verilməsi ölkəmizin əsas iqtisadi rayonlarından hesab edilən

Naxçıvan Muxtar Respublikasında da diqqət mərkəzində saxlanılır. Nəzərə alsaq ki, region blokada şəraitində yaşayır, bütün sahələrdə olduğu kimi xüsusi qayğıya və diqqətə ehtiyac olan sektorlara hərtərəfli yardımların göstərilməsi olduqca aktual məsələdir. Son illər ərzində həyata keçirilən sosial-iqtisadi tədbirlər nəticəsində sığorta-pensiya sisteminin fəaliyyətində xeyli irəliləyişlər müşahidə olunmuşdur.

Aşağıdakı cədvəl illər üzrə vətəndaşlara təyin olunmuş pensiyaların orta aylıq məbləğini əks etdirir:

Cədvəl 1

Təyin olunmuş aylıq pensiyaların orta məbləği (manat)

Göstəricilər	İllər					
	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Təyin olunmuş aylıq pensiyaların orta məbləği, o cümlədən	168,5	172,1	175,0	187,3	195,2	205,1
yaşa görə	185,9	191,1	196,0	209,8	219,4	231,3
əlilliyə görə	143,6	144,8	145,4	155,0	159,2	166,5
ailə başçısının itirilməsinə görə	141,5	145,0	147,7	161,3	170,8	180,8

Mənbə: Naxçıvan MR Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında hazırlanmışdır.

Pensiyaların orta aylıq məbləği ümumi pensiya məbləğini qeydiyyatda olan pensiyaçıların sayına bölünməklə tapılır. Məlumatlardan görünür ki, illər üzrə pensiyaların orta aylıq məbləğində artım müşahidə olunur. Təyin olunmuş aylıq pensiyaların orta məbləğinin cəmində 2013-cü illə müqayisədə 2018-ci ildə 37 manat və ya 22% artım qeydə alınmışdır. Qruplara görə təyin olunmuş pensiyalarda ən yüksək pay yaşa görə əmək pensiyası alanlara düşür. 2018-ci ildə bu kateqoriyadan olanlara verilmiş aylıq ən yüksək məbləğ 231 manat olmuşdur ki, bu da 2013-cü illə müqayisədə 24% artmışdır. Bu isə əhalinin sosial müdafiəsi istiqamətində görülən işlərin səmərəliliyindən və bu sahədə islahatların müvəffəqiyyətli icrasından xəbər verir.

Ölkəmizdə pensiya islahatları sahəsində əsas tədqiqat institutları tərəfindən bir sıra mühüm araşdırmalar aparılmışdır. Bu araşdırmalarda göstərilir ki, pensiya sistemi sahəsində gələcəkdə proseslərin həm müsbət, həm də mənfi ssenari üzrə inkişafı mümkündür. Mənfi ssenari ondan ibarətdir ki, Dövlət Sosial Müdafiə Fondu indi olduğu kimi bu sahədə inhisarçı mövqeyini qoruyub saxlayacaq və onun dövlət büdcəsindən asılılığı artacaqdır. Özəl pensiya fondlarının yaradılması məsələsi xeyli ləngiyəcək. Müsbət ssenari belə ola bilər ki, ölkədə fəaliyyət göstərən qeyri-bank maliyyə təşkilatlarının bazasında özəl pensiya fondlarının yaradılması istiqamətində addımlar atılır. Pensiya bazarı rəqabətli olur. Banklar qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi üçün əlavə depozit vəsaitlərindən kreditlər vermək imkanını əldə edir (1).

Onu da qeyd edək ki, artıq muxtar respublikada avtomatlaşdırılmış sistemlər əsasında pensiya fəaliyyətinin icrasına başlanılıbdır. Bu isə ona imkan verir ki, yaşa görə pensiya almaq hüququna malik olan istənilən şəxs yalnız şəxsiyyət vəsiqəsi ilə Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun müvafiq şöbəsinə zəng edərək qısa vaxt ərzində əmək pensiyası təyinatını reallaşdırmaq imkanı əldə edir. Bu da onları əlavə xərclərdən və lazımsız sənədləşmə işlərindən xilas edir.

Qeyd edək ki, "Naxçıvan Muxtar Respublikasında dövlət orqanlarının elektron xidmətlər göstərməsinin təşkili haqqında" Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 2011-ci il iyulun 15-də imzaladığı Fərmanın icrası ilə əlaqədar Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun internet saytının (www.dsmf.nakhchivan.az) yaradılması məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ödəyicilərinin məcburi dövlət sosial sığorta haqlarını plastik bankomat kartları vasitəsi ilə və ya banklarda nağd qaydada onlayn ödəməsinə, vətəndaşların fonda elektron müraciət etmələrinə və digər elektron xidmətlərin fəaliyyət göstərməsinə geniş imkanlar yaradıbdır (3).

Naxçıvan MR-da əhalinin sosial müdafiəsini, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, işsiz əhalinin imkanlarının yaxşılaşdırılması, sağlamlıq-müalicə işlərinin aparılması və başqa sosial xidmətlərin təşkil edilməsi istiqamətində görülən əsas işləri Naxçıvan MR Dövlət Sosial Müdafiə Fondu (DSMF) həyata keçirir. Fond Naxçıvanda 2003-cü ildə yaradılmışdır. Muxtar respublikanın bütün regionlarında DSMF-nin şöbələri fəaliyyət göstərir. Pensiya təminat sisteminin idarə edilməsini və pensiyaçıların sosial müdafiəsini yaxşılaşdırmaq, pensiyaların vaxtlı-vaxtında ödənilməsinə təmin etmək, yaşlı və sağlamlıq qabiliyyəti məhdud insanlara hərtərəfli xidmət, eyni zamanda sığorta ödənişlərini qanunvericiliyə uyğun şəkildə toplamaq DSMF-nin əsas fəaliyyət istiqamətidir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin daha da inkişaf etdirilməsi istiqamətində işlərin görülməsi, istehsal və xidmət müəssisələrinin təşəkkül tapması, bölgələrdə torpaqdan istifadəyə görə mülkiyyətçilərinin sayında artım onlar tərəfindən ödənilən məcburi sığorta ödənişləri istiqamətində işləri daha da sürətləndirmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, məcburi dövlət sığorta haqqlarının vaxtında yığılması Sosial Müdafiə Fondunun xərclərinin (pensiya, müavinətlər, digər xərclər) vaxtında ödənilməsinin əsas təminatıdır.

Ölkəmizdə son illər ərzində pensiya sistemi sahəsində ciddi islahatlar həyata keçirilməkdədir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 2019-cu il 19 fevral tarixdə imzalanmış “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən, “Əmək pensiyaları haqqında” Qanunun 6-1-ci maddəsinin (əmək pensiyasının minimum məbləği) mətni yeni redaksiyada verilmiş və nəticədə əmək pensiyasının minimum məbləği 2019-cu il 1 mart tarixindən artırılaraq 160 manat məbləğində müəyyən olunmuşdur. Bu qanuna edilmiş dəyişikliklə əmək pensiyasının minimum məbləğindən aşağı məbləğdə əmək pensiyası alan bütün növ əmək pensiyaçıların pensiyalarının məbləği 160 manata çatdırılacaqdır. Məlumat üçün bildirilir ki, ölkə başçısının təşəbbüsü ilə əmək pensiyasının minimum məbləğinin əhəmiyyətli şəkildə artırılması nəticəsində muxtar respublika üzrə 4357 nəfər yaşa, 6560 nəfər əlilliyə, 413 nəfər ailə başçısını itirməyə görə, ümumilikdə, 11330 nəfər aşağı məbləğdə əmək pensiyası alan pensiyaçıların pensiyalarının məbləği 160 manata çatdırılacaqdır. Pensiyanın minimum məbləğinin artımı 1 mart 2019-cu il tarixindən hesablanacaq və Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun yerli orqanları tərəfindən qanunvericiliyə uyğun plastik bankomat kartları və poçt şöbələri vasitəsilə pensiyaçılara pensiyalar artımla ödəniləcəkdir. Bu artımların ödənilməsinin həyata keçirilməsinə Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun büdcəsindən cari ilin 10 ayı üzrə hər ay orta hesabla 267 min manat əlavə vəsait yönəldiləcəkdir (4). Bütün bunlar onu göstərir ki, son illərin uğurlu sosial-iqtisadi islahatları, qeyri-neft sektorunun aktiv inkişaf etdirilməsi ölkəmizdə və muxtar respublikada sığorta-pensiya sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm nəticələrlə müşahidə olunmaqdadır.

Hesab edirik ki, pensiya sahəsində aparılan islahatlar, Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun yerinə yetirdiyi yuxarıdakı funksiyalar və xidmətlər dövlət maliyyə sisteminin əsas görünüşünü və əhəmiyyətini ortaya qoyur. Belə ki, göründüyü kimi bu həyata keçirilən işlərin hamısında əsas məqsəd sosial fəaliyyətinin tam gücü ilə bərqərar olmasıdır. Heç bir kommersion marağı ortada yoxdur. Xüsusilə də sosial cəhətdən zəif və asılı insan qruplarının maraqlarına yönəlmiş bu fəaliyyət büdcədənəkar fondların nə qədər böyük əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında mövcud pensiya sistemi və islahatlar. İqtisadi Tədqiqatlar Mərkəzi, 2010, 23 s.

2. Əşrəfova R.S. Azərbaycanda pensiya təminatı sisteminin formalaşması və təkmilləşdirilməsi. Bakı: Elm, 2007, 260 s.
3. Naxçıvanda pensiyalar avtomatlaşdırıldı. <https://banker.az/naxcivanda-pensiyalar-avtomatlasdirildi/>
4. Əmək pensiyaçılarının pensiyaları artırılaraq 160 manata çatdırılacaq. “Şərq qapısı” qəz., 02 mart 2019-cu il.
5. <http://www.statistika.nmr.az/>

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: eltunibrahimov@yahoo.com

Eltun Ibrahimov

IMPACT OF CHANGES IN SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC ON PROVISION OF PENSIONS

Pension provision is one of the most important directions of the government social protection policy and is being considered as the main factor in strengthening social protection of the population. After gaining its independence, using international experience, our country has managed to create a modern pension system. In recent years, significant progress has been made in the insurance and pension system as a result of economic reforms and the implementation of the proper social policies in the Nakhchivan Autonomous Republic under blockade, one of the main economic regions of our country. Studies show that in the autonomous republic, the average monthly pension rate increased by 20-25% over age, disability, loss of the head of the family and other factors compared to a few years ago. In addition to these, pension payments in the autonomous republic are based on automated systems. This is not only to make citizens' activities be easier, but also a key indicator of improving government agencies' electronic services. The article briefly describes the implementation of pension activities in Nakhchivan Autonomous Republic.

Keywords: *socio-economic development, pension, automated systems, fund, insurance.*

Элтун Ибрагимов

ВЛИЯНИЕ ИЗМЕНЕНИЙ В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ НА ПЕНСИОННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ

Пенсионное обеспечение является одним из важнейших направлений государственной политики социальной защиты и рассматривается в качестве основного фактора усиления социальной защиты населения. Обретя независимость, используя международный опыт, нашей стране удалось создать современную пенсионную систему. В последние годы был достигнут значительный прогресс в области страхования и пенсионной системы в результате экономических реформ и реализации соответствующей социальной политики в Нахчыванской Автономной Республике, одном из основных экономических регионов нашей страны, находящемся в условиях блокады. Исследования показывают, что в автономной республике среднемесячная пенсия по возрасту, инвалидности, потере главы семьи и в связи с другими факторами увеличилась на 20-25% по сравнению с несколькими годами ранее. Кроме того, пенсионные выплаты в автономной республике основаны на автоматизированных системах. Это не только облегчает деятельность граждан, но и является ключевым показателем совершенствования электронных услуг государственных органов. В статье кратко описывается осуществление пенсионной деятельности в Нахчыванской Автономной Республике.

Ключевые слова: *социально-экономическое развитие, пенсия, автоматизированные системы, фонд, страхование.*

(İqtisad elmləri doktoru, professor Zahid Məmmədov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 11.10.2019

Son variant 24.01.2020

YUBİLEYLƏR

GÖRKƏMLİ TÜRKOLQ ALİM VƏ PEDAQOQ

Ölkəmiz elmin bir çox sahələrində olduğu kimi, türkologiya sahəsində də görkəmli alimləri ilə tanınmışdır. Akademiklər M.Şirəliyev, A.Axundov, K.Abdulla, N.Cəfərov, müxbir üzvlər Ə.Dəmirçizadə, A.Qurbanov, Z.Budaqova, R.Məhərrəmov, professorlar F.Zeynalov, A.Babayev, Y.Seyidov, M.Adilov, Ə.Abdullayev və başqalarının tədqiqatları ölkəmizdə türkologiya elminin inkişaf səviyyəsinin mühüm göstəricisi kimi diqqəti cəlb edir. “Sovetskaya türkologiya” jurnalının Bakıda nəşr olunması Azərbaycanda türkologiyanın hansı səviyyədə olduğunu təsdiq edir.

Respublikamızda türkologiya sahəsində tanınmış alimlərdən biri də Azərbaycan MEA Naxçıvan Bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, əməkdar müəllim Əbülfəz Aman oğlu Quliyevdir.

Əbülfəz Quliyev 1950-ci il martın 27-də Naxçıvan şəhərində doğulmuşdur. O, 1966-cı ildə orta məktəbi bitirib Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU) filologiya fakültəsinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı ixtisasına qəbul olmuş və 1971-ci ildə həmin ixtisası fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. Ömrünün bir ilini Naxçıvan şəhərində dil-ədəbiyyat müəllimi işlədikdən sonra Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda müəllim kimi fəaliyyətini davam etmişdir. Əbülfəz müəllim ömrünün 50 ilə yaxın bir dövrünü ali təhsil ocağında dilçiliyin müxtəlif sahələrindən mühazirələr oxunmasına həsr etmişdir. O, burada baş müəllim, dosent və professor kimi fəaliyyətini davam etdirmiş, 1993-2003-cü illərdə “Azərbaycan dilçiliyi” kafedrasının müdiri vəzifəsində işləmişdir. Bu gün də Naxçıvan Dövlət Universitetində professor kimi pedaqoji fəaliyyət göstərir.

Əbülfəz Quliyev 1979-cu ildə “Orxon-Yenisey abidələrində feilin təsriflənməyən formaları (Azərbaycan dili ilə müqayisədə)” mövzusunda namizədlik, 2003-cü ildə “Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi” mövzusunda doktorluq dissertasiyaları müdafiə etmişdir. 1989-cu ildə dosent, 2006-cı ildə isə professor elmi adını almışdır.

Alim 2003-cü ildə Azərbaycan MEA Naxçıvan Bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutuna direktor, 2007-ci ildə isə AMEA-nın müxbir üzvü seçilmişdir.

Görkəmli türkoloq alimin tədqiqatlarında qədim türk abidələrinin dilindən geniş bəhs etmiş, bununla bağlı bir sıra əsərlər nəşr etdirmişdir: “Qədim türk yazılı abidələri dilinin sintaksisi” (1990), “Qədim türk yazılı abidələri dilinin sözlüyü” (1992), “Qədim türk onomastik sözlüyü” (1999), “Qədim türk onomastikasının semantik sistemi” (I, II hissə, 2002) və b.

Ə.Quliyev əski türk yazılı abidələrinə, xüsusilə Orxim-Yenisey abidələrinə, qədim türk onomastikası və folkloruna həsr olunmuş tədqiqatları ilə Azərbaycan dilçiliyində, bütövlükdə türkologiya sahəsində öz sözünü deməyi bacarmış, yeri və mövqeyini müəyyənləşdirmişdir. “Orxon-Yenisey abidələrində feilin təsriflənməyən formaları” (1997), “Orxon-Yenisey abidələrində toponim və etnonimlər” (2004), “Qədim türk onomastikası” (2007), “Qədim uyğur türklərinin onomastikası” kimi kitab və monoqrafiyaları onun türkologiya sahəsində ciddi bir tədqiqatçı olduğunu göstərmişdir.

Alimin yaradıcılığında Naxçıvanın dialekt və şivələri, onun sözlüyü, xarakterik cəhətlərinin təhlili mühüm yer tutur. Onun bu istiqamətdə apardığı tədqiqatların nəticəsi kimi hazırladığı kitablar həm ölkəmizdə, həm də Türkiyə Cümhuriyyətində nəşr olunmuşdur.

“Naxçıvan ağızı” (Ankara, 2009), “Naxçıvan ağızlarının söz varlığı” (Ankara, 2011), “Azərbaycan dilinin Naxçıvan və şivələrinin lüğəti” (həmmüəllif, Naxçıvan, 2017) və başqa əsərləri bu qəbildəndir.

Əbülfəz Quliyev həm ölkəmizdə, həm də türk dünyasında görkəmli dilçi-türkoloq alim kimi tanınır, onun tədqiqatlarının ciddiliyi və mötəbərliyi qəbul edilir. O, tədqiqatları ilə türkologiyanı zənginləşdirən, bu sahədə öz sözü, öz fikri olan türkoloq-alimlərdəndir. Təsadüfi deyildir ki, türkologiya ilə bağlı keçirilən tədbirlərdə alimin yeri və fəaliyyəti həmişə hiss olunur, o, apardığı tədqiqatları ilə həmin tədbirləri yeni fikirləri ilə zənginləşdirir. Türkoloqlar ona ciddi və məhsuldar bir alim kimi yanaşır və hörmət göstərirlər. Təkcə belə bir faktı qeyd etməliyik ki, alimin qədim türk onomastikasının leksik-semantik sisteminə aid tədqiqatı türkologiyada ilk dəfə olaraq qədim türk yazılı abidələrinin onomastikası tam şəkildə elmi ictimaiyyətə təqdim edilmişdir.

AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyevin elmi yaradıcılığı olduqca geniş və çoxşaxəlidir. O, Azərbaycanda dilçilik elminin inkişafında xidmət göstərdiyi kimi, türk abidələrinin, yazılarının öyrənilməsinə, Naxçıvan dialekt və şivələrinin tədqiqinə, XIX və XX əsrin əvvəllərində yaşayıb fəaliyyət göstərmiş maarifçi ziyalıların, tarixi şəxsiyyətlərin, diplomatların xalqımıza tanıtılmasında da böyük xidmətlər göstərmişdir. Böyük mütəfəkkir və görkəmli ictimai xadim Məhəmmədəğa Şahtaxtlını dilçi, nəşir kimi tədqiq edən alim, onun publisistikasından da bəhs etmiş və bunlarla əlaqədar 2 kitab nəşr etdirmişdir.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Ədəbiyyatşünaslıq şöbəsinə akademik İsa Həbibbəylinin rəhbərliyi dövründən görkəmli alim, nəşir və mütəfəkkirlərin taleyi və sənəti seriyasından əsərlər nəşr edilməyə başlanılmışdır. Belə kitablar Məhəmmədəğa Şahtaxtlı, Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid, Məhəmməd Tağı Sidqi, Eynəli bəy Sultanov, Əliqulu Qəmküsar, Əziz Şərif, Məmməd Səid Ordubadi, Məmməd Cəfər Cəfərov, Abbas Zamanov kimi tarixi şəxsiyyətlərə həsr edilmişdir. Bu qəbildən olan seriyani Ə.Quliyev davam etdirmiş, Məhəmməd Hüseyin Təhmasib, Məmməd Araz, Nemətullah Naxçıvani və Ərtoğrul Cavidin taleyi və sənətindən bəhs edən əsərlər nəşr edilmişdir.

Əbülfəz Quliyev elmi fəaliyyətlə yanaşı bədii yaradıcılıqla, tərcümə sənəti ilə də məşğul olmuş, Naxçıvanın tarixi, tarixi coğrafiyası, toponimikası ilə də bağlı tərcümələr etmiş, əsərlər nəşr etdirmişdir. O, Mövlana Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”-sini dilimizə uyğunlaşdıraraq, həm Azərbaycan, həm də Türkiyədə nəfis şəkildə nəşr etdirmişdir. Alim eyni zamanda XX yüzilliyin 20-ci illərində Naxçıvanın erməni işğalından xilas edilməsində böyük xidmətlər göstərmiş türk sərkərdəsi general Veysəl Ünüvarın Türkiyədə nəşr olunmuş “Bolsheviklərlə 8 ay üz-üzə” xatirələrini dilimizə uyğunlaşdıraraq “Naxçıvan: təlatüm və burulğanlar (1920-1921)” adı ilə nəşr etdirmişdir. Müəllif eyni zamanda rus şərqşünası A.V.Borovkovun Orta Asiyada tapılmış “Quran təfsirinin leksikası (XII-XIII əsrlər)” adlı irihəcmli monoqrafiyasını rus dilindən türk dilinə tərcümə etmiş və bu əsər Türk Dil Qurumunun nəşriyyatında işıq üzü görmüşdür. Onun Naxçıvanın tanıtılması istiqamətində gördüyü uğurlu bir işi xüsusilə qeyd etməliyik. “Tarihte ve günümüzde Nahçıvan” əsəri Ankara Universiteti tərəfindən nəşr edilərək Türkiyə Cümhuriyyətində yayılmışdır. Ümumiyyətlə, alimin Türkiyə-Azərbaycan elmi, mədəni əlaqələrinin inkişafında xüsusi xidmətləri olmuşdur. Alim bir müddət Türkiyə tərəfinin xahişi ilə Qars Qafqaz Universitetində müəllim işləmiş, türkologiyanın bir sıra sahələrindən mühazirələr aparmış, türk tələbələrinin yüksək ixtisaslı kadrlar kimi formalaşmasına xidmətlər etmişdir. O, həm də Azərbaycan xalq ədəbiyyatında Naxçıvan nəğmələri və Azərbaycan mərasim nəğmələrindən bəhs edən kitabları orada türk dilində nəşr etdirmişdir.

Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Atatürkün azərbaycanlı dostu, Azərbaycanın Türkiyədəki ilk səfiri İbrahim Əbilovla dostluğundan, birgə əməkdaşlığından bəhs edən “Qazi Mustafa Kamalın dostu” povesti Azərbaycan-Türkiyə dostluğuna həsr edilmişdir.

Ə.Quliyev AMEA Naxçıvan Bölməsində bir sıra ümumiləşdirici əsərlərin hazırlanmasında yaxından iştirak etmişdir. İki cildlik “Naxçıvan ensiklopediyası”, üç cildlik “Folklor antologiyası”, “Dədə Qorqud yurdu – Naxçıvan” tarixi-coğrafi və etnoqrafik atlasın və başqa əsərlərin hazırlanmasında ağıllı məsləhətləri, tövsiyələri və əməli fəaliyyəti ilə köməklik göstərmişdir.

Alim yaxşı tədqiqatçı olmaqla yanaşı, həm də müstəqil və mükəmməl pedaqoqdur. O, uzun illərdir ki, ali məktəbdə – Naxçıvan Dövlət Universitetində dilçiliyin müxtəlif sahələrindən mühazirələr aparır, tələbələrin yüksək ixtisaslı müəllim kimi formalaşmasına yardım edir. Əbülfəz müəllim filologiya fakültəsinin tələbələri üçün bir sıra dərslər və tədris vəsaitləri hazırlayıb onların istifadəsinə vermişdir.

Əbülfəz Quliyev 50 ilə yaxındır ki, elmi-pedaqoji fəaliyyətlə məşğuldur. Onun qələmindən 30-dan artıq kitab, monoqrafiya, dərslər və tədris vəsaitləri, 300-dən çox elmi məqalə, bir o qədər də elmi-kütləvi məqalələr çıxmışdır. Onun kadr hazırlığında da xüsusi xidmətləri olmuşdur. Alimin rəhbərliyi ilə 13 nəfər fəlsəfə doktoru dissertasiyası müdafiə edərək elmi dərəcə almışdır. O, Naxçıvan Dövlət Universitetində fəaliyyət göstərən Dissertasiya Şurasının sədri kimi geniş elmi-təşkilati iş aparır.

Professor Ə.Quliyev 17 ildir ki, AMEA Naxçıvan Bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutuna rəhbərlik edir. Bu illərdə institutun kadr potensialı artırılmış, hazırlanmış kitab və monoqrafiyalar, elmi məqalələr respublikada və xarici ölkələrdə nəşr edilir.

Alim dünyanın onlarla ölkəsində – Rusiya, Türkiyə, Macarıstan, Polşa, İran, Bolqarıstan, Xorvatiya, Qazaxıstan, Türkmənistan, Qırğızıstanda keçirilmiş beynəlxalq tədbirlərdə Azərbaycan elmini layiqincə təmsil etmiş, maraqlı və əhəmiyyətli elmi məruzələr etmişdir.

Ə.Quliyevin əməyi layiqincə qiymətləndirilmişdir. O, 2009-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının Əməkdar müəllimi fəxri adına layiq görülmüşdür. İran İslam Respublikasının Şəhriyar beynəlxalq mükafatına, AMEA Rəyasət Heyətinin Fəxri fərmanına və digər mükafatlara layiq görülmüşdür.

Hər bir insanın, xüsusilə alimin yubileyi onun gördüyü işlərə aid hesabatdır. Yetmiş illik ömrünün 50 ilini elm və təhsilin inkişafına, çiçəklənməsinə yönəldilmiş həyat mənalı və ibrətamizdir. Faydalı və mənalı ömür isə heç vaxt unudulmur.

İsmayıl Hacıyev,
AMEA Naxçıvan Bölməsinin sədri, akademik

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ

1. Jurnalın əsas məqsədi elmi keyfiyyət kriterilərinə cavab verən orijinal elmi məqalələrin dərc edilməsindən ibarətdir.
 2. Jurnalda başqa nəşrlərə təqdim edilməmiş yeni tədqiqatların nəticələri olan yığcam və mükəmməl redaktə olunmuş elmi məqalələr dərc edilir.
 3. Məqalənin həmmüəlliflərinin sayının üç nəfərdən artıq olması arzuolunmazdır.
 4. Məqalələrin keyfiyyətinə, orada göstərilən faktların səhihliyinə müəllif birbaşa cavabdehdir.
 5. Məqalələr AMEA-nın həqiqi və müxbir üzvləri və ya redaksiya heyətinin üzvlərindən biri tərəfindən təqdim edilməlidir.
 6. Məqalələr üç dildə – Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər 2 dildə xülasəsi və hər xülasədə açar sözlər verilməlidir.
 7. Məqalənin mətni jurnalın redaksiyasına fərdi kompyuterdə, A4 formatlı ağ kağızda, “12” ölçülü hərflərlə, səhifənin parametrləri yuxarıdan 2 sm, aşağıdan 2 sm; soldan 3 sm, sağdan 1 sm məsafə ilə, sətirdən-sətrə “defislə” keçmədən, sətir aralığı 1,5 interval olmaq şərti ilə rus və Azərbaycan dilində Times New Roman şriftində yazılaraq, 1 nüsxədə çap edilərək, disketlə birlikdə jurnalın məsul katibinə təqdim edilir. Mətnin daxilində olan şəkil və cədvəllərin parametri soldan və sağdan 3,7 sm olmalıdır.
 8. Səhifənin sağ küncündə “12” ölçülü qalın və böyük hərflərlə müəllifin (müəlliflərin) adı və soyadı yazılır.
 9. Aşağıda işlədiyi təşkilatın adı və müəllifin E-mail adresi, “12” ölçülü adi və kiçik hərflərlə yazılır (məs.: AMEA Naxçıvan Bölməsi; E-mail: ada.nat.res@mail.ru). Daha sonra 1 sətir boş buraxılmaqla aşağıdan “12” ölçülü böyük hərflərlə məqalənin adı çap edilir. Sonra məqalənin yazıldığı dildə “10” ölçülü hərflərlə, kursivlə xülasə və açar sözlər yazılır.
 10. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrindən əvvəl “12” ölçülü hərflərlə, kodlaşdırma üsulu və əlifba sırası ilə göstərməlidir. “Ədəbiyyat” sözü səhifənin ortasında qalın və böyük hərflərlə yazılır. Ədəbiyyat siyahısı yazıldığı dildə adi hərflərlə verilir. Məs.:
- Kitablar: Qasimov V.İ. Qədim abidələr. Bakı: Işıq, 1992, 321 s.
- Kitab məqalələri: Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvanda elm və mədəniyyət / Azərbaycan tarixində Naxçıvan, Bakı: Elm, 1996, s. 73-91.
- Jurnal məqalələri: Baxşəliyev V.B., Quliyev Ə.A. Gəmiqaya təsvirlərində yazı elementləri // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2005, № 1, s. 74-79.
11. Məqalənin xülasəsində müəllifin adı və soyadı “12” ölçülü kiçik, qalın hərflərlə; mövzunun adı böyük, qalın hərflərlə; xülasənin özü isə adi hərflərlə yazılır. Xülasə məqalənin məzmununu tam əhatə etməli, əldə olunan nəticələr ətraflı verilməlidir.
 12. Məqalədəki istinadlar mətnin içərisində verilməlidir. Məs.: [4, s. 15]
 13. Məqalələrin ümumi həcmi, qrafik materiallar, fotolar, cədvəllər, düsturlar, ədəbiyyat siyahısı və xülasələr də daxil olmaqla 5-7 səhifədən çox olmamalıdır.
 14. Məqaləyə müəlliflər haqqında məlumat (soyadı, adı və atasının adı, iş yeri, vəzifəsi, alimlik dərəcəsi və elmi adı, ünvanı, E-mail adresi, iş və ev telefonları) mütləq əlavə olunmalıdır.

QEYD: AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Elmi əsərlər” jurnalına təqdim olunan məqalələrin sayının çoxluğunu və “Tusi” nəşriyyatının imkanlarının məhdudluğunu nəzərə alaraq bir nömrədə hər müəllifin yalnız bir məqaləsinin çap edilməsi nəzərdə tutulur.

INFORMATION FOR AUTHORS

1. The main purpose of this journal is to publish original scientific papers that meet the criteria of scientific quality.
2. The journal publishes compact and perfectly edited scientific papers, which are the results of new research and have not been published in other publications previously.
3. The number of collaborators exceeding three is undesirable.
4. The author is directly responsible for the quality of papers and the accuracy of the facts presented.
5. The papers must be submitted by full members and corresponding members of ANAS or one of the Editorial Board members.
6. The papers can be published in three languages – Azerbaijani, Russian and English. In addition to the language in which a paper is written, an abstract should be provided in two other languages and keywords should be pointed.
7. A paper text is submitted to the editor-in-chief of the journal along with an electronic copy, it must be printed on a personal computer, on white A4 paper, in Times New Roman font, font size “12”, page parameters 2 cm above, 2 cm below, 1 cm on the left, 1 cm on the right, without hyphenation, in 1.5 interval, and in one of the languages mentioned above. Margins for figures and tables inside the text should be 3.7 cm left and right.
8. The name and surname of the author (authors) are indicated in bold and capital letters in the right corner of the page, font size “12”.
9. The organization name and the author’s e-mail address are written below in lowercase letters, the font size is “12” (for example: Nakhchivan branch of ANAS; E-mail: ada.nat.res@mail.ru). Below, after one blank line, the title of the paper is indicated in capital letters, font size “12”. Then there is abstract including keywords in the language of the paper, font size “12”, italics.
10. Reference should be made to scientific sources on the subject, the list of references should be given before the abstract, in accordance with the encoding rules, in alphabetical order, the font size “12”. The word “references” in the middle of the page is highlighted in bold and in capital letters. References are in lowercase letters in the language in which this edition has been published. Eg.:
 Books: Gasymov V.I. Ancient monuments. Baku: Light, 1992, 321 p.
 Book papers: Habibbeyli I.A. Science and culture in Nakhchivan / Nakhchivan in the history of Azerbaijan. Baku: Science, 1996, p. 73-91.
 Journal Articles: Bakhshaliev V.B., Guliev A.A. Writing elements in the drawings of Gemigaya // Proceedings of the Nakhchivan Branch of ANAS, 2005, №. 1, p. 74-79.
11. The author’s name and surname in the abstract are indicated in lowercase letters in bold font, size “12”; the title of the paper is capitalized in bold; and the abstract itself is in lowercase letters. The abstract should correspond to the full content of the paper; the results are to be given in detail.
12. Links in the paper should be in the text. Eg.: [4, p. 415].
13. The total amount of a paper including graphic materials, photographs, tables, formulas, references, and reviews should not exceed 5-7 pages.
14. Authors’ data must be specified additionally (last name, first name, patronymic, place of work, position, degree and academic title, address, email address, work and home phone numbers).
15. A paper’s code based on UDC should be indicated on the left.

NOTE: Taking into account the large number of papers submitted to the “Scientific works” journal of the Nakhchivan section of ANAS, and the limited capabilities of the “Tusi” publishing house, it is assumed that only one paper of each author will be published in one issue.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

1. Основной целью журнала является публикация оригинальных научных статей, соответствующих критериям научного качества.
2. Журнал публикует компактные и в совершенстве отредактированные научные статьи, являющиеся результатами новых исследований и не опубликованные ранее в других изданиях.
3. Нежелательно, чтобы число соавторов превышало три.
4. Автор несет прямую ответственность за качество статей, достоверность представленных в них фактов.
5. Статьи должны быть представлены действительными членами и членами-корреспондентами НАНА или одним из членов Редколлегии.
6. Статьи могут быть напечатаны на трех языках – азербайджанском, русском и английском. В дополнение к языку, на котором написана статья, следует предоставить резюме на двух других языках и указать ключевые слова.
7. Текст статьи представляется ответственному редактору журнала вместе с электронной копией, он должен быть напечатан на персональном компьютере, на белой бумаге формата А4, шрифтом Times New Roman, размер шрифта «12», параметры страницы 2 см сверху, 2 см снизу, 1 см слева, 1 см справа, без переносов, с интервалом 1,5, на одном из вышеуказанных языков. Поля для рисунков и таблиц внутри текста должны быть по 3,7 см слева и справа.
8. В правом углу страницы имя и фамилия автора (авторов) указываются жирным шрифтом и заглавными буквами, размер шрифта «12».
9. Название организации и адрес электронной почты автора ниже пишутся обычными строчными буквами, размер шрифта «12» (например: Нахчыванский филиал НАНА; E-mail: ada.nat.res@mail.ru). Ниже после одной пустой строки указывается название статьи заглавными буквами, размер шрифта «12». Затем приводится резюме с ключевыми словами на языке статьи, размер шрифта «12», курсив.
10. Следует указать ссылки на научные источники по данному предмету, список использованной литературы указывается перед резюме, в соответствии с правилами кодировки, в алфавитном порядке, размер шрифта «12». Слово «литература» в середине страницы выделено жирным шрифтом и заглавными буквами. Список литературы приводится строчными буквами на том языке, на котором вышло издание. Напр.:
 Книжки: Гасымов В.И. Древние памятники. Баку: Свет, 1992, 321 с.
 Статьи книги: Хабиббейли И.А. Наука и культура в Нахчыване / Нахчыван в истории Азербайджана. Баку: Наука, 1996, с. 73-91.
 Журнальные статьи: Бахшалиев В.Б., Гулиев А.А. Элементы письменности в рисунках Гемикая // Известия Нахчыванского Отделения НАНА, 2005, № 1, с. 74-79.
11. В резюме имя и фамилия автора указываются строчными буквами жирным шрифтом размером «12»; название статьи – заглавными буквами жирным шрифтом; а само резюме – строчными буквами. Резюме должно соответствовать полному содержанию статьи, полученные результаты приводятся подробно.
12. Ссылки в статье должны быть в тексте. Напр.: [4, с. 15].
13. Общий объем статьи, включая графические материалы, фотографии, таблицы, формулы, список литературы и отзывы, не должен превышать 5-7 страниц.
14. Данные об авторах обязательно указываются дополнительно (фамилия, имя, отчество, место работы, должность, степень и научное звание, адрес, адрес электронной почты, рабочие и домашние телефоны).
15. Код статьи на основе УДК следует указывать слева.

ПРИМЕЧАНИЕ: Принимая во внимание большое количество статей, представленных в журнал «Научные труды» Нахчыванского отдела НАНА, и ограниченные возможности издательства «Туси», предполагается, что только одна статья каждого автора будет опубликована в одном номере.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi nəşri
№ 1 (59)

Baş redaktor: Zülfiyyə Məmmədli

Redaktor: Sara Cəfərova

Korrektor: Yelena Muxtarova

Operatorlar: İlhamə Əliyeva,
Aynur Təhməzova,
Taleh Maxsudov

Yığılmağa verilmişdir: 02.03.2020

Çapa imzalanmışdır: 19.03.2020

Kağız formatı: 70 x 108 1/16

18 çap vərəqi. 288 səhifə

Sifariş № 138. Tiraj: 200

AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Tusi” nəşriyyatında çap edilmişdir.

Ünvan: Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 35.

E-mail: tusinesr@gmail.com

